GRAECO-ARABICA

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
AD CRETAM DEDICATA

ΤΟΜΟΣ XI
VOLUME XI

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΡΗΝΗ ΧΑΤΖΑΚΗ
EDITED BY EIRINI CHATZAKI

ΗΡΑΚΛΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
HERAKLION, CRETE
2011

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ο τόμος αυτός περιέχει τις ανακοινώσεις διακεκριμένων επιστημόνων της Ημερίδας με θέμα «Η Αραβοκρατία στην Κρήτη (824/826-961 μ.Χ.» (Ηράκλειο, 1η Οκτωβρίου 2010) και τις ανακοινώσεις του 12ου Διεθνούς Συνεδρίου Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών με θέμα «Ο ελληνικός και αραβικός κόσμος» (Δελφοί, 7-10 Μαΐου 2009).
This volume contains the papers of distinguished scholars who participated in the Colloquium in Heraklion of Crete with the topic "The Arab Dominion of Crete (824/826-961 AD)" (Heraklion, 1st October 2010) and the papers of the 12th International Congress on Graeco-Oriental and African Studies with the topic "Hellenic and the Arab World" (Delphi, 7th-10th May 2009).

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ/TECHNICAL EDITOR: ΕΙΡΗΝΗ ΧΑΤΖΑΚΗ/EIRINI CHATZAKI

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΚΔΟΣΗΣ
EDITORIAL SCHOLARLY COMMITTEE
President/Πρόεδρος: Vasilios Christides
Institute for Graeco-Oriental and African Studies (IGOAS)

Members/Μέλη:
C. Edmund Bosworth, British Academy
Jehan Desanges, Corresponding Member of l'Institut de France, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres
Tomas Hägg, University of Bergen
Alia Hanafi, University of Ain Shams
Nike Aikaterini Koutrakou, IGOAS
Juan Pedro Monferrer-Sala, University of Cordoba
Theodore Papadopoullos, Archbishop Markarios III Cultural Center
Rainer Voigt, Free University of Berlin
Panagiotis Yannopoulos, University of Louvain

GRAECO-ARABICA
VOLUME XI
Heraklion, Crete 2011

ISSN 1108-4103

© 2011 MUNICIPALITY OF HERAKLION - VIKELAIA LIBRARY AND THE INSTITUTE FOR GRAECO-ORIENTAL AND AFRICAN STUDIES

All manuscripts and correspondence should be addressed to the "Institute for Graeco-Oriental and African Studies" (IGOAS)
39 Solomou Street
145 68 Kryoneri Attikis Greece
Tel.-Fax: +30 210 8161037
E-mail: christv2@otenet.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ/CONTENTS

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ/ACKNOWLEDGEMENT 9
ΠΡΟΛΟΓΟΣ/PREFACE 10-11

ΜΕΡΟΣ Α/PART I

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ/PAPERS
ΗΜΕΡΙΔΑΣ
«Η ΑΡΑΒΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (ca 824/826-961)»
COLLOQUIUM ON
"THE ARAB DOMINION OF CRETE (ca 824/826-961)"

CHRISTIDES, VASILIOS
The Cycle of the Arab-Byzantine Struggle in Crete (ca 824/6-961 AD) in the Illuminated Manuscript of Skylitzes (Codex Matritensis Graecus Vitr. 26-2) 17

CHRISTODOULAKIS, STAVROS
Η Εκκλησία της Κρήτης κατά την Αραβοκρατία (824-961 μ.Χ.) . . . 51

GIGOURTAKIS, NIKOS
«Ἀκρωτηρίῳ τῷ Χάρακι»: Αρχικές παρατηρήσεις για το σημείο απόβασης των Αράβων του Abu Ḥafṣ Omar στην Κρήτη (Initial Remarks on the Debarkation Point of *Abu Ḥafṣ Omar's Arabs on Crete)* 73

MAZARAKIS, ANDREAS D.
The Coinage of the Amirs of Crete. The F. L. Collection 97

STARIDA, LIANA
Το αραβικό φρούριο της τάφρου όπως αποκαλύπτεται από τις ανασκαφικές έρευνες 105

TIBI, AMIN
Two Sources on Arab Crete: Al-Majālis wa'l-Musāyarāt and *Mu'jab al-Buldān* 119

YANNOPOULOS, PANAGIOTIS
Η Παρουσία των Αραβοκρητών στον ελλαδικό χώρο σύμφωνα με τις τοπωνυμικές πηγές 123

YANNOPOULOS, PANAGIOTIS
Quelques 'a côté' des expéditions byzantines contre l'Émirat de Crète en 911 et 949 135

ΜΕΡΟΣ Β/PART II

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ/PAPERS

12ΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΕΛΛΗΝΟΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

THE 12TH INTERNATIONAL CONGRESS ON GRAECO-ORIENTAL AND AFRICAN STUDIES

ARVANITOPOULOS, STAVROS
The Mutual Influence of Arab and Byzantine Military Architecture .. 167

AYENSA, EUSEBI
Ο Διγενής, ο Θιδ και το Ισλάμ: Οι δρόμοι της μεσαιωνικής ποίησης στην Ελλάδα και στην Ισπανία 177

BOSWORTH, C. EDMUND
George Strachan of the Mearns: Middle East Traveller and Pioneer Collector of Arabic and Persian Manuscripts 187

BRUDER, EDITH
Identités juives contemporaines en Afrique de l'Ouest: une conséquence des routes caravanières au Moyen Age? 199

DESANGES, JEHAN
L'Itinerarium maritimum et l'Afrique mineure 219

DUFFEY, ALEX
New Perspectives on Ancient Greek Long-Distance Trade with the "Far-side and Azanian Ports" of the Indian Ocean Coast of Africa and its Hinterland and the Locations of Key Ancient Ports of Trade 229

EL-NOWIEEMY, MAGDA
Sulaiman Al-Bustani's Translation of Homer's Iliad. A Study of Creation and Trans-Creation 247

GEORGITSOYANNI, EVANGELIA N. & LAPPA, ALEXANDRA N.
The Artistic Activity of the Greeks in Egypt in the Field of Fine Arts according to the Journal "Panaigyptia" 257

GINALIS, ALKIVIADIS
The Northern Sporades from Late Antiquity to the end of Medieval Times. An Important Junction of the Aegean Trading Routes 279

HANAFI, ALIA
Magic Concept in Greek and Arabic Papyri 295

HATZIIOANNOU, ANGELIKI
Hagiographical Problems: The Case of St. Gregentius 309

KOUTRAKOU, NIKE
Psellus, Romanus III and the Arabs' "Absurd Victory": Some Remarks on Psellus's Perception of Foreign Relations. Variations on a Theme 319

MONFERRER-SALA, JUAN PEDRO
A Fragmentary Version of the Protevangelium Iacobi Rendered from a Greek Text (Sinai Arabic 535, ca. 13th c.) 347

PAPASTATHIS, KOSTAS
The First Crusade as Reflected in Eastern Orthodox Historiography: A Political and Ecclesiastical Discourse Analysis 381

PATOURA-SPANOU, SOPHIA
Arab and Byzantine Prisoners in the Reign of Leo VI the Wise: Images from Contemporary Byzantine Sources 399

TSOUTSOS, GEORGE & TEAZIS, CHRISTOS
Critical Study of the Newspaper "Cretan Events": Defense of the Egyptian Administration of Crete 415

ΜΕΡΟΣ Γ/PART III

Τρεις βιβλιοκρισίες από τον Γ. Αθ. Τσούτσο
Three book reviews by G. Ath. Tsoutsos 423

Τρεις μεταφράσεις ελληνικών ποιημάτων στα αραβικά
από τον George Ebaid και Gamal Al-Tahir
Translation of three Greek poems into Arabic
by George Ebaid and Gamal Al-Tahir 429

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το *Ινστιτούτο Ελληνοανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών* εκφράζει τις ευχαριστίες του στον δήμαρχο Ηρακλείου κ. Γ. Κουράκη και τον τέως αντιδήμαρχο κ. Κ. Βαρδαβά για τη θερμή ανταπόκρισή τους στο αίτημά μας για τη δημοσίευση του παρόντος τόμου. Ιδιαίτερα ευχαριστούμε τον προϊστάμενο της Βικελαίας Βιβλιοθήκης κ. Δ. Σάββα για την εποικοδομητική συνεργασία του. Ευχαριστούμε επίσης την φιλόλογο κ. Ειρήνη Χατζάκη για την ανάληψη της επιμέλειας του τόμου, και τις κ. Στεφανία Τερζάκη και Αγνή Μουδατσάκη για τον συντονισμό της έκδοσης.

ACKNOWLEDGEMENT

The *Institute for Graeco-Oriental and African Studies* expresses its gratitude to the Mayor of the Municipality of Heraklion, Mr. G. Kourakis, and to the former Vice-Mayor, Mr. K. Vardavas, for their warm response to our request for the publication of this volume. Special thanks are due to the Head-Manager of the Vikelaia Library, Mr. D. Savvas, for his constructive cooperation. We also thank the Philologist, Mrs. Eirini Chatzaki, for undertaking the supervision of this volume, and Mrs. Stephania Terzaki and Mrs. Agnes Moudatsaki for the coordination of the present publication.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το *Ινστιτούτο Ελληνοανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών* είναι στην ευτυχή θέση να παρουσιάσει τον 11° τόμο του περιοδικού *Graeco-Arabica*, το οποίο περιέχει τις ανακοινώσεις της ημερίδας «Η Αραβοκρατία στην Κρήτη (824/826-961 μ.Χ.)» (Ηράκλειο, 1η Οκτωβρίου 2010) και τα πρακτικά του 12ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνοανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών (Δελφοί, 7-10 Μαΐου 2009).

Οι μελέτες που παρουσιάσθηκαν στο Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, γραμμένες από έγκριτους ειδικούς, πραγματεύονται τις αραβο-βυζαντινές σχέσεις γενικά αλλά εύλογα αποτελούν απαραίτητο πλαίσιο για την πληρέστερη κατανόηση της αραβικής κατάκτησης της Κρήτης (ca 824/826-961).

Το *Ινστιτούτο Ελληνοανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών* επιδιώκει τη συνέχιση της έρευνας στο θέμα της αραβοκρατίας της Κρήτης. Οι Άραβες κατακτητές δημιούργησαν ένα ανεξάρτητο μεθοριακό κράτος που αναφέρεται στις αραβικές πηγές ως το «Εμιράτο της Κρήτης», για το οποίο δεν αφθονεί η διεθνής βιβλιογραφία.

PREFACE

The *Institute for Graeco-Oriental and African Studies* is delighted to present the 11th volume of the periodical *Graeco-Arabica*, which contains the papers of the Colloquium "The Arab Occupation of Crete (824/826-961 AD)" (Heraklion, 1st October 2010) and the proceedings of the 12th International Congress on Graeco-Oriental and African Studies (Delphi, 7-10 May 2009).

The papers which were delivered in the European Cultural Center of Delphi, written by specialists, deal with the Arabo-Byzantine relations in general but, of course, constitute an indispensable background for a better understanding of the Arab occupation of Crete (ca 824/826-961).

The *Institute for Graeco-Oriental and African Studies* pursues the continuation of the research in the field of the Arab occupation of Crete. The Arab conquerors established an independent frontier state, which is called "Emirate of Crete" in the Arabic sources, about which the international bibliograpy is inadequate.

IN MEMORIAM

IHOR ŠEVČENKO (1922-2009)

Ihor Ševčenko (1922-2009) traveled a long way in life until he reached his final title as Dumbarton Oaks Professor Emeritus of Byzantine History and Literature. He was born in Poland and studied at Prague's Charles University and the Université Catholique de Louvain. A brilliant career was rising. I. Ševčenko honored a number of institutions in Europe as well as in the United States with his presence, inspired scholarship and spirited teaching: Harvard University, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Columbia University, UC Berkeley, University of Michigan, Central European University of Budapest, Universities of Oxford and Cambridge, Collège de France have been some of the *termini* in his lifelong academic career.

Byzantinists always wished to include him in their cohort. It is known to all, however, that Professor Ševčenko did not confine his expertise within the field of Byzantine studies. His contribution to the study of Slavic Society and Culture was no less significant than his scholarship on Byzantium. Social, cultural, intellectual issues as well as the relationship between Byzantium and the Slavic World formed the focus of his research. His corpus of studies lists over 200 titles most of which are considered to be landmarks in the study of Byzantine, Slavic and certainly Ukrainian Society and Culture. Some of them are comprised in four volumes with his collected essays on the intellectual history of Byzantium and its impact on the eastern Slavs.

His academic and educational work was inspirational not only for his students but also for every audience he addressed. His teaching included primarily courses on medieval Greek language and literature, on Byzantine literature and paleography. He was a founding co-editor of "Harvard Ukrainian Studies," and an active member of the Ukrainian Research Institute. Professor Ševčenko was president of the Association Internationale des Études Byzantines from 1986 to 1996. He was the honorary president of the International Association of

Byzantine Studies and a member of the American Academy of Arts and Sciences, the American Philosophical Society, the National Academy of Sciences of Ukraine, the British Academy, the Society of Bollandists, the Accademia Pontaniana, the Austrian Academy of Sciences, the Polish Academy of Knowledge, and other learned societies.

I first "met" Professor Ševčenko long ago, when I was a Byzantinist in the making, through his fascinating article "Two Varieties of Historical Writing", which was published in my year of birth, and it meant to define my historical thinking. In the aforementioned study he discerned two types of historians whom he named "butterfly" and the "caterpillar." Ihor Ševčenko himself was observing history both with the accuracy and following the technicalities of a caterpillar but also by feeling the liberty of a butterfly and this is why his work has been so exemplary to all of us.

Nikos Kalogeras
Ph.D. The University of Chicago

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ/PAPERS

ΜΕΡΟΣ Α/PART I

ΗΜΕΡΙΔΑΣ
«Η ΑΡΑΒΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (ca 824/826-961)»

COLLOQUIUM ON
"THE ARAB DOMINION OF CRETE (ca 824/826-961)"

Vasilios Christides

THE CYCLE OF THE ARAB-BYZANTINE STRUGGLE IN CRETE (CA 824/6-961 AD) IN THE ILLUMINATED MANUSCRIPT OF SKYLITZES (CODEX MATRITENSIS GRAECUS VITR. 26-2)

Few studies concerning the Emirate of Crete (ca 824/6-961) have been written. Our knowledge of this frontier state, which can be compared to that of Sicily, is limited mainly because of an almost complete lack of archaeological evidence[1] and the sparse and often conflicting literary Byzantine and Arabic sources.[2]

Among the Byzantine sources, of particular value is the *Synopsis Historiarum* of Ioannes Skyltizes (12th-13th c.). A manuscript of this

---

[1] For the Emirate of Crete in general, see mainly: N. Panagiotakis, *Θεοδόσιος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ 'Ἄλωσις τῆς Κρήτης'*, Heraklion 1960; V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam*, Athens 1984; idem, "Five Notes on the Emirate of Crete", in *The Image of Cyprus in the Arabic* Sources, Lefkosia 2006, 153-166; D. Tsougarakis, *Byzantine Crete from the 5th Century to the Venetian Conquest*, Athens 1988; M. Kremp, *Arabisches Kreta. Das Emirat der Andalusier (827-961)*, Frankfurt 1995; Ch. Makrypoulias, "Byzantine Expeditions against the Emirate of Crete c. 825-949", *Graeco-Arabica* 7-8 (2000), 347-362; M. A. Makki and F. Corriente, trans. and commentary, Ibn Ḥayyān, *Crónica de los emires Alḥakam I y 'Abdarraḥmān II entre los años 796 y 847 [Al-muqtabis II-1]*, Zaragosa 2001; M. A. Makki, ed., *Al-Sifr al-ṯānī min kitāb al-Muqtabis*, Riyad 2003; L. Molina, "La 'Historia de los Omeyas de Al-Andalus' en los Masālik al-Abṣār" *Al-Qanṭara* 26.1 (2005), 133; M. Penelas and L. Molina, "Dos fragmentos inéditos del volumen II del Muqtabis de Ibn Hayyān", *Al-Qanṭara* 32.1 (2011), 229-241.

[2] For the Byzantine author Ioannes Skylitzes, see H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Greek trans. T. Kolias et al., *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών. Ιστοριογραφία, Φιλολογία, Ποίηση*, vol. II, Athens 1992, 211-216; A. Karpozilos, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι (11ος-12ος αι.)*, vol. III, Athens 2009, 239-258. For a French translation of Skylitzes' work see Bernard Flusin, trans., *Jean Skylitzès, Empereurs de Constantinople*, annotated by Jean-Claude Cheynet, Paris 2003, (Réalités byzantines 8). Unfortunately, the historical commentary does not take into consideration any Arabic sources.

work, now found in the National Library of Madrid, has been marvelously illustrated.[3a] The illustrated manuscript of Skylitzes includes valuable material reflecting various aspects of the Byzantine historical events, arranged in chronological order according to the dates of the ruling of the emperors, but simultaneously forming pictorial cycles of various topics.[3b] Of particular importance are a number of illuminations which render in pictures "The Conquest and Occupation of Crete by the Andalusian Arabs (ca 824/6-961)", starting with the conquest of this almost impregnable island and culminating in its re-conquest by Nicephorus Phocas (961 AD).

The aim of this paper is to present and discuss the most important illuminations of the above cycle in an effort to examine the way the artists of Skylitzes' manuscript presented the Arabs on the one hand, and on the other the artists' awareness of the historical scenes described. Limited references to other illuminations of the manuscript will be presented when it is needed and certain general remarks concerning the mannerism of the painters of the manuscript will be added; of course, any further investigation of the latter topic lies beyond the scope and the expertise of the present author.

It should be noted that there are not any systematic works concerning the appearance of the Muslim Arabs either in the manuscript of Skylitzes or in any other Byzantine source.[4] Concerning the pre-Islamic Arabs, the present author has written a short article concentrating on the appearance of the pre-Islamic Arabs in the 10th century

[3a] The iconography of Skylitzes' illustrated manuscripts has been extensively discussed by S. C. Estopañan, *Skylitzes Matritensis* I, Barcelona-Madrid 1965; A. Grabar and M. Manoussakas, *L'Illustration du manuscript de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Venice 1979; and more recently by A. Tselikas, ed., *Joannis Scylitzae Synopsis Historiarum, Codex Matritensis Graecus Vitr. 26-2* , Athens 2000, and Vasiliki Tsamakda. *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Leiden 2002. See also I. Ševčenko, "The Madrid Manuscript of the Chronicle of Skylitzes in the Light of its New Dating", in I. Hutter, *Byzanz und der Westen, Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, Vienna 1984, 117-130.

[3b] For the iconographic cycles in historical works, see K. Weitzmann, "Illustrations for the Chronicle of Sozomenos, Theodoret and Malalas", *Byzantion* 16 (1942-43), 87-134 (repr. in idem, *Byzantine Book Illumination and Ivories*, London 1980, no. IV.

[4] In my preliminary work, "From the Cycle 'The Conquest and Occupation of Crete by the Arabs' in Skyltizes' Illuminations: A Naval Battle and the Execution of General Crateros", in *Studia Semitica Necnon Iranica*, Wiesbaden 1989, 54-64, I briefly discussed certain illuminations concerning naval battles.

Menologium of Basil II,[5] illustrated by a team of miniaturists.[6] Some of the conclusions of that article relevant to certain similar aspects of the present work are useful to be repeated.[7]

In their efforts to show the Arabs different from the Byzantines, the miniaturists of the *Menologium of Basil II* follow the following:

(a) They simply coarsen the features of the Arabs and present them dressed in garments exhibiting exotic styles and fabrics of non-Arab designs, which are not actually Arab but a product of their imagination.

(b) In case they are raiding warriors, they present them in horrifying characteristics and occasionally dressed like the Roman executioners.

(c) The turbans that wrap the heads of the Arabs in most of the miniatures are undoubtedly Arab. In an illumination in which Blemmyes (a Nubian tribe) appear raiding a Byzantine monastery of Sinai, the painter presents two of the raiders with Negroid features; instead of a turban, the first one's head is covered with a cap while the second displays curly hair and a flat nose. Obviously, the painter was an eyewitness monk living in Sinai at the time of the raid (ca 4th-5th c. AD), and could easily distinguish the African Blemmyes from the Saracens. Since the illustrated *Menologium of Basil II* was produced in the 10th century, most probably the painter used a handbook available to the Byzantine painters from an earlier period which reached the 10th century painter (see Fig. I, not from SkM).

To turn to Skylitzes' manuscript, A. Grabar - M. Manoussakas noticed that while most of the pictures depicting Arabs do not betray painters drawing from eyewitness experience, they acknowledged

[5] V. Christides, «Pre-Islamic Arabs in Byzantine Illuminations», *Le Muséon* 83 (1970), 167-181.

[6] See Fratelli Bocca, *Il Menologio di Basilio II* (Codicese Vaticani Selecti, VIII), Turin 1907; for the illustrated text, see I. Sevčenko, "The Illuminators of the Menologium of Basil II", *DOP* 16 (1962), 245-276. N. Oikonomides, "Η στολή του επάρχου και ο Σκυλίτζης της Μαδρίτης", in *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στο Μανόλη Χατζηδάκη*, vol. 2, Athens 1992, 422-432. There is now a magnificent new edition: *El Menologio de Basilio II*, Vatican City: Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Gr. 1613, ed. Francesco d'Aiuto, Spanish ed. Inmaculada Perez Martin. Athens : Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2008.

[7] Christides, "Pre-Islamic Arabs in Byzantine Illuminations", 177-178.

the existence of a small number of illustrations with realistic representations of the Arabs, but did not proceed to any further research with concrete examples.[8] A. Tselikas undertook a further study of this problem and indicated a concrete number of such illuminations (fol. 178v, 179ra).[9] According to his view, most probably such illuminations were painted by Western painters, who, living in Sicily at the time of their work, had an opportunity to watch Arabs living on the island and study their appearance.[10a] Unfortunately, none of the illuminations of the "Cycle of the conquest of Crete" seem to belong to the illuminations of Western painters mentioned by Tselikas.

Before starting with the description of the illuminations and their interpretation, it should be noted that the illuminations do not always coincide with the text and even the captions were written by a different scriber, who also worked independently and did not faithfully follow either the text or the content of the picture.[10b] In this paper the enumeration of the figures from Skylitzes' manuscript follows Vasiliki Tsamakda's order.

In our Fig. 1 illumination of the "Cycle of the conquest of Crete" (Fig. 80, Fol. 38r, bottom), the painter presents a group of six Andalusian warriors who visit the chief of the state of Spain. Skylitzes's text reports that the Andalusians were common citizens not warriors, who requested to be helped to emigrate to a richer area because of the poverty of the Spanish land.[11] The leader they visited was supposedly the chief of Spain, called Abu Ḥafṣ ("Ἀπόχαψ"), holding the title of "Ἀμερμουμνῆς", corresponding to the official title of a caliph, i.e. Amīr al-Mu'minīn (the Emir of the believers). Actually, we meet the proper translation of this term as "Ἀμιρᾶς τῶν πιστῶν" (the Emir of

[8] Grabar - Manoussakas, op. cit. 162.

[9] Tselikas, op. cit., 141.

[10a] Ibid. The details about the number of the painters and their assistants in Skylitzes' manuscript as well as their origin go beyond the scope of this article.

[10b] For such deviations of the text and image in general, see Leslie Brubaker, "Every Cliché in the Book. The Linguistic Turn and the Text-Image. Discourse in Byzantine Manuscripts", in Liz James, ed., *Art and Text in Byzantine Culture*, Cambridge, et al., 2007, p. 59: "Miniatures in manuscripts are normally tied to a particular text, yet they almost always incorporate elements that the Byzantines knew about from other sources entirely."

[11] Narrative in I. Skyltizes, ed. H. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, Berlin - New York 1973, p. 42, lines 2-10.

the believers) in the Greek papyri of Egypt.[12] Of course, at this time no one could hold such a title in Spain. The emir of Spain was not Abu Ḥafṣ but Ḥakam (r. 796-822), who cruelly persecuted the Andalusian Spanish who had newly converted to Islam (*muallladūn*) and demanded equal rights with the Muslims of Arab descent.[13]

The depiction of the six Andalusian suppliants is bizarre. They were supposed to be peaceful Andalusian citizens (from Cordoba) asking assistance from the Emir to emigrate to a prosperous area in the Mediterranean, but paradoxically they are depicted as soldiers clad in military attire, just as in the later miniatures, where they appear as conquerors of Crete. Their heads are covered with the usual pointed helmets with ear or cheek pieces, which seems to have been common for Byzantine and Arabs in the 13th-14th centuries, and a sword attached to their belts.[14] Their double edged swords, painted black in order to indicate metal, are of the usual type for Byzantines and Arabs.[15] They slightly move their heads, lifting their hands upwards. This is not a gesture of prayer, as it is wrongly suggested by Grabar and Manoussakas, since the Muslim posture of praying is definitely different.[16a] The Emir is depicted somewhat different from the six Andalusians and is seated on a humble throne in a conventional edifice. Obviously, utterly unaware of the appearance of an Arab emir, his attire and manners, the Byzantine painter created an imaginary image irrelevant to the reality. It is worthy to compare this picture to illumination no. 259, fol. 113v top, which realistically depicts an Arab ruler drawn by a Western painter of Skylitzes' manuscript. The emir appears on the left side of the picture with a turban fully covering his head, sitting nonchalantly in the typical Arab way with crossed legs on a wide cushion. Similarly, a painting of an enthroned Arab leader from the palace of Quṣayr 'Amra (near Amman) is almost identical

[12] See R. Rémondon, *Papyrus grecs d'Apollônos* Anô, Cairo 1953, no. 37, 10.

[13] For an excellent description of Ḥakam's policies see É. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane*, vol. I, Paris - Leiden 1950, 169-173. For the situation in Spain at that time see Lirola Delgado, *El poder naval de al-Andalus en la época del Califato Omeya*, Granada 1993, and Ibn Ḥayyān, op. cit., note 1 above.

[14] David Nicolle, *The Mamluks 1250-1517*, Oxford 1993, reprinted 1998, 17.

[15] See Ada Bruhn Hoffmeyer, *Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid*, Granada 1966, 91; Tsamakda, op. cit. 313.

[16a] A. Grabar and M. Manoussakas, op. cit., 37.

(see our Fig. V). Obviously, as noted by Tsamakda,[16b] the painter of Fig. 259 was well familiar with the Arabs' appearance, attire and manners.

Thus, in general, in the first figure initiating the "Cycle of the conquest of Crete", the text, illumination and caption coincide without any deviations. Skylitzes, as well as all the relevant Byzantine sources, reports erroneously that the Andalusian Arabs, called "Ισπανοί" or "Ἰβήριοι", departed from Spain under the blessings of the supreme authority (Amīr al-Mu'minīn) in order to settle in another area. This is definitely a common error in all Byzantine sources that failed to report that the Andalusians started their expedition from Alexandria of Egypt for the conquest of Crete.

A scrutiny of the text of Skylitzes can clarify the cause of this confusion. According to Skylitzes, the Andalusian suppliants asked their emir to help them emigrate to any prosperous place without mentioning the island of Crete in particular, and he sent them to the eastern [Aegean] islands.[17] It was actually during their search in the Aegean that they found and raided Crete, and Abu Ḥafṣ, their leader, knowing how prosperous the island of Crete was, arranged later a systematic expedition against it and conquered it. According to the Arabic sources, the expedition took place after a temporary settlement of the Andalusians in Alexandria from where they started their expedition with 40 ships provided by the Egyptians.[18] Skylitzes and other Byzantine authors, omitting the temporary settlement of the Andalusians in Alexandria, created a confusion about the dating of the Andalusians' expedition to Crete. As N. Panagiotakis suggested, probably there was an initial Andalusian raid against Crete [on the way of their first aimless wandering in the Eastern Mediterranean], dated, as I believe, to ca 822-824, followed later by an [organized by the Egyptians] expedition for the conquest of the island (ca 826).[19a] This explains the inconsistency of the Arabic sources concerning the exact dating of the Arab conquest of Crete.[19b]

16b See Tsamakda, op. cit., 306.

17 See Thurn, 42, line 12: "τῶν πρὸς τὴν ἕω κειμένων νήσων".

18 Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs*, 89-92.

19a Ibid.

19b The exact dating of the Andalusians' settlement in Egypt cannot be defined precisely. Modern scholars usually place it ca 200-210 A.H (AD 826); see W. Muiz, *The*

The second Andalusian attack was facilitated by the chaotic situation that prevailed in the Aegean during the revolution of Thomas (ca 821-823).[20] Both the Greek and the Arabic sources are equally explicit about the devastating results of this revolt on the Byzantine fleet and the disaster brought upon their maritime defensive line in the Aegean which was actually vanished. The Arabic sources report that the whole sea was empty, without any Byzantine warships:[21]

وكانت يومئذ . خالية من الروم

(= and the sea [Aegean] was empty). Skylitzes characteristically states:[22] "Τοῦ εἰωθότος φυλάττειν στόλου συστρατευομένου πάντες ...τοῦ Θωμᾶ" (= the whole fleet normally in charge of the protection [of the Aegean] sided with Thomas) and "there was not a single Byzantine ship at the time of the disembarkation of the Arab fleet [on Crete to confront the forty ships of the Andalusian Arabs]".

The disastrous impact of Thomas' revolution on the maritime defense of the Byzantines is vividly described in two illuminations preceding the "Cycle of the Conquest of Crete". In the first (fig. 57, fol. 29v), Thomas appears on a warship fleeing from Constantinople to the Arabs. The ship appears in a simplified, conventional form without sails but with two stern rudders, the second depicted as a trian-

---

Caliphate: Its Rise, Decline and Fall, Beirut 1963, 507: "Egypt had been long the scene of chronic revolts, aggravated by the inroad of Spanish refugees who joined the insurgents and for several years held Alexandria (200-210 A.H.)".

20 It is surprising that a number of modern scholars failed to understand one of the basic rules of naval warfare that warships, especially in medieval times, cannot be easily replaced when destroyed. See M. Kremp, "Thomas/Michael-Konfliki", in *Arabisches Kreta*, 326.

Tsougarakis' argument (*Byzantine Crete*, 178) that the Byzantine fleet was not destroyed during Thomas' revolt because immediately after the Arab conquest of Crete, the Byzantines started their attempts to reconquer the island cannot be sustained. In fact the provincial fleet was utterly destroyed during Thomas' revolt, while the fleet of Constantinople was still in service. Nevertheless, the fleet of Constantinople was inadequate as it is vividly illustrated in Kraterus' humiliating defeat in his attempt to reconquer Crete.

21 Ibn al-Abbār, *Ḥullah al-Siyarā'*, ed. Ḥ Mu'nis, I, Cairo 1963, 45.

22 Thurn, 42, lines 16-18.

gular object, which sticks out horizontally from the stern.[23] It should be noted that just one oarsman handles one oar, as in a number of other illustrations of Skylitzes' manuscript, confirming the view that until at least the 14th century there were no more than one oarsman for each oar.[24] On the prow, Thomas is depicted dressed in a long tunic and crowned. In front of him are protruded the heads of two men bearing white gears, "usually worn by dignitaries", as Tsamakda suggested.[25] Closer to the helmsman, three trumpets are protruded in the middle of the boat while next to the helmsman, a flag is waving. Tsamakda expressed the view that the caption "Thomas flying to the Agarenoi" is misleading and does not actually correspond to any flight, suggesting an expedition instead.[26] The painter actually depicted a triumphant realistic flight of Thomas, who was very popular, and his escape was followed by a large number of supporters.

The second depiction of Thomas' activities appears in a frequently reproduced illumination because of its unique representation of a Byzantine fire-thrower (Fig. 70, fol. 34v, bottom in SkM). It is a simplified sketch of a Byzantine warship with double series of oars and a soldier carrying a lance representing the marines. A fire-thrower is presented holding a trumpet-tube from which Greek fire is launched against the enemy ship. It is not clear whether the painter wanted to draw the flame thrower mounted on the bow or instead a hand flame thrower.[27] The description of the use of Greek fire against the warships of Thomas manifests the extensive devastation of the Byzantine thematic fleet which was completely annihilated and thus opened the way for the Andalusians' fleet that consisted of only forty ships constructed in Egypt.

[23] A. Babuin correctly points out that this beam was a spare rudder; A. Babuin, "Some Remarks on Arab Ships in Byzantine Iconography", in A. A. Hijji and V. Christides, eds., *Aspects of Arab Seafaring*, Athens 2002, 30-31.

[24] For the oar power in general, see J. T. Shaw, "Oar Mechanics and Oar Power in Ancient Galleys", in Robert Gardiner and John Morrison, *The Age of the Galley*, London 1995, 163-171.

[25] Tsamakda, op. cit., 70.

[26] Tsamakda, ibid.

[27] For the Greek fire and the fire throwers, see V. Christides, "New Light on Navigation and Naval Warfare in the Eastern Mediterranean, the Red Sea and the Indian Ocean (6th-14th centuries AD), *Nubica* III/1 (1994), p. 7-8, figs. 2-3. It should be noted that in contrast to the Byzantine sources, there are many descriptions of various types of Greek fire and illuminations of fire throwers in the Arabic sources. Of particular importance is an Arabic description of a fireproof cloak; see V. Christides, "Fireproofing of War Machines, Ships and Garments", in *Sailing Ships of the Mediterranean Sea and the Arabian Gulf*, ed. C. G. Makrypoulias, Athens 1998, 13-14. M. J. de Goeje had already noticed the use of fireproof cloaks by the Arabs; see "Quelques observations sur le feu grégeois", in *Homenaje à D. Francisco Codera*, Zaragoza 1904, p. 97: "Ce sont probablement des vêtements imbibés de ce talc qu'on a en vue dans le récit d l'expédition de Haroun ar-Rashîd en Asie Mineure de 802". Concerning the Greek fire and the machinery for launching it, Arab technology was enriched with relevant Chinese technology; see Christides, "Once Again the Transmission of Chinese Naval Technology to the Arabs: Primitive Propel Rockets", in *Proceedings of the 1st International Congress for Sino-Greek Studies* (Ioannina, 2-4 October 2004), ed. Ch. Stravrakos, Ioannina 2008, 59-66, and figs. II and III; see also J. Haldon, " 'Greek Fire' Revisited: Recent and Current Research", in *Byzantine Style, Religion and Civilization*, in Honour or Sir Steven Runciman, ed. Elizabeth Jeffreys, Cambridge 2006, 290-325. This work is based on a detailed analysis of the Byzantine sources but the Arabic sources cited above are not taken into consideration.

In the next illumination of the "Cycle of the Conquest of Crete" (fig. 81, fol. 38v), three Andalusian ships appear sailing in the Aegean Sea. The caption reports that, in addition to the Andalusians, the warships also carried other people who joined them, but Tsamakda correctly reports that "this is not justified by the text [of Skylitzes]",[28] since the Arabic sources report that the Andalusians were not permitted to take any Egyptians with them.[29] The warships depicted in this illumination are simplified. Once more we notice that the helmsman uses two steering rudders while each oar is manned by one oarsman. According to the Arabic sources, the Andalusian fleet carried the armed male population along with their families, but our illumination solely depicts armed soldiers dressed in the same way as the Andalusian suppliants appeared in front of the emir in the previously described illumination. Only their leader Abu Ḥafṣ (Ἀπόχαψ) seems to be standing in one of the warships, clad in a blue tunic.

The determination of the Andalusians to secure a permanent settlement on the rich island of Crete is clearly shown in a legend described by Skylitzes and reproduced by the painter of the SkM. According to this legend, the Andalusians' leader Abu Ḥafṣ ordered the burning of their ships to discourage any attempt of retreat. In the

[28] Tsamakda, op. cit . 79.

[29] Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs*, op. cit. 89-90.

illumination fig. 82, fol. 39r, Abu Ḥafṣ is depicted in front of a hill, dressed in his ordinary military attire, sitting in a small chair and watching the burning of his ships. Next to him two of his soldiers, one carrying a lance and the other a sword, gesture with surprise for this event, while four workers set the three ships on fire.

The Byzantines' reaction to the Andalusians' raid and the establishment of a military base in Handax by the Arabs was immediately confronted but carelessly organized. Since the thematic fleet was devastated, they sent a fleet from Constantinople under the *protospatharius* Photeinus, general of the Anatolikōn, and Damianus, chief of the royal cavalry.[30] The exact dating of this Byzantine expedition and the number of the warships which were mobilized cannot be easily determined. Based on all available evidence in a thorough study, Ch. Makrypoulias dated this expedition some time ca 825-826, immediately after the Arabs landed on Crete and before they completed their conquest.[31] Concerning the number of the ships of the fleet of this expedition and its weaponry, nothing is known since Skylitzes' vague statement "μετὰ πολλῆς δυνάμεως καὶ παρασκευῆς" (strong naval power and preparation) should not be taken at its face value.[32]

The painter of SkM., in just one illumination, condensed the two scenes of the Arab-Byzantine expedition, i.e. the landing of the Byzantine fleet and the ensuing battle in which the Byzantine general Damianus was killed and the Byzantines were defeated (fig. 39v, top). Such double events described in a single miniature are not rare in the illustrated manuscript. The illustrators of the Byzantine manuscript often tried in such cases to paint a smooth decorative dividing line between the two scenes arranged in the same space and simultaneously to link the two scenes with certain common elements in order to clarify the consecutive action of the two scenes.[33]

The painter of the above-mentioned illumination made no effort to draw a subtle dividing line; instead he drew a crude line over the

[30] Skylitzes, Thurn, 43, 54-58.

[31] Makrypoulias, "Byzantine Expeditions against the Emirate of Crete c. 825-949", 350.

[32] Thurn, 43, 59.

[33] For example see Christides, "From the Cycle 'The Conquest and Occupation of Crete by the Arabs' in Skyltizes' Illuminations: A Naval Battle and the Execution of General Crateros", 57.

Byzantine warships under the heading "Rōmaioi" (Romans) and portrayed the Arab-Byzantine battle on the right side, which covers most of the space of the illumination. Byzantines and Arabs are clad in identical military attire and over the head of the latter the word "Krētes" (Cretans) was written. It is only of particular importance that the Arabs appear equipped with very small round shields. Such shields were called "*ṣaghīra*" (small), were made of leather and were common in the Mamluk army,[34] although they were also used by the Byzantines (see our fig. I).[35]

Soon after their first unsuccessful attempt of re-conquering Crete, the Byzantines organized a second expedition (dated ca 826), under the general Kraterus, which was dispatched by Michael II (820-829).[36] According to Skylitzes' text, Kraterus landed on Crete with seventy ships, and fought against the Andalusians whom he defeated. But while the Byzantines were celebrating their victory, the Andalusians attacked them during the night and slaughtered almost all of them. The general Kraterus managed to escape on a merchant ship and found refuge on the island of Kos. The Andalusians, called "Krētes" by Skylitzes, pursued him and caught him in Kos where they hung him on a pole.[37]

Kraterus' expedition appears in a rather incoherent way in three miniatures (Figs. 86, 87, 88). In the first miniature (fig. 86, fol. 40v, top), Kraterus' soldiers (Ρωμαῖοι) appear armed with arches battling against the Andalusians (Κρῆτες). The Andalusians retreat in disorder. Although Kraterus' name is not written, a prominent Byzantine leader dressed in blue attire and holding a lance, is obviously Kraterus. In the second miniature (fig. 87, fol. 40v bottom), under the caption "Κρῆτες φονεύουσι τοὺς Ρωμαίους", the Byzantine soldiers appear overcrowded in a miserable mass, suffering a humiliating defeat. The third miniature (fig. 88, fol. 41r, top) is a combination of two non-consecutive scenes. The first scene illustrates a naval battle between Kraterus' forces and the Cretan Arabs, and the second depicts the hanging of Kraterus on a pole, on the island of Kos.

[34] See D. Nicolle, *The Mamluks 1250-1517*, p. 14.

[35] Hoffmeyer, op. cit., 87; T. G. Kolias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, Vienna 1988, 111.

[36] Makrypoulias, op. cit., 151.

[37] Thurn, 45, 1-28.

Although Skylitzes' text does not mention any such confrontation in Kraterus' expedition and instead it reports an unopposed landing of the Byzantines, such a confrontation could have taken place. Perhaps another literary text could have inspired its artistic depiction. Again the painter made no effort to clearly disassociate the two different scenes which did not coincide chronologically. The painter did not even draw a thin line separating the second scene which has no pictorial relationship with the first. Actually, the beholder would not have understood the sequence of the two scenes, i.e. the defeat of Kraterus in a naval battle and his consequent flight on the island of Kos and execution by hanging, had he not read Skylitzes' text or the caption in this miniature. The painter of our illumination divided the two scenes awkwardly. The naval battle occupied most of the space from the left end of the beholder to the far right where he squeezed the second scene. No dividing line appears which was necessary, especially since the first scene, the naval battle, took place in the sea and the second on land, i.e. the island of Kos. Most probably the painter used a stereotyped model in fixed form for the naval battle, sacrificing most of the available space and thus reducing the part left for the second scene.

The painter of this naval battle could have provided us with some useful details in his illustration concerning naval technology, since it is in Skylitzes' manuscript that we have one of the few Byzantine illustrations of the use of Greek fire by warships.[38] Unfortunately, there are few interesting details in our illumination. The painter chose to render in picture the last phase of a naval battle, i.e. the hand-to-hand fighting, following the exhaustion of missiles and the use of Greek fire. His picture is almost a replica of a naval battle depicted in a manuscript of the *Cynēgētica* of Oppian, found in the Marcian Library of Venice (see our Fig. III).[39a]

In both illuminations two rival ships are depicted in a head-on confrontation, prow to prow. In the illumination of the MS of the Marcian Library, the main weapons held by the fighters of both parties are shields for defense, spears and /or lances for attack, while in Skyltizes' manuscript the defensive weapons are shields and the offensive are

[38] Skylitzes, Fig. 70, fol. 34v bottom, see note 27 above.

[39a] For Oppian's *Cynēgētica,* see I. Spatharakis, *The Illustrations of the Cynēgētica in Venice,* Leiden 2004.

swords. Of course, both Byzantines and Arabs used a large range of weapons in the hand-to-hand fight whether on land or at sea confrontations, among which spears, lances, swords and axes were included.[39b]

It should be noted that the weapons used by Byzantines and Arabs are identical in the depictions of sea battles since they both used the same naval preparedness. In both Greek and Arabic literary sources, especially in Leo VI and Ibn al-Manqali, prow-to-prow confrontation appears almost identical, but Ibn al-Manqali adds more useful information, i.e. he reports that each Arab marine carried a hidden short dagger inside his shield.[40] The same author reports that the deck of the ship should be covered with a glittering soap so that the intruding enemy would fall while the Arab marines were protected by wearing special shoes.

The next attempt for the conquest of Crete took place, under the leadership of Logothetēs Theoctistus, during the turbulent reign of Michael III (842-867) and is dated to 18 March 843 in the Byzantine sources.[41] Little is known about this expedition in the Byzantine sources which briefly report that Theoctistus landed on Crete unopposed, set up his camp and fought successfully against the Cretan Arabs, but suddenly he decided to return to Constantinople abandoning a large portion of his army that was slaughtered by the Arabs. Vasiliev expressed the view that it was in this expedition, as mentioned in the "Synaxarium of Constantinople", that Magister Sergius, an ardent zealot of Orthodoxy, undertook the command of the abandoned Byzantine army in Crete where he died.[42]

While more details about this expedition are not reported in the Byzantine sources, it is of great importance that there is an Arabic source in which some valuable information is added. Ibn Dāyā (d. ca 941), based on eyewitness evidence, reports that the Byzantines in this

[39b] Hoffmeyer, op. cit., passim; Kolias, op. cit., passim.

[40] See J. H. Pryor and Elizabeth M. Jeffreys, *The Age of the ΔΡΟΜΩΝ. The Byzantine Navy ca 500-1204*, Leiden - Boston 2006, especially pp. 488-489, 578; and J. Dimitroukas, *Ναυμαχικά*, Athens 2005, especially p. 260; Ibn al-Manqali, *Aḥkām*, ed. M. 'Abd al-Dā'im, Cairo 1974, 34 (typewritten dissertation).

[41] A. A. Vasiliev, "La dynastie d'Amorium 820-867", in *Byzance et les Arabes*, I, Brussels 1935, 194-95; Makrypoulias, op. cit. 351, where there are references to all relevant Byzantine sources.

[42] Vasiliev, op. cit., 195, note 1.

expedition established a strong military camp and tightly besieged the Arabs outside the walls of Handax. The Cretan Arabs, suffocated by hungriness, were ready to surrender when suddenly the Byzantines mysteriously decided to stop the siege. Moreover, Ibn Dāyā mentions that a holy man, the leader of the abandoned Byzantines, was killed. (See Appendix.) Obviously, this holy man should be identified with Sergius. Unfortunately, Theoctistus' important siege of Handax is not illustrated in Skylitzes' manuscript.

Another failed attempt of the Byzantines to reconquer Crete was organized by Caesar Bardas, who was murdered before his fleet reached Crete, at the time of Michael III, in 866.[43a] Less is known about another attempt for the reconquest of Crete during Leo VI's reign (886-912). Neither the exact date of this expedition, usually dated ca 911-912, nor any details about it are certain.[43b] The last unsuccessful attempt to reconquer Crete, before Nicephorus Phocas' expedition, took place in 949 under the leadership of the eunuch Gongyles.[44] In Constantine Porphyrogenitus' work *De Cerimoniis*, there is a description with a long list of the impressive equipment and supplies with which the Byzantine fleet was provided.[45]

The most extensive description of this expedition appears in the works of Leo Diaconus and Skylitzes. They describe an unopposed landing and a humiliating defeat of the Byzantines in Handax. Taking profit of the inadequate Byzantine defense preparedness of Gongyles' army, the Cretan Arabs attacked the Byzantines' military camp, killed a large number of them and forced them to abandon Crete.[46] Skylitzes attributed the failure of this expedition to the incompetence of Gongyles, whom he calls sarcastically "inexperienced and effeminate"[47] Makrypoulias considers Skylitzes' derogatory comments

---

43a Makrypoulias, op. cit. 352; for another attempt by Himerius, see ibid.

43b See R. Jenkins, *The Imperial Centuries AD 610-1071*, New York 1969, 210, and Makrypoulias, op. cit. 352, notes 27-31 with the relevant bibliography.

44 Makrypoulias, 353 ff.

45 See the relevant references and an English translation in Pryor and Jeffreys, op. cit., 554-570; the authors extensively used J. F. Haldon's "Theory and Practice in the 10th century Military Administration" in *Travaux et Mémoires* 13 (2000), 200-352.

46 Thurn, 245, lines 20-26, 246, lines 1-11.

47 Thurn, 245, line 25: "θηλυδρίαν ἀνθρώπου"; See also Leo Diaconus' relevant passage, "ἀνανδρίᾳ καὶ ἀπειρίᾳ...", *Leonis Diaconi Historiae*, ed. Bonn, 1828, p. 7., l. 3; see the English translation in Alice-Mary Talbot and Denis F. Sullivan, trans.,

somewhat exaggerated and attributes the Byzantines' disastrous defeat and abandonment of their expedition mainly to the lack of supplementary provisions which could not reach them during the winter.[48] There is no doubt, as Makrypoulias remarks, that both the Byzantine historians Leo VI and Skylitzes were influenced by their hostility against Gongyles,[49] but Gongyles' limited competence cannot be denied.

Skylitzes' illumination (fig. 334, fol. 138v, top) depicts the Cretan Arabs' unexpected attack. The Arab conquerors are not called "Krētes" in the relevant illumination. Gongyles' soldiers who are described in the caption as "slaughtered by the Arabs" (Ἀγαρηνοὶ τρέπουσι τοὺς Ρωμαίους καὶ σφάζουσι). The island of Crete is painted like a hill; on the left side six ships are moored in the bay, lying at anchor, without their sails. A number of terrified Byzantine soldiers run towards their ships; in the middle of the picture three tents are depicted which symbolize the Byzantines' military camp, and on the extreme right there is a sketchy representation of the fortifications of Handax. Some Byzantine soldiers are depicted lying dead while a number of them run terrified towards their ships, pursued by their Cretan attackers raising their swords. Both Byzantine and Arab soldiers hold long similar shields, those of the Arabs marked with a red sign while those of the Byzantines marked with designs.[50]

After the several unsuccessful attempts of the Byzantines for the reconquest of Crete, finally the great victory came under the general Nicephorus Phocas who managed to conquer it (960-961). Skylitzes' attitude towards Nicephorus Phocas is ambivalent in contrast to Leo Diaconus who admires and praises him. On the one hand, Skylitzes vividly described the negative aspects of Phocas' character, and on the other he exalted him whenever he mentioned his military achieve-

---

The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century, Washington D.C. 2005, 59.

48 Makrypoulias, 356-357.

49 For Skylitzes' historical value, see A. Karpozilos, op. cit., especially 31-36 and 251 ff., and for Leo Diaconus, Alice Mary Talbot and Dennis Sullivan, op. cit. 11-49; also some important remarks in S. Ivanof, *Leo Diaconus' History*, Moscow 1988, 166 ff (in Russian).

50 For the decoration of the Byzantine shields, see Katerina Karapli, *Κατευόδωσις Στρατοῦ*, Athens 2010, 97.

ments.[51] Skylitzes briefly reports on Nicephorus Phocas' prudent establishment of a "χάραξ" (= military camp) in front of the Arab walls of Handax, and his building of a palisade around it with a surrounding ditch.[52] Thus, in contrast to Gongyles' carelessness, he did not ignore one of the first principles of warfare, i.e. establishing a well protected camp in a foreign land before starting any additional military activities beyond it. Skylitzes further reports that Nicephorus Phocas forced the Arabs to remain within their walls until they were compelled to surrender because of starvation, and that even their leaders were captured.[53a]

Just one of Skylitzes' illuminations reflects Phocas' activities (fig. 339, fol. 140r), which resembles Gongyles' previously presented picture. Again the island appears in the form of a hill; on the right, a two-story edifice with large arches symbolizes the besieged Arab fortress. The center is occupied by a sketchy depiction of the Byzantines' camp symbolized by three tents, two painted brown and one blue, behind which just the heads of the Byzantine soldiers appear. On the left, four ships without their sails are moored in a bay. In this static picture, the artist painted the long-awaited triumph of the Byzantines over the Cretan Arabs. The caption just mentions Nicephorus Phocas' capture of the provincial Arab fortresses ("...τὰ φρούρια ἐχειρώσατο"), and simply adds the word Byzantines (Ρωμαῖοι) over their camp. No depiction of the defeated Cretan Arabs appears.

The reconquest of Crete by Nicephorus Phocas (961) marks the end of the "Cycle of the Conquest of Crete by the Arabs". Fig. 358 (fol. 145r) depicts his entry into Constantinople after his victory. He appears triumphant entering Constantinople on horseback, dressed in a blue tunic and red mantle. Although the painter, reflecting Skylitzes'

[51] For a comparison of Skylitzes and Leo Diaconus' attitude towards Nicephorus Phocas, see Karpozilos, op. cit., 248; J. N. Ljubarskij, "Nikeforus Phocas in Byzantine Historical Writings", *Byzantinoslavica* 54 (1993), 245-253. For the personality of Nicephorus Phocas, see Rosemary Morris, "The Two faces of Nicephorus Phocas", *Byzantine and Modern Greek Studies* 12 (1988), 83-115; N. Gigourtakis, *Ο Νικηφόρος Φωκάς και η Κρήτη*, Herakleion 1988; see also A. Markopoulos, "Ζητήματα κοινωνικού φύλου στον Λέοντα Διάκονο", in *Ενθυμίσεις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Herakleion 2000, 475-493. For Nicephorus Phocas'military tactics, see T. G. Kolias, *Νικηφόρος Β΄Φωκάς (963-969)*, Athens 1993, 28-32.

[52] Thurn, 249, line 19.

[53a] Thurn, 249, line 27; 250, line 1.

spirit, does not fail to pinpoint Phocas' deficiencies, he glorifies him for his victory and vividly describes the enthusiastic people rushing to welcome him with trumpets and drums.[53b]

Conclusion

The painter (s) of the manuscript of Skylitzes who illuminated the "Cycle of the Conquest and Occupation of Crete" solely described the struggle between Byzantium and the Arabs of Crete which terminated with the victory of Nicephorus Phocas whose triumphant entrance into Constantinople is presented in the illumination Fig. 358 (fol. 145r).

In general, the painter (s) of the "Cycle" seemed to know little about the actual Arab world; for them they are only raiders and fighters while in a number of other of Skylitzes' illuminations, the Arabs appear as ambassadors, peaceful guests and even entertaining captives. Thus, a depiction of an Arab prisoner demonstrating his dexterity as a horseman is presented in the miniature Fig. 129 (fol. 55r) top, with the caption "ὁ Ἀγαρηνὸς παίζων σὺν τοῖς δυσὶν δόρασι».[54] This illumination shows the emperor Theophilus in the hippodrome watching the demonstration of an Arab prisoner riding a horse and skillfully holding two spears. A comparison to an Arabic illumination of a horseman of the same period manifests obvious similarities (our Fig. IV).

The Arab conquerors are called "Krētes" in the relevant illuminations, while none of them reveal any aspect of the ethnic and social changes caused by the Arab invasion of Crete and its occupation. There is no depiction of any palaces and/or mosques of the Andalusian Arabs of Crete. We must retrace our steps to the famous mosque of Cordoba, the place of origin of the Andalusian Arabs, which started being built in 786, in order to imagine the types of mosques constructed in the Emirate of Crete. Likewise in the Byzantine sources, in which the raids of the Andalusian Arabs in the Aegean appear ex-

[53b] For the entry of Nicephorus Phocas in Constantinople and his celebration of his triumph, see Alice-Mary Talbot and Dennis F. Sullivan, op. cit., 81 and note 50; see also M. McCormick, *Eternal Victory: Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge – Paris 1986, 167, n. 141.

[54] Thurn, 68, line 27.

tensively,[55] there is only one reference to a mosque in occupied Crete.[56] This is not surprising, as it has been noted by A. Bozhkov, for the Byzantine artists [of the "Cycle of the conquest of Crete by the Arabs"] history passes before them with a sword.[57]

POSTSCRIPT

Acknowledgement to Dr. A. Tselikas and Dr. E. Ayensa Prat for the permission of the use of a number of colored pictures from the *Chronicle* of Skylitzes, Codex Matritensis Graecus Vitr. 26-2

One of the most important illustrated Byzantine manuscripts is the above-mentioned manuscript of the *Chronicle* of Ioannes Skylitzes (12th-13th c.), now in the National Library of Madrid.

Thanks to the kindness of Dr. Tselikas and Dr. Prat, ten magnified colored pictures from this manuscript were reproduced by the Institute for Graeco-Oriental and African Studies (IGOAS) and were offered to Vikelaia Library of the Municipality of Heraklion. Moreover, a number of illustrations from the "Cycle of the Arab Occupation of Crete" of this manuscript were also reproduced in the above article.

We express our debt to Dr. Tselikas and Dr. Prat with gratitude.

Efi Spyropoulou
Honorary member of IGOAS

[55] See my article "Byzantinoislamica: Piracy and Conquest in the Aegean Sea (AD 800-961)", XXI. Deutscher Orientalistentag (Berlin, 24-29 March 1980), in *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Supplement V, 224-232, and also in a recent communication, "Piracy, Privateering (Cursus) and Maritime Violence in the Eastern Mediterranean from the 7th c.-the 12th c.)", in the international conference "Piraterie im Mittelmeerraum", Bochum 5-7 May 2011, I discussed the nature and aim of the Arab maritime raids, i.e. the extension of the Arab maritime frontier line in the Aegean Sea.

[56] See Angela C. Hero, "Life of St. Theoctiste of Lesbos", in Alice-Mary Talbot, ed., *Holy Women of Byzantium. Ten Saints' Lives in English Translation*, Washington D.C. 1996, 107: "The mosque of Agarenes [in Handax of Crete]".

[57] A. Bozhkov, *The Miniatures of the Madrid Manuscript of Johannes Scylitzes*, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia 1972, English summary, 240 ff.

APPENDIX

AN UNSUCCESSFUL ATTEMPT BY THE BYZANTINES TO RECONQUER CRETE (843) ACCORDING TO IBN DĀYĀ (d. ca. 941)

Ibn al-Dāyā, *Kitāb al-Mukāfa'a*, ed. M. Muḥammad Shākir, Beirut 1998, 132-133.

Ibn al-Dāyā's Arabic text concerning Theoctistus' attempt to reconquer Crete (843)

حصار اقريطش
والإخلاص لله

٦٧ — وحدثني الحسن بن مسلم الأقريطشيّ - ورأيته بعد أن علت سنُّه وبلغ المائة سنة ، وكان صحيحَ التمييز ، سليمَ الحواسّ -
قال :
« ألحّ غزُونا على الروم ، ونالهم منّا مكروهٌ عظيم . فوجدَ متملّك الروم من هذا ، ونَذَر أن يُخرّب أقريطش ولو أنفق ذخائر مملكته . فنظر إلى راهب محبوب تدالم الروم زَهادته ، فأنزلَه من مُتعبّدِه ، وضمّ إليه أكثر جُيوشه ، فوافَى جمعٌ لم يُحِط بأقريطش مثلُه قط . ففزعنا إلى غلَق الحصن ، وتسرّع الروم إلى بناء

مساكن لهم ، وخرجوا من المراكب ، وغلبونا على مِيرَةِ البلد وما يكون في جواره . واشتدّ الحصار ، ونَزَع السِّعر ، وتحاق المأكول ، وشاع الجَهْد
ثم زادت المكارِهُ حتى أكل الناس ماماتت من البهائم جوعًا ،
وأجمعوا على أن يفتحوا البابَ له ،

Translation: Siege of Crete and Loyalty towards God

And Ḥasan bn. Muslim the Cretan narrated to me. I saw him when he had aged and had reached one hundred years. And he was healthy in his senses and physically sound. He said: "We insisted on raiding the Byzantines and they suffered severe discomfort from us and be-

cause of that the ruler of the Byzantines was annoyed and vowed to destroy Crete even if he had to spend the wealth of his kingdom. And he asked a monk who was loved and the Byzantines learnt from his asceticism. And he removed him from his place of worship and he [the Emperor] gathered for him most part of his army. And a number of soldiers, never collected before [for an expedition against Crete], were provided. And we [the Arabs] sought refuge by closing our fortress. And the Byzantines hurried to construct dwellings and after they had come out of their ships, they seized the supplies of the country and whatever existed in the surroundings [of Handax of Crete]. And the siege was strengthened and the prices [of commodities] increased and the food became scarce and suffering prevailed. Then the suffering increased to the point that the people due to the famine ate dead animals and they decided unanimously to open the gates [to the monk]...

Summary of the end of the narration

(Miraculous ending)

A suggestion follows by a sheikh to the Arabs to find refuge in God and pray loudly. When the chief of the Byzantine army [the monk] heard their cries, he died of a heart attack and the frightened Byzantines embarked their ships and departed.

Commentary

Ibn Dāyā's short narrration of a Byzantine attempt to reconquer Crete is of unique importance, because it is the only Arab account reporting any such attempt. The aim of Ibn Dāyā -as in a number of his similar accounts- is moralistic trying through some real historical episodes to instruct his fellow Muslims to act properly in order to gain God's grace and assistance.

Ibn Dāyā reports this narration as it was told by a certain Ḥasan bn. Muslim called al-Iqrītishi, an appellation attached to the Muslims of the Emirate of Crete, who traveled to other Islamic countries, since the Muslim inhabitants of Crete were in constant relations with Egypt, Syria and North Africa.

A. M. Fahmy, who first noticed the above passage without commenting on it, expressed the view that it refers to Theoctistus' expedition in March 843. This is most plausible, since the immediately

previous unsuccessful Byzantine attempt took place earlier and the later one by Bardas was launched in April 866. Ibn Dāyā lived at the peak of the glory of the Emirate of Crete and his description of the Byzantine attempt for the reconquest of Crete offers us some important information supplementing that of the Byzantine sources.

The Byzantine fleet, for which we have no concrete information, must have been of substantial number, since the Muslim Cretan fleet did not try to oppose it, and the landing of the Byzantine troops was unopposed. There is no information of what happened on the island and the Byzantine sources, as mentioned above, only inform us that the Arabs used a ruse to force the Byzantines to end their efforts to reconquer Crete, i.e. learning about the conflicts which existed in the Byzantine court, they spread the rumor that the Queen Mother Theodora had appointed another co-regent. Deceived by this false information, Theoctistus, the leader of the Byzantine army, left Crete in panic, abandoning his army. As epigrammatically reported by Theophanes Continuatus, he returned to Constantinople abandoning not a small number of his troops in Crete.[1]

Ibn Dāyā reports that, the Byzantines, like later on their successful expedition under Nicephorus Phocas in 960-61, applied the strategy of besieging the castle of Handax, blocking any communication with the surrounding, in order to force the Arabs to surrender by famine. Ibn Dāyā reports that the besieged Arabs, like in Phocas' later successful expedition, were forced to eat all sorts of animals in order to survive. Ibn Dāyā attributes the abrupt ending of the Byzantine siege to a miracle, i.e. caused by God's intervention.

Vasilios Christides
Professor Emeritus of History
of the Universities Columbia and Ioannina
Director of the Institute for Graeco-Oriental and African Studies

[1] Theophanes Continuatus, *Chronographia*, ed. Bonn, 1838, 203.

LIST OF ILLUMINATIONS OF THE "CYCLE OF THE CONQUEST OF CRETE BY THE ARABS" IN SKYLITZES' MANUSCRIPT
(Codex Matritensis Graecus Vitr. 26-2)

Our Figure	Scene depicted	Skylitzes' Text	Tsamakda's listing of figures
1	A group of Arabs appears in the court of their Emir, Abu Ḥafṣ (Apohaps) asking permission to resettle	Fol. 38r, bottom	80
2	The emir reclining on his throne	Fol. 113v, top	259
3	Thomas the Rebel flies to the Arabs embarked on a Byzantine ship	Fol. 29v	57
4	The imperial fleet burns the ships of Thomas with Greek fire	Fol. 34v, bottom	70
5	The Andalusian Arabs sail towards Crete	Fol. 38v	81
6	Abu Ḥafṣ (Apohaps) orders the torching of his ships	Fol. 39r	82
7	The Cretan Arabs defeat Damianus' forces	Fol. 39v, top	83
8	Kraterus' landing and first encounter with Cretan Arabs	Fol. 40v, top	86
9	Second encounter of Kraterus' forces and their defeat on their own camp	Fol. 40v, bottom	87
10	Two consecutive scenes: (a) Kraterus and Cretan Arabs in a sea battle (b) Last stage of body to body confrontation Kraterus' hanging on a pole on the island of Kos	Fol. 41r, top	88
11	The Cretan Arabs attack and slaughter Gongyles' soldiers	Fol. 138v, top	334
12	Nicephorus Phocas' military camp in Handax	Fol. 140r	339
13	Nicephorus Phocas' triumphant entrance into Constantinople on horseback through the Golden Gate	Fol. 145r	358
14	An Arab prisoner demonstrating his dexterity in horse-manship in the Byzantine hippodrome	Fol. 129	55r, top

Figures not included in Skylitzes' Manuscript

Our Figure	Scene depicted	Source
I	Blemmyes' (Nubians') attack on the monasteries of Sinai	Fratelli Bocca, *Il Menologio di Basilio II* (Codices e Vaticani Selecti, VIII), Tourin 1907, II, plate 317.
II	An Egyptian horseman equipped with a shield (*ṣaghīra*) (13th c.)	Brit. Lib. Ms. Add. 18866, f. 129v, London, quoted from D. Nicolle *The Mamluks 1250-1517*, Oxford 1998, p. 14.
III	Naval battle in its last hand-to-hand stage	Venice, Cod. Marc. Gr. 479. *Cynēgētica* by Pseudo-Oppian (11th c.). From V. Christides et al., ed., *Treasures of Arab-Byzantine Navigation (7th-13th c.)*, Athens 2004, p. 161.
IV	An Egyptian horseman demonstrating his dexterity (13th c.)	Illumination from Najm al-Dīn Ḥasan al-Rammāh (d. 1294), *Al-Furūsiyyah wa'l Manāsal al-Ḥarbiyyah*, ed. A. Abbadi, Baghdad 1984, p. 134.
V	Depiction of an enthroned Arab prince in the main Hall of Quṣayr 'Amra	From: Hana Taragan, "Constructing a Visual Rhetoric: Images of Craftsmen and Builders in the Umayyad Palace", *Al-Masāq* 20.2 (2008), Fig. 7, p. 147.

Βασίλειος Χρηστίδης

Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΗΣ ΑΡΑΒΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (CA 824/6-961 μ.Χ.) ΣΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΣΚΥΛΙΤΖΗ (CODEX MATRITENSIS GRAECUS VITR. 26-2)

Περίληψη

Η κατάκτηση του Κρήτης από τους μουσουλμάνους Ανδαλούσιους (ca 824/6-961) αποτελεί ένα σημαντικό κεφάλαιο της βυζαντινής και αραβικής ιστορίας το οποίο δεν έχει μελετηθεί διεξοδικά.[1] Την περίοδο αυτή δημιουργείται στην Κρήτη ένα αραβοϊσλαμικό εμιράτο το οποίο ανέπτυξε ένα ιδιόμορφο πολιτισμό, που χωρίς να έχει τη λάμψη του πολιτισμού των ισπανικών εμιράτων, μπορεί να συγκριθεί πολιτισμικά με την αραβοκρατούμενη Σικελία.

Η μελέτη του εμιράτου της Κρήτης πρέπει να τοποθετείται στο γενικό πλαίσιο των αραβοβυζαντινών συγκρούσεων για την κυριαρχία στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου τον 9ο-10ο αιώνα και να βασίζεται στο συνδυασμό των βυζαντινών και αραβικών πηγών.[2]

Από τις βυζαντινές πηγές για την αραβοκρατία στην Κρήτη μια από τις πιο σημαντικές είναι η «Σύνοψις Ἱστοριῶν τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη», που εξιστορεί τα γεγονότα από το 811 ως το 1057. Δυστυχώς όλες οι πηγές στις οποίες βασίσθηκε ο Σκυλίτζης δεν μας είναι γνωστές και η πλήρης συνάρτηση του έργου του με τους άλλους βυζαντινούς ιστορικούς, ιδιαίτερα τον Λέοντα Διάκονο και Γενέσιο, δεν έχει ερευνηθεί.[3] Η περιγραφή των γεγονότων που σχετίζονται με την αραβοκρατία της Κρήτης διαμορφώνεται αποσπασματικά σύμφωνα με την βασιλεία των βυζαντινών αυτοκρατόρων [από τον Μιχαήλ Β' (820-829) μέχρι και τον Ρωμανό Β' (959-963)].

1 Αξίζει να σημειωθεί ότι σε ορισμένες γενικές βυζαντινές και αραβικές ιστορίες η περίοδος της αραβοκρατίας παραλείπεται ή αναφέρεται βραχυλογικά, βλ. π.χ. R. Stephen Humphreys, *Islamic History A Framework for Inquiry*, London – New York 1990. Για τον R. Jenkins, *Byzantium the Imperial Centuries A.D. 610-1071*, New York 1969, 145, και για πολλούς άλλους βυζαντινολόγους, δεν υπάρχει εμιράτο της Κρήτης παρά μόνο ένα απέραντο σκλαβοπάζαρο.

2 Βλ. τη βασική βιβλιογραφία στη σημ. 1 του άρθρου μου αυτού.

3 Βλ. Καρπόζηλο, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι (11ος-12ος αι.)*, τ. III, Αθήνα 2009, 239 κ.ε.

Στην εξιστόρηση των ιστορικών γεγονότων που σχετίζονται με το εμιράτο της Κρήτης, ο Σκυλίτζης εστιάζεται αποκλειστικά στις πολεμικές συγκρούσεις των Βυζαντινών και Αράβων. Καταγράφει λεπτομερειακά τις αραβοβυζαντινές πολεμικές συγκρούσεις, εκθειάζοντας έμμεσα τα κατορθώματα των Βυζαντινών και αναφέροντας τις ήττες των Βυζαντινών συνήθως με λακωνικά σχόλια, αν και εξιστορώντας την πανωλεθρία του στρατηγού Γογγύλη στην προσπάθειά του να ανακαταλάβει την Κρήτη τον 949 μ.Χ., δεν διστάζει να τον αποκαλέσει «θηλυπρεπή» και ανίκανο. Οι αναφορές του στους ανδαλούσιους Άραβες, που αποκαλούνται «Σαρακηνοί» ή «Κρήτες», δεν διαπνέονται από μίσος αν και παρουσιάζονται μόνο ως εχθροί και αντίπαλοι.

Το κείμενο της ιστορίας του Σκυλίτζη διατηρήθηκε με πλούσια εικονογράφηση σε ένα θαυμάσιο κώδικα που βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης (Codex Matritensis Graecus Vitr. 26-2). Οι εμπεριστατωμένες εργασίες των ειδικών επιστημόνων Αγαμέμνονα Τσελίκα και Βασιλικής Τσαμάκδας διαφώτισαν σημαντικά τις πολύπλευρες πτυχές που αναφέρονται στην εικονογράφηση του χειρογράφου του Σκυλίτζη[4]. Ο σκοπός του παρόντος άρθρου είναι περιορισμένος και συγκεκριμένα εξετάζεται ο κύκλος των συγκρούσεων των Βυζαντινών με τους ανδαλούσιους Άραβες του εμιράτου της Κρήτης από τις αρχές του 9ου αιώνα μέχρι την ανακατάκτησή της το 961, όπως απεικονίζεται στο εικονογραφημένο χειρόγραφο του Σκυλίτζη.

Οι βασικές παρατηρήσεις μου συνοψίζονται ως εξής:

Σύμφωνα με την Βασιλική Τσαμάκδα και τον Αγαμέμνωνα Τσελίκα, οι επεξηγηματικές επιγραφές των εικόνων του Σκυλίτζη δεν συμπίπτουν πάντοτε με το κείμενό του. Προσθέτω στη μελέτη μου μια τρίτη διάσταση, τη σύγκριση της αφήγησης του Σκυλίτζη με τις πληροφορίες των άλλων ιστορικών πηγών. Έτσι π.χ. ο Σκυλίτζης στο κείμενο του εσφαλμένα παρουσιάζει τους ανδαλούσιους Άραβες να εξορμούν από την Ισπανία και όχι από την Αίγυπτο. Η απεικόνιση της εξόδου τους στο εικονογραφημένο χειρόγραφο συμπίπτει με την αφήγηση αυτή, αλλά οι αραβικές πηγές αναφέρουν πειστικά ότι εξόρμησαν από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου.

[4] Βλ. Αγ. Τσελίκα, επιμέλεια, *Joannis Scylitzae Synopsis Historiarum, Codex Matritensis Graecus Vitr. 26-2*, Αθήνα 2000, και Βασιλική Τσαμάκδα, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Leiden 2002.

Στον «Κύκλο της αραβοκρατίας της Κρήτης», όπως και σε άλλα σημεία της απεικόνισης του χειρογράφου, δεν είναι σπάνια η συμπύκνωση δύο σκηνών σε μία μικρογραφία. Έτσι, π.χ., στην απεικόνιση της πρώτης απόπειρας των Βυζαντινών να ανακαταλάβουν την Κρήτη παριστάνεται στην ίδια μικρογραφία η αποβίβαση του βυζαντινού στόλου στην Κρήτη και η εκτέλεση του αρχηγού του βυζαντινού στρατού Κρατερού μετά την ήττα του στη ναυμαχία που επακολούθησε. Ο ζωγράφος δεν κατέβαλε καμιά προσπάθεια να χωρίσει, έστω και με μια λεπτή γραμμή, τις δύο διαφορετικές σκηνές. Οι ανδαλούσιοι Άραβες στις περισσότερες μικρογραφίες παρουσιάζονται στερεότυπα με σκούρα χρώματα, αραβικού τύπου κάλυμμα κεφαλής και συμβατικές ενδυμασίες και όπλα. Διαφοροποιούνται μόνο με τα χρώματα ή τον τύπο των ασπίδων. Ελάχιστα ξεχωρίζει ο λεγόμενος εμίρης Απόχαψ (βλ. εικ. 1, fol. 38rb). Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι οι δυτικότροποι ζωγράφοι του χειρογράφου σε άλλες μικρογραφίες παρουσιάζουν ρεαλιστικά τον τύπο του Άραβα εμίρη με τη σωστή ενδυμασία και στάση βασισμένοι στην εμπειρία τους (βλ. εικ. 2, fol. 113v, top).

Η εικονογράφηση του χειρογράφου του Σκυλίτζη τονίζει και διαφωτίζει γενικά πολλές πτυχές των ιστορικών γεγονότων, έτσι στον «Κύκλο της κατάκτησης της Κρήτης από τους Άραβες» αναπαρίσταται αναγλυφικά η συμμετοχή μεγάλης μερίδας των Βυζαντινών στο κίνημα του αποστάτη Θωμά (821-823) (βλ. εικ. 3, fol. 29v). Οι καταστροφικές συνέπειες που είχε το κίνημα αυτό στο βυζαντινό ναυτικό άνοιξε διάπλατα το δρόμο για την αραβική κατάκτηση της Κρήτης.

Οι πληροφορίες ναυτικής τεχνολογίας που υπάρχουν στις μικρογραφίες του «Κύκλου της κατάκτησης της Κρήτης από τους Άραβες» είναι περιορισμένες. Οι ζωγράφοι του χειρογράφου παρουσιάζουν όλες τις απεικονίσεις πλοίων με κωδικοποιημένα κοινά μοτίβα. Εξαίρεση αποτελεί μια μικρογραφία, η οποία αναπαριστά τη χρήση του υγρού πυρός από χειροσίφωνα πλοίου (βλ. εικ. 4, fol. 34vb). Σε όλες τις απεικονίσεις πλοίων αναπαρίστανται ρεαλιστικά οι κωπηλάτες, ένας μόνο σε κάθε κουπί.

Τέλος πρέπει να τονισθεί ότι όπως ο Σκυλίτζης αγνοεί τον πολιτισμό και την καθημερινή ζωή των ανδαλουσίων Αράβων της Κρήτης, έτσι και οι ζωγράφοι του χειρογράφου αναπαριστάνουν μόνο σκηνές πολεμικές. Γι' αυτούς οι Άραβες κατακτητές υπάρχουν μόνο ως εχθροί που πρέπει να εξοντωθούν.



Fig. 1. A group of Arabs appears in the court of their Emir, Abu Ḥafṣ (Apohaps), asking permission to resettle. Fol. 38r, bottom.



Fig. 2. An emir reclining on his throne. Fol. 113v, top.

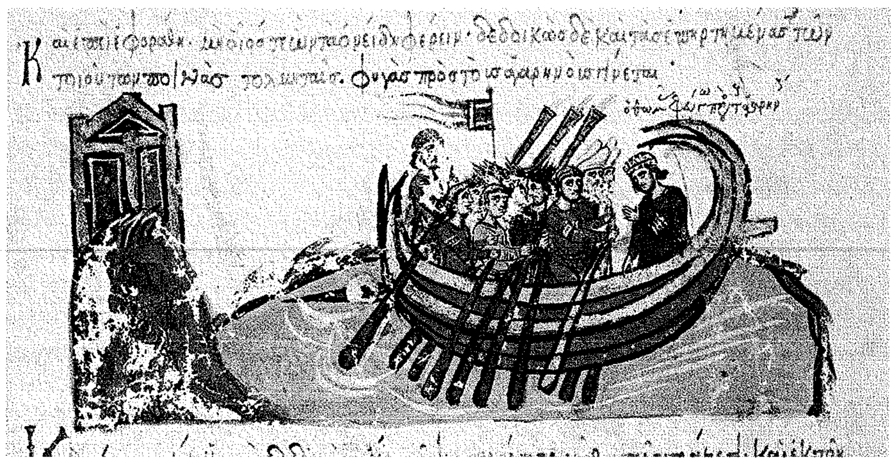


Fig. 3. Thomas the Rebel flies to the Arabs on a Byzantine ship. Fol. 29v.



Fig. 4. The imperial fleet burns the ships of Thomas with Greek fire. Fol. 34v, bottom.



Fig. 5. The Andalusian Arabs sail towards Crete. Fol. 38v.



Fig. 6. Abu Ḥafṣ (Apohaps) orders the torching of his ships. Fol. 39r.



Fig. 7. The Cretan Arabs defeat Damianus' forces. Fol. 39v, top.



Fig. 8. Kraterus' landing and first encounter with the Cretan Arabs. Fol. 40v, top.

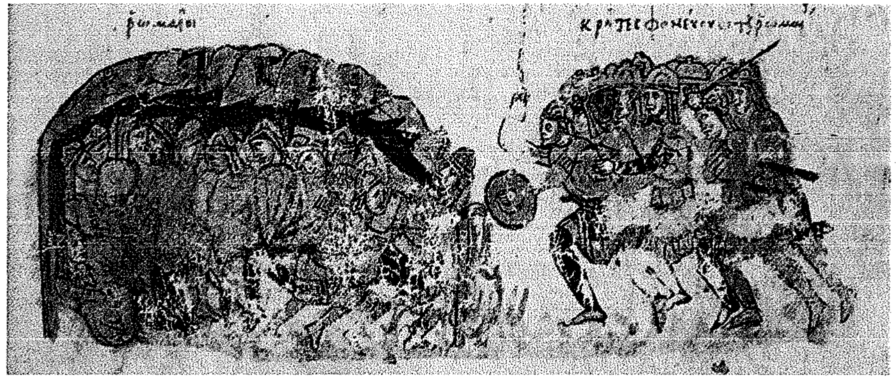


Fig. 9. Second encounter of Kraterus' forces and their defeat on their own camp. Fol. 40v, bottom.

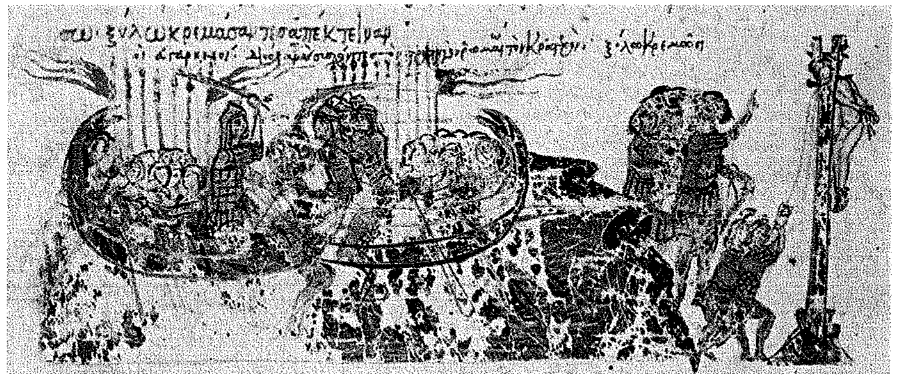


Fig. 10. Two consecutive scenes: (a) Kraterus and the Cretan Arabs in a sea battle. Last stage of body-to-body confrontation.
(b) Kraterus' hanging on a pole on the island of Kos. Fol. 41r, top.

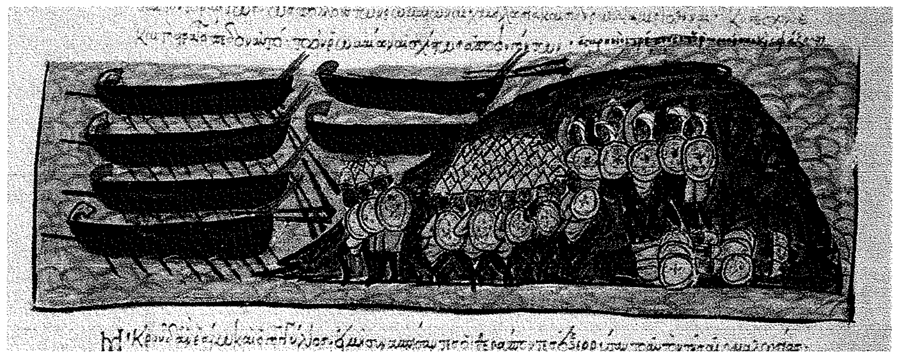


Fig. 11. The Cretan Arabs attack and slaughter Gongyles' soldiers. Fol. 138v, top.

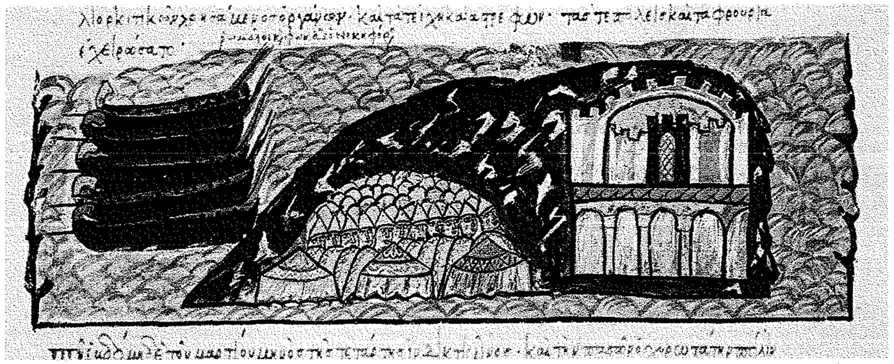


Fig. 12. Nicephorus Phocas' military camp in Handax. Fol. 140r.



Fig. 13. Nicephorus Phocas' triumphant entrance into Constantinople on horseback through the Golden Gate. Fol. 145r, bottom.

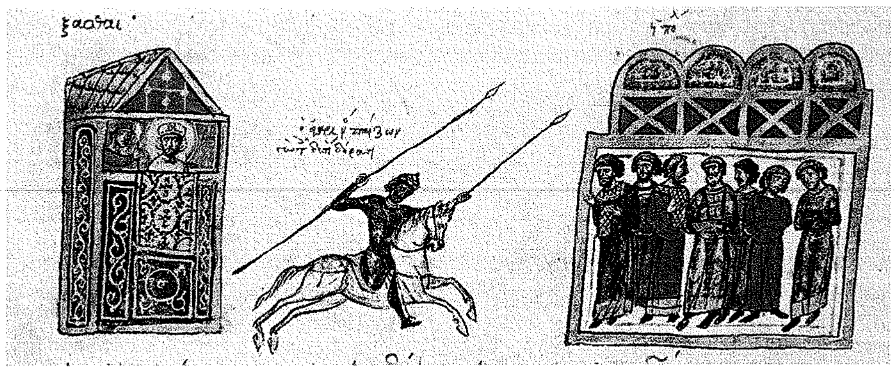


Fig. 14. An Arab prisoner demonstrating his dexterity in horsemanship in the Byzantine hippodrome. Fol. 55r, top.

Figures not included in Skylitzes' manuscript



Fig. I. Blemmyes' (Nubians') attack on the monasteries of Sinai.

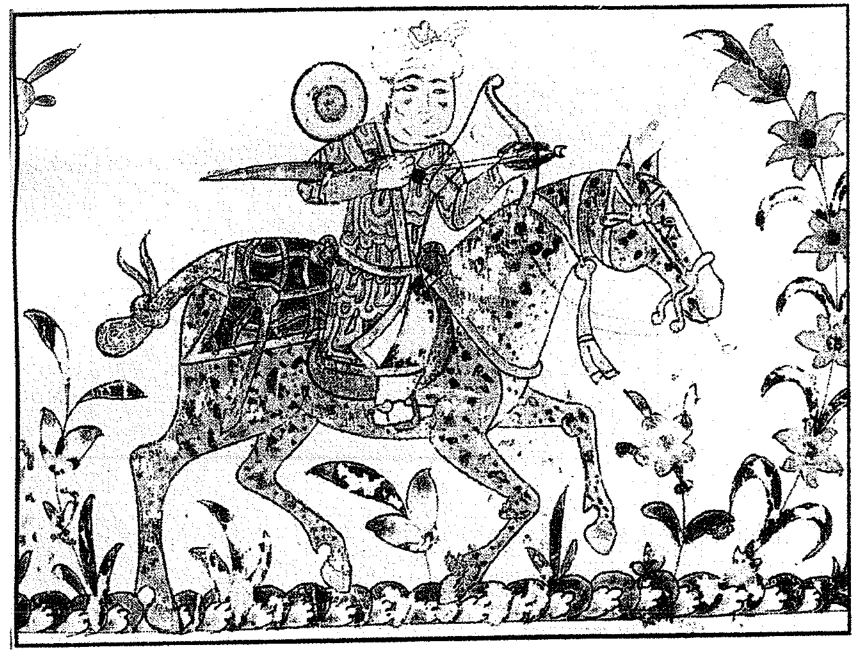


Fig. II. An Egyptian horseman equipped with a shield *(ṣaghīra)* (13th c.).



Fig. III. Naval battle in its last hand-to-hand stage.

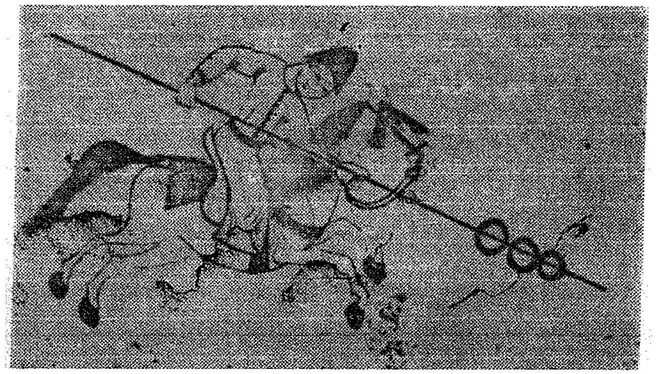


Fig. IV. An Egyptian horseman demonstrating his dexterity (13th c.).



Fig. V. Depiction of an enthroned Arab prince in the main Hall of Quṣayr ʿAmra.

Σταύρος Νικ. Χριστοδουλάκης

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΑΒΟΚΡΑΤΙΑ (824-961 μ.Χ.)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ (ιστορικό πλαίσιο)

Η Κρήτη, μετά τον θάνατο του Μεγάλου Κωνσταντίνου και τον χωρισμό του ρωμαϊκού κράτους σε ανατολικό και δυτικό, συμπεριλήφθηκε στο δυτικό τμήμα και μετά από ένα μικρό χρονικό διάστημα ενσωματώθηκε[1] στο ανατολικό.

Παρά το αρχικό και συνεχές ενδιαφέρον των Βυζαντινών για τη Μεγαλόνησο, η Κρήτη παραγκωνίστηκε από το άμεσο ενδιαφέρον και την ανάλογη επιβεβλημένη επίβλεψη των Βυζαντινών, με αποτέλεσμα να κυβερνάται η Μεγαλόνησος χωρίς ιδιαίτερους περιορισμούς αλλά και προστασία, κάτι που έδωσε την πρώτη ευκαιρία στους Άραβες να επιτεθούν[2] εναντίον της (653 μ.Χ.) και τη δεύτερη ευκαιρία στον περιβόητο Μωαβία, ο οποίος θεωρείται και ο πρώτος κατακτητής της Κρήτης.

Η επόμενη κατάκτηση της Κρήτης από τους Άραβες συνδέεται με τον αρχηγό της Κόρδοβας, τον Αμπού Χαψ Ομάρ (Abu Hafs Umar), τον λεγόμενο Απόχαψ,[3] ο οποίος μαζί με 10.000 περίπου οπλισμένους αλλά και άμαχους αποβιβάστηκε από την Ισπανία[4]

---

1 Η ενσωμάτωση της Κρήτης έγινε επί Θεοδοσίου του Μεγάλου (395 μ.Χ.).

2 Σχετικά με τις διάφορες αραβικές επιδρομές κατά της Κρήτης, προ της εξεταζόμενης περιόδου, και ειδικά μέσα από τα αγιολογικά κείμενα βλ. Θεοχάρης Δετοράκης, «Αι αραβικαί επιδρομαί και η εν Κρήτη αραβοκρατία εις αγιολογικά και υμνογραφικά κείμενα», ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τόμ. 21, Ηράκλειον Κρήτης 1969, σ. 120 κ.ε..

3 Ο Απόχαψ ονομαζόταν αλλιώς Abu Hasan ή Afu Hafs Umar I (Απόχαψ ή Απόχαψις Αμερμουμνής, η δε ονομασία Απόχαψ αναφέρεται από τον Γενέσιο).

4 Ο Ν. Παναγιωτάκης αναφέρει ότι οι ελληνικές πηγές θεωρούν ότι οι Άραβες ήρθαν στην Κρήτη κατευθείαν από την Ισπανία, ενώ οι αραβικές πηγές αναφέρουν ότι ήρθαν στην Κρήτη από την Αλεξάνδρεια (Ν. Παναγιωτάκης, «Ζη-

στην Αίγυπτο[5] το 813 μ.Χ. όπου επικρατούσε[6] ένα κλίμα αναρχίας.

Ο Απόχαψ, δράττοντας την ευκαιρία, κατέλαβε την Αλεξάνδρεια (818 μ.Χ.) από την οποία όμως εκδιώχθηκε αμέσως και έτσι έστρεψε την προσοχή του στην επόμενη πλησιέστερη περιοχή, την Κρήτη. Στη συγκεκριμένη περίπτωση επιβάλλεται να τονιστεί η νεότερη άποψη[7] του κ. Β. Χρηστίδη, κατά την οποία είναι πιθανόν ο Απόχαψ και αυτοί που ήταν μαζί του να στράφηκαν στην Κρήτη μετά από μία έμμεση υπόδειξη των Αιγυπτίων,[8] οι οποίοι, θέλοντας να ξεφορτωθούν αυτούς τους νέους εχθρούς, τους έστρεψαν[9] προς την Μεγαλόνησο.

Ο ηγέτης των Αράβων πιθανολογείται ότι αποβιβάστηκε[10] και

τήματα τινά της κατακτήσεως της Κρήτης υπό των Αράβων», ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τόμ. 15-16, τεύχ. 2, Ηράκλειον Κρήτης 1961-1962, σ. 11).

5 Στη συγκεκριμένη περίπτωση επιβάλλεται να τονισθεί ότι ουδεμία βυζαντινή πηγή αναφέρει τη μετανάστευση των Ανδαλουσίων Αράβων στην Αίγυπτο (Βασίλειος Φ. Χρηστίδης, Η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες (±824), Μια αποφασιστική καμπή στον αγώνα μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ, Αθήνα 1982).

6 Εκείνη την εποχή ηγέτης ήταν ο χαλίφης Μαμούν (Ma'mūn).

7 Βασίλειος Φ. Χρηστίδης, *Η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες (±824), Μια αποφασιστική καμπή στον αγώνα μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ*, Αθήνα 1982 και Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1990, σ. 141.

8 Οι Αιγύπτιοι προσπάθησαν αρκετές φορές να κατακτήσουν την Αίγυπτο αλλά δεν τα κατάφεραν.

9 Οι Αιγύπτιοι ώθησαν τους Άραβες κατά της Αιγύπτου όταν αντιλήφθηκαν την ελλιπή άμυνα των Βυζαντινών στη Μεγαλόνησο ένεκα της επανάστασης του Θωμά του Σλάβου (Βασίλειος Φ. Χρηστίδης, *Η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες (±824), Μια αποφασιστική καμπή στον αγώνα μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ*, Αθήνα 1982, σ. 92 και την ανάλογη νεότερη έκδοση του συγγράμματος «The conquest of Crete by the Arabs (c.a. 824), A turning point in the struggle between Byzantium and Islam» (Athens 1984) του ίδιου συγγραφέα).

10 Το πληροφοριακό υλικό σχετικά με την απόβαση των Αράβων στην Κρήτη ποικίλει και είναι εν μέρει αρκετά αντιφατικό καθώς για την απόβαση παραδίδονται οι χρονολογίες 823, 825-826, 827-828 και 839 με πιθανότερη την τρίτη εκδοχή, στοιχείο που βασίζεται στην αξιοπιστία του Άραβα ιστορικού Kindi. Στην προκειμένη περίπτωση επιβάλλεται να ληφθεί σοβαρά υπόψη, όπως ορθότατα επισημαίνει ο κ. Β. Χρηστίδης (Βασίλειος Φ. Χρηστίδης, *Η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες (±824), Μια αποφασιστική καμπή στον αγώνα μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ*, Αθήνα 1982, σ. 87) το γενικό πλαίσιο της κατάστασης που επικρατούσε τότε στο Βυζάντιο, σύμφωνα με το οποίο η απόβαση των Αράβων στην Κρήτη πρέπει να τοποθετηθεί κοντά στο χρονικό πλαίσιο της επανάστασης του Θωμά του Σλάβου (820-823 μ.Χ.).

αγκυροβόλησε ανενόχλητος[11] ή στο λιμάνι των Ματάλων[12] ή στον παρακείμενο ομίσκο της Ερημοπόλεως[13] αν και πιο βέβαια θεωρείται -κατά τις απόψεις[14] πάντοτε διάφορων ερευνητών- η περίπτωση της αποβίβασής του στον όρμο της Βιάννου[15] ή Σύμης[16]. Η λαφυραγώγηση και η καταστροφή των γύρω περιοχών από τον Απόχαψ ανάγκασε τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' να αποστείλει το 825 μ.Χ. τον Δαμιανό προς βοήθεια του στρατηγού της Κρήτης Φωτεινού[17] για την αντιμετώπιση των Αράβων. Οι Βυζαντινοί υπέστησαν φοβερή ήττα, κατά την οποία ο μεν Δαμιανός σκοτώθηκε, ο δε Φωτεινός διέφυγε προς το νησί Δία, από όπου έφτασε στην Κωνσταντινούπολη για να αναγγείλει τη συμφορά που είχε επιτελεστεί.

Οι Άραβες, κατόπιν της υποδείξεως κάποιου προδότη[18] μονα-

11 Το Βυζαντινό κράτος δεν είχε εντοπίσει και υπολογίσει σωστά από την αρχή τον επερχόμενο κίνδυνο των Αράβων και γι' αυτόν τον λόγο ήταν πλημμελής η προσοχή του ως προς την εποπτεία της Κρήτης. Ένας επιπλέον λόγος για την ανεπαρκή βυζαντινή μέριμνα ήταν η επανάσταση του Θωμά του Σλάβου (821-823 μ.Χ.), η οποία είχε δημιουργήσει μεγάλη εσωτερική κρίση στο Βυζάντιο και είχε παραλύσει την ετοιμότητα των Βυζαντινών στα στρατιωτικά ζητήματα -ιδιαίτερα στο ναυτικό- και στην επίβλεψη των βυζαντινών παραλίων.

12 Ν. Σταυρινίδης, «Ειδήσεις αράβων ιστορικών περί της αραβοκρατίας εν Κρήτη», ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τόμ. 15-16, τεύχ. 2, Ηράκλειον Κρήτης, 1961-1962, σ. 76.

13 Ν. Σταυρινίδης, «Ειδήσεις αράβων ιστορικών περί της αραβοκρατίας εν Κρήτη», ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τόμ. 15-16, τεύχ. 2, Ηράκλειον Κρήτης, 1961-1962, σ. 76.

14 Σχετικά με το εν λόγω ζήτημα δεν υπάρχει κάποια ιστορική και αναλόγως αποδεδειγμένη πιστοποίηση.

15 Γ. Α. Σήφακας, «Η υπό των Αράβων κατάκτησις της Κρήτης», Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών, τόμ. 2, 1939, σ. 65 και Ν. Παναγιωτάκης, «Ζητήματα τινά της κατακτήσεως της Κρήτης υπό των Αράβων», ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τόμ. 15-16, τεύχ. 2, Ηράκλειον Κρήτης 1961-1962, σ. 38.

16 Πρόκειται για τη σημερινή Ψαρή Φοράδα.

17 Για τις προσπάθειες ανακατάληψης της Κρήτης βλ. Ch. G. Makrypoulias, "Byzantine Expeditions against the Emirate of Crete c. 825-949", Graeco-Arabica 7-8 (1999-2000), p. 347-362.

18 Ο μοναχός αυτός, που πρέπει να ήταν εικονολάτρης, αντέδρασε προδοτικά και υπέρ των Αράβων, όντας δυσαρεστημένος από την εικονοκλαστική πολιτική του Μιχαήλ Β' (820-829) (Ν. Παναγιωτάκης, «Ζητήματα τινά της κατακτήσεως της Κρήτης υπό των Αράβων», ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τόμ. 15-16, τεύχ. 2, Ηράκλειον Κρήτης 1961-1962, σ. 15 και Βασίλειος Φ. Χρηστίδης, *Η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες (±824), Μια αποφασιστική καμπή στον αγώνα μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ*, Αθήνα 1982, σ. 109).

στην Αίγυπτο[5] το 813 μ.Χ. όπου επικρατούσε[6] ένα κλίμα αναρχίας.

Ο Απόχαψ, δράττοντας την ευκαιρία, κατέλαβε την Αλεξάνδρεια (818 μ.Χ.) από την οποία όμως εκδιώχθηκε αμέσως και έτσι έστρεψε την προσοχή του στην επόμενη πλησιέστερη περιοχή, την Κρήτη. Στη συγκεκριμένη περίπτωση επιβάλλεται να τονιστεί η νεότερη άποψη[7] του κ. Β. Χρηστίδη, κατά την οποία είναι πιθανόν ο Απόχαψ και αυτοί που ήταν μαζί του να στράφηκαν στην Κρήτη μετά από μία έμμεση υπόδειξη των Αιγυπτίων,[8] οι οποίοι, θέλοντας να ξεφορτωθούν αυτούς τους νέους εχθρούς, τους έστρεψαν[9] προς την Μεγαλόνησο.

Ο ηγέτης των Αράβων πιθανολογείται ότι αποβιβάστηκε[10] και

τήματα τινά της κατακτήσεως της Κρήτης υπό των Αράβων», ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τόμ. 15-16, τεύχ. 2, Ηράκλειον Κρήτης 1961-1962, σ. 11).

[5] Στη συγκεκριμένη περίπτωση επιβάλλεται να τονισθεί ότι ουδεμία βυζαντινή πηγή αναφέρει τη μετανάστευση των Ανδαλουσίων Αράβων στην Αίγυπτο (Βασίλειος Φ. Χρηστίδης, Η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες (±824), Μια αποφασιστική καμπή στον αγώνα μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ, Αθήνα 1982).

[6] Εκείνη την εποχή ηγέτης ήταν ο χαλίφης Μαμούν (Ma'mūn).

[7] Βασίλειος Φ. Χρηστίδης, *Η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες (±824), Μια αποφασιστική καμπή στον αγώνα μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ*, Αθήνα 1982 και Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1990, σ. 141.

[8] Οι Αιγύπτιοι προσπάθησαν αρκετές φορές να κατακτήσουν την Αίγυπτο αλλά δεν τα κατάφεραν.

[9] Οι Αιγύπτιοι ώθησαν τους Άραβες κατά της Αιγύπτου όταν αντιλήφθηκαν την ελλιπή άμυνα των Βυζαντινών στη Μεγαλόνησο ένεκα της επανάστασης του Θωμά του Σλάβου (Βασίλειος Φ. Χρηστίδης, *Η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες (±824), Μια αποφασιστική καμπή στον αγώνα μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ*, Αθήνα 1982, σ. 92 και την ανάλογη νεότερη έκδοση του συγγράμματος «The conquest of Crete by the Arabs (c.a. 824), A turning point in the struggle between Byzantium and Islam» (Athens 1984) του ίδιου συγγραφέα).

[10] Το πληροφοριακό υλικό σχετικά με την απόβαση των Αράβων στην Κρήτη ποικίλει και είναι εν μέρει αρκετά αντιφατικό καθώς για την απόβαση παραδίδονται οι χρονολογίες 823, 825-826, 827-828 και 839 με πιθανότερη την τρίτη εκδοχή, στοιχείο που βασίζεται στην αξιοπιστία του Άραβα ιστορικού Kindi. Στην προκειμένη περίπτωση επιβάλλεται να ληφθεί σοβαρά υπόψη, όπως ορθότατα επισημαίνει ο κ. Β. Χρηστίδης (Βασίλειος Φ. Χρηστίδης, *Η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες (±824), Μια αποφασιστική καμπή στον αγώνα μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ*, Αθήνα 1982, σ. 87) το γενικό πλαίσιο της κατάστασης που επικρατούσε τότε στο Βυζάντιο, σύμφωνα με το οποίο η απόβαση των Αράβων στην Κρήτη πρέπει να τοποθετηθεί κοντά στο χρονικό πλαίσιο της επανάστασης του Θωμά του Σλάβου (820-823 μ.Χ.).

αγκυροβόλησε ανενόχλητος[11] ή στο λιμάνι των Ματάλων[12] ή στον παρακείμενο ομίσκο της Ερημοπόλεως[13] αν και πιο βέβαια θεωρείται -κατά τις απόψεις[14] πάντοτε διάφορων ερευνητών- η περίπτωση της αποβίβασής του στον όρμο της Βιάννου[15] ή Σύμης[16]. Η λαφυραγώγηση και η καταστροφή των γύρω περιοχών από τον Απόχαψ ανάγκασε τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' να αποστείλει το 825 μ.Χ. τον Δαμιανό προς βοήθεια του στρατηγού της Κρήτης Φωτεινού[17] για την αντιμετώπιση των Αράβων. Οι Βυζαντινοί υπέστησαν φοβερή ήττα, κατά την οποία ο μεν Δαμιανός σκοτώθηκε, ο δε Φωτεινός διέφυγε προς το νησί Δία, από όπου έφτασε στην Κωνσταντινούπολη για να αναγγείλει τη συμφορά που είχε επιτελεστεί.

Οι Άραβες, κατόπιν της υποδείξεως κάποιου προδότη[18] μονα-

[11] Το Βυζαντινό κράτος δεν είχε εντοπίσει και υπολογίσει σωστά από την αρχή τον επερχόμενο κίνδυνο των Αράβων και γι' αυτόν τον λόγο ήταν πλημμελής η προσοχή του ως προς την εποπτεία της Κρήτης. Ένας επιπλέον λόγος για την ανεπαρκή βυζαντινή μέριμνα ήταν η επανάσταση του Θωμά του Σλάβου (821-823 μ.Χ.), η οποία είχε δημιουργήσει μεγάλη εσωτερική κρίση στο Βυζάντιο και είχε παραλύσει την ετοιμότητα των Βυζαντινών στα στρατιωτικά ζητήματα -ιδιαίτερα στο ναυτικό- και στην επίβλεψη των βυζαντινών παραλίων.

[12] Ν. Σταυρινίδης, «Ειδήσεις αράβων ιστορικών περί της αραβοκρατίας εν Κρήτη», ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τόμ. 15-16, τεύχ. 2, Ηράκλειον Κρήτης, 1961-1962, σ. 76.

[13] Ν. Σταυρινίδης, «Ειδήσεις αράβων ιστορικών περί της αραβοκρατίας εν Κρήτη», ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τόμ. 15-16, τεύχ. 2, Ηράκλειον Κρήτης, 1961-1962, σ. 76.

[14] Σχετικά με το εν λόγω ζήτημα δεν υπάρχει κάποια ιστορική και αναλόγως αποδεδειγμένη πιστοποίηση.

[15] Γ. Α. Σήφακας, «Η υπό των Αράβων κατάκτησις της Κρήτης», Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών, τόμ. 2, 1939, σ. 65 και Ν. Παναγιωτάκης, «Ζητήματα τινά της κατακτήσεως της Κρήτης υπό των Αράβων», ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τόμ. 15-16, τεύχ. 2, Ηράκλειον Κρήτης 1961-1962, σ. 38.

[16] Πρόκειται για τη σημερινή Ψαρή Φοράδα.

[17] Για τις προσπάθειες ανακατάληψης της Κρήτης βλ. Ch. G. Makrypoulias, "Byzantine Expeditions against the Emirate of Crete c. 825-949", Graeco-Arabica 7-8 (1999-2000), p. 347-362.

[18] Ο μοναχός αυτός, που πρέπει να ήταν εικονολάτρης, αντέδρασε προδοτικά και υπέρ των Αράβων, όντας δυσαρεστημένος από την εικονοκλαστική πολιτική του Μιχαήλ Β' (820-829) (Ν. Παναγιωτάκης, «Ζητήματα τινά της κατακτήσεως της Κρήτης υπό των Αράβων», ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τόμ. 15-16, τεύχ. 2, Ηράκλειον Κρήτης 1961-1962, σ. 15 και Βασίλειος Φ. Χρηστίδης, *Η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες (±824), Μια αποφασιστική καμπή στον αγώνα μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ*, Αθήνα 1982, σ. 109).

χού,[19] μετακινήθηκαν προς ένα καλύτερο και πιο ασφαλές γι' αυτούς λιμάνι, το Ηράκλειο, όπου ήδη υπήρχε ένα φρούριο και αρκετά υπολείμματα από την παρακείμενη Κνωσό. Οι Άραβες περιέφραξαν αυτό το λιμάνι και το ονόμασαν Χάνδακα,[20] το οποίο χρησιμοποίησαν ως ορμητήριό τους από όπου επέδραμαν σε όλο το νησί κυριεύοντας άμεσα 29 σημαντικές κρητικές πόλεις.

Σύμφωνα με μερικές προσωπικές θεωρήσεις,[21] ένας βασικός λόγος για τον οποίο οι Άραβες δεν βρήκαν κάποια ιδιαίτερη εχθρική αντίσταση από τους Κρητικούς ήταν το γεγονός ότι, κατ' εκείνη τη χρονική περίοδο, οι κάτοικοι της Μεγαλονήσου υπέφεραν από βαρύτατη φορολογία που τους είχε υποβληθεί από την Κωνσταντινούπολη και ένεκα τούτου δεν πρόβαλαν σθεναρή αντίσταση.

Από όλες τις κρητικές πόλεις πιστεύεται ότι μόνο η Γόρτυνα δεν παραδόθηκε στους Άραβες επιδρομείς και, εξαιτίας αυτής της ηρωικής της αντίστασης, λέγεται ότι απέκτησε το δικαίωμα να ασκεί ελεύθερα τη θρησκεία της, κάτι που όμως δεν πρέπει να είναι αλήθεια, στοιχείο που συνάγεται από την περίπτωση του επισκόπου της Γόρτυνας Κυρίλλου ο οποίος, όπως εικάζεται,[22] έπεσε θύμα των επιδρομέων.

Η περίπτωση της αραβικής επιδρομής στη Γόρτυνα αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα το οποίο χρήζει ενδελεχούς μελέτης, η οποία πρέπει να εστιαστεί σε δύο σημεία: α) σε αυτό της αραβικής ή μη επίθεσης στην εν λόγω πόλη και β) στο ζήτημα της

[19] Βασίλειος Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, τόμ. 2, εκδόσεις «ΑΡΚΑΔΙ», Αθήναι, σ. 126, Ν. Παναγιωτάκης, «Ζητήματα τινά της κατακτήσεως της Κρήτης υπό των Αράβων», ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τόμ. 15-16, τεύχ. 2, Ηράκλειον Κρήτης 1961-1962, σ. 15, Βασίλειος Φ. Χρηστίδης, *Η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες (±824), Μια αποφασιστική καμπή στον αγώνα μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ*, Αθήνα 1982, σ. 94, 109 και Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1990, σ. 143.

[20] Η λέξη «Χάνδακας» (Handax) είναι αραβικής προέλευσης και σημαίνει «στρατιωτική και πολεμική περιχαράκωση» αλλά και «Φρούριο της Τάφρου» εξαιτίας της βαθιάς τάφρου που περιχαράκωνε το φρούριο της πόλης.

[21] Γ. Α. Σήφακας, «Η υπό των Αράβων κατάκτησις της Κρήτης», Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών, τόμ. 2, 1939, σ. 54.

[22] Βασίλειος Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, τόμ. 2, εκδόσεις «ΑΡΚΑΔΙ», Αθήναι, σ. 126 και Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1990, σ. 143.

θανάτωσης του επισκόπου της, καθώς από την ανωτέρω ήδη παράγραφο παρατηρείται εύκολα μία αντίφαση σε αυτά τα δύο σημεία-ζητήματα.

Το όλο ζήτημα βέβαια, σχετικά με την επίθεση των Αράβων κατά της Γόρτυνας, τίθεται σε *σοβαρή αμφισβήτηση* καθώς σε καμία αραβική και σε καμία ανάλογη βυζαντινή πηγή δεν αναφέρεται το γεγονός της επίθεσης των Αράβων εναντίον αυτής της πόλης, που ήταν η πρωτεύουσα του νησιού εκείνη τη χρονική περίοδο, και ειδικά της καταστροφής[23] της. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν υπάρχει κάποια πιστοποιημένη ιστορική αναφορά,[24] κάτι απόλυτα και αναμενόμενα υποχρεωτικό, για τη συγκεκριμένη πόλη η οποία διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο εκείνη την εποχή ως πρωτεύουσα του νησιού.

Το πληροφοριακό υλικό σχετικά με το δεύτερο αμφιλεγόμενο ζήτημα, γι' αυτό δηλαδή που αφορά στον επίσκοπο Κύριλλο,[25] προέρχεται: α) από τον Γενέσιο που παρουσίασε τον επίσκοπο της Γόρτυνας Κύριλλο ως θύμα των μουσουλμάνων Αράβων, ο οποίος αποφάσισε την εκούσια θανάτωσή του μη αποδεχόμενος τον ασπασμό και τον ενστερνισμό της μουσουλμανικής θρησκείας, β) από τον Schlumberger που, *υπερβάλλοντας*, επεξέτεινε τον βασανισμό του επισκόπου κατά τον καθολικό εξισλαμισμό των Κρητών, γ) από τον Ιωσήφ τον Υμνογράφο που αναφέρεται στον δήθεν αναγκαστικό εξισλαμισμό του επισκόπου της Γόρτυνας και δ) από τον Ευτ. Τωμαδάκη που καταθέτει ότι το εν λόγω γεγονός

[23] Υπέρ της καταστροφής της Γότρυνας από τους Άραβες τίθενται ο F Cornelius, ο Schlumberger και ο Στ. Ξανθουδίδης, έχοντας όμως απέναντί τους τον G. Gerola (βλ. ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τόμ. 2, 1914), τον Dapper, τον Αναστ. Ορλάνδο κ.ά..

[24] Νικόλαος Τωμαδάκης, «Προβλήματα της εν Κρήτη Αραβοκρατίας (826-961), Περί της δήθεν αλλοιώσεως του πληθυσμού εξ επόψεως εθνολογικής και θρησκευτικής», ΕΕΒΣ, τόμ. 30, 1960, σ. 4.

[25] Ο Ι. Β. Παπαδόπουλος απέδειξε ότι ο Γορτύνης Κύριλλος δεν μαρτύρησε κατά την αραβοκρατία στην Κρήτη (Νικόλαος Τωμαδάκης, «Προβλήματα της εν Κρήτη Αραβοκρατίας (826-961), Περί της δήθεν αλλοιώσεως του πληθυσμού εξ επόψεως εθνολογικής και θρησκευτικής», ΕΕΒΣ, τόμ. 30, 1960, σ. 4), ο δε Δημήτρης Τσουγκαράκης (στο σύγγραμμά του «Η Βυζαντινή Κρήτη», εκδ. ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΤΟΠΙΚΩΝ ΕΝΩΣΕΩΝ ΔΗΜΩΝ & ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΚΡΗΤΗΣ, Κρήτη 1990, σ. 112) καταθέτει ότι δεν υπήρξε ποτέ κανένας Κύριλλος Γορτύνης που δήθεν σφαγιάσθηκε από τους Άραβες κατακτητές.

συνέβη όντως στην πραγματικότητα το 841 μ.Χ.. Τα αναφερθέντα πληροφοριακά στοιχεία είναι ουσιαστικά ατεκμηρίωτα και υπόκεινται σε κάθε σοβαρή αξιολογική κρίση καθώς αφενός μεν δεν υπάρχει καμία ιστορική πιστοποίηση[26] γι' αυτά, αφετέρου δε οι Άραβες, όντες υποχρεωμένοι στις επιταγές του Κορανίου, δεν υποχρέωναν[27] κανέναν στην πίστη στο Ισλάμ εκτός από τους ειδωλολάτρες. Οι Άραβες, όπως είναι γνωστό, δεν επιδίωκαν τον εξισλαμισμό των κατακτηθέντων υποτελών τους, καθώς «Το Κοράνι... απαιτούσε από τους πιστούς (Μουσλίμ) να διαδώσουν το Ισλάμ... Ωστόσο τους απαγόρευε να ασκήσουν καταναγκασμό στους Χριστιανούς και τους Ιουδαίους».[28]

Κατά γενικό λόγο ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το ζήτημα της μη ουσιαστικής αντίστασης των Κρητικών -πιθανώς ένεκα της παραμέλησης της οχυρωματικής οργάνωσης της Κρήτης- απέναντι στους Άραβες κατακτητές τους. Οι Κρήτες πιθανολογείται ότι, εξαιτίας της εικονομαχίας και της εικονολατρείας, αντιδρώντας προς την εικονομαχική θεώρηση των Βυζαντινών, στράφηκαν, ως εικονόφιλοι, προς τους Άραβες, κάτι το οποίο είναι μεν ιστορικά ατεκμηρίωτο αλλά δεν παύει να αποτελεί μία ισχυρή θεωρία.

Οι Άραβες κατά γενικό λόγο σεβάστηκαν[29] το χριστιανικό στοιχείο της Κρήτης, καθώς το Κοράνι σε καμία περίπτωση δεν προέτρεπε τους μουσουλμάνους στον προσηλυτισμό άλλων λαών, κάτι που εφάρμοσαν κυριολεκτικά οι Άραβες, το οποίο όμως, αντιθέτως, δεν εφάρμοσαν οι Τούρκοι κατακτητές, τόσο του εν λόγω νησιού, όσο και όλου του ελλαδικού χώρου, οι οποίοι, παραβαίνοντας το Κοράνι, προσηλύτιζαν με κάθε τρόπο τους υποτελείς τους. Σύμφωνα

[26] Γ. Α. Σήφακας, «Σελίδες εκ της Κρητικής ιστορίας, Ι. Η υπό των Αράβων πολιορκία και άλωσις της Γορτύνης», ΕΕΚΣ, τόμ. 4, 1941 και Δημήτρης Τσουγκαράκης, *Η Βυζαντινή Κρήτη*, εκδ. ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΤΟΠΙΚΩΝ ΕΝΩΣΕΩΝ ΔΗΜΩΝ & ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΚΡΗΤΗΣ, Κρήτη 1990, σ. 112.

[27] Δημήτρης Τσουγκαράκης, *Η Βυζαντινή Κρήτη*, εκδ. ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΤΟΠΙΚΩΝ ΕΝΩΣΕΩΝ ΔΗΜΩΝ & ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΚΡΗΤΗΣ, Κρήτη 1990, σ. 112. Το Κοράνι, άλλωστε, απαγορεύει ρητά τον αναγκαστικό εξισλαμισμό.

[28] Ιω. Δημητρούκας - Θουκ. Ιωάννου, *Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία, Κεφ. ΙΙ. Ο κόσμος του Ισλάμ κατά την περίοδο του Μεσαίωνα, 1. Η εξάπλωση των Αράβων*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2010, σ. 26.

[29] Νικόλαος Τωμαδάκης, «Προβλήματα της εν Κρήτη Αραβοκρατίας (826-961), Περί της δήθεν αλλοιώσεως του πληθυσμού εξ επόψεως εθνολογικής και θρησκευτικής», ΕΕΒΣ, τόμ. 30, 1960, σ. 4.

με τα πορίσματα των αρχαιολογικών ερευνών στο νησί, οι Άραβες, σεβόμενοι το χριστιανικό φρόνημα των κατοίκων της Μεγαλονήσου, δεν κατέστρεψαν τις εκκλησίες του νησιού και δεν προκάλεσαν κάποιες ιδιαίτερες καταστροφές σε μοναστήρια της Κρήτης, χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια ότι δεν μπορεί να υπήρξαν και μερικές μεμονωμένες όπως και κάποιες αυτόβουλες περιπτώσεις παράβασης του ανωτέρου κανόνα. Επιπλέον οι Άραβες, εφαρμόζοντας τον μουσουλμανικό νόμο στη Μεγαλόνησο, έθεσαν υπό τη σκέπη τους τους χριστιανούς και τους Εβραίους του νησιού, ενδιαφερόμενοι μόνο, όσον αφορά στη θρησκεία τους, για την κατασκευή των δικών τους τζαμιών όπου θα ασκούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα.

Κατά συνέπεια και επειδή δεν υπάρχουν απόλυτα πιστοποιημένες ιστορικές αναφορές, οι Άραβες πρέπει να σεβάστηκαν τους χριστιανικούς ναούς και τα μοναστήρια της Κρήτης, στοιχείο το οποίο αποτελεί τη στέρεα βάση, σχετικά με την οποία ο ναός τους Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα δεν πρέπει να καταστράφηκε[30] από τους Άραβες. Ο καθεδρικός ναός του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα, που χρονολογείται τον 6ο-7ο αιώνα, ενώ κατατίθεται από τον Στ. Ξανθουδίδη ότι καταστράφηκε από τους Άραβες, ο Α. Ορλάνδος διατείνεται ακριβώς το αντίθετο, βασιζόμενος στην τεχνοτροπία και στα καλλιτεχνικά μοτίβα του εν λόγω ναού, από τα οποία τεκμαίρεται ότι ο ναός όχι μόνο δεν καταστράφηκε από τους μουσουλμάνους, αλλά έλαβε και κάποια καλλιτεχνικής φύσεως στοιχεία τα οποία ενσωματώθηκαν στον μαρμάρινο διάκοσμο του ιερού της εκκλησίας του Αγίου Τίτου.

Οι επιγαμίες και κάποιοι εκούσιοι εξισλαμισμοί ενός μικρού πλήθους Κρητικών έγιναν μερικές φορές η αιτία για να αναφερθεί και να τεθεί σε ιδιαίτερα μείζονα βάση συζητήσεων το ζήτημα σχετικά με την πιθανή εθνολογική αλλοίωση[31] των κατοίκων της

[30] Ο Δημήτρης Τσουγκαράκης (*Η Βυζαντινή Κρήτη*, εκδ. ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΤΟΠΙΚΩΝ ΕΝΩΣΕΩΝ ΔΗΜΩΝ & ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΚΡΗΤΗΣ, Κρήτη 1990, σ. 112) καταθέτει ότι είναι πλέον γεγονός το ότι ο ναός του Αγίου Τίτου δεν καταστράφηκε από τους κατακτητές.

[31] Υπέρ της φυλετικής αλλοίωσης των Κρητικών από τους Άραβες τίθενται ο Σπυρίδων Τρικούπης που διάκειται όμως δυσμενώς προς τους Κρητικούς και ήταν άσχετος με το όλο ζήτημα, ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο Στ. Ξανθουδίδης, ο Ν. Καλομενόπουλος, ο Νικ. Παπαδάκης, ο Κων/νος Άμαντος κ.ά., οι οποίοι κατέληξαν σε τέτοιου είδους συμπεράσματα, τα οποία όμως στερούνται τεκμηριώσεων και επαρκών αποδεικτικών στοιχείων.

Μεγαλονήσου από τους Άραβες, κάτι το οποίο αναιρέθηκε, μετά από απόλυτη τεκμηρίωση, από τον Νικόλαο Τωμαδάκη[32] που απέδειξε με αδιάσειστα τεκμήρια ότι όχι μόνο δεν αλλοιώθηκε ο πληθυσμός του νησιού, αλλά και ότι δεν θα μπορούσε να αλλοιωθεί, καθώς η αραβική διείσδυση δεν είχε φτάσει μέχρι την ενδοχώρα, αλλά περιορίστηκε στον αστικό πληθυσμό. Επιπροσθέτως, η κρητική γλώσσα και η ανάλογη διάλεκτος διατηρήθηκε στο έπακρο, ενσωματώνοντας στο γλωσσικό της πλούτο μερικές μόνο λέξεις που είχαν αραβική προέλευση, κάτι που σημαίνει ότι δεν επιχειρήθηκε κάποιος ιδιαίτερος και σκόπιμος γλωσσικός εκβιασμός των κατοίκων της Μεγαλονήσου, οι οποίοι ενσωμάτωσαν εκούσια ένα τμήμα της γλώσσας των Αράβων κατακτητών στο λεξιλόγιό τους.

Οι Άραβες κατακτητές, μετά τις πολεμικές τους επιχειρήσεις, δεν προέβαιναν σε ωμότητες, αν και αυτό δεν εμπόδισε να δημιουργηθούν διάφορες αυθαίρετες και ατεκμηρίωτες ιστορικά απόψεις, σύμφωνα με τις οποίες κάποιες πιθανολογούμενες[33] καταπιέσεις των Αράβων[34] είναι πιθανόν να οδήγησαν τον διάδοχο του Κυρίλλου Βασίλειο στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος, επωφελούμενος από την εκεί διαμονή του, φρόντισε να παρακινήσει τον αυτοκράτορα Μιχαήλ να μην ανεχτεί την κατοχή του νησιού από τους άπιστους.

Το γεγονός της πτώσης της Κρήτης στα χέρια των Αράβων ήταν ένα ζήτημα μείζονος σημασίας διότι η ισορροπία των δυνάμεων στην ανατολική Μεσόγειο μεταστρεφόταν άρδην. Οι συνέπειες, εκτός από οικονομικές, ήταν εμπορικές, στρατιωτικές και πέραν όλων αυτών η βυζαντινή αυτοκρατορία βρισκόταν σε άμεσο κίνδυνο, κάτι που φάνηκε από τις επιδρομές των Αράβων στις πέριξ αυτών περιοχές. Όλο αυτό το κλίμα συνετέλεσε στην αλλαγή της πολιτικής του Βυζαντίου έναντι της Κρήτης.

Έτσι, ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου διόρισε το 826 μ.Χ. τον άρχοντα-θεματάρχη του θέματος των Κυβιρραιωτών Κρατερό[35] ως αρχηγό μιας εκστρατείας κατά των Αράβων η οποία δεν τελεσφόρησε, κάτι που συνέβη και σε μία επόμενη εκστρατεία των Βυζαντινών, υπό της βασιλείας του Μιχαήλ Β', με αρχηγό τον στρατηγό Ωορύφα. Η αυτοκράτειρα Θεοδώρα επιχείρησε στη συνέχεια την ανάκτηση της Κρήτης με επικεφαλή του ναυτικού τον Θεόκτιστο, η οποία (ανάκτηση) στέφθηκε μερικώς με επιτυχία καθώς ο Θεόκτιστος ανακατέλαβε ένα μεγάλο τμήμα της Κρήτης.

Μία επόμενη εκστρατεία των Βυζαντινών για την ανάκτηση του νησιού επί της βασιλείας του Μιχαήλ Γ' του Μέθυστου (844 μ.Χ.) δεν έφερε κάποιο σημαντικό αποτέλεσμα, κάτι που συνέβη και με άλλες ανάλογες επιχειρήσεις όπως αυτές του 902[36] μ.Χ., επί βασιλείας του Λέοντος του ΣΤ', και του 956[37] μ.Χ. επί Κωνσταντίνου ΣΤ' του Πορφυρογέννητου.

Όταν ήταν βασιλιάς ο Ρωμανός Β' (959-963 μ.Χ.) και επί της στρατηγίας του Νικηφόρου Φωκά,[38] επιχειρήθηκε μία πιο προετοιμασμένη ανάκτηση (960 μ.Χ.)[39] του νησιού, κατά την οποία οι Βυζαντινοί αποβιβάστηκαν στην περιοχή του Αλμυρού κοντά στον Χάνδακα χωρίς να γίνουν αντιληπτοί, με αποτέλεσμα να επιτευχθεί μία αρχική νίκη κατά των Σαρακηνών Αράβων χάριν της οποίας ο Νικηφόρος Φωκάς κατάφερε τελικά να επικρατήσει και, μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα, πέτυχε την ανακατάληψη όλου του νησιού.

Έτσι, η Κρήτη ανακτήθηκε την 7η Μαρτίου 961 μ.Χ. με την επικείμενη και αναμενόμενη ήττα των Αράβων, τη λεηλασία της πόλης και τη μεταφορά των θησαυρών των Αράβων στην Κωνσταντινούπολη.[40]

---

32 Νικόλαος Τωμαδάκης, «Προβλήματα της εν Κρήτη Αραβοκρατίας (826-961), Περί της δήθεν αλλοιώσεως του πληθυσμού εξ επόψεως εθνολογικής και θρησκευτικής», ΕΕΒΣ, τόμ. 30, 1960.

33 Δημήτρης Τσουγκαράκης, *Η Βυζαντινή Κρήτη*, εκδ. ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΤΟΠΙΚΩΝ ΕΝΩΣΕΩΝ ΔΗΜΩΝ & ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΚΡΗΤΗΣ, Κρήτη 1990, σ. 112.

34 Οι Άραβες της Κρήτης λέγονταν «Σαρακηνοί» και «Κρήτες».

35 Ο Κρατερός προσπάθησε να διαφύγει, αλλά συνελήφθη από τους Άραβες στην Κω και σταυρώθηκε.

36 Στην εν λόγω εκστρατεία ο αρχηγός του βυζαντινού εκστρατευτικού σώματος ήταν ο Ιμέριος.

37 Και αυτή η εκστρατεία δεν έφερε αποτέλεσμα εξαιτίας του ανίκανου και ανόητου βυζαντινού στρατηγού Κωνσταντίνου Γογγύλη, που οδήγησε τον αυτοκρατορικό στόλο σε καταστροφή.

38 Ο Νικηφόρος Φωκάς έφερε τότε τον τίτλο «Δομέστικος των Σχολών της Ανατολής».

39 Σχετικά με το θέμα της εκστρατείας, ο Θεοφάνης θεωρεί ότι ο Φωκάς εκστράτευσε εναντίον των Αράβων το 962.

40 Σχετικά με την εκστρατεία του Νικηφόρου Φωκά σε όλες τις βυζαντινές και αραβικές πηγές βλ. Βασίλειος Φ. Χρηστίδης, *Η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες (±824), Μια αποφασιστική καμπή στον αγώνα μεταξύ Βυζαντίου και Ισλάμ*, Αθήνα 1982, σ. 155-168. Επίσης του ίδιου, *The Image of Cyprus in the Arabic Sources, Five Notes on the Emirate of Crete*, Nicosia 2006, p. 159-161. Ν. Γιγουρτάκης, *Ο Νικηφόρος Φωκάς και η Κρήτη*, Ηράκλειο 1998.

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η Κρήτη κατά τα πρώτα βυζαντινά χρόνια αποτελούσε μία από τις δώδεκα αρχιεπισκοπές του Ιλλυρικού κράτους και ανήκε, υπό διοικητικής επόψεως, στο θρόνο της Ρώμης.

Όταν η Ρώμη κυριεύτηκε από τους Βησιγότθους (476 μ.Χ.), η Εκκλησία της Κρήτης προσαρτήθηκε στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης έως ότου επανήλθε στον Πάπα μετά από την ανάκτηση της Ιταλίας από τον Ιουστινιανό, οπότε η Εκκλησία της Κρήτης παρέμεινε στο θρόνο της Ρώμης και υπό την εξουσία του Πάπα μέχρι το 733, όταν ο Κωνσταντίνος Ε' ο Κοπρώνυμος προσάρτησε ολόκληρο το Ιλλυρικό στην Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης (754 μ.Χ.), στην οποία βέβαια προσαρτήθηκε και η Εκκλησία της Κρήτης.

Όσον αφορά στον προκαθήμενο της Εκκλησίας της Κρήτης, αυτός έφερε τον τίτλο του αρχιεπισκόπου στον οποίο ανήκαν οι υφιστάμενες 8-12 επισκοπές του νησιού. Οι επισκοπές[41] της Κρήτης κατά τον 7ο αιώνα ήταν οι εξής: Γορτύνης, Αρκαδίας, Κνωσού, Χερρονήσου, Σητείας, Ιεράπετρας, Συβρίτου, Λάμπης, Καντάνου, Κισσάμου, Κυδωνίας και Ελευθέρνας. Κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο οι επίσκοποι της Κρήτης έλαβαν ενεργό μέρος στις Οικουμενικές[42] Συνόδους, ενώ κατά την περίοδο της εικονομαχίας η Κρήτη διατήρησε περισσότερο εικονόφιλη[43] στάση, ένεκα της οποίας δημιουργήθηκαν αρκετές πολιτικές έριδες και ανάλογοι διωγμοί.[44]

Η Εκκλησία της Κρήτης, ως αποστολική,[45] διαδραμάτισε μεγάλο ρόλο στη Μεγαλόνησο, στοιχείο που τεκμαίρεται από την εν γένει δράση των επισκόπων της κατ' εκείνη τη χρονική περίοδο τόσο στην κρητική γη όσο και πέραν αυτής, λόγω της αμεσότητας των υπαγομένων στο Πατριαρχείο Κρητών επισκόπων. Η λειτουρ-

41 Τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο η Εκκλησία της Κρήτης ονομάζεται «δωδεκάθρονος» εξαιτίας των δώδεκα επισκοπών της.

42 Βλ. τη Σύνοδο της Σαρδικής (342-343 μ.Χ.) και τους επίσημους καταλόγους στα «Τακτικά», όπου αναγράφονται τα ονόματα των προκαθήμενων και των επισκόπων της Εκκλησίας της Κρήτης.

43 Βλ. την εικονόφιλη δράση και τον θάνατο κάποιου Κρητικού μοναχού που έφερε το όνομα Παύλος.

44 Ο γνωστότερος διωγμός είναι αυτός του αγίου Ανδρέα τού εν τη Κρίσει.

45 Η Εκκλησία της Κρήτης θεωρείται αποστολική, διότι είχε ιδρυθεί από τον απόστολο Τίτο.

γία και η δράση της Εκκλησίας της Κρήτης καταφαίνεται ιδιαίτερα κατά τον 6ο και 7ο αιώνα από την εν γένει δραστηριότητα των Γορτύνης Παύλου, Ευμενίου και Βασιλείου[46] και του Ανδρέα Κρήτης του Ιεροσολυμίτη.[47]

Κατά την περίοδο της αραβοκρατίας είναι πολύ δύσκολη η ιστορική διερεύνηση της δραστηριότητας της Εκκλησίας της Κρήτης στο νησί μέσω των εκκλησιαστικών ταγών της όσον αφορά τόσο στο εάν υπήρχαν επίσκοποι μέσα στο νησί όσο και στο εάν υπήρχαν επίσκοποι εκτός του νησιού που έφεραν τον τίτλο του τιτουλάριου,[48] σύμφωνα με τον οποίο ο επίσκοπος είχε μεν τίτλο επαρχίας αλλά δεν είχε ποίμνιο. Σχετικά με το ζήτημα ως προς το εάν υπήρχαν ή όχι επίσκοποι στις επισκοπές του νησιού, ο Ν. Τωμαδάκης αναφέρει, εστιαζόμενος στην επισκοπή της Κυδωνίας -κάτι που εύλογα αφορά και είναι πιθανόν να ίσχυε και σε όλες τις άλλες επισκοπές στην Κρήτη- τα εξής: «Η γνώμη μου είναι ότι η επισκοπή Κυδωνίας κατά την διάρκειαν της αραβοκρατίας δεν είχεν επιτοπίως ορθόδοξον επίσκοπον, και ότι η θρησκευτική στάθμη κατέπεσεν. Πώς εχειροτονούντο οι ιερείς, πώς ητοιμάζετο το ιερατείον, δεν δυνάμεθα ούτε να γνωρίζωμεν, ούτε να συμπεράνωμεν. Αγνοώ δε αν και ο τίτλος του Κυδωνίας εδόθη εις υπερόριον αρχιερέα, δηλονότι διαμένοντα έξω της Νήσου, υπό του πατριαρχείου».[49] Όταν η Κρήτη περιήλθε στα χέρια των Ανδαλουσίων Αράβων καταχωρείται ως τελευταίος αρχιεπίσκοπος Κρήτης, ο Ηλίας, ο οποίος πήρε μέρος στην Ζ' Οικουμενική Σύνοδο (787).

Το βασικό ιστορικό πληροφοριακό υλικό για το ζήτημα του κρητικού θρόνου προέρχεται από το Συνοδικό της Εκκλησίας Συβρί-

46 Ο Βασίλειος έλαβε ενεργό μέρος στην ΣΤ' και στην Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο.

47 Βλ. κατωτέρω.

48 Κατά την περίοδο της αραβοκρατίας είχε διατηρηθεί στην Κρήτη κάποια μορφή εκκλησιαστικής αρχής γιατί υπάρχει σχετική μνεία περί των "titular" αρχιεπισκόπων Κρήτης. Σχετικά με την αναφορά στον όρο "titular" βλ. Νικόλαος Τωμαδάκης, «Η Εκκλησία Κρήτης κατά την Αραβοκρατίαν (Ιστορία, Επίσκοποι-Άγιοι)», ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τόμ. 15-16, τεύχ. 3, Ηράκλειον Κρήτης 1963, σ. 201 και Neobitt – Oikonomides, *Catalogue of Byz. Seals at Dumb. Oaks*, Washington 1994, p. 94.

49 Νικόλαος Τωμαδάκης, «Επισκοπή και Επίσκοποι Κυδωνίας (Αγιάς, Κυδωνίας (και Κισάμου) και Αποκορώνου)», ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, τόμ. 11, τεύχ. 1-3, Ηράκλειον Κρήτης 1957, σ. 6.

του, που τοποθετείται στο τέλος του δωδέκατου (ιβ') αιώνα, μέσα από το οποίο γνωστοποιείται ποιος διαδέχθηκε τον Ηλία Κρήτης κατά το 787. Μέσα στο Συνοδικό περιλαμβάνονται οι αρχιερείς που είχαν επισκοπή μετά το 843 και όπως ήταν αναμενόμενο καταγράφονται οι αρχιεπίσκοποι και οι μητροπολίτες Κρήτης κατά τη σειρά της αρχιερατείας τους.

Ο Νικόλαος Τωμαδάκης, διερευνώντας το θέμα της Εκκλησίας της Κρήτης κατά την αραβοκρατία, θεωρεί ότι οι διάδοχοι του Ηλία οι οποίοι καλύπτουν το χρονικό διάστημα μέχρι τον ένατο αιώνα ήταν οι εξής:

1) ο Ανδρέας[50] αρχιεπίσκοπος Κρήτης (α' ήμισυ η' αι.), ο οποίος γνωστοποιείται από το Μηνολόγιο, από τους καταλόγους των χειρογράφων έργων του όπως και από του «Μεγάλου κανόνος, ποιήματος Ανδρέου Κρήτης»,

2) ο Ηλίας, ο οποίος πήρε μέρος στην Ζ' Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας[51] (787), αν και είναι αρκετά απίθανο να ήταν αυτός ένας από τους έντεκα επισκόπους των κρητικών επαρχιών,

3) ο υποτιθέμενος Κύριλλος Β' ο Γορτύνης που είναι ανύπαρκτο ιστορικά πρόσωπο (+ 826;).

Ο Νικόλααος Τωμαδάκης αναφέρει για τον εν λόγω Κύριλλο χαρακτηριστικά: «Περί τούτου θ' αναγνώση τις πανταχού ότι εμαρτύρησεν εν Κρήτη κατά την κατάληψιν της Νήσου υπό των Αράβων. Απλούστατα όμως εγένετο σύγχυσις προς τον άγιον Κύριλλον επίσκοπον Γορτύνης και μάρτυρα επί Δεκίου και Μαξιμιανού (Σεπτ. 5)». Ο ιστορικός του δεκάτου αιώνος *Γενέσιος*, ομιλών περί της καταλήψεως της Κρήτης υπό των Αράβων (826;), ανεμνήσθη του μάρτυρος και έγραψεν: *«Εν ταύτη δε τη νήσω Κύριλλος ο θαυμάσιος, ο Γορτύνης επισκοπήσας της πόλεως, υπέρ Χριστού ως ιερείον άμωμον εσφαγίαστο»*. Τούτο επιπολαίως μετέφερεν ο Συνεχιστής του Θεοφάνους, μεταβαλών τον τοπικόν εις χρονικόν προσδιορισμόν (*τότε* αντί *εν ταύτη*): «τότε και Κύριλλος ο Γορτύνης πρόεδρος, επεί μη τούτοις εις άρνησιν εχώρει Χριστού, ως ιερείον άμωμον εσφαγίαστο». Τούτο κατόπιν επανελήφθη υπό του Ψευδο-Συμεώνος: «Κύριλλος ο θαυματουργός επίσκοπος Γορτύνης», έως ου κατήντησε περί τα τέλη του ια' ή αρχάς του ιβ' εις τον Γεώργιον Κεδρηνόν, όπου: «Τότε δη και ο Κύριλλος ο Γορτύνης πρόεδρος στέφει τελειούται μαρτυρικώ, μη θελήσας αρνήσασθαι τον Χριστόν». Χαρακτηριστικόν είναι ότι ο υποτιθέμενος ούτος Κύριλλος φέρεται πάντοτε Γορτύνης, επίσκοπος, αρχιεπίσκοπος, ουδέποτε μητροπολίτης, κατά δε τον Κεδρηνόν (περί το 1100) και πρόεδρος. Ούτω αρχιεπίσκοπος εφέρετο ο πραγματικός ο επί Δεκίου (249 - 251) μαρτυρήσας, του οποίου έχομεν: «Μαρτύριον του αγίου Κυρίλλου αρχιεπισκόπου Κρήτης μητροπόλεως Γορτύνης προ δεκαεπτά καλανδών Ιουλίων», όπου πολλαχού μεν ο άγιος αρχιεπίσκοπος καλείται, άπαξ δε επίσκοπος. Ήδη ο Franchi de' Cavalieri παρετήρησεν: «Si direbbe per una svista. Ma quest' ultimo è certo il titolo che gli dava la Passio originale, come c' insegnano le due notizie biografiche nel Sinassario della Chiesa di Constantinopoli...»,[52]

4) ο «Βασίλειος εκείνος ο πρότερον μεν Κρήτης επίσκοπος γενόμενος, δια δε την των Αγαρηνών έξοδον εις Θεσσαλονίκην μετατεθείς»,[53] κατά την πληροφόρηση του Νικήτα του Παφλαγόνα στον Βίο του Ιγνατίου του αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως. Αυτός αναφέρεται και σε κάποια μεταγενέστερα κείμενα, όπως στον Συνοδικό Τόμο της εκλογής του Πατριάρχη Γερμανού του Γ' (1265-1266) «ο από της Κρήτης εις Θεσσαλονίκην μετενεχθείς επί της του Μακεδόνος βασιλείας Βασίλειος παρά του πατριάρχου κυρού Ιγνατίου...», όπως και σε μία ανάλογη τροποποιημένη είδηση που απαντάται στον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο: «Βασιλείου δε του εκ Μακεδόνων κατάρχοντος και ο θειότατος πατριάρχης Ιγνάτιος τον της Κρήτης Βασίλειον εις την Θετταλών μετατίθησιν». Αυτόν τον Βασίλειο δέχονται συνήθως οι περισσότεροι ως μητροπολίτη κατά την κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες.

Ο Νικ. Τωμαδάκης περί του Βασίλειου αυτού καταθέτει: «Άπορον είναι εξ αρχής πώς επί Βασιλείου Α' (από του 867-886) μετετέθη ο Βασίλειος 40 και πλέον έτη μετά την εκ της Κρήτης έξοδόν

[50] Το πλέον αξιοπρόσεκτο και αξιοσημείωτο για τον Ανδρέα Κρήτης είναι ότι πουθενά δεν καταγράφεται ως Ανδρέας Γορτύνης, αλλά πάντοτε αναφέρεται ως Ανδρέας Κρήτης.

[51] Ο επίσκοπος Κρήτης Ηλίας αναφέρεται στα Πρακτικά, στο δεύτερο υπόμνημα της Συνόδου και υπογράφει ως «Ηλίας αμαρτωλός επίσκοπος Κρήτης» στα Πρακτικά της Συνόδου.

[52] Νικόλαος Τωμαδάκης, «Η Αποστολική Εκκλησία της Κρήτης κατά τους αι. Η'-ΙΓ' και ο τίτλος του προκαθημένου αυτής», ΕΕΒΣ, τόμ. 24, 1954, σ. 72-73.

[53] Νικόλαος Τωμαδάκης, ό.π., σ. 73.

του (826;) και αν συνέπεσεν η μετάθεσις επί της πρώτης πατριαρχείας του Ιγνατίου (846-858) ή της δευτέρας (867-877), ως θέλουν αι μεταγενέστεραι μαρτυρίαι...

...Εις τ' ανωτέρω νομίζω ότι δύναμαι να παρατηρήσω τα κάτωθι:

α') Ουδεμία πηγή αναφέρει τον Κρήτης Βασίλειον ως χρηματίσαντα εν Κρήτη αρχιεπίσκοπον και ευρεθέντα εις τον θρόνον κατά την κατάληψιν της Νήσου υπό των Αράβων. Είναι επομένως δυνατόν να εχειροτονήθη ούτος Κρήτης ολίγον προ της εις Θεσσαλονίκην μεταθέσεώς του, ήτις εγένετο επί της πρώτης πατριαρχείας του Ιγνατίου (847-858), αποκλειομένης της δευτέρας, διότι άλλως θα ήτο άπορον πώς τω 862 ή 867 ήτο ήδη Θεσσαλονίκης. Η μετάθεσις επομένως εις την Θεσσαλονίκην εγένετο περί το 850, τέταρτον αιώνος μετά την κατάληψιν της Κρήτης υπό των Αράβων.

β') Εάν ο Βασίλειος είχε προχρηματίσει εν Κρήτη, και αν ακόμη η εκλογή του εγένετο κατά τα ταραχώδη έτη 823-826, ή θα έπρεπε να είχε διατελέσει εκεί επίσκοπος και αναβιβασθή υπό των συνοδικών της Νήσου επισκόπων, ή θα έπρεπε να είχεν απευθείας εκλεγή εις αρχιεπίσκοπον, επομένως θα έπρεπε κατά την άλωσιν να είχεν ηλικίαν 40-50 τουλάχιστον ετών. Όλως απίθανο θα ήτο επομένως να έζη τω 866 και να εκαλείτο υπό του πάπα όπως εις τοιαύτην ηλικίαν ταξιδεύση εις Ρώμην!

γ') Πιθανώτατον κατ' εμέ είναι ότι ο Βασίλειος ούτος ωνομάσθη Κρήτης εν Κωνσταντινουπόλει, χωρίς ποτέ να δυνηθή να ίδη την μεγαλόνησον»,[54]

5) ο Βασίλειος αρχιεπίσκοπος Κρήτης ο οποίος, μετέχοντας της Συνόδου του 879, στάλθηκε με άλλους αρχιερείς για να πείσει κάποιον επ' ονόματι Μητροφάνη να προσέλθει προ της Συνόδου για να απολογηθεί.

Ο Τωμαδάκης καταθέτει σχετικά με το ανωτέρω: «Ιδού το της Ε' πράξεως απόσπασμα, όπου αναφέρεται: «Οι αγιώτατοι τοποτηρηταί της πρεσβυτέρας Ρώμης είπον· παρακαλούμεν την υμετέραν αγιωσύνην, απελθείν προς τον Μητροφάνην, και ειπείν αυτώ· προσκαλείται σε άμα τοις αγίοις τοποτηρηταίς η προκαθεζομένη αύτη αγία σύνοδος, αναμαθείν βουλομένη τον σκοπόν και την βούλησιν, ην περί της ενώσεως της αγίας του θεού εκκλησίας

[54] Νικόλαος Τωμαδάκης, ό.π., σ. 74-75.

έχεις· και δη προσκληθέντες Βασίλειος ο θεοφιλέστατος αρχιεπίσκοπος Κρήτης, και Νικήτας ο θεοφιλέστατος μητροπολίτης Σμύρνης, και Γρηγόριος ο θεοφιλέστατος αρχιεπίσκοπος Σέλγης, απεστάλησαν... προς Μητροφάνην». Χαρακτηριστικό είναι ότι περί τα τέλη του ενάτου αιώνος ο Βασίλειος ούτος ονομάζεται Κρήτης και ουχί Γορτύνης, αρχιεπίσκοπος και ουχί μητροπολίτης (ως ο Σμύρνης εν τω αυτώ κειμένω) και προσωνυμείται θεοφιλέστατος.»[55] και

6) ο Ηλίας Κρήτης.[56] Και εδώ ο Τωμαδάκης παραθέτει με σαφήνεια: «Υπό του εν λόγω εγράφη: «Εξήγησις εις τους λόγους του αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου, πονηθείσα τω ευτελεί μητροπολίτη Κρήτης Ηλία, υπερορίω τυγχάνοντι». Ομοίως: «Ηλιού του μητροπολίτου Κρήτης αποκρίσεις προς τινα μοναχόν Διονύσιον περί διαφόρων αυτού Ερωτήσεων». Εν μεν τω τετάρτω ερωτήματι μέμνηται του κατά το έτος 920 γενομένου τόμου της ενώσεως, εν δε τω εβδόμω αναφέρει την περί μνηστείας νεαράν Αλεξίου του Κομνηνού. Τούτου ένεκεν διαστέλλεται του Ηλία Εκδίκου. Ο Salaville τοποθετεί αυτόν εις το τέλος του ια' ή την αρχήν του ιβ' αιώνος. Και ότι μεν η σύγχυσις είναι παλαιά φαίνεται εκ του υπ' αριθ. 1528 (Λ 38) χειρογράφου της Μεγίστης Λαύρας εν Αγίω Όρει, γραφέντος κατά τον ις' αιώνα, όπου φ. 68α: «Ηλία εκδίκου μητροπολίτου Κρήτης πρακτικά και θεωρητικά κεφάλαια ιγ'». Εάν ο κώδιξ της Μ. Λαύρας 1827 (Ω 17), γραφείς τω 1095, περιείχεν έργον του Ηλία Κρήτης, ως θέλει ο συντάξας του Καταλόγου τον Πίνακα πράγμ' απίθανον, τότε ο Ηλίας θα έπρεπε να είχεν αποθάνει προ της χρονολογίας ταύτης. Αλλ' ουδαμού του κώδικος ο Ηλίας ούτος λέγεται Κρήτης, είναι μητροπολίτης μη αναφερομένης επαρχίας».[57]

Σε όλη τη διάρκεια της αραβοκρατίας εντοπίζονται, περιπλέκονται και δημιουργούν, όπως ήδη καταφάνηκε ανωτέρω, ένα ιδιαίτερο πρόβλημα οι μορφές δυο Κρητικών αρχιεπισκόπων: του Βασίλειου, ο οποίος μετατέθηκε στην αρχιεπισκοπή Θεσσαλονίκης και ενός δεύτερου, επίσης Βασίλειου, ο οποίος πήρε μέρος στη Σύνοδο που συγκάλεσε ο Πατριάρχης Φώτιος στην Κωνσταντινούπολη το 879.

[55] Νικόλαος Τωμαδάκης, ό.π., σ. 76.

[56] Πρόκειται για κάποιον άλλο Ηλία και όχι γι' αυτόν που αναφέρεται προηγουμένως ως δεύτερος αρχιεπίσκοπος Κρήτης.

[57] Νικόλαος Τωμαδάκης, ό.π., σ. 77-78.

Ο πρώτος Βασίλειος πιθανολογείται ότι μετατέθηκε στη Θεσσαλονίκη μετά το 858 εξαιτίας της αραβοκρατίας. Αυτός ο Βασίλειος, που μετατέθηκε στη Θεσσαλονίκη από τον Πατριάρχη Ιγνάτιο και επί της βασιλείας του Βασιλείου του Α' (867-886), περιβάλλεται από ένα πέπλο μυστηρίου, αφού γι' αυτόν υπάρχουν περίεργα και διφορούμενα στοιχεία, καθώς θα ήταν αδύνατον αυτός ο Βασίλειος να ζούσε σαν αρχιεπίσκοπος στην Κρήτη και να ζούσε και επί της β' πατριαρχίας του Ιγνατίου (867-877) και το 866 να καλείτο για να μεταβεί στη Ρώμη. Αυτό οδηγεί τον Τωμαδάκη στο συμπέρασμα ότι αυτός ήταν όχι καθεαυτό «υπερόριος» αλλά «ψιλώ τίτλω» Κρήτης χειροτονημένος κατά την πρώτη πατριαρχία του Ιγνατίου και μετατέθηκε στη Θεσσαλονίκη το 850.

Όσον αφορά στον δεύτερο Βασίλειο, η σχέση του με την Κρήτη είναι άγνωστη αλλά πιθανολογείται ότι αυτός διορίστηκε εκείνη την εποχή από την Κωνσταντινούπολη ως αρχιεπίσκοπος Κρήτης. Αυτός ο Βασίλειος, που επιβάλλεται να διαχωρίζεται και πρέπει να διαχωριστεί από τον επίσης συνονόματό του προαναφερθέντα Βασίλειο Κρήτης, πήρε μέρος στη Σύνοδο του 879 και στάλθηκε μεταξύ άλλων αρχιερέων προς κάποιον που είχε το όνομα Μητροφάνης.

Ο τελευταίος από τους γνωστούς υπερόριους αρχιεπισκόπους Κρήτης είναι ο Ηλίας Μητροπολίτης Κρήτης που είχε συγγράψει δύο τουλάχιστον θεολογικά έργα: «Εξήγησις εις στους λόγους Γρηγορίου του Θεολόγου» και «Αποκρίσεις προς τινα μοναχόν Διονύσιον περί διαφόρων αυτού Ερωτήσεων». Η αρχιερατεία του Ηλία αυτού πρέπει να τεθεί μετά το 920 αν και κατά άλλους τοποθετείται μετά το 961. Ένα πρόβλημα που προκύπτει σχετικά με τον Ηλία είναι ότι αυτός καταγράφει τον εαυτό του ως Μητροπολίτη Κρήτης και όχι ως Αρχιεπίσκοπο, αφού από το 879 έφερε αυτή την προσωνυμία, εκτός βέβαια και εάν ο όρος Μητροπολίτης οφείλεται στον εκδότη του έργου του ή σε κάποιον γραφέα που κατέγραψε μεταγενέστερα τον ανάλογο περί του Ηλία κώδικα.

Ένα γεγονός που επίσης προβληματίζει είναι ότι η Κρήτη κατά την περίοδο της αραβοκρατίας απουσιάζει κυριολεκτικά από τα «Τακτικά» που υπάγονταν στο Πατριαρχείο, στοιχείο που επικουρείται από την απουσία του Κρήτης από το «Τακτικό» του Πατριάρχη Νικολάου Α', που εκδόθηκε μεταξύ του 901 και του 907 και αποτελούσε το επίσημο Πατριαρχικό «Τακτικό» μέσα στο οποίο έπρεπε να περιλαμβάνεται η Κρήτη.

Σχετικά με το θέμα των εξισλαμισμών των Κρητικών κατά την περίοδο της αραβοκρατίας, το όλο ζήτημα θεωρείται υπερβολικό διότι κατά πρώτον οι Άραβες δεν είχαν κανένα λόγο να προβούν σε εξισλαμισμό των Κρητών καθώς, όπως αναφέρθηκε, το Κοράνι απαγόρευε κάτι τέτοιο και κατά δεύτερον είναι παράλογη μία τέτοια είδους υπόθεση, αφού η εθνική σύνθεση των Κρητικών δεν κατορθώθηκε να αλλοιωθεί κατά την πολυετή κατάκτηση της Κρήτης από τους Τούρκους και κατά πολύ περισσότερο κατά την ολιγόχρονη εποχή της αραβοκρατίας.

Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΩΝ Ο ΜΕΤΑΝΟΕΙΤΕ

Κατά τη διερεύνηση της δράσης της Εκκλησίας κατά την αραβοκρατία επιβάλλεται να σταθεί κανείς στην αγιολογία κατά την οποία, μετά από τον άγιο Απόστολο Τίτο και τους αγίους Δέκα Μάρτυρες, τον άγιο αρχιεπίσκοπο Κύριλλο, τον επίσκοπο Μύρωνα και τον άγιο Ανδρέα τον εν τη Κρίσει, ιδιαίτερα σημαντική προσωπικότητα αποτελεί ο Άγιος Νίκων ο Μετανοείτε.

Μετά από την απελευθέρωση της Κρήτης, το 961 μ.Χ., από τον Νικηφόρο Φωκά κατέφθασε στη Μεγαλόνησο ο γνωστός μοναχός άγιος Νίκων ο Μετανοείτε, ο οποίος παρέμεινε στη Μεγαλόνησο πέντε ή επτά χρόνια, κηρύσσοντας τον χριστιανισμό έως ότου μετέβη στη Σπάρτη όπου και κοιμήθηκε το 998 μ.Χ..

Ο άγιος Νίκων, του οποίου το κατά κόσμον όνομα ήταν Νικήτας, γεννήθηκε[58] σε κάποιο χωριό του Πόντου μεταξύ του 920 και του 925 μ.Χ.. Σύμφωνα με τα αγιολογικά κείμενα, ο Νίκων από μικρό παιδί είχε μεγάλη παρρησία και συνήθιζε να είναι εγκρατής και να μην υπόκειται στις εγκόσμιες ηδονές. Μεγαλώνοντας εγκατέλειψε τους γονείς και τα αδέλφια του και, κινούμενος μέσα σε δύσβατα μονοπάτια βουνών έχοντας μόνο ένα ραβδί στα χέρια του και ανυπόδητος, ζούσε την κατά μόνας ζωή.

Η ένδυση του αγίου ήταν λιτή και ο άγιος απέφευγε όσο το δυνατόν περισσότερο τον κόσμο και τα εγκόσμια. Όπως στην αρχή, έτσι και στη συνέχεια, ο άγιος είχε μορφή ερημίτη και κατά γενικό λόγο ήταν ντυμένος με παλιά και φθαρμένα ρούχα, μανδύα, κουκούλι και έφερε τα διάσημα του μεγάλου μοναχικού σχήματος, ενώ παράλληλα χρησιμοποιούσε και μία ράβδο που έληγε σε σταυρό.

[58] Ο άγιος Νίκων ήταν γόνος μίας πολύ ευκατάστατης οικογένειας.

Ο εν λόγω άγιος, μετά από μία περίοδο εκούσιας ατομικής απομόνωσης και άσκησης, μόνασε για δώδεκα χρόνια στη μονή Χρυσής Πέτρας που βρίσκεται στα σύνορα Πόντου και Παφλαγονίας. Ως ένθερμος λάτρης της ιστορίας της Μεγαλονήσου, μετά από τη μοναχική και τη χριστιανική του πορεία, περιέτρεξε κηρύττοντας τον ευαγγελικό λόγο σε όλο σχεδόν τον ελλαδικό χώρο, ώσπου έφτασε στην Κρήτη ένεκα του θαυμασμού του απέναντι στην ιστορία της Μεγαλονήσου και στον Νικηφόρο Φωκά που υπήρξε ο απελευθερωτής της Κρήτης.

Στην Κρήτη εκείνα τα χρόνια οι κάτοικοι είχαν εντονότατα βιώματα από τους Άραβες κατακτητές τους οι οποίοι, παρά το ότι δεν πρέπει να τους είχαν εξαναγκάσει σε ακούσιο εξισλαμισμό, δεν έπαυαν να ήταν οι κατακτητές τους. Ο άγιος με το ιεραποστολικό του έργο και τα συνεχή του κηρύγματα επαγρυπνούσε τους χριστιανούς τόσο δημοσίως όσο και ιδιαιτέρως και με γλυκά λόγια μαλάκωνε αρχικά τις άγριες ψυχές τους και στη συνέχεια άγγιζε την καρδιά τους, ελέγχοντας με ήπιο τρόπο τις κρυφές τους πράξεις, δίνοντας έτσι χώρο για να διεισδύσει σε αυτούς η Θεία Χάρις και να τους μεταβάλλει σε ένθερμους χριστιανούς.

Ο άγιος Νίκων έλαβε το προσωνύμιο «Μετανοείτε» διότι στα ένθερμα χριστιανικά κηρύγματά του επαναλάμβανε τον γνωστό προτρεπτικό λόγο του αγίου Προφήτη και Βαπτιστή Ιωάννη «μετανοείτε», πιστεύοντας ότι η μετάνοια θα οδηγούσε στην αλλαγή της σκέψης, της διάθεσης και των συναισθημάτων των χριστιανών, τα οποία θα συντελούσαν στην αναγέννηση και στο «άνοιγμα» της καρδιάς τους προκειμένου να επέλθει σε αυτούς η θεία χάρις.

Με σταδιακό τρόπο και με συνεχή ακάματη προσπάθεια, ο άγιος ενίσχυσε την βαθιά πίστη των Κρητικών στον τριαδικό Θεό και, έχοντας ως ορμητήριό του τη Γόρτυνα, περιόδευσε στις πόλεις και στα χωριά της Κρήτης, αναγείροντας ιερούς ναούς, μορφώνοντας τον κόσμο και κηρύσσοντας τον χριστιανικό λόγο. Έτσι συνετέλεσε στην αναζωπύρωση του χριστιανισμού και, έχοντας ολοκληρώσει το έργο του στη Μεγαλόνησο, μετέβη στην Τροιζήνα, στην Αθήνα, στην Εύβοια και στην Πελοπόννησο, δρώντας ιδιαίτερα στην Σπάρτη, της οποίας θεωρείται και πολιούχος, όπου και κοιμήθηκε το 998 μ.Χ..

Όσον αφορά στον τομέα της εικονογράφησης του αγίου, παραστάσεις σχετικά με τον άγιο Νίκωνα εντοπίζονται στη Σπάρτη

όπου εγκαταστάθηκε, έδρασε και κοιμήθηκε ο άγιος Νίκων, ενώ στην Κρήτη, όπου ο εν λόγω άγιος προσέφερε μεγάλο και ποικίλο έργο, δεν εντοπίζεται κάποιος ναός ή κάποια τοιχογραφία με αυτόν. Αρκετές εικόνες με τον άγιο Νίκωνα απαντώνται σε βυζαντινά εκκλησάκια της Λακωνίας, στη Μονή Οσίου Λουκά στη Φωκίδα, στον Άγιο Πέτρο στη Μάνη, στον Άγιο Νικόλαο στην Αγόριανη, στο παρεκκλήσι του καθηγούμενου Κυπριανού στον Μυστρά και αλλού.

Αν και η κατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες έγινε απρόσμενα, αλλά χωρίς ιδιαίτερα βίαιο τρόπο, θα περίμενε κανείς ότι το μαρτυρολόγιο της Ανατολικής Εκκλησίας θα είχε ένα πλήθος από άγιους που μαρτύρησαν υπέρ του χριστιανισμού, κάτι το οποίο όμως δεν απαντάται διότι οι Άραβες, σεβόμενοι το Κοράνι, δεν εξανάγκαζαν κανέναν χριστιανό για ισλαμισμό και από την άλλη έδειχναν ότι ήταν αδιάφοροι στην ουσία για το χριστιανικό στοιχείο.

Για τη συμπλήρωση της μελέτης της εκκλησίας της Κρήτης κατά την περίοδο της αραβοκρατίας απαιτείται συστηματική αρχαιολογική έρευνα των ναών της Κρήτης.

Του Σταύρου Νικ. Χριστοδουλάκη
Εκπαιδευτικού, Πτυχιούχου Κοινωνικής Θεολογίας,
Υποψηφίου Δρος Παν/μίου Ιωαννίνων, Συγγραφέως

Stavros N. Christodoulakis

THE CHURCH OF CRETE AT THE TIME OF THE ARAB OCCUPATION

Summary

After the death of Constantine the Great and the separation of the Roman Empire into eastern and western, Crete was incorporated into the eastern Roman part.

The deficient defense of the Byzantines facilitated the attacks of the Andalusian Arabs aganst the island of Crete, which was conquered by Abu Hafş ca 824 AD. After Abu Hafş' disembarkation, most probably in the bay of Viannos, the Arabs moved towards Heraklion which they fortified and used as a base for further attacks.

A controversial problem that has been repeatedly discussed by many scholars is whether the Arabs, during their invasion, attacked the town of Gortyna and killed its bishop, since there is not enough evidence either about the attack on the town or about the murder of its bishop.

As it is well known according to the Koran, the Arabs are not permitted to apply forced islamization of the Christians. The weak resistance of the Cretans against the Arab conquerors, whether because of their dissatisfaction caused by the iconoclastic movement or because of the Byzantines' negligence for the proper fortification of Crete, contributed to the Arabs' tolerance of the Christian inhabitants of the island.

The Andalusian Arabs did not destroy any monasteries or churches in Crete and it seems that they treated the Christians and Jews of the island with respect and tolerance. Thus, not only did the church of Saint Titus in Gortyna suffer any damage but instead it was embellished with certain new elements of Arabic influence in its marble decoration. After several Byzantine expeditions for the reconquest of Crete, finally the island was reconquered by Nicephorus Phocas in 961.

It seems that the Church of Crete survived during the Arab occupation having at its head a leader who bore the title of archbishop under whose jurisdiction belonged 8-12 dioceses of the island. Nevertheless, there is not any concrete evidence about the activities of any

bishops on the island or beyond it. According to N. Tomadakis, whose pioneering work remains incomplete, the archbishops of Crete of the period were in chronological order Andreas, Elias, the so-called Cyril II of Gortyna, a certain Vasilios, another Vasilios and Elias of Crete.

Immediately after the Byzantine reconquest of Crete, Saint Nicon Metanoeite went to the island to revive Christianity. He later went to Peloponnesos where he died in the year 998 AD.

Further investigation based on the archaeological evidence of the survived churches of the period will definitely enhance our knowledge of the Church of Crete at the time of the Arab occupation.

Νίκος Μ. Γιγουρτάκης

«ΑΚΡΩΤΗΡΙΩι ΤΩι ΧΑΡΑΚΙ»

Αρχικές παρατηρήσεις για το σημείο απόβασης των αράβων του Abu Ḥafṣ Omar στην Κρήτη

Πριν από 49 χρόνια σ' αυτόν τον ίδιο χώρο[1] κατά τη διάρκεια του Α΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, θεμελιώθηκε η συζήτηση για τον πιθανό χρόνο και τον τόπο απόβασης των αράβων στην Κρήτη. Ανακοινώσεις, συζητήσεις κι επιχειρηματολογίες προσπάθησαν να φωτίσουν το -σχετικά αδιερεύνητο- γεγονός της απόβασης της συμπαγούς μάζας των αράβων με στόχο τη μόνιμη εγκατάστασή τους στην Κρήτη.

Η πενιχρή (από την πλευρά των βυζαντινών) παρουσία γραπτών πηγών και η λιγοστή παρουσία αραβικών μαρτυριών δεν έχει βοηθήσει στην αποσαφήνιση των πραγματικών γεγονότων της εγκατάστασης των αράβων, η οποία οδήγησε στην οριστική κατάληψη της Κρήτης και στην ίδρυση του ιδιότυπου αραβικού εμιράτου μέχρι το 961 που το εκστρατευτικό σώμα των βυζαντινών με αρχηγό το Νικηφόρο Φωκά ανέκτησε την κυριαρχία του νησιού.

Ωστόσο, η ιστορική έρευνα έχει διευκρινίσει (ήδη από τα χρόνια του Α΄ Κρητολογικού Συνεδρίου) κάποια βασικά ζητήματα, που καθορίζουν το πλαίσιο της έρευνάς μας:

- Αρκετές απόπειρες κατάληψης ή τουλάχιστον ληστρικές επιδρομές είχαν πραγματοποιηθεί κατά το παρελθόν εναντίον της Κρήτης. Οι μαρτυρίες προέρχονται από αραβικές πηγές[2] και από

---

1 Βασιλική του Αγίου Μάρκου, όπου πραγματοποιήθηκε η ημερίδα. Στον ίδιο χώρο, μόλις ανακαινισθέντα τότε από την Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών (Ε.Κ.Ι.Μ.), πραγματοποιήθηκαν οι εργασίες του Α΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, που ήταν αφιερωμένο στο Νικηφόρο Φωκά.

2 Ν. Σταυρινίδης, «Ειδήσεις αράβων ιστορικών περί της αραβοκρατίας εν Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά* ΙΕ΄-ΙΣΤ΄, 1961-62, σ. 74-83. Αναφέρει τουλάχιστον τέσσερις (4) τέτοιες απόπειρες.

τον «όρο» που φυλάσσεται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. Εκεί, σε επιγραφή που βρίσκουμε στην μία πλευρά του λίθινου «όρου» (η Σωσώ Λογιάδου-Πλάτωνος την αποδίδει στα 671 μ.Χ.), αναφέρεται αραβική επίθεση και ο επιτιθέμενος κατονομάζεται ως «διάβολος»[3] (φωτ. 1). Η Λογιάδου ευθέως αποδίδει την μεταφορική αυτή επωνυμία σε ομάδα αράβων επιτιθέμενων.

- Η κατάκτηση της Κρήτης έγινε κατά στάδια μέσα σε μεγάλο χρονικό διάστημα. Άρχισε τα έτη 822 ή 823, με την απόβαση του Abu Ḥafṣ, τα έτη 827 ή 828 γενικεύτηκε με την οριστική εγκατάσταση της συμπαγούς μάζας των Αράβων, ενώ κατά τα έτη 944-959 ακόμα παρέμενε μια πόλη της Κρήτης ελεύθερη. Έτσι, διαπιστώνουμε ότι πριν την οριστική αποβίβαση της συμπαγούς μάζας των εποικιστών Αράβων ο ίδιος ο αρχηγός τους -ο Απόχαψις των Βυζαντινών- «την Κρήτην λαώ ευζώνω επηρεάσας εξηχμαλώτισε και πολλήν λαφυραγωγίαν εισεποιήσατο και ακριβώς αναμεμαθηκώς τον χώρον επαλινόστησεν».[4] Αργότερα επανήλθε με τη μεγάλη μάζα των Αράβων. Είναι σαφές ότι η χρονολογία της απόβασης στην Κρήτη μέχρι την οριστική της κατάκτηση δεν συμπίπτει.

- Η ομάδα των Αράβων που φτάνουν εκείνα τα χρόνια στην Κρήτη ήταν πρόσφυγες, εξόριστοι αρχικά από την Ανδαλουσία της Ισπανίας και μετέπειτα από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Αναζητούν λοιπόν ένα *modus vivendi* στο νησί της Κρήτης. Δεν ήταν οι ληστρικοί επιδρομείς του παρελθόντος,[5] αλλά επιδίωκαν αρχικά μετά από συνεννοήσεις και διομολογήσεις με ντόπιους τη μόνιμη εγκατάστασή τους.

- Η Κρήτη βρισκόταν εκείνη την εποχή σε εσωτερικό αναβρασμό, λόγω της εικονομαχικής πολιτικής που ακολούθησε η κεντρι-

[3] «☩☩☩ΟΡΟΙ ΤΗΣ ΑΓΙΩΤΑΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΟΘΕΝ ΑΠΕΣΤΡΑΦΗ Ο ΔΙΑΒΟΛΟΣ ΩΡ
ΜΗΣΑΣ ΕΙΣΕΛΘΕΙΝ ΚΑΙ ΦΛΕΞΕ
ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ ☩ ΣΥΜΠΛΗΡΟΥΜΕΝΟΥ
ΤΟΥ ΜΗ ΙΟΥΝΙΟΥ ΤΟΥ ΕΠΙ ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ ΔΙ ☩
ΗΜ Δ»,
Σ. Λογιάδου-Πλάτωνος, «Ιστορική βυζαντινή επιγραφή εξ Ηρακλείου», *Κρητικά Χρονικά* ΙΕ'-ΙΣΤ', 1961-62, σ. 42-55.

[4] Γενέσιος, *Βασιλείαι*, Kaldellis, A. (μτφρ.), "Genesios, On the Reign of the Emperors", *Byzantina Australiensia 11*, 46, Canberra 1998, 3-11.

[5] Ν. Παναγιωτάκης, «Ζητήματα της κατακτήσεως της Κρήτης υπό των Αράβων», *Κρητικά Χρονικά* ΙΕ'-ΙΣΤ', 1961-62, σ. 15.

κή αυτοκρατορική εξουσία του Βυζαντίου. Οι Κρήτες, παραδοσιακά εικονόφιλοι[6] είχαν πάρει μέρος στο επαναστατικό κίνημα του Θωμά του Σ(κ)λάβου και έτσι εξηγείται η απροθυμία τους να αντισταθούν σθεναρά στον αραβικό ερχομό, όπως αρκετά συχνά έκαναν στο παρελθόν σε περιπτώσεις ληστρικών επιδρομών κατά τον 8° αι. Η απουσία του θεματικού στόλου είναι ένας επιπλέον παράγοντας που δεν υπήρξε άμυνα, όπως και ο μικρός σχετικά αριθμός των αποβιβασθέντων σε σχέση με τον τότε πληθυσμό της Κρήτης.[7] Μαρτυρείται ότι ο αριθμός των αποβιβασθέντων που έφτασαν τελικά στην Κρήτη υπό την αρχηγία του Abu Ḥafṣ Omar ήταν 10000 άνδρες.

- Η Γόρτυνα και ο ναός του Αγίου Τίτου δεν καταστράφηκε κατά τον οριστικό ερχομό των Αράβων -σύμφωνα με τις αρχαιολογικές μαρτυρίες- όπως και δεν μαρτυρούνται από τις πηγές εξισλαμισμοί του ντόπιου πληθυσμού.

- Οι πηγές συμφωνούν ότι ο αριθμός των πλοίων που μετέφεραν τους Άραβες ήταν 40 (μ').

Έχοντας κατά νου τις παραπάνω διαπιστώσεις, ας δούμε τί μας παραδίδουν οι πηγές για τον τόπο απόβασης:

-Αρχικά ο Γενέσιος μας μεταφέρει την παρακάτω μαρτυρία (την οποία επαναλαμβάνει ο Συνεχιστής Θεοφάνους και σχολιάζει ο Ψευδοσυμεών εν Θεοφάνους Συνεχιστής).
για το σημείο της απόβασης:

- «Τῷ δ' επιόντι καιρῷ μ' ναῦς ὁ Απόχαψ ἐπισκευασάμενος ἐν ταύτῃ κατῆρε, και τῷ ἀκρωτηρίῳ ταύτης προσέβαλε και προσωρμίσθη τῷ Χάρακι». (Γενέσιος, 46, 13-15).
- «Καί τῷ ακρωτηρίῳ τῷ Χάρακι καλουμένῳ κατήγετό τε καί προσωρμίζετο». (Θεοφάνους Συνεχιστής, 75, 5-6).
- «τῷ τῆς Κρήτης ακρωτηρίῳ προσέβαλε καί προσωρμίσθη τῷ Χάρακι», (Ψευδοσυμεών εν Θεοφ. Συνεχιστή, 622, 1-2).

[6] Μέχρι τον 8ο αιώνα η Κρήτη ανήκε στο Ιλλυρικό θέμα και κατά συνέπεια η εκκλησία της είχε άμεση εξάρτηση από την παπική έδρα της Ρώμης. Να υπενθυμίσουμε ότι ο πάπας αρνήθηκε να συμμορφωθεί με την εικονομαχική πολιτική του αυτοκράτορα.

[7] Μαρτυρείται πως ένας αριθμός 15000 ανδρών χωρίς γυναίκες και παιδιά είχε καταφύγει στην Αλεξάνδρεια.

και για το σημείο στρατοπέδευσής τους:

- «πυκνοῖς σκόλοψι χάρακα περιέθεντο πρός ὀχυρότητα ἑαυτῶν διαρκεῖν ἐν αὐτῷ. Ἀφ' οὗ καί μέχρι τῆς δεῦρο Χάραξ προσονομάζεται». Γενέσιος, 47, 7-9
- «τάφρον μέν ἤγειραν πρῶτον βαθείαν, και χάρακα ἐν ταύτη καταπήξαντες, ἔνθα καί νῦν λαβῶν τήν ἐπωνυμίαν ὁ τόπος σώζει την προσηγορίαν, Χάνδαξ ονομαζόμενος». Θεοφάνους Συνεχιστής, 76, 3-5
- «και χάρακα περιέθεντο πρός ὀχυρώματα ἀφ' οὗ ὁ τόπος Χάραξ μέχρι τῆς δεῦρο προσονομάζεται» Ψευδοσυμεών εν Θεοφ. Συνεχιστή, 622, 11-13

Είναι σαφές ότι η μαρτυρία μιλά για ακρωτήριο με την επωνυμία *Χάρακα* που πήρε το όνομά του (σύμφωνα με τους βυζαντινούς συγγραφείς) από το παραπλήσιο στρατόπεδο που στήθηκε για να στεγάσει την ομάδα των αποβιβασθέντων Αράβων. Όσο για το όνομα *Χάραξ* διαβάζομε στο *Λεξικό* του Αμμώνιου: «χάραξ και χάραξ διαφέρει. χάραξ θηλυκώς μεν επί των τη αμπέλω παραδεσμουμένων. αρσενικώς δε επί των εν τοις πολέμοις περιπηγνυμένων, αφ' ών λέγουσι "χαρακώσαντες" αντί του περιφράξαντες και "χαρακώματα" τα περιφράγματα». Επίσης και στο *Λεξικό* των Liddell & Scott διαβάζουμε στο λήμμα χάραξ μεταξύ άλλων: «-χαράκωμα, [...] στρατόπεδον ωχυρωμένον, στον Πολύβιο "χάρακα τίθεσθαι" σχηματίζειν ωχυρωμένον στρατόπεδον».

Το γεγονός ότι σήμερα δεν σώζεται κανένα ακρωτήριο της Κρήτης με το όνομα Χάρακας οδήγησε στη διατύπωση διαφορετικών απόψεων για την τοποθεσία απόβασης. Ο Άγγλος ιστορικός Gibbon ήδη από το 1778 χωρίς καμία άλλη τεκμηρίωση ονομάζει σαν χώρο της απόβασης τον κόλπο της Σούδας. Υπόθεση που ο Παναγιωτάκης στην ανακοίνωσή του[8] (με την αντίρρηση και του Βασ. Ψιλάκη) απορρίπτει σαν αβάσιμη. Η παρεξήγηση οφείλεται, όπως αναλυτικά ξεκαθαρίζει ο Παναγιωτάκης στην λανθασμένη αναγωγή του Gibbon σε απόσπασμα του Pierre Belon du Mans που επισκέφθηκε την Κρήτη στα 1548 και αναφέρεται στους Αλγερίνους πειρατές του Μπαρμπαρόσσα που αποβιβάστηκαν στον κόλπο

[8] Ν. Παναγιωτάκης, ό.π., σ. 30.

της Σούδας.[9] Οι G. Finlay, A. Vassiliev και ο J.B. Bury επαναλαμβάνουν την πληροφορία από τον Gibbon.[10]

Ο Γ.Α. Σήφακας αρχικά στα 1939, θεωρώντας δεδομένο ότι η απόβαση έγινε στα νότια παράλια της Κρήτης αναφέρει: «το ακρωτήριον τούτο του Χάρακα, προς ό επλησίαζεν ο Ομάρ είναι το Λίθινο, εκείθεν του οποίου απλούται ο ανοικτός κόλπος των Ματάλλων, ένθα το επίνειον της τότε πρωτευούσης Γόρτυνος, και εις το εσωτερικόν του οποίου είναι το χωριό Χάρακας».[11] Ο Παναγιωτάκης αποδέχεται την υπόθεση του Σήφακα και συμπερασματικά κλείνει την εισήγησή του θεωρώντας οριστικά ότι το ακρωτήριο Χάραξ των βυζαντινών είναι το ακρωτήριο Λίθινο. Διαφωνεί όμως ως προς το χωριό Χάρακας ονομασία που αποδίδει στην κρητική διάλεκτο που -ως γνωστόν- ονομάζει Χάρακα τον υπερμεγέθη βράχο. Και στο Χάρακα ένας τέτοιος βράχος στέκει πάνωθέ του.

Μια άλλη πρόταση για τον χώρο απόβασης παραδίδει ο Βασ. Ψιλάκης[12] για τον όρμο της Ψαρής Φοράδας αν και διατυπώνει ήδη την επιφύλαξή του ότι αυτή η παράδοση δημιουργήθηκε μεταγενέστερα.

Οι αραβικές πηγές (με την προσοχή που τις συνέλεξε ο Ν. Σταυρινίδης), παραδίδουν και άλλα χρήσιμα στοιχεία για την ιστορική τοπογραφία που συνδέεται με την απόβαση και τις κινήσεις των αράβων του Abu Ḥafṣ. Πρόκειται για εκτενή εξιστόρηση από τον Sehabeddin Nuvayri, μείζονα άραβα ιστορικό του 13^{ου} αι. Στο βιβλίο του, αφού αναλυτικά παρουσιάζει την περιπέτεια των ανδαλουσιανών αράβων μετά την αποπομπή τους από την Ισπανία, αναφέρει σχετικά με την τελική απόβαση στην Κρήτη: «Αμέσως μετά την απόβαση οι άραβες με αρχηγό τον Abu Hafz Omar ibn Habib Endelusi ελθόντες στην Κρήτη με δύναμη στρατού κα-

[9] Αρχικά αποδόθηκε σε δήθεν ερμηνεία αραβικών πηγών (συγκεκριμένα κείμενα που αποδίδονται στον Abu Muhammad ibn Hazm και στον Abu Said, όπου αντί του ονόματος Χάραξ βρίσκεται η λέξη Σούδα, κάτι που δεν αληθεύει όπως διεξοδικά αποδεικνύει ο Παναγιωτάκης, (ό.π., σ. 30-37).

[10] Στην ίδια περικοπή, όπως και στα βυζαντινά κείμενα βρίσκομε και τη θρυλούμενη πληροφορία περί της καύσης των πλοίων, ώστε να μη μπορούν πια να επιστρέψουν στην Αίγυπτο.

[11] Γ.Α. Σήφακας, «Η υπό των Αράβων κατάκτησις της Κρήτης», *ΕΕΚΣ*, τ. Β' (1939), σ. 65.

[12] Βασ. Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης από της απωτάτου αρχαιότητας μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. Α', Χανιά 1909, σ. 718, σημ. 2.

τέλαβαν από τα οχυρωμένα φρούρια το φρούριο με την ονομασία "Πόλις"[13] την οποία και έκαναν έδρα της διοίκησής τους, από όπου και βαθμηδόν κατέλαβαν όλο το νησί σταδιακά και κατεδάφισαν όλα τα άλλα φρούρια που χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι ως καταφύγια». Ερμηνεύοντας ο Σταυρινίδης τις πληροφορίες, πιθανολογεί κι αυτός σαν σημείο απόβασης την παραλία των Ματάλλων (επειδή ήταν επίνειο της πρωτεύουσας Γόρτυνας) ή το λιμάνι της σημ. Αγίας Γαλήνης και από εκεί επιτέθηκαν στην γειτονική πρωτεύουσα Γόρτυνα, που κατά τη γνώμη του παραφράζεται με το όνομα «Πόλις». Με ορμητήριο την οχυρή ακρόπολη της Γόρτυνας -συνεχίζει ο Σταυρινίδης- μετακινήθηκαν στα βόρεια παράλια κι έκτισαν το οχυρό του Χάνδακα στη θέση του σημ. Ηρακλείου.

Έχοντας σχηματίσει πλήρη εικόνα της κυρίαρχης μέχρι σήμερα ιστορικής άποψης μπορούμε να εννοήσουμε ότι βασική αιτία της προσπάθειας ερμηνείας αποτελεί η έλλειψη του τοπωνύμιου *Χάρακας* σε ακρωτήριο της Κρήτης. Η ιστορική υπόθεση -η οποία και επικράτησε έκτοτε- συνίσταται στο ότι το ακρωτήριο *Χάραξ* ήταν το ακρωτήριο Λίθινο στα νότια του κόλπου της Μεσαράς, άρα και η αποβίβαση έγινε κάπου στον ευρύτερο χώρο του κόλπου της Μεσαράς, Μάταλα, Αγία Γαλήνη ή κάπου έστω σε αυτήν την εκτεταμένη ακτή.

Ερχόμαστε εμείς σήμερα με νέα στοιχεία να ελέγξουμε τη διατυπωμένη αυτή άποψη για την πιθανή τοποθεσία της απόβασης του μεγάλου όγκου των αράβων της Ανδαλουσίας, που ήλθαν με τα σαράντα πλοία τους ορμώμενοι από την Αλεξάνδρεια.

Τα βασικά σημεία που μας επιτρέπουν να επανεξετάσουμε τη διατυπωμένη υπόθεση συνίστανται στα εξής:

1. Στοιχεία από τη μελέτη συγκεκριμένων ενετικών χαρτών.
2. Στην ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής δίπλα στον σημερινό οικισμό του Τσούτσουρου, όπου έχει βρεθεί χαραγμένη αραβική επιγραφή, που οριοθετεί με τη σημασία της νέα δεδομένα για την περιοχή.

[13] Nihajat - I - al Arab, (του γνωστού άραβα ιστορικού Nowairi), V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs*, Athens 1984, σ. 17-33 και Ν. Σταυρινίδης, ό.π., σ. 79-83.

3. Η μελέτη του χώρου των νότιων παραλίων που σχετίζονται με το τοπωνύμιο *Χάρακας*. Ανάλυση της γεωμορφολογίας, διατύπωση ερωτημάτων σύμφωνα με τη γεωστρατηγική αντίληψη και νεότερα ευρήματα.
4. Διαπιστώσεις που προκύπτουν από τη μελέτη των βυζαντινών οχυρώσεων.

Αναλυτικότερα:

1. Αληθεύει το ότι δεν έχει διασωθεί το τοπωνύμιο *Χάρακας* σε ακρωτήριο της Κρήτης ή τουλάχιστον της νότιας ακτογραμμής της; Πράγματι, στην προφορική μνήμη των Κρητών δεν παραμένει κάποια τέτοια αναφορά ή έστω μνεία. Η Αταλάντη Μιχελογιαννάκη-Καραβελάκη στο βιβλίο της *Τοπωνύμια Κρήτης, Σεργιάνι στη Βιάννο*,[14] δεν βρίσκει τοπωνύμιο με το όνομα Χάρακας στην ευρύτερη περιοχή της Βιάννου. Όμως, η προσεκτική εξέταση χαρτών της ενετοκρατίας μάς αποκαλύπτει -όχι χωρίς έκπληξη- πως ακριβώς στα νότια παράλια του σημ. νομού Ηρακλείου εικονίζεται ευδιάκριτα η ονομασία *Χάρακας* και αφορά ακρωτήριο.

Συγκεκριμένα:

- Στον χάρτη που έχει συντάξει ο Francesco Basilicata, (*The administrative district of Candia in the 1636/38 collection*. Μπολόνια 1636-38, Bibl. Communale, mss A 2849),[15] αναφέρεται ακρωτήριο με το όνομα CHARACA, όπου ο σχεδιαστής απεικονίζει και βράχια μπροστά στο εν λόγω σημείο (χάρτης 1).
- Στον χάρτη που έχει συντάξει ο Giovanni Battista Cavallini, (Λιβόρνο 1642, συλλ. ΜΙΕΤ, Zach. 736), αναφέρεται ακρωτήριο με το όνομα CARACA (χάρτης 2).[16]
- Στον χάρτη που έχει συντάξει ο Marco Boschini, (Βενετία 1651, συλλ. ΜΙΕΤ, Zach. 394), αναφέρεται ακρωτήριο με το όνομα CARACA (χάρτης 3).[17]

[14] Αταλάντη Μιχελογιαννάκη-Καραβελάκη στο βιβλίο της *Τοπωνύμια Κρήτης, Σεργιάνι στη Βιάννο*, εκδ. Βικελαίας Βιβλιοθήκης, Ηράκλειο 2006.

[15] Χρήστος Γ. Ζαχαράκις, «*Κρήτης Νήσου Θέσις*». *Τέσσερις αιώνες έντυπης χαρτογραφίας της Κρήτης, 1477-1800*, εκδ. Μικρός Ναυτίλος 2004, σ. 112-113 (ένθετος χάρτης).

[16] *Candia/Creta/Κρήτη, Ο χώρος και ο χρόνος. 16ος-18ος αιώνας*. Κατάλογος Έκθεσης, Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005, σ. 93.

[17] Ό.π., σ. 126.

- Στον χάρτη που έχει συντάξει ο Olfert Dapper, (Άμστερνταμ 1688, συλλ. ΜΙΕΤ, Zach. 900), αναφέρεται ακρωτήριο με το όνομα Caracas (χάρτης 4).[18]

Αξιολογώντας τις πληροφορίες των χαρτών διαπιστώνουμε ότι σε όλες τις περιπτώσεις η θέση *Χάρακας* (στους χάρτες *Characas* ή *Caracas*) βρίσκεται στα νότια παράλια της Βιάννου ανάμεσα στη Δέρματο και τις εκβολές του ποταμού *Αναποδάρη*[19] από δυσμάς και στο *Καστρί* του Κερατόκαμπου ανατολικά. Αξιοσημείωτο είναι ότι δεν υπάρχει σύγχυση με το *Καστρί* ή άλλο οχυρό, όπως το παραπλήσιο *Κέρατο* για παράδειγμα. Οι χάρτες αυτοί με ακρίβεια καταγράφουν τα παράλια της Κρήτης, ώστε να επέχουν χρησιμότητα ναυσιπλοΐας και γνώσης των ευλίμενων ακτών του νησιού. Να σημειώσουμε πως μόνο στην περίπτωση του χάρτη που σχεδίασε ο Μ. Boschini έχουμε αντιγραφή από τον χάρτη του Basilicata. Οι υπόλοιποι είναι αυτόνομα δημιουργήματα.

Γεννιέται εύλογα το ερώτημα, για ποια θέση ακριβώς πρόκειται; Αντιστοιχίζοντας το σημείο στο σημερινό χάρτη της Κρήτης βρίσκουμε την αντίστοιχη θέση, όπως αυτή φαίνεται στον σύγχρονο ψηφιακό δορυφορικό χάρτη της διαδικτυακής γεωδαιτικής εφαρμογής Google Earth, (χάρτης 5).

2. Στα 2003 η Πόπη Γκαλανάκη απευθύνθηκε στον Βασίλη Χρηστίδη για να μεταφράσει μια επιγραφή που βρέθηκε χαραγμένη πάνω σε μαρμάρινη επιφάνεια σε αρχαιολογικό χώρο που εντοπίστηκε στην κοιλάδα του ποταμού *Μίντρη*[20] που εκβάλλει στην παραλία του Τσούτσουρου, μόλις 500 μ. από την ακτή. Πρόκειται για ανασκαφικό εύρημα της ΚΓ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, που αναγνωρίστηκε σαν τμήμα ευρύτερου κτίσματος παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Το μαρμάρινο κατασκεύασμα χαρακτηρίστηκε σαν «άμβωνας» της εκκλησίας. Πάνω του σε τρεις πλευρές του όρθιου παραλληλεπίπεδου βρίσκεται χαραγμένη με έντονους αδρούς χαρακτήρες αραβική επιγραφή (φωτ. 2). Ο κ. Χρηστίδης έχει μεταφράσει μέρος της. Είναι νεκρική επιγραφή και αναφέρει τον θάνατο κάποιου Abdala Umar ibn Hakim που στα 716 πέθανε εκεί.[21] Η σημασία του ευρήματος είναι εξαιρετικά σημαντική. Η παραλία και το πρωτοβυζαντινό πόλισμα εκεί όπου ήταν η αρχαία *Ίνατος*, επίνειο της αρχαίας *Πριανσού*, αποτέλεσε τον χώρο στρατωνισμού, αποβίβασης ή τουλάχιστον παραμονής αραβικής ομάδας που πιθανότατα επέστρεφε από κάποια εκστρατεία (η χρονολογία να συμπίπτει με τη β' πολιορκία της Κων/λης από τους Άραβες [715-718]). Η πόλη της *Ινάτου* ήδη από τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια είχε αποκτήσει βαρύνουσα σημασία ως λιμάνι των νότιων παραλίων και είχε υποσκελίσει την «μητρόπολή» της *Πριανσό* κατά τον Sanders.[22] Με τη συγκεκριμένη μαρτυρία τεκμηριώνεται προγενέστερη (της οριστικής απόβασης), «επίσκεψη» αραβικών δυνάμεων στα συγκεκριμένα παράλια.

[18] Ό.π., σ. 163.

[19] Η τοπική ονομασία της κοιλάδας που διέρχεται ο ποταμός Αναποδάρης και φτάνει μέχρι την ανοικτή έκταση της Δέρματου είναι *Χούσακας*.

[20] T.A.B. Spratt, *Ταξίδια και έρευνες στην Κρήτη του 1850*, Μαρία Ψιλάκη (μτφρ.), Νίκος Ψιλάκης (επιμ. σχολιασμός), τόμ. Α', Ηράκλειο 2007, σ. 384.

3. Ας εξετάσουμε τη γεωμορφολογία της περιοχής: Πρόκειται για ένα σύνολο παραλιών συνολικού μήκους 11,5 χλμ. από τον Τσούτσουρο στα δυτικά μέχρι τον Κερατόκαμπο και Άρβη στα ανατολικά. Αν και το σύνολο των παραλιών είναι αμμώδεις μόνο η παραλία δυτικά του βράχου όπου ήταν ο Χάρακας και ανατολικά της εκβολής του Αναποδάρη έχει το κατάλληλο βάθος για να προσεγγίσουν πλοιάρια ενώ η μεγαλύτερη σε μήκος παραλία της Δέρματου είναι ρηχή με βραχώδη βυθό σποραδικά. Δεν είναι τυχαίο ότι αυτήν την παραλία επέλεξε η βρετανική κατασκοπία στο 1942 για την αποβίβαση κι επιβίβαση φορτίων και ανθρώπων από τη Μέση Ανατολή, έχοντας με λεπτομέρεια βυθομετρήσει την περιοχή. Αν και σε πρώτη ματιά οι αμμώδεις παραλίες του Κερατόκαμπου και του Τσούτσουρου προσφέρονται για απόβαση υπάρχουν οι εξής περιορισμοί:

- Στον Τσούτσουρο σίγουρα υπήρχε κατοίκηση και πιθανόν φρουρά έστω και υποτυπώδης, γεγονός απαγορευτικό για αιφνιδιαστική αποβίβαση. Η παραλία της Δέρματου, όμως, είναι ακτή

[21] Vassilios Christides, Relaciones entre Creta bizantina y los omeyas de Siria y al-Andalus, *El splendor de los Omeyas cordobeses*, Cordoba 2001, σ. 62-67 και V. Christides, *The Image of Cyprus in the Arabic Sources*, Λευκωσία 2006, σ. 55-56.

[22] J.F. Sanders, *Roman Crete*, Λονδίνο 1983, σ. 151.

ρατη και χωρίς δυνατότητα εποπτείας από τα παράλια του Τσού-τσουρου (*Ίνατος*).

- Από τον Κερατόκαμπο, την Άρβη ανατολικότερα, την Ψαρή Φοράδα ακόμα πιο ανατολικά και τον Τσούτσουρο στα δυτικά δεν υπάρχει απρόσκοπτη δίοδος προς την ενδοχώρα του Ηρακλείου (Μεσαρά, Μονοφάτσι, Πεδιάδα). Εδώ πρέπει να εξηγήσουμε ότι η μορφολογία του χώρου αποτελεί τη μοναδική «ωφέλιμη διαδρομή», (σαν τέτοια εννοούμε τη διαδρομή με το μικρότερο κόστος σε ιπποδύναμη, και όσο το δυνατόν πιο σύντομη απόσταση, όπου μπορούν να βαδίσουν φορτωμένα υποζύγια και άμαχος πληθυσμός). Τέτοια διαδρομή προσφέρεται μόνο από την παραλία της Δέρματου μέσα από το άνοιγμα (Χούσακας), (φωτ. 3), που διαμορφώνει ο Αναποδάρης που είναι και η μόνη βατή διαδρομή, για τα άλογα, όπως με διαβεβαίωσε ο σύγχρονος οδηγός έφιππων περιπλανήσεων Μανόλης Φραγκάκης ο οποίος φτάνει από το Αβδού μέσω της *Λύκτου*, ακολουθώντας την ημιορεινή διαδρομή στη δυτική ρίζα του όρους Δίκτη, δίπλα από το Δεμάτι και μέσα από τον Αναποδάρη στη Δέρματο.[23] Με αυτά τα δεδομένα θεωρούμε πως η μόνη κατάλληλη περιοχή για αποβίβαση ικανού αριθμού πλοίων είναι η παραλία που υποδείξαμε.

Ας λάβουμε υπόψη μας επιπλέον, ότι η περιοχή της Βιάννου διατηρεί αξιόλογο αριθμό τοπωνυμίων που ανάγονται στην αραβική γλώσσα:

- Το χωριό *Αμιράς* νότια-ανατολικά της Άνω Βιάννου.
- Ο οικισμός *Σαρακηνός* δυτικά και βόρεια από τον Κερατόκαμπο.
- Η θέση Σαρακηνόβιγλα ανάμεσα στο Κέρατο και στην Άρβη.
- Ο βράχος με την ονομασία «Ληστής», όπου για τις υποκείμενες σπηλιές οι ντόπιοι διασώζουν θρύλους για αμύθητους αραβικούς θησαυρούς και κρυμμένα όπλα.
- Η ονομασία «Ψαρή Φοράδα» που παραπέμπει σε αραβικά άλογα.

Επιπλέον, ας λάβουμε υπόψη μας (με δεδομένους τους παραπάνω περιορισμούς), ότι το μόνο σημείο κοντά σε άφθονο νερό κατά πρώτον και κατά δεύτερον με διαθέσιμη αρκετή έκταση για

[23] Η μαρτυρία αποτελεί μια ένδειξη της ιδιαίτερης προσβασιμότητας του παραπάνω χώρου.

να στηθεί στρατόπεδο είναι ο παραλιακός κάμπος της Δέρματου (φωτ. 4). Πρόκειται για ιδανικό χώρο για την προσωρινή ή και μόνιμη εγκατάσταση αφού η έκταση είναι πολύ άνετη, χωρίς ψηλούς λόφους γύρω που θα μπορούσαν να μετατραπούν σε οχυρά στρατιωτικής δύναμης, με άνετο χώρο για καλλιέργεια, άφθονα νερά (πηγαία και από πηγάδια). Είναι ενδεικτικό ότι ο χώρος αυτός μέχρι και τον Β' παγκόσμιο πόλεμο αποτελούσε τον σιτοβολώνα της Βιάννου μαζί και με τμήμα του Κερατόκαμπου για τα χωριά Χόνδρος, Κάτω και Άνω Βιάννος.[24]

Συνεκτιμώντας τα παραπάνω γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά της περιοχής μπορούμε να οδηγηθούμε σε κάποιες διαπιστώσεις στρατηγικού χαρακτήρα:

- Είναι δύσκολο να αντέξει σε σοβαρή επιστημονική έρευνα η άποψη ότι η οριστική αποβίβαση του συμπαγούς όγκου των αράβων προσφύγων (όπου σε αυτόν βρίσκονταν παιδιά, γυναίκες και άλλοι μη μάχιμοι), έγινε τυχοδιωκτικά και χωρίς σχεδιασμό. Οι αναφορές των πηγών για προγενέστερες επισκέψεις του Abu Ḥafṣ διά στόματος Γενέσιου επισημαίνουν την προορατικότητα του άραβα αρχηγού ο οποίος «[...] την Κρήτην λαῷ εὐζώνῳ ἐπηρεάσας ἐξηχμαλώτισε και πολλήν λαφυραγωγίαν εισεποιήσατο και ἀκριβώς ἀναμεμαθηκώς τον χώρον ἐπαλινόστησεν, [...]».[25] Με αυτήν την λογική η πλεύση 40 πλοίων από την Αλεξάνδρεια στην Κρήτη δεν θα διακινδύνευε τον παράπλου του ακρωτηρίου Λίθινου, ώστε μπαίνοντας στον κόλπο της Μεσαράς να αποβιβασθούν κοντά στην οχυρωμένη και πολυάριθμη πρωτεύουσα, (την Γόρτυνα), δηλαδή δεν θα έπεφταν αφελώς «στο στόμα του λύκου». Αντίθετα, εύλογα περιμένει κανείς ότι έφθασαν σε σημείο σχετικά αόρατο από τα τότε σημεία άμυνας. Τέτοιες προϋποθέσεις πληρούν οι νότιες ακτές της Βιάννου προφυλαγμένες από τη λοφοσειρά της Βιάννου βόρεια και τον ορεινό όγκο των Αστερουσίων δυτικά. Η πεδιάδα της Δέρματου αποτελεί τον ιδανικό χώρο στρατωνισμού, ώστε οι επερχόμενοι άραβες προετοιμασμένοι κι έχοντας εξασφαλίσει προσωρινά τους αμάχους να μπορέσουν να στραφούν στην

[24] T.A.B. Spratt, *Ταξίδια και έρευνες στην Κρήτη του 1850*, Μαρία Ψιλάκη (μτφρ.), Νίκος Ψιλάκης (επιμ. σχολιασμός), τόμ. Α', Ηράκλειο 2007, σ. 384-386.

[25] Γενέσιος, 46, ό.π., σ. 3-11.

ενδοχώρα με στόχο -όχι βέβαια την πρωτεύουσα αλλά- τα βόρεια παράλια, εκεί που και άλλοτε είχαν επιτεθεί χωρίς αποτέλεσμα στο τότε υπάρχον πόλισμα, στη θέση όπου σήμερα βρίσκεται το Ηράκλειο. Αφού εγκαταστάθηκαν εκεί, έχοντας σαν ορμητήριο τον Χάνδακα επεξέτειναν την εξουσία τους και στην υπόλοιπη Κρήτη. Έτσι εξηγείται γιατί η κατάκτηση καταγράφεται ως βαθμιαία εξέλιξη και γιατί στο τακτικό που δημοσιεύει ο Uspenskij αναφέρεται κατά το 845 -ακόμα- «άρχων» και «στρατηγός» Κρήτης.[26] Γιατί ακόμα κάποιο σημαντικό μέρος του νησιού έμενε ελεύθερο, πιθανόν και η ίδια η πρωτεύουσα (πρβλ. τις αρχαιολογικές και ιστορικές μαρτυρίες ότι η Γόρτυνα δεν καταστράφηκε την περίοδο εκείνη).[27]

- Το τοπωνύμιο *Χάραξ* παρέμεινε ως ανάμνηση του στρατοπέδου που έστησαν οι άραβες στην περιοχή. Και να, που δεν ξεχάστηκε αλλά σώζονταν κατά τον 16ο και 17ο αι. όταν συντάσσονταν οι χάρτες των παραλίων της Κρήτης για να αντιμετωπίσουν την τούρκικη απειλή.

Μια επίσκεψη στον χώρο είναι απαραίτητη για να αποκτήσουμε την εποπτεία της περιοχής. Πώς είναι τέλος πάντων αυτός ο χώρος; Ένα εντυπωσιακό βραχώδες έξαρμα με τη μορφή ακρωτηρίου που προβάλλει στη θάλασσα και σχηματίζει ένα σύμπλεγμα σκοπέλων (βλ. την απεικόνιση στον χάρτη του Basilicata), σε ύψος 35 μέτρων (φωτ. 5). Ο βράχος αυτός από την πλευρά της θάλασσας διαθέτει μεγάλους σπηλαιώδεις σχηματισμούς απρόσιτους από τη στεριά. Είναι ο βράχος «του Ληστή» για τους ντόπιους. Σε επιτόπια έρευνα βρίσκουμε στην επιφάνεια του βράχου διαμορφωμένο επίπεδο με ίχνη οχυρής κατασκευής του παρελθόντος (οπωσδήποτε πριν από την περίοδο της τουρκοκρατίας). Η κεραμεική που αναγνωρίζουμε στην επιφάνεια ανάγεται στα βυζαντινά χρόνια και στην γεωμετρική πιθανόν περίοδο. Μια τέτοια κατασκευή αποτελεί ένδειξη πως η θέση αξιοποιήθηκε για την ανταλλαγή σημάτων-πληροφοριών πιθανόν ως *καμινόβιγλα* οπωσ-

[26] Ν. Παναγιωτάκης, ό.π., σ. 25.

[27] Ν. Μ. Γιγουρτάκης, «Η επανακατοίκηση του αραβικού Χάνδακα στη διάρκεια της Β' Βυζαντινής περιόδου. Συμβολή σε ένα "ακανθώδες" ζήτημα της βυζαντινής ιστορίας της Κρήτης». *ΔΙΑΛΟΓΟΣ*, περιοδ. έκδοση της Ένωσης Φιλολόγων ν. Ηρακλείου, τ. 18-19, Ηράκλειο (2005), σ. 167-174.

δήποτε όμως, ως χώρος για την εποπτεία της περιοχής σε συνδυασμό με τα μεγαλύτερα οχυρά που συνδέονται με τα νότια παράλια της Βιάννου.

4. Μετά την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Κρήτη από το 961 κ.ε. η περιοχή έτυχε ιδιαίτερης προσοχής όσον αφορά τον αμυντικό σχεδιασμό. Το οχυρό του *Κέρατου* 600 μ. ακριβώς πάνω από την παραλία του Κερατόκαμπου (φωτ. 6), στην πραγματικότητα εποπτεύει μια ευρύτερη περιοχή ακτών συνολικού μήκους 24 χλμ. Σε συνδυασμό με το σημαντικότατο *Ριζόκαστρο* στην ενδοχώρα (αργότερα *Belvedere* των ενετών), ελέγχεται η πρόσβαση από και προς τα νότια παράλια της Βιάννου, η πρόσβαση από και προς την ανατολική Μεσαρά και κατά συνέπεια η επικοινωνία με την ενδοχώρα του Ηρακλείου (βλ. χάρτη 6. Πρόκειται για σχεδίαση με GIS[28] όπου απεικονίζεται η εποπτεία του χώρου των παραλίων και της ενδοχώρας από τις θέσεις των δύο οχυρών. Είναι εντυπωσιακό ότι η ορατότητα σε όλη την περιοχή είναι σχεδόν πλήρης[29]). Η ιδιαίτερη βαρύτητα που δόθηκε στη Β' βυζαντινή περίοδο με την ίδρυση δύο σημαντικών οχυρών[30] αποτελεί ένδειξη ότι ο αμυντικός σχεδιασμός της βυζαντινής εξουσίας διατηρούσε τις μνήμες του χώρου απόβασης των αράβων που τελικά εγκαταστάθηκαν τον 9ο αι. στην Κρήτη.

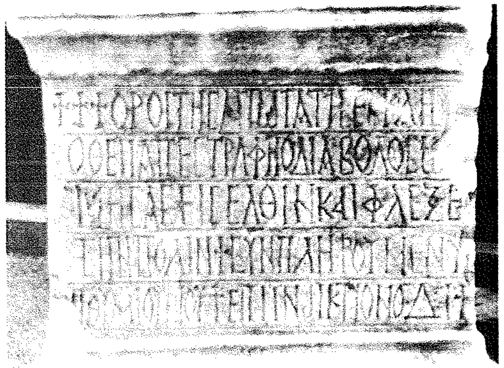
Νίκος Γιγουρτάκης
Φιλόλογος - Αρχαιολόγος
Υποψήφιος Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας Παν/μίου Κρήτης

[28] Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών (GIS).

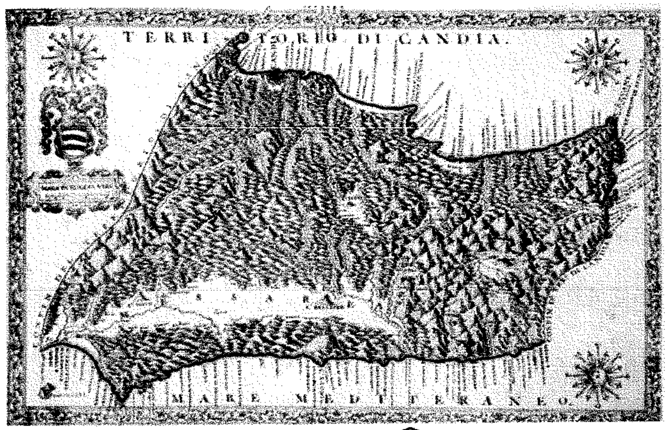
[29] Αδημοσίευτη έρευνα από την υπό εκπόνηση διατριβή στο Παν/μιο Κρήτης του Ν. Γιγουρτάκη με θέμα τις βυζαντινές οχυρώσεις στην Κρήτη.

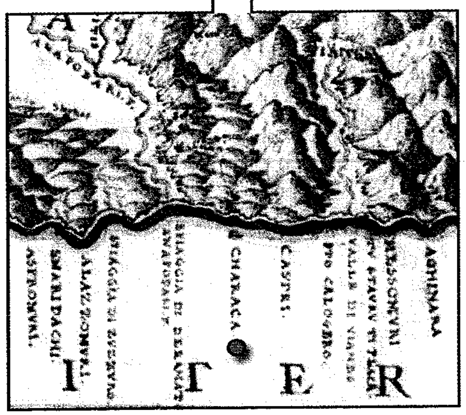
[30] Ν. Μ. Γιγουρτάκης, «Οχυρώσεις στην Κρήτη κατά τη Β' βυζαντινή περίοδο 961-1206 μ.Χ.». Μεταπτυχιακή εργασία στο διατμηματικό μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Βυζαντινές Σπουδές», κατεύθυνση Βυζαντ. Αρχαιολογία, Τμήμα Ιστορίας κ' Αρχαιολογίας Παν/μίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2004, σ. 53-65.

Φωτογραφίες, σχέδια, χάρτες



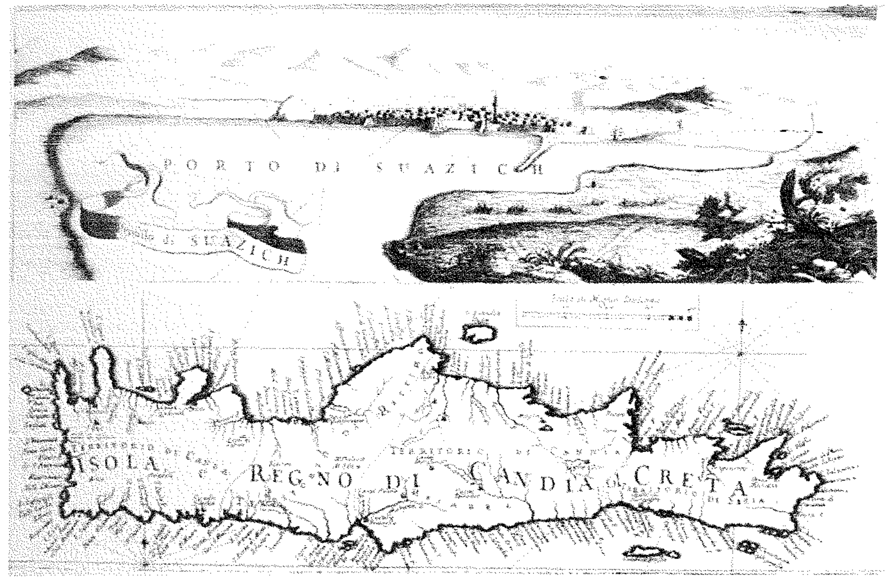
Φωτ. 1
Η ιστορική βυζαντινή επιγραφή, που αποτελεί βυζαντινό «όρο» και βρέθηκε ανατολικά από το λιμάνι του Ηρακλείου. Σήμερα στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, (Ηράκλειο).





Χάρτης 1
Francesco Basilicata, Μπολώνια 1636-38, Bibl. Communale, mss A 2849, Χρήστος Γ. Ζαχαράκις, *«Κρήτης Νήσου Θέσις». Τέσσερις αιώνες έντυπης χαρτογραφίας της Κρήτης, 1477-1800,* εκδ. Μικρός Ναυτίλος 2004, ένθετος χάρτης σ. 112-113.

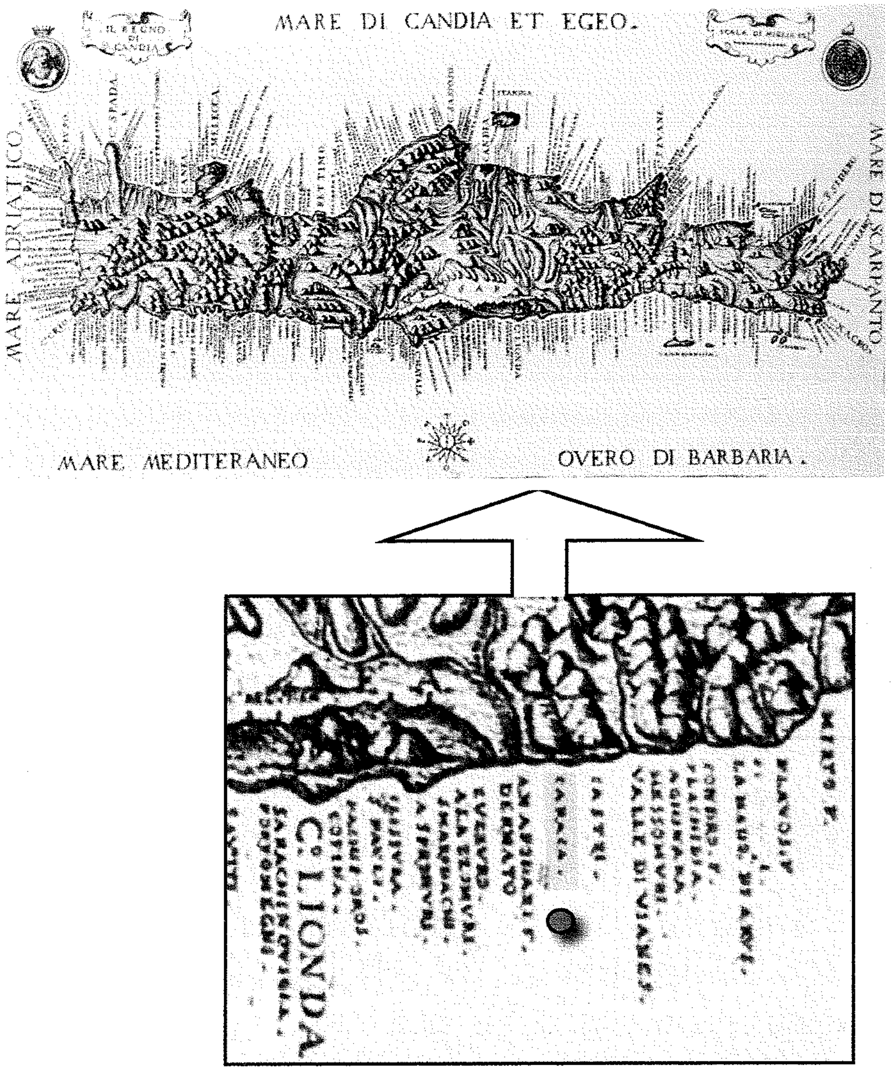
Παρατίθεται λεπτομέρεια σε μεγέθυνση, όπου διακρίνεται το όνομα CHARACA.





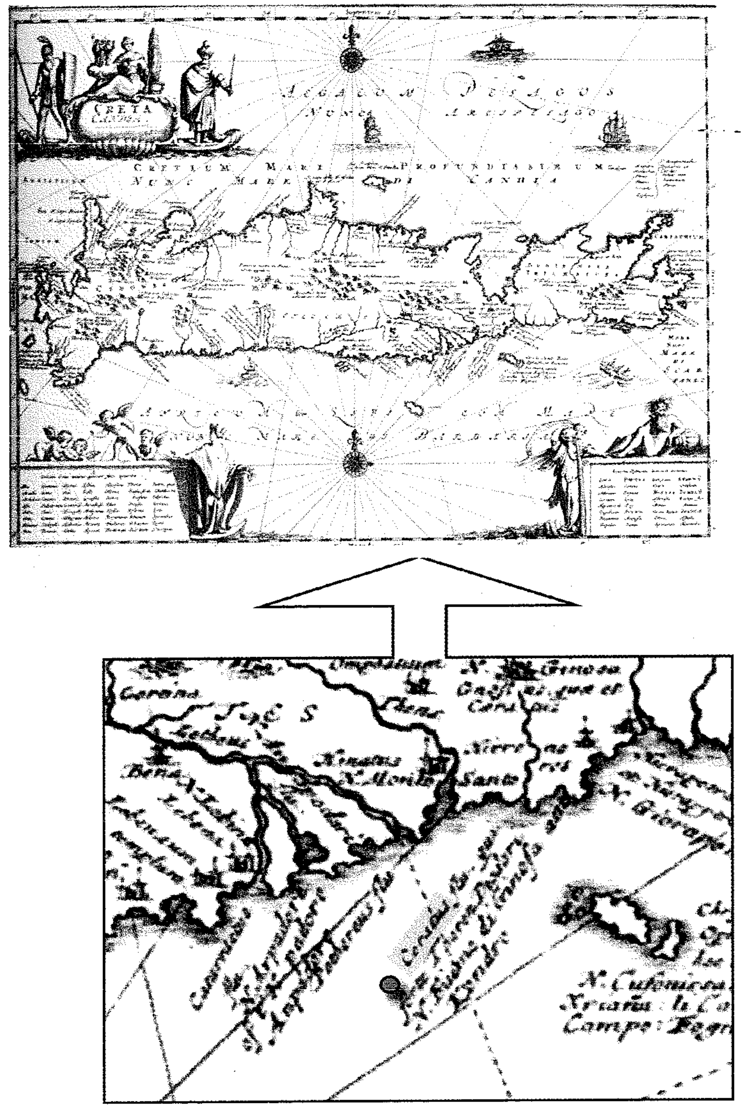
Χάρτης 2
Giovanni Battista Cavallini, Λιβόρνο 1642, συλλ. ΜΙΕΤ, Zach. 736, *Candia/Creta/Κρήτη, Ο χώρος και ο χρόνος. 16ος-18ος αιώνας.* Κατάλογος Έκθεσης, Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005, σ. 93.

Παρατίθεται λεπτομέρεια σε μεγέθυνση, όπου διακρίνεται το όνομα CARACA.



Χάρτης 3
Marco Boschini, Βενετία 1651, συλλ. ΜΙΕΤ, Zach. 394.
Candia/Creta/Κρήτη, Ο χώρος και ο χρόνος. 16ος-18ος αιώνας.
Κατάλογος Έκθεσης, Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005, σ. 126.

Παρατίθεται λεπτομέρεια σε μεγέθυνση, όπου διακρίνεται το όνομα CARACA.

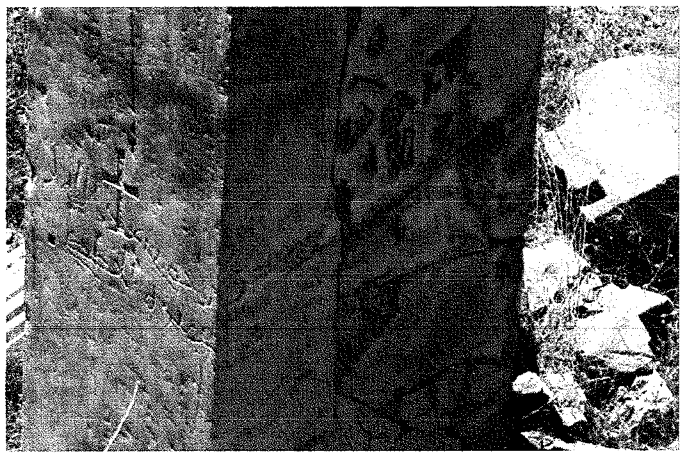


Χάρτης 4
Olfert Dapper, Άμστερνταμ 1688, συλλ. ΜΙΕΤ, Zach. 900,
Candia/Creta/Κρήτη, Ο χώρος και ο χρόνος. 16ος-18ος αιώνας.
Κατάλογος Έκθεσης, Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005, σ. 163.

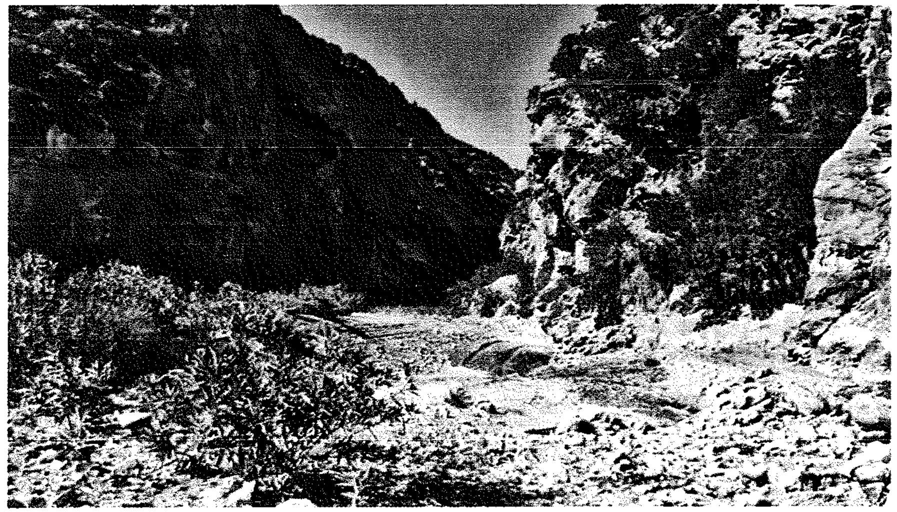
Παρατίθεται λεπτομέρεια σε μεγέθυνση, όπου διακρίνεται το όνομα Caracas.



Χάρτης 5
Η περιοχή που αντιστοιχεί με το σημείο Χάρακας, όπως εμφανίζεται στους ενετικούς χάρτες.
Ψηφιακός χάρτης της διαδικτυακής εφαρμογής Google Earth, (2010).



Φωτ. 2
Η αραβική επιγραφή, χαραγμένη στην επιφάνεια του «άμβωνα» παλαιοχριστιανικής βασιλικής σε κοιλάδα 500 μ. βόρεια από την παραλία του σημ. Τσούτσουρου, όπου η αρχαία *Ίνατος*.



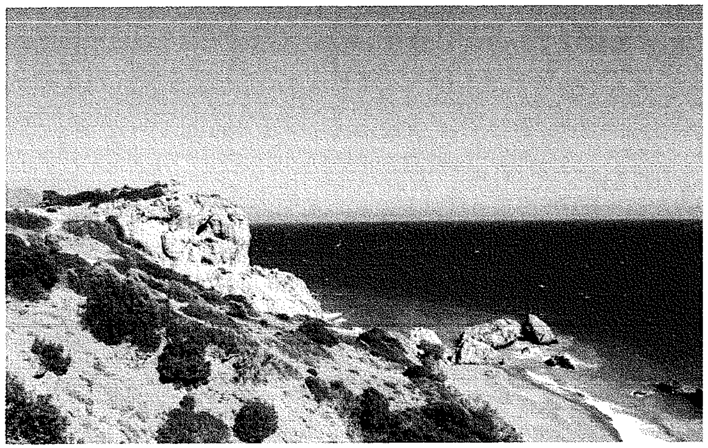
Φωτ. 3
Η περιοχή της εκβολής του ποταμού Αναποδάρη στην παραλία της Δέρματου, σημ. *Χούσακας*. Σε όλο το μήκος της η ρεματιά είναι άνετα βατή.

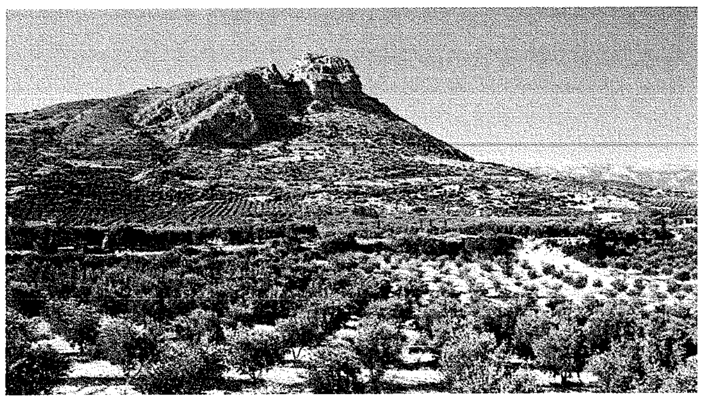


Φωτ. 4
Η παραλιακή πεδιάδα στη Δέρματο, στις εκβολές του Αναποδάρη.

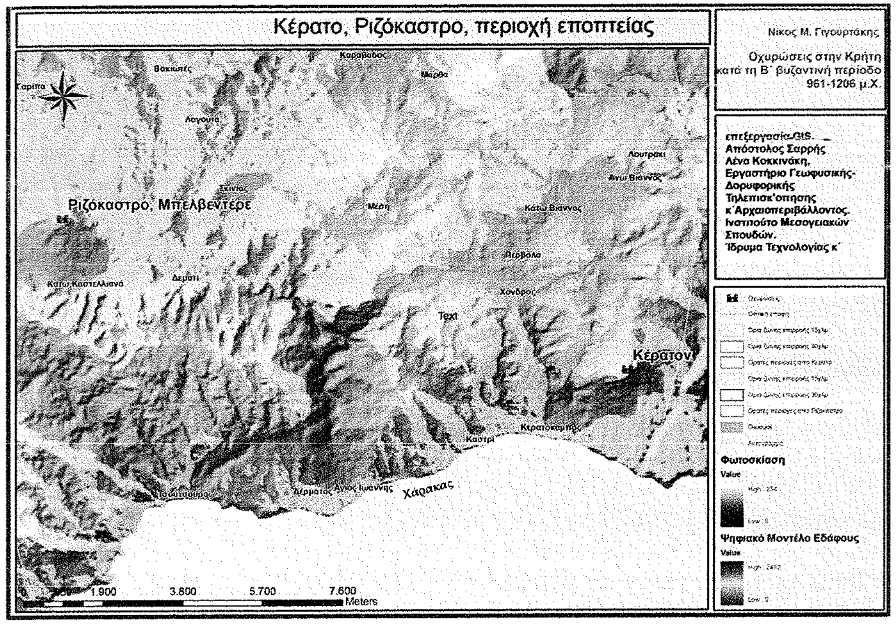


Φωτ. 5, 5α
Το βραχώδες ακρωτήριο στη νότια παραλία της Βιάννου ανάμεσα σε Κερατόκαμπο και Δέρματο, υψομ. 35 μ. Στο επίπεδο της κορυφής του διακρίνονται ερείπια οχύρωσης.





Φωτ. 6
Το βυζαντινό οχυρό *Κέρατον*, στην κορυφή του ομώνυμου λόφου, (υψομ. 600 μ.)



Χάρτης 6
Περιοχή εποπτείας από τα δύο βυζαντινά οχυρά Κέρατον (Κερατόκαμπος) και Ριζόκαστρο (Καστελιανά).
© Νίκος Μ. Γιγουρτάκης, 2009.

Nikos Gigourtakis

INITIAL REMARKS ON THE DEBARKATION POINT OF ABU ḤAFṢ OMAR'S ARABS ON CRETE

Summary

Several years ago, in 961, in the first International Cretan Conference held in Heraklion, a discussion started concerning the plausible point of the disembarkation of the Andalusian Arabs in Crete, under their leader Abu Hafş, in the 9th century. The lack of proper historical sources with a clear description of the relevant events creates a serious obstacle for an objective understanding of all pertinent problems concerning this disembarkation of the Andalusian Arabs who came from Alexandria of Egypt in order to settle in Crete.

The historical research has resulted in certain important conclusions regarding the relevant study.

- There were several raids of the Arabs before their final conquest of Crete.
- The complete conquest of the island by the Arabs after the year 824 took place gradually until the final loss of the military control of the island by the Byzantines.
- The Arabs who arrived in Crete came from the Andalusian Emirate of Spain.
- The Byzantine army was either absent or reluctant to undertake any strong resistance because of the icononclastic movement.
- There were not any serious destructions or forced islamization by the Arabs.

The Byzantine historical sources narrate that the invasion of the Arabs took place in a place near Cape Charax, a toponym that does not exist any longer in any part of Crete's coastline. This led several modern historians in 1960 to the conclusion, after wrong assumptions, that Cape Charax was in Suda (Chania) or in Cape Lithinon or in the Mesara Bay, near modern Tympaki.

In my research I will attempt to show, based on new evidence, that this theory should be revised because of the following:

1. The toponym Charax appears in a series of Venetian maps exactly in the place reported by the Byzantine historians, i.e. the southern coast of Viannos. These are the maps made by Basilicata, Cavallini, Boschini and Dapper, which clearly and precisely indicate the same point with the name CARACAS or CHARACAS. This point is located between the coastline of Dermatos (east of the coastline of Tsoutsouros) and that of Keratocampos and corresponds to a rocky cape of the coast.
2. In an excavation in 2003, an Arabic inscription was found in the area of the early Christian basilica in Tsoutsouros. This inscription reveals that an Arab, named 'Abdallah 'Umar ibn al-Hakim, had died in 716 and was buried at this place. This testimony is a strong indication that the coastline of the region was familiar to the Arabs.
3. The morphology of the region that we suggest is suitable for an unopposed disembarkation, settlement and camping of Abu Hafş' people for a long period. Especially the beach west of the rocky cape in the Venetian maps was an ideal anchorage, a point that was used by the English ships during the Second World War. Extrusion of the river Anapodaris is an easy way for horse riders to cross the hinterland of the current prefecture of Heraclion (it is known that the final destination of the Arabs was Heraklion, later Al-Handaq). Several toponyms of the region betray Arab origin.

In addition, the study of the geostrategic position of the southern shoreline of Crete reassures the selection of this area as the proper location for the landing of the Andalusian Arabs.

Moreover, the on-site investigation of this area reveals that on the rocky cape, which is recognized as the Charax Cape, there are relics of a fortified building on the surface. It is a medieval fortification with ceramics which dates to the Byzantine period. It is worth correlating at this point our observations with the existence of two major castles of the Byzantine period that supervise the region and were constructed after the return of the Byzantine army to Crete (after 961 AD). These are the Castle Keraton and Rizokastro (later called Belvedere). This Byzantine defensive plan is an indication of the particular importance the Byzantines gave to this otherwise insignificant area, simply to preserve the memory of the Arabs' disembarkation on the island.

Andreas D. Mazarakis

THE COINAGE OF THE AMIRS OF CRETE IN A PRIVATE COLLECTION

Most of the information deriving from Arab and Byzantine sources on the conquest of Crete by the Arabs has already been published.[1] Even though the research on this period has not lasted essentially for more than sixty years, there are excavation finds and coins still to be evaluated, which are kept in the storerooms of the Archaeological Service apparently unpublished.

In terms of numismatic research, the beginning was made by John Walker in 1953 in a small-scale article entitled "The coins of the Amīrs of Crete", where he set the basis for a new search on the coinages of the emirs in Crete.[2] George Miles followed with an exhaustive study of all material existed on the island at the time as well as the excavation finds of the American School of Classical Studies in both Athens and Corinth.[3] The result was a corpus published in 1970 under the title "The coinage of the Arab Amirs of Crete". New views were postulated, based on names of emirs and coins in gold, silver and copper, on those who had once been called pirates whereas now are considered to have been members of a fully organised society. Coins continue to facilitate the study on their striking conditions and the economic situation existing then, as this is derived from the time and output of their minting.

1 V. Christides, *The conquest of Crete by the Arabs (ca. 824), a turning point in the struggle between Byzantium and Islam*, Athens 1984, (with a relative pre-existing bibliography).

2 J. Walker, *The coins of the Amīrs of Crete*, Numismatic Chronicle (1953), 125-130.

3 G. Miles, *The coinage of the Arab Amirs of Crete*, A.N.S 1970 (with a relative historic and numismatic bibliography).

The corpus consists of 10 gold coins (dinars), two silver ones that due to their weight were 1/3 of a dirham and 256 copper (fulūs). The coins are grouped on the basis of the existing data on the names of the emirs and in a chronological order. The numbering of the groups from A to Y covers the entire period from the capture of Crete by the Arabs (824) to its fall in the hands of the Byzantines (961). For the time being, it can be argued that each emir did not necessarily issue coins in all three metals. Occasionally, the lack of copper issues in the coinage of an emir that had minted in gold is indicative of a break in the activity of a mint.

The following are observations on the coins depending on the type of metal they were struck in. Dinars were issued in two periods of time: the first from 271-281 H/AD 884-894 and the second from 337-343 H/AD 948-954, with an interval of 54 years. If the following suggestion that there was an intense offensive during the first period is correct, would it not be plausible that the second period was marked by defense tactics, which at any rate in terms of economics mean the same thing? The campaign of Himerios (949) was a disaster for the Byzantines but it cost to both adversaries huge military expenses.

The silver dirhams were issued in small quantities during the second period of the striking of the dinars, i.e. 326-350 H/AD 937-961. The decision to issue 1/3 of a dirham is probably related to similar coins of North Africa. Their rarity though implies that they were not intended for transactions in domestic markets.

Only two copper coins bearing the name of the caliph of Bagdad Al Mutawakkil (847-861) are known to have been issued by the conqueror of Crete Abū Hafs 'Umar b. 'Īsâ. Based on the caliph's name the coins are dated after AD 847. This is the only instance where the name of the caliph of Bagdad appears on a copper coin, probably meaning that the issuing of coins commenced at least 23 years following the capture of Crete.

More interesting is the case of the large-scale striking of the copper coins belonging to groups F, G, H, J, (around 140 coins) and to K (57 coins). They comprise 71% of the coins included in the corpus. It is also worth mentioning the fact that the gold coins of the groups B, C, D, that constitute 60% of the known gold coins, were issued during the same period, i.e. AD 864-895. It could be argued that this intense coin minting is associated with the continuous raids of the Arabs in the Aegean.

Indeed, the majority of the entries in the list with the known attacks supplied by B. Christides coincides with the above-mentioned dates. The documented Arab raids are as follows: Patras 805 or 807, Aegina 805 or 807, Cos 829, Methymna 832, Xylofagos 837, Ios, Paros, Naxos 837, Thera?, Christiana?, Latros 829-842, Constantinople 842, Mt Athos 866, Agios Efstratios (Island of Youths) 866, Zakynthos 867-886, Cephallenia 867-886, Chalcis 875, Patras 879, Corinth 879, Pylos 879, Methone 879, Samos 896, Demetrias 896 or 902, Elafonisos 900, Boiai (Vatica/Neapolis) 900, Lemnos 903, Thessaloniki 904, Strobilos 913, Monemvassia 10th cent., Kythera 10th cent.

Regarding the striking of coins, there are certain data still to be interpreted. One example concerns the last emir 'Abd al-'Azīz b. Sa'd, who issued dinars and dirhams while no copper coins (fūlus) of his have been discovered yet. On other occasions, there are only gold issues and no examples in other metals. It is possible to comment on the likelihood of instability in the function of a mint as the result from an inconstant need to issue coinage. This may be due to the small population size. Even though the population data from that period are lacking it could be generally concluded that the population of the Aegean islands and the Balkan Peninsula had decreased on a variety of reasons. Small populations suggest small-scale production and hence, limited coin circulation.

Emir of Crete	Year	Class	Dinar corpus	Dirham corpus	Fūlus corpus	%	Coll. F.L.	%
Abū Hafs Umar b. Isā	847/861	A			2	0,78		-
Shu'ayb abī-Hafs Umar	861/895	B, C	2/884					-
Shu'ayb abī-Hafs Umar	861/895	D	1/889					-
Shu'ayb abī-Hafs Umar	861/895	E	3/894					-
Shu'ayb abī-Hafs Umar	864/895	F			125	48,82	12	35,29
Shu'ayb abī-Hafs Umar	864/895	G			3	1,17	2	5,88
Shu'ayb abī-Hafs Umar	864/895	H			10	3,90	4	11,76
Shu'ayb abī-Hafs Umar	864/895	I			7	2,73	1	2,94
Shu'ayb abī-Hafs Umar	864/895	J			1	0,39		-
Shu'ayb abī-Hafs Umar	864/895	K			57	22,26	7	20,58
Abū-Abdullāh Umar	895/900							-
Muhammad b. Shu'ayb	900/910	L			10	3,90		-
Yūsūf b. Umar	910/915	M			10	3,90	2	5,88
Ahmad b.'Umar	933/938	R		1/937-8				-
'Ali b. Yūsūf	941-942	Q			3	1,17	1	2,94
Shu ayb b.Ahmad	940/948	N			5	1,95		-
'Ali b. Ahmad	948/952	S	2/948					-
'Ali b. Ahmad	948/952	T	1/951					-
'Ali b. Ahmad	948/952	P, O			12	4,68	1, 1	5,88
Abd. Al-Aziz ibn Sa'd	952/961	U	1/954					-
'Abd. Al 'Aziz ibn Sa'd	952/961	V		1/961			1/953	
Unidentifiable		W, X, Y			10	3,90	2	5,88
Total			10	2	256		1+33	

Table 1

The above-mentioned period marked by the intensity in coin production was followed by one where even copper coins could be denoted as scarce. The latter may be designated as a coincidence. This could be confirmed by examining another sample provided by the very useful private Collection consisting of 34 items -one silver and 33 copper coins- i.e. 12.7% of the corpus. The sample is considered adequate for a comparison.

The total of coins in the corpus and the private Collection is quoted in Table 1.[4]



4:1

[4] I would like to thank both professors Alia Hanafi for transliterating the legend on the coin and B. Christides for translating key points in the transliteration as well as for their contribution in making the publication of this article as complete as possible.

Obverse
1- لا اله إلا
2- الله وحده
3- لا شريك له
4- بن سعد
Margin
سنه اثنتين وأربعين وثلاثمائة]......................................]
Reverse
1- لله
2- محمد
3- رسول الله
4- المطيع لله
5- حاكم السلام ؟
rginMa
ليظهره على الدين كله ولو كره]محمد رسول الله أرسله بدين الحق
Note: there is no بالهدى , usually it should be ليظهره على الدين كله ولو كره] محمد رسول الله أرسله بالهدى ودين الحق

Weight 0.85 gr, interior diam. 13 mm, exterior diam. 19 mm
Translation

Obverse center: There is no god except God alone, He has no associate; ibn Sa'd[5]

Obverse margin: Date to the Hijra (Hegira) 342 (which began 18 May AD 953).

[5] The name ibn Sa'd is in contrast to his father's name Abd'Azīz, which has been preserved twice on coins as (?) b. Shu'ayb, once on a dinar dated to 343 H = 7 May AD 954 and another on a dirham dated to 350 H/AD 961 (Miles, ibid., 80-84). In a second source, he is mentioned as bn Habīb (Christides, ibid. 176). The reply of professor Alia Hanafi to a second reading of the legend was: I read carefully the

Reverse center: To God; Muhammad is the apostle of God; al Mutī 'lillāh; Abd'Azīz.

Reverse margin: Sura 9:33 without بالهدى

The private collection does not contain an issue of Abū Hafs Umar b. Isâ and this is due to the small percentage of his coins included in the corpus. As a total, the groups F, G, H, I, J, K represent 76.45% of the collection, thus closely corresponding to the corpus. In particular, group F deviates by 13.53% but this discrepancy is equaled by small increases that occur in the other groups. Group K is by 1.68% smaller than the corpus, a difference that can be determined as negligible. In general, such variations can be defined as insignificant because it should be noted that these are drawn from a sample.

Our view of the private Collection remains to a large degree similar to that of the corpus. This allows us to doubt any spectacular changes in the future. However, the discovery of more gold or silver coins in the future, the known number of which is extremely small as this is evident in the private Collection, appears quite credible. The dirham of the last emir 'Abd. Al 'Azīz b. Sa'd is of great interest because its date in the year of the Hegira 342 = AD 953 is unpublished. The year 953 increases the period of reign of the last emir from seven years - known until now- to eight. In addition, it is confirmed by the exterior diameter that this is a denomination of the dirham, possibly its 1/3, because the other known coin published by Ulla S. Linder Welin is dated to the year of the Hegira 350 H = AD 961 and has a weight of 0.9gr and its exterior diameter chipped off.[6] The above-mentioned caliph of Bagdad al Mutī 'lillāh ruled from 946 to 974. The coinage of the emirs of Crete has been increased by one more dirham. On the whole, the private Collection enriches our knowledge on the coin circulation of the Arab issues in Crete.

Andreas D. Mazarakis
Architect - Archaeologist - Numismatic Museum

coin. It is ديعس not بيعش because there is no dash above the letter sin as usual. This difference is noted and the form of the name of Abd'Azīz's father as b. Sa'd is accepted and followed. The transliteration of Professor Alia Hanafi shows a new aspect in the genealogy of the last emir of Crete.

[6] Ulla S. Linder Welin, *The first Known Dirham of the Amīrs of Crete*, N.C., 1955, 211-214.

Ανδρέας Δ. Μαζαράκης

Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΙΑ ΤΩΝ ΕΜΙΡΗΔΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η συλλογή F. L.

Η συλλογή F. L. -αποτελούμενη από 33 χάλκινα και ένα ασημένιο νόμισμα των εμίρηδων της Κρήτης- μας δίνει τη δυνατότητα να έχουμε ένα δείγμα νομισμάτων, δηλαδή το 12,7% του corpus που δημοσίευσε ο G. Miles -αποτελούμενο από 268 νομίσματα. Το αποτέλεσμα ήταν ότι η σπανιότητα των χάλκινων νομισμάτων παραμένει η ίδια, ενώ εκείνη σε χρυσό και άργυρο μπορεί στο μέλλον να τροποποιηθεί. Επιπλέον φαίνεται ότι η παραγωγή νομισμάτων αυξάνεται σε δύο περιόδους, όπου η πρώτη (864-895 μ.Χ.) σχετίζεται με την επιθετικότητα των Αράβων, ενώ η δεύτερη με την αμυντική τους στάση (930-961 μ.Χ.). Ταυτόχρονα οι διακυμάνσεις στην παραγωγή μπορούν να ερμηνευτούν ότι εξυπηρετούν τις ανάγκες μικρού πληθυσμού.

Τέλος το παρουσιαζόμενο 1/3 του dirham στο όνομα του εμίρη Abd. Al 'Azīz b. Sa'd (Εγίρα 342 = μ.Χ. 953) είναι αδημοσίευτο και επιμηκύνει τη διάρκεια της εξουσίας του κατά ένα έτος, ενώ το όνομα του πατέρα του τροποποιεί το υπάρχον γενεαλογικό δένδρο.

Ανδρέας Δ. Μαζαράκης
Αρχιτέκτων - Αρχαιολόγος - Νομισματικό Μουσείο

Λιάνα Σταρίδα

ΤΟ ΑΡΑΒΙΚΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΤΗΣ ΤΑΦΡΟΥ ΟΠΩΣ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Μέσα από τα ανασκαφικά ευρήματα, κινητά και ακίνητα, αρχίζουμε αργά αργά να βγάζουμε συμπεράσματα για το Αραβικό Εμιράτο της Κρήτης.[1] Συνδυασμένα μεταξύ τους και σε μικρή απόσταση τα ευρήματα αυτά, συγκροτούν την «χαμένη» πόλη κάτω από τα υπερκείμενα στρώματα καταστροφής των μεσοβυζαντινών, ενετικών και οθωμανικών χρόνων. Δεν είναι το μόνο, όμως, που αποκαλύπτεται: το σημαντικό είναι η προγενέστερη της Αραβοκρατίας ύπαρξη της πόλης που ήταν σχεδόν ανύπαρκτη, όπως θεωρούσαμε μέχρι πριν λίγα χρόνια.

Τα αποσπασματικά και μεμονωμένα σωζόμενα παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη μαζί με τα υπολείμματα της Ρωμαϊκής πόλης βρίσκονται σχεδόν στα ίδια επίπεδα με εκείνα της Αραβοκρατίας. Η Β' Βυζαντινή περίοδος,[2] κυρίως στα χρόνια μετά την ανακατάληψη της Κρήτης από το Βυζάντιο, συχνά συγχέεται, καθώς η επανάχρηση των κατεστραμμένων από τη Βυζαντινή επιδρομή αραβικών εγκαταστάσεων και οικοδομημάτων είναι φανερή μέσα από τα κινητά ευρήματα που συνυπάρχουν, ιδιαίτερα κατά τον 10ο και τις αρχές του 11ου αι.. Η στρωματογραφία στις υπερκείμενες μεταγενέστερες ιστορικές περιόδους (Ενετική κυριαρχία, Τουρκοκρατία) είναι περισσότερο διακριτή.

Τα ευρήματα που ανάγονται στους χρόνους πριν από τη Ρωμαϊκή περίοδο μαρτυρούν την εποίκιση του τόπου κατά την κλασική περίοδο, στη ΒΑ πλευρά της εντός των αρχαιοτέρων τειχών

---

[1] Ν. Παναγιωτάκη, «Ζητήματα τινά της κατακτήσεως της Κρήτης υπό των Αράβων», Κρητικά Χρονικά Β' 15-16, (1961-1962), σελ. 9-41.

[2] 961-1210 μ.Χ.

πόλης,[3] ενώ οι μαρτυρίες περί υπάρξεως πολισματίου με το όνομα Ηράκλεια, σε συνδυασμό και με τα ανασκαφικά ευρήματα, κυρίως νεκροπόλεις, προσδιορίζουν τη θέση της Ρωμαϊκής εγκατάστασης σε μια περιοχή που περιβάλλεται από τις σημερινές οδούς 25ης Αυγούστου, Επιμενίδου, Μποφώρ, Δικαιοσύνης και μάλιστα με σχετική πυκνότητα.

Έχει βρεθεί μεγάλος αριθμός αρχιτεκτονικών μελών σε δεύτερη χρήση, καθώς και αρκετά κινητά ευρήματα (νομίσματα, αγαλματίδια, κεραμική) σε οικόπεδα που έχουν ερευνηθεί μέσα στην περιοχή αυτή ή γύρω απ' αυτήν.

Επίσης, ενώ δεν έχουν βρεθεί κτίρια ασφαλώς χρονολογούμενα στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, τα αρχιτεκτονικά μέλη και τα κινητά ευρήματα (νομίσματα, επιγραφές, κεραμική κ.λπ.), που όλο και πληθαίνουν, αποτελούν σοβαρές ενδείξεις για την κατοίκηση της περιοχής, δεδομένου μάλιστα ότι έχουν βρεθεί στην ίδια περιοχή μ' αυτήν που καταλάμβανε η Ρωμαϊκή πόλη.

Έτσι, η πριν από τους Άραβες πόλη αποκαλύπτεται ότι και έκταση και ποιότητα και έντονη δραστηριότητα είχε.

Οι Ανδαλούσιοι Άραβες, μετά την κατάκτηση της Κρήτης το 828, ίδρυσαν την πρωτεύουσά τους πάνω στην ημιερειπωμένη ή ίσως και εγκαταλειμμένη λόγω των βαρβαρικών επιδρομών του 7ου και 8ου αι. πόλη, την τείχισαν, και την κατέστησαν ορμητήριο των εξορμήσεων τους στο Αιγαίο.

Κατά τον Στ. Ξανθουδίδη, «η Αραβική πόλις απλωνόταν από του λιμένος μέχρι του εσωτερικού παλαιού τείχους του αρχομένου από Τρεις Καμάρες και διήκοντος όπισθεν του θεάτρου «Αγλαΐα» και της σειράς καφενείων, πανδοχείων και μαγαζιών αντικρύ του στρατώνος, έπειτα συνεχίζεται εις το Αμπάρ Αλτί, τον κεντρικόν σταθμό της Χωροφυλακής, εξακολουθεί εις τα Καρτέρια και καταλήγει εις τον λιμενίσκον και την πύλην Δερματά (Κούμ Καπί)».[4] Οι ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων χρόνων μέσα στον πυρήνα αυτόν έχουν φέρει στο φως πλήθος αραβικών εγκαταστάσεων και ευρημάτων.

[3] Βλ. Ξανθουδίδης Στέφανος, *«Χάνδαξ – Ηράκλειον», επιμέλεια και σχόλια του Στυλ. Αλεξίου*, Ηράκλειο 1964 (α' έκδοση 1927).

[4] Βλ. Ξανθουδίδης.

Αποδεικνύεται έτσι ότι η καταστροφή δεν ήταν απόλυτη και ότι ο G. Miles δίκαια αναρωτιόταν: «γιατί μέχρι τώρα δεν έχει βρεθεί ούτε μια ταφόπλακα; Πρέπει να υπάρχουν! Κανένα τέμενος δεν έχει σωθεί. Μήπως τα Αραβικά τεμένη έγιναν εκκλησίες μετά την περίφημη αποστολή του Νίκωνος Μετανοείτε, που ήλθε στο νησί, για να προσηλυτίσει τους Κρήτες μετά την ανάκτηση; Που είναι όλοι οι ανυπολόγιστης αξίας θησαυροί που είχαν συγκεντρώσει οι Άραβες από τις αναρίθμητες επιδρομές τους εναντίον Χριστιανικών αλλά και Μουσουλμανικών εδαφών; Σίγουρα πολλοί από αυτούς, αφού μεταφέρθηκαν στην Πόλιν, περιπλανήθηκαν στην Ευρώπη και κατέληξαν σε Μουσεία και Συλλογές αρπαγμένοι από τους Σταυροφόρους ή από εμπόρους».[5]

Καστέλλα: Τον Μάιο του 1967, πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές έρευνες τόσο στον περίβολο του Αγίου Πέτρου, όσο και στο εσωτερικό του Ναού, υπό την επίβλεψη των κ.κ. G. Miles, και του Εφόρου Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Μ. Μπορμπουδάκη.[6] Σε βάθος 6 περ. μέτρων, ένα μέτρο πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας και κάτω από την ενετική οικοδομική φάση, βρέθηκαν ίχνη τοίχων Βυζαντινής ή Αραβικής περιόδου και αποχετευτικός αγωγός σκαμμένος μέσα στο βράχο. Από την ανασκαφή αυτή προήλθαν 53 νομίσματα, από τα οποία τα 5 ήσαν αραβικά και τα υπόλοιπα τούρκικα, ενετικά, βυζαντινά, ρωμαϊκά και ένα ελληνιστικών χρόνων. Τα πιο χαρακτηριστικά ευρήματα ωστόσο, ήταν ένα ισλαμικό bowl του 10ου αι. μ.Χ, όμοιο με σύγχρονό του της Cordoba και ένα θραύσμα αγγείου μέσα στο οποίο υπήρχε ένα χάλκινο νόμισμα με τα ονόματα των Shu'ab και Umar, εμίρηδων της Κρήτης μεταξύ των ετών 864-895. Γύρω από τη Μονή του Αγίου Πέτρου των Δομηνικανών, τα ερείπια της παλιάς Καστέλλας οριοθετούν την ανασκαφική έρευνα που διεξήχθη εκεί σε δυο φάσεις.

Το 1992, σε βάθος 4 περίπου μέτρων από την επιφάνεια του δρόμου, αποκαλύφθηκαν ταφές σε ευρεία έκταση, πρόχειρες με απλά διαχωριστικά από μεγάλες πέτρες κάθετα τοποθετημένες που

[5] G. Miles, "Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area:", D.O.P. 18 (1964).

[6] G. Miles – Εμμ Μπορμπουδάκης, *«Δοκιμαστική ανασκαφή Αγ. Πέτρου των Ενετών Ηρακλείου»*, Α.Δ. 23 (1968), Χρονικά, σελ. 427-429.

ανήκουν στον 11ο-12ο αι. μ.Χ. με βάση τα κινητά ευρήματα που βρέθηκαν σε αυτές. Κάτω από το επίπεδο των τάφων, αποκαλύφτηκαν ίχνη κτηρίων παλαιότερων χρόνων, που επεκτείνονταν και σε όλες τις άλλες ανασκαφικές τομές. Βρέθηκε τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου, τοίχοι με επιμελημένη αργολιθοδομή και τμήμα μεγάλου αποχετευτικού αγωγού με κατεύθυνση προς τη θάλασσα.

Στη ΒΑ πλευρά του οικοπέδου, κάτω από μια σειρά κτιστών τάφων των πρώτων χρόνων της Ενετοκρατίας, αποκαλύφθηκε εκτεταμένο κτιριακό συγκρότημα με βέβαιη αραβική χρήση. Αποτελείται από μια σειρά μικρών δωματίων. Στο κέντρο του χώρου, υπάρχει τετράγωνο πλακόστρωτο αίθριο με κτιστά, επίσης πλακόστρωτα περιμετρικά χαμηλά θρανία. Στη νότια πλευρά του σώζεται μικρό κτιστό φρεάτιο επιχρισμένο και μεγάλος, επίσης επιχρισμένος, υδαταγωγός. Πάνω στο πλακόστρωτο υπήρχε πυκνό και αδιατάραχτο στρώμα καταστροφής από κεραμίδες οροφής, λεπίδα και σπαράγματα λευκών και έγχρωμων κονιαμάτων. Κάτω από το στρώμα καταστροφής βρέθηκε πλήθος αγγείων και λύχνων, χάλκινα νομίσματα αραβικών χρόνων, ένα ακέραιο μικρό «bowl», ένας αμφορίσκος και ένα ανεστραμμένο σιδερένιο διακοσμητικό κάλυμμα ξύλινου κιβωτίου. Σε όλο αυτό το χώρο, στο επίπεδο των δαπέδων υπήρχαν άφθονα μικροαντικείμενα, οστέινα εγχάρακτα σφονδύλια με γεωμετρικό και ζωϊκό διάκοσμο, ακόσμητη και εφυαλώμενη κεραμεική και λύχνοι, θραύσματα υάλινων αγγείων και πολλά χάλκινα νομίσματα αραβικών χρόνων. Χαρακτηριστική είναι η μεγάλη ποσότητα σιδερένιων καρφιών και εγχειριδίων.

Σε μικρή ορθογώνια επιχρισμένη κατασκευή με υπερυψωμένο χείλος που μοιάζει με γούρνα, βρέθηκε ένα μεγάλο χάλκινο δακτυλίδι, ένας αμφορέας με πράσινη εφυάλωση και εγχάρακτο γεωμετρικό διάκοσμο, καθώς και όστρακα άλλων ακόσμητων αγγείων. Στους πλευρικούς και στον κεντρικό αγωγό βρέθηκαν αραβικά νομίσματα και ένα ακόμα οστέινο σφονδύλιο.

Οι τοίχοι των κτιρίων είναι κτισμένοι με πολύ επιμελημένη αργολιθοδομή. Σε αρκετά σημεία διακρίνονται ίχνη κονιαμάτων.

Το 2003 η ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε στη βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου, και στον ορθογώνιο χώρο που περικλείεται σε όλες τις πλευρές του από τους τέσσερις νεότερους τοίχους της Καστέλλας. Αποκαλύφθηκε η συνέχεια του εκτεταμένου νεκροταφείου της Μεσοβυζαντινής περιόδου και κάτω από αυτό, εντοπίστηκαν κτηριακά κατάλοιπα προγενέστερης περιόδου. Συγκεκριμένα, στη βόρεια πλευρά σε βάθος γύρω στα 4 μέτρα αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από ορθογώνιες πωρολιθικές πλάκες, διαστάσεων 3.20 μ. x 2.80 μ. Το ΒΔ τμήμα του δαπέδου είχε καταστραφεί και φαινόταν το υπόστρωμά του από αστρακάσβεστο. Η ανεύρεση χάλκινου νομίσματος πρώτης βυζαντινής περιόδου, που εικονίζει μορφή αυτοκράτορα σε κατατομή (ίσως Ιουστινιανού Α'), σε συνδυασμό με ένα τοίχο που εντοπίστηκε στο ΒΔ άκρο του τομέα στο ίδιο βάθος, αποτελεί μια ισχυρή μαρτυρία για την πιθανότητα κατοίκησης του χώρου στην Α' Βυζαντινή Περίοδο. Στο δυτικό όριο της τομής αυτής και σε βάθος 4.80 μ. βρέθηκαν τρία χάλκινα πολύ οξειδωμένα νομίσματα και δύο χάλκινα νομίσματα αραβικής περιόδου.

Στο επίπεδο της αραβικής οικοδομικής φάσης, αποκαλύφθηκαν αραβικοί λύχνοι και χρηστική ακόσμητη κεραμική, χάλκινα νομίσματα αραβικών χρόνων, άφθονα μικροαντικείμενα, οστέινα εγχάρακτα βυζαντινά σφονδύλια με γεωμετρικό και ζωϊκό διάκοσμο (9ου-11ου αι.), ακόσμητη και εφυαλωμένη εγχάρακτη βυζαντινή κεραμική και λύχνοι, θραύσματα υάλινων αγγείων. Η παρουσία μεσοβυζαντινών αντικειμένων, παράλληλα με την αραβική κεραμική, δηλώνει την χρήση του κτηριακού συγκροτήματος και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Συμπερασματικά, με τα δεδομένα αυτών των ανασκαφικών εργασιών μπορούμε να μιλάμε με βεβαιότητα για αραβική χρήση του χώρου. Οι αραβικές εγκαταστάσεις της Καστέλλας βρέθηκαν σε βάθος 5,5 περίπου μέτρων από τη στάθμη του δρόμου και 1-1,5 μέτρων πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, στοιχείο που ίσως υποδηλώνει ότι οι αραβικές οικίες ή έστω κάποιες απ' αυτές ήταν παράλιες και σε σχετικά μικρή απόσταση από την ακτή.

Οχύρωση: Ο ιστορικός Λέων ο Διάκονος, αναφέρει για το αραβικό τείχος: «εκ του θατέρου μέν γαρ πλευράν την θάλατταν είχε φρουράν ασφαλή, κατά θατέρου δε επ' αγχωμάλου και ισοπέδου λίθου ηρείρηστο εφ' ου τα γείσα τεθεμελίωτο».[7]

Η αραβική οχύρωση ακολουθούσε τη μορφολογία του εδάφους, είχε πλατιά τάφρο και περίβολο με στρογγυλούς πύργους, κτισμένο από αδρανή υλικά αναμεμειγμένα με «τρίχες αιγός», πάνω

[7] Λέων Διάκονος, *Bohn*, σελ. 11 & 7-15

σε ισχυρή ισοδομική λίθινη κρηπίδα. Κατά την ανακατάληψη της Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά το 961, το αραβικό τείχος φαίνεται ότι δεν ισοπεδώθηκε εντελώς και η βυζαντινή οχύρωση εδράστηκε πάνω στα λείψανα της παλαιάς αραβικής κρηπίδας, ακολουθώντας τη συνεχή καμπύλη χάραξη του παλαιότερου τείχους και της τάφρου του. Με αλλεπάλληλες και πάντα βιαστικές συμπληρώσεις, ενισχύσεις και υπερυψώσεις, τα βυζαντινά τείχη κάλυπταν την άμυνα της πόλης και κατά τους πρώτους αιώνες της ενετοκρατίας. Μετά την κατασκευή του νέου οχυρωματικού περιβόλου, το παλαιό τείχος ουσιαστικά αχρηστεύθηκε και χρησιμοποιήθηκε από τους Ενετούς για τις ανάγκες του Δημοσίου.

Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν η αραβική πόλη είχε τείχος από την πλευρά της θάλασσας.

Σε ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην επίχωση του παράκτιου ενετικού τείχους στην περιοχή «Μπεντενάκι», εκτός από το εξαιρετικά σημαντικό και άγνωστο εκκλησιαστικό μνημείο που αποκαλύφθηκε και ταυτίζεται με την Santa Catarina ruinata, (σε μια πρώτη απόπειρα ταύτισης του αποκαλυφθέντος αρχιτεκτονήματος, σε χάρτη του Domenico Rossi da Este του 1567[8] σημειώνεται ανατολικά του Αγίου Πέτρου και προς το παράκτιο τείχος η St. Catarina ruinata, δηλαδή ήδη καταστραμμένη το 1567, ενώ σε χάρτη του ίδιου του 1570, δεν σημειώνεται πλέον τίποτα στη θέση αυτή), ήλθε στο φως ισχυρότατο τείχος που σχηματίζει γωνία, παράλληλο με το παράκτιο τείχος, μήκους 13,10 μ. και πλάτους 1,30 μ., με μεγάλους λαξευμένους δόμους, που χρονολογείται σε πολύ παλιότερη φάση.

Η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί, ωστόσο είναι διακριτή ανάμεσα σε νεότερες κατασκευές, αυτή η ισχυρότατη κατασκευή που ανήκει με μεγάλη πιθανότητα στους Α' Βυζαντινούς ή στους Αραβικούς χρόνους. Γνωρίζοντας σε ικανοποιητικό βαθμό την έκταση που καταλάμβαναν οι προγενέστερες των περιόδων αυτών εγκαταστάσεις και γνωρίζοντας επίσης τον τρόπο κατασκευής των βυζαντινών τειχών μετά την ανακατάληψη της Κρήτης, θεωρούμε ότι το τείχος αυτό θα πρέπει να κατασκευάστηκε μεταξύ του 6ου και του 9ου αιώνα. Με τη συνέχιση της ανασκαφής και την αποδόμηση των νεότερων επεμβάσεων που το περιβάλλουν, ελπίζουμε να βρούμε περισσότερα στοιχεία για το τείχος αυτό.

[8] Ι. Στεριώτου, *Τα Βενετικά τείχη του Ηρακλείου*, Ηράκλειο 1998.

Το 2007, κατά την διάρκεια των εργασιών στατικής ενίσχυσης στο υπόγειο του κτιρίου «Αχτάρικα» (Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη), που ανεγέρθηκε τη δεκαετία του 1930, και την αποξήλωση νεότερων προσκτισμάτων, σε όλο το μήκος της νότιας πλευράς του υπογείου, αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα της εσωτερικής πλευράς του παλαιοενετικού τείχους, όσο είχε διατηρηθεί μετά τη μερική αποδόμηση του, προκειμένου να κατασκευαστεί το κτίριο της Βικελαίας.

Το τείχος σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση, κυρίως όμως διακρίνεται η σύνδεσή του με την κατεστραμμένη, κατά το σεισμό του 1856, Πύλη Voltone.[9]

Η ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε στον περιβάλλοντα χώρο δυτικά του «Αχτάρικα» ξεκίνησε το 2009. Αποκαλύφθηκε η συνέχεια του τοίχου του πύργου, που όριζε την ανατολική πλευρά της πύλης Βολτόνε, καθώς και το πρανές του τείχους σε μήκος 2, 00 μ., ύψος 5,00 μ. και πλάτος 3,00 μ. Η επιφάνεια του είναι εξαιρετικά ισχυρή και απαρτίζεται από ισόδομους πωρόλιθους. Το τείχος θεμελιώθηκε σε βάθος -5,00 μ. μετά από λάξευση του βράχου, ώστε να θεμελιωθεί στέρεα.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η εσωτερική παρειά του τείχους στην βάση του εξώπυργου. Εσωτερικά είναι θεμελιωμένο κατά τι υψηλότερα στον βράχο. Η παρειά του είναι κατασκευασμένη κατά το εκφορικό σύστημα με διακριτούς αναβαθμούς κατασκευασμένους από αδρά κατεργασμένους ορθογώνιους λίθους σε επάλληλες σειρές, με συνδετικό υλικό πηλάσβεστο. Κάθε αναβαθμός έχει μέσο ύψος 0,45 μ. και πλάτος περίπου 0,30 μ.σε συνολικό ύψος 5,00 μ.

Ο πόδας του τείχους εσωτερικά είναι λαξευμένος στον βράχο με τέτοιο τρόπο που σχηματίζεται όρυγμα ύψους περίπου 1,80 μ. Ο χώρος αυτός όπως και ο εξωτερικός, είναι πληρωμένος με αδρανή

[9] Πλάτων Νικόλαος, «Τα τείχη του Χάνδακος κατά τη β' βυζαντινή περίοδο», Κρητικά Χρονικά, Α' (1947), σ. 239-248.
- «Και πάλιν περί των βυζαντινών τειχών του Χάνδακος», Κρητικά Χρονικά, Δ' ΙΙ (1950), σ. 353-360.
- «Νέα στοιχεία δια τη μελέτην των βυζαντινών τειχών του Χάνδακος», Κρητικά Χρονικά, ΣΤ' ΙΙΙ (1952), σ. 439-459.

υλικά -άμμος σε στρώσεις με διακριτά επίπεδα που ορίζουν ανά 0,50 μ. ψευδοδάπεδα. Η κλιμάκωση αυτή εικάζουμε πως μετέφερε τα μεγάλα φορτία της κατασκευής κυρίως νότια και βόρεια, όπου και ο σταθερός βράχος, δευτερευόντως ανατολικά, όπου η συνέχεια του τείχους και δυτικά, όπου η volta. Η αντίστροφη αυτή δόμηση που έχει βρεθεί και σε άλλα σημεία κατά μήκος της οδού Δαιδάλου και της Λ. Δικαιοσύνης, δεν γνωρίζουμε αν σχετίζεται με το αραβικό τείχος. Όμως οι στάθμες του όπως και οι στάθμες, τόσο του μετέπειτα βυζαντινού, όσο και του παλαιοενετικού δεν ταυτίζονται σε καμία περίπτωση με το τμήμα της πύλης που βρέθηκε κατά τις εργασίες εκσκαφών για τη διέλευση των αποχετευτικών αγωγών το 1992 και το οποίο εδράζεται σε πολύ χαμηλότερη στάθμη.

Το σύνολο των ευρημάτων χρήζει περαιτέρω έρευνας προκειμένου να διαπιστωθεί ο ρόλος του σε σχέση με την οχύρωση και να αποκαλυφθεί δυτικά το τμήμα της Πύλης, που μετά από την εκσκαφή καλύφθηκε με αδρανές υλικό.

Οικόπεδο επί των οδών Παπαγιαμαλή και Κορωναίου στην παλιά πόλη Ηρακλείου

Μετά από κατεδάφιση παλαιών αποθηκών σε οικόπεδο βόρεια και σε μικρή απόσταση από το Ναό του Αγίου Τίτου, ξεκινήσαμε ανασκαφική έρευνα το Μάιο του 2009, η οποία συνεχίζεται έως και σήμερα. Μέχρι τώρα έχει ανασκαφεί το μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου και έχουμε φτάσει σε βάθος που κυμαίνεται από 6,50 έως 7,50 μέτρα. Από την έως τώρα έρευνά μας αποκαλύφτηκαν οικοδομικές φάσεις της περιόδου της Τουρκοκρατίας, της ενετικής κυριαρχίας, αγωγοί και υπολείμματα κτιρίων της Β' Βυζαντινής περιόδου. Κάτω από τα στρώματα αυτά αποκαλύφτηκε εκτεταμένο κτίριο με βέβαιη αραβική χρήση, όπως τεκμαίρεται από τα ευρήματα στα αδιατάραχτα ανασκαφικά στρώματα, που συνίστανται σε ισλαμική κεραμική και πλήθος αραβικών νομισμάτων.

Ενιαίος τοίχος με κατεύθυνση Α-Δ, καταλαμβάνει όλο σχεδόν το μήκος του οικοπέδου. Η δόμηση του είναι εξαιρετικά επιμελημένη από μεγάλους ορθογώνιους λίθους, χτισμένους κατά το ισόδομο σύστημα. Διατηρεί παραστάδες από την θύρα και κατώφλι ή πιθανόν τμήμα κλίμακας. Εντοιχισμένος αεραγωγός βρέθηκε στον τοίχο. Παράλληλα σε αυτόν τον τοίχο αποκαλύφτηκε και δεύτερος τοίχος που παρουσιάζει επίσης εξαιρετικά επιμελημένη

δόμηση από ορθογώνιους και αργούς λίθους. Εξωτερικά διατηρεί επίχρισμα σε πολλά σημεία του. Μεταξύ των τοίχων αυτών βρέθηκε θύρα με το κατώφλι της.

Σε όλο το χώρο, εντοπίστηκαν διάσπαρτα και εντοιχισμένα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (κορμοί κιόνων, επίκρανα, βάσεις κιόνων, βάθρα και ένα κορινθιακό κιονόκρανο) σε καλή κατάσταση, τα οποία χρονολογούνται την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

Ένα εκτεταμένο σύστημα υδαταγωγών με καλυπτήριες πλάκες, καθώς και ένας μεγάλων διαστάσεων κλίβανος οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το παραπάνω κτιριακό σύνολο πιθανόν να είχε βιομηχανική χρήση.

Τα κινητά ευρήματα που προέκυψαν, συνίσταται σε ακόσμητη κεραμική καθημερινής χρήσης (πινάκια, χυτροειδή αγγεία, πώματα με εμπίεστη διακόσμηση, μπολ, λυχνάρια, όστρακα αραβοκρατίας), αδιάγνωστα χάλκινα οξειδωμένα νομίσματα και θραύσματα γυαλιού. Χαρακτηριστικά είναι 2 όστρακα που ανήκουν σε αγγεία όμοια με το ακέραιο που βρέθηκε στην ανασκαφή της Καστέλλας και η τυπολογία του οποίου δεν αναγράφεται σε καμιά βιβλιογραφία.

Οικόπεδο στην οδό Αλμυρού στην παλιά πόλη του Ηρακλείου

Το οικόπεδο βρίσκεται στο κέντρο της παλιάς πόλης, βορειοανατολικά του πάρκου Θεοτοκόπουλου και δυτικά της οδού 25ης Αυγούστου. Σημαντικό στοιχείο για τη χρονολόγηση και τη στρωματογραφία στάθηκε η ανεύρεση μεγάλου πλήθους νομισμάτων στο μεγαλύτερο μέρος των αδιατάρακτων στρωμάτων. Νομίσματα υστεροβυζαντινά, σκυφωτά της περιόδου των Κομνηνών, ανώνυμα της εποχής των Μακεδόνων, και ενενήντα εννιά αραβικά νομίσματα.

Η ανασκαφή παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς η εντατική κατοίκηση αποκαλύπτεται σε πολλές και επάλληλες φάσεις. Επιπλέον αποκαλύφθηκε ένα περίπλοκο σύστημα από αγωγούς, τόσο νεότερους, όσο και αρχαίους για ύδρευση και αποχέτευση. Και σε αυτή την ανασκαφή βρήκαμε πολλά αρχιτεκτονικά μέλη παλαιότερων εποχών εντοιχισμένα σε νεότερους τοίχους, όπως για παράδειγμα ένα ρωμαϊκό ραβδωτό κιονίσκο από λευκό μάρμαρο και άλλους παλαιοχριστιανικούς σπονδύλους κιόνων, που χρησιμοποιήθηκαν είτε ως παραστάδες είτε για να θεμελιώσουν πασσάλους που στήριζαν οροφές.

Τα επάλληλα στρώματα καταστροφής, έφτασαν μέχρι την περίοδο της Αραβοκρατίας, η οποία από τα 4 μ. περίπου και κάτω ήρθε στο φως με ισχυρότατες κατασκευές, ευρύτατα δωμάτια, αντιπροσωπευτική αραβική εφυαλωμένη και ακόσμητη κεραμική και μεγάλο αριθμό νομισμάτων. Χαρακτηριστικά είναι τα ακόσμητα μονόμυξα λυχνάρια και οι μεγάλες λαγήνες με τις επάλληλες αυλακώσεις -παλαιστινιακού τύπου. Οι επάλληλες αυτές φάσεις κατοίκισης φτάνουν μέχρι το σταθερό φυσικό έδαφος, που βρέθηκε στα 7,30 μ.

Χαρακτηριστικό είναι το τελευταίο στρώμα, όπου λεπτόκοκκο αργιλώδες καστανό χώμα πάχους 10 έως 20 εκ. καλύπτει τον βράχο. Πάνω σ αυτό υπάρχει στρώμα καταστροφής από πεσμένους στρωτήρες και σπασμένη ακόσμητη κεραμική. Διακρίνονται σε αυτό το ύψος θεμελιώσεις κτιρίων μέσα στο δωμάτιο που ορίζουν άλλη παλαιότερη φάση, πιθανόν παλαιοχριστιανική ή ρωμαϊκή.

Η κεραμική είναι εισηγμένη από την Κωνσταντινούπολη με λευκό πηλό και περίτεχνη γραπτή διακόσμηση με οξείδια του χαλκού, του μαγγανίου και του σιδήρου πάνω σε υπόλευκη εφυάλωση, όπως επίσης ισλαμική εφυαλωμένη κεραμική με πορσελάνη, λεπτότατα τοιχώματα και πλούσια διακόσμηση. Και εδώ βρέθηκε μεγάλο θραύσμα από όμοιο εφυαλωμένο αγγείο, όπως της Καστέλλας και της ανασκαφής στην Κορωναίου.

Τέλος το πιο σημαντικό εύρημα μέχρι στιγμής είναι το εντοιχισμένο καμαρωτό πηγάδι, που βρέθηκε σε βάθος 4,65 μ. Αποτελεί μοναδικό για την πόλη δείγμα κοσμικής αρχιτεκτονικής της Αραβοκρατίας όπως τεκμηριώνεται, τόσο από τα νομίσματα που βρέθηκαν μπροστά στο μαρμάρινο πλακόστρωτο δάπεδο, όσο και από την κεραμική που είναι βέβαιο ότι είναι αραβική.

Η ανωδομή του αποτελείται από αργούς λίθους συνδεμένους με ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Μια αψιδωτή κόγχη καλύπτει την κυκλική οπή. Η κόγχη αποτελείται από δυο ισομεγέθεις και παράλληλους πεσσούς, που απολήγουν σε λαξευμένους τραπεζοειδείς δόμους, οι οποίοι με την σειρά τους στηρίζουν μια τοξωτή αψίδα.

Η αψίδα έχει κατασκευαστεί από λαξευμένους δόμους, ενώ πάνω από αυτούς μετωπικά και σε όλο το μήκος της υπάρχουν μικρά κεραμικά διακοσμητικά βότσαλα σε κυκλική διάταξη. Τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά, φέρει ίχνη από ισχυρό κόκκινο ασβεστοκονίαμα.

Το χείλος του πηγαδιού είναι ένα τέλειος κύκλος διαμέτρου 0,48 μ. από λαξευμένους δόμους και βρέθηκε χωρίς μπάζωμα, γιατί καλυπτόταν από δυο αργούς λίθους.

Δοκιμαστική ανασκαφή σε οικόπεδο στις οδούς Βύρωνος και Θαλήτα στην εντός των τειχών πόλη του Ηρακλείου.

Το 2009, διενεργήθηκε δοκιμαστική ανασκαφή σε οικόπεδο στις οδούς Βύρωνος και Θαλήτα στην εντός των τειχών πόλη του Ηρακλείου. Το οικόπεδο έχει συνολικό εμβαδόν 800 τ.μ. περίπου και βρίσκεται στα δυτικά του Ι.Ν. του Αγίου Δημητρίου. Η ανασκαφή ξεκίνησε σε βάθος 3.45 μ. από το επίπεδο του δρόμου της οδού Βύρωνος και στο στρώμα αυτό -το οποίο αποτελούνταν από έντονο ερυθρό χώμα- βρέθηκαν κτιριακά κατάλοιπα με όχι ιδιαίτερα επιμελημένη αργολιθοδομή -των οποίων η χρήση δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί- κτιστοί αγωγοί στη νότια πλευρά του οικοπέδου και μία ορθογώνια δεξαμενή στη βόρεια πλευρά καθώς και ένας μεγάλος κτιστός υδαταγωγός στη δυτική πλευρά, του οικοπέδου με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα στο εσωτερικό του και καλυπτήριες πλάκες σχιστόλιθου με προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ. Τα ευρήματα αυτού του στρώματος -κυρίως κεραμική και κάποια γυάλινα φυαλίδια και χάλκινα νομίσματα- χρονολογούν τα κτιριακά λείψανα την περίοδο της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Στην ίδια περίοδο ανήκει και η συστάδα των κτιστών τάφων στα βορειοανατολικά του οικοπέδου, οι οποίοι έχουν προσανατολισμό Α-Δ, είναι κτιστοί με αργούς λίθους και ημιλαξευμένα πελέκια και φέρουν οι περισσότεροι καλυπτήριες πλάκες, είτε σχιστόλιθου, είτε πωρόλιθου, ενώ σε έναν τάφο βρέθηκε καλυπτήρια πλάκα από τμήμα θωρακίου με εγχάρακτο σταυρό σε δεύτερη χρήση.

Τα ευρήματα που προέκυψαν από το επόμενο στρώμα προσδίδουν στο χώρο αραβοβυζαντινή χρήση. Την περίοδο της αραβοκρατίας, στην οποία ανήκει και το στρώμα με το σύστημα των υδαταγωγών, των παραστάδων εισόδων και των κυκλικών δεξαμενών απορροής υδάτων και των πλακόστρωτων δαπέδων, καθώς και οι επιμελημένης κατασκευής τοίχοι, μαρτυρούν τα χάλκινα νομίσματα αραβικής περιόδου, η χρηστική κεραμική της οποίας η πλειοψηφία ήταν πινάκια, κύπελλα και λύχνοι με ίχνη καύσης, καθώς και κάποια αρχιτεκτονικά μέλη, που βρέθηκαν στο χώρο σε δεύτερη χρήση. Ο χώρος αυτός, στο κέντρο περίπου του οικοπέ-

δου, εδράζεται στο φυσικό βράχο, μέσα στον οποίο είναι λαξευμένες οι κυκλικές δεξαμενές που φέρουν στο εσωτερικό τους επίχρισμα από ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Αποτελείται από κτήρια ισόδομης ή ψευδοϊσόδομης τοιχοποιίας, επιμελημένης δόμησης με κατώφλια και μεγάλες εισόδους με λίθινες παραστάδες, συχνά εντοιχισμένα στην τοιχοποιία τους υλικά δεύτερης χρήσης, όπως μικρές γούρνες πωρόλιθου και μαρμάρινα μέλη. Πρόκειται για ένα κτίριο μεγάλων διαστάσεων, το οποίο σχετίζεται με το νερό, καθώς δεσπόζει στο κέντρο του ένα λαξευμένο φρεάτιο με τρεχούμενο νερό, συστάδα υδαταγωγών στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου και στη νότια και δυτική πλευρά των κυκλικών δεξαμενών, πήλινων και κτιστών. Ο χώρος αυτός είχε και μεταγενέστερη χρήση κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, όπως μαρτυρούν τα κεραμικά ευρήματα (εφυαλωμένα πινάκια και λίγα με εγχάρακτη ή γραπτή διακόσμηση, λυχνάρια, κανάτια, πώματα χύτρας με εμπίεστη διακόσμηση) και λίγα χάλκινα νομίσματα αυτής της περιόδου. Το στρώμα αυτό καταλήγει στο φυσικό βράχο σε βάθος 8-8.5 μέτρων από την επιφάνεια του δρόμου της οδού Βύρωνος.

Εκτός από τις ανασκαφικές αυτές έρευνες, που έχουν πραγματοποιηθεί ή πραγματοποιούνται σε μεγάλα οικόπεδα μέσα στον αρχαίο πυρήνα της πόλης και πολύ κοντά μεταξύ τους, έχουν βρεθεί σε άλλες μικρότερες δοκιμαστικές ανασκαφές κινητά ευρήματα της αραβικής περιόδου, κυρίως νομίσματα και ελάχιστες υαλοσφραγίδες στα κατώτερα στρώματα κοντά στο σταθερό έδαφος, ενώ σε πολλές περιπτώσεις -κάτω ή δίπλα στα αραβικά κτίσματα- έχουν βρεθεί υπολείμματα παλαιότερων οικοδομικών φάσεων, κυρίως Παλαιοχριστιανικών, Α' Βυζαντινής περιόδου (6ος-7ος αι.) και Ρωμαϊκών,[10] ενώ σε ελάχιστα μέχρι στιγμής οικόπεδα έχουν εντοπιστεί αρχαία ελληνιστικών, κλασικών και αρχαϊκών χρόνων.[11]

Βασικά συμπεράσματα που θα μπορούσαν να εξαχθούν, είναι:

- Η συνεχής εποίκηση της πόλης, από τους αρχαϊκούς χρόνους μέχρι σήμερα, όπως αποδεικνύεται από τα ευρήματα στην περιοχή μέσα στην αρχαία οχύρωση.

[10] Ξανθουδίδης Στέφανος, «Τάφοι Ρωμαϊκοί Ηρακλείου», Εφημερίδα ΙΔΗ, φύλλο 145 (7.11.1909).

[11] *ΗΡΑΚΛΕΙΟ, Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης*, επιμέλεια Αλεξάνδρα Καρέτσου, Ηράκλειο 2008.

- Η εξαιρετική ποιότητα των μαρμάρινων, γρανιτένιων ή πωρολίθινων αρχιτεκτονικών μελών, που έχουν βρεθεί σε μεγάλο αριθμό, σε δεύτερη χρήση κυρίως στις αραβικές κατασκευές, αλλά και σε πρώιμες ενετικές (δεξαμενή ΕΓΣΗ). Κίονες, επιστύλια, βάθρα κιόνων, θωράκια, κιονόκρανα, επιγραφές κ.ά., κυρίως παλαιοχριστιανικά και Α' Βυζαντινής περιόδου, τα οποία χρησιμοποίησαν οι Άραβες ως οικοδομικό υλικό για τις δικές τους κατασκευές.
- Το πλήθος των αραβικών νομισμάτων, που αποδεικνύει ότι κατά την περίοδο της Αραβοκρατίας, ο Χάνδακας είχε έντονη εμπορική δραστηριότητα.
- Η σοβαρή πιθανότητα να υπήρχε κεραμικό εργαστήριο, λαμβάνοντας υπόψη το πόσο πλούσιο ήταν το Εμιράτο της Κρήτης, το ότι διέθετε αναμφισβήτητα νομισματοκοπείο, ότι έχει βρεθεί κεραμική, που δεν αναφέρεται πουθενά στην ισλαμική τυπολογία, πολύ μεγάλος αριθμός όμοιων λύχνων ακόσμητων ή με ελαφρά καστανή ή πράσινη εφυάλωση καθώς και επίσης μεγάλος αριθμός μικρών ακόσμητων «bowls», που δεν απαντώνται σε άλλες περιοχές του Ισλάμ.
- Η συνέχιση των επαφών των Αράβων με την Κωνσταντινούπολη και οι εμπορικές μεταξύ τους συναλλαγές, όπως αποδεικνύεται από νομίσματα του Λέοντος Στ' και του Θεόφιλου, που έχουν βρεθεί μαζί με αραβικά νομίσματα σε αδιατάρακτα στρώματα.
- Αναπάντητο μέχρι στιγμής ερώτημα είναι αν οι τεράστιοι μονόλιθοι (παραστάδες, κατώφλια, τοιχοποιίες) στα αραβικά κτίρια είναι σε δεύτερη χρήση ή κατασκευάστηκαν από τους Άραβες. Υπάρχει σοβαρή πιθανότητα να κατασκευάστηκαν από τους Άραβες και στη συνέχεια να χρησιμοποιήθηκαν στην ανακατασκευή της κατεστραμμένης πόλης από τους Βυζαντινούς.
- Η σχέση που είχαν οι Άραβες με το νερό. Παντού σε όλες τις αραβικές εγκαταστάσεις κυριαρχεί το στοιχείο του νερού: αγωγοί κτιστοί και πήλινοι σε μεγάλη πυκνότητα, κρήνες, πηγάδια, δεξαμενές. Χαρακτηριστικό είναι το φρέαρ, που κυριαρχεί στο οικόπεδο της οδού Θαλήτα, υπερυψωμένο με επιμελημένο στόμιο και γύρω από αυτό πλακόστρωτο δάπεδο. Η κατασκευή φαίνεται ότι περιβαλλόταν από 4 κίονες, εκ των οποίων ο ένας βρέθηκε in situ, θυμίζοντας τις βυζαντινές φυάλες.

- Στα μεγάλα οικόπεδα που η αυτοτέλεια των ευρημάτων είναι πιθανή, τα αραβικά κτίσματα είναι μεγάλα σε μέγεθος, κάποια φαίνεται να ήταν δημόσια ή βιομηχανικά κτίρια, ενώ η δόμηση της κοσμικής αρχιτεκτονικής και τοιχοδομίας είναι πλέον σαφής: μεγάλοι δόμοι, επιμελημένες τοιχοποιίες, πλακόστρωτα δάπεδα, ισχυρές θεμελιώσεις, σχετικά μικρά αλλά άνετα δωμάτια, χρωματιστά κυρίως κόκκινα κονιάματα.
- Υπάρχει πιθανότητα, παρά την περιγραφή του Λέοντος Διακόνου, να υπήρχε οχύρωση από την πλευρά της θάλασσας, είτε προϋφιστάμενη των Αράβων, είτε κατασκευασμένη από εκείνους, η οποία έχει καταστραφεί κατά το μεγαλύτερο μέρος της από τις μεταγενέστερες οχυρώσεις.
- Αναντίρρητο συμπέρασμα είναι ότι η αραβική πόλη υπάρχει κάτω από τις μεταγενέστερες οικοδομικές φάσεις, σώζεται σε μεγαλύτερη απ' όσο θα αναμέναμε έκταση, πυκνότητα και καλή κατάσταση διατήρησης.

Όσο φιλόδοξος στόχος κι αν ακούγεται, η ανασύνθεση μεγάλου μέρους του αραβικού rabdh el chandak, με τη συνέχιση των ανασκαφικών ερευνών μέσα στον αρχαίο πυρήνα της πόλης, είναι δυνατή και βέβαια απολύτως αναγκαία για την ιστορία της πόλης.

Λιάνα Σταρίδα
Αρχαιολόγος στην 13η Εφορεία
Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Amin Tibi

TWO SOURCES ON ARAB CRETE: AL-MAJĀLIS WA'L-MUSĀYARĀT AND MU'JAM AL-BULDĀN

Muslims of Crete plead to the Ikhshīdid ruler of Egypt for assistance against the Byzantine invasion

The people of Crete sought the assistance of the lord (*ṣaḥib*) of Egypt with whom they are united in loyalty to the 'Abbāsids. Cretan vessels carry provisions from the island to feed the people of Egypt, and presents are sent by them to the governor of Egypt. The ruler of Egypt, however, failed in coming to their rescue and looked for someone in Egypt to write to [al-Mu'izz] requesting his assistance for the deliverance of the Cretans. He also sent a Cretan delegation to seek his assistance. Pretending that he was sending a force to support the Cretans, the ruler of Egypt ordered a number of vessels to be put to sea after he had learnt that the populace was resentful of his failure to go to the rescue of the Cretans.

The Caliph al-Mu'izz wrote to his correspondent in Egypt replying to his letter and informing him that he had already given his orders for the ships to be prepared and supplied. In his letter to the correspondent, the Caliph said, "Tell your fellow that God has given us of his help and support what enabled us to check the pagans from encroaching and waging war in this land [i.e. Maghrib] and its inhabitants. We have learnt that you have decided to wage a holy war (*jihād*) and to send your vessels in support of the people of Crete. Indeed, you should be the first to provide assistance on account of their proxi-

ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο καθηγητής Amin Tibi στο άρθρο αυτό παρουσιάζει αγγλικές μεταφράσεις από αποσπάσματα δύο σημαντικών αραβικών πηγών ((*Al-Majālis wa'l-Musāyarāt* και *Mu'jam al-Buldān*), που διαφωτίζουν τις σχέσεις Βυζαντινών και Φατιμιδών στα τέλη του 10ου αιώνα.

mity to, and relations with, you, the food supplies they provide to your country and because both of you share one loyalty. Now, if we were to leave them to you and fail to assist them, neither you nor they can blame us...They have now come to entreat our assistance. We do not prevent you from pursuing the *jihād* in the path of God and from carrying out what you have planned. When you learn about the departure of our vessels do not let this give you an excuse for not pursuing what you have planned, nor should you entertain any fears that your men and vessels will be attacked by us. We give you God's pledge that we shall tread with them the path of good, shall treat them like our own men, shall join hands with them and share booty with them. We will hold them in the same position as we hold our men; likewise, your vessels, until God gives us victory, after which they will return to you... Be sure of this and have trust in us, for the glory of God's faith and the crushing of His enemies lie in the co-operation of Muslims and the closing of their ranks against their enemy. Now we have made things easy for you, and God bears witness to what we say.

Should you trust my word and prefer the *jihād*, arrange for your vessels to be dispatched forthwith to Ṭubna (Bomba?) harbour on the coast of Cyrenaica in view of the proximity of this harbour to the island of Crete. There they will be joined by our vessels at the beginning of the month of Rabīʿ II [350 AH/May 20, 961 AD]...

Should you, on the other hand, not agree with this [suggestion], we have tried our best to advise you and we are, therefore, excused from our duty towards you. In this case, and with God's power, support and help, we stand in need of neither you nor of others, and we are determined to send forthwith our vessels, men, supplies and all that God has empowered us with, and you will see that we shall achieve what we have set out to achieve".[1]

Cretan envoy arrives at Al-Muʿizz's court to plead for assistance against the Byzantine invasion

When the envoy of the people of Crete arrived, Al-Muʿizz received him. The envoy kissed the ground several times and delivered to him the appeal by the people of Crete for assistance. The envoy explained to the Caliph the importance of the island, its situation with regard to Byzantine territory and to Egypt, and that it was an outlet [*furḍa*] to both. Consequently, if God were to enable him to repel the polytheists and to seize it, that will lead, God willing, to the conquest of Constantinople and the East. The envoy enumerated the islands' riches [*'ālāt*], its mineral wealth, its timber for the construction of ships, and its proximity to both Constantinople and Egypt.

Al-Muʿizz said, "We shall, with God's power, fulfill the hopes you have set on us. We have given our orders for the fleet to be equipped the moment we learnt that you were on your way to us. Had your compatriots sent you earlier, our fleet would have been with them now. We pray to God, now that the people of Crete have sought our help, that He will give them strength and enable them to resist until our ships reach them and to help us deliver them, as we have been accustomed to receive His support and victory. Our intention in this is to perform what God has enjoined on us, namely the *jihād* against our enemy and to assist and save those of our grandfather's [i.e. the Prophet] nation who have reverted to us.

As for the wealth of this world, God has bestowed on us of it more than one can ever hope for. Be assured and stay with us until you can return home with your companions on board our ships".

The Caliph added that two of the envoy's companions proceed, together with a delegation from him, to the people of Crete carrying his reply to them and to inform them of his determination to come to their rescue and support as early as possible.[2]

Yāqūt's account of the Byzantine Reconquest of Crete

[Iqrīṭish/Crete] was one of the Muslim countries that caused most harm to the Byzantines, until Nicophor Phocas, the *domesticus*, landed in it in the reign of [the ʿAbbāsid] Caliph al-Muṭīʿ [r. 946-974] and the reign of Romanus, son of Constantine [Romanus II reigned 959-963] at the end of Jumādā I, 349 [July 28, 960] at the head of 72,000 men, including 5,000 horses. He went on besieging it [the capital al-Khandaq] until he took it by force, through war and starvation, in the middle of Muḥarram, 350 [March 7, 961]. He killed, plundered and took prisoners. He took the lord of the island, ʿAbd al-ʿAzīz b. Shuʿayb, a descendant of Abu Ḥafṣ ʿUmar b. ʿIsā of al-Andalus, his possessions

[1] Al-Nuʿmān, al-Qāḍī, *Al-Majālis wa'l-Musāyarāt*, ed. al-Ḥabīb al-Fiqī et al., Tunis 1978, pp. 444-6.

[2] Al-Nuʿmān, al-Qāḍī, *Al-Majālis wa'l-Musāyarāt*, ed. al-Ḥabīb al-Fiqī et al., Tunis 1978, pp. 446-7.

and kinsmen to Constantinople. It is said that he carried to Constantinople about 300 vessels loaded with captives and possessions. They [the Byzantines] demolished the buildings of the city [al-Khandaq] and threw their stones in the harbour which their vessels had entered so that no enemy could enter it after them.[3]

Amin Tibi
Historian

[3] Yāqūt al-Ḥamawī, *Mu'jam al-Buldān*, I, ed. Beirut, 1979, p. 236, s.v. Iqrīṭish.

Παναγιώτης Γιαννόπουλος

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΩΝ ΑΡΑΒΟΚΡΗΤΩΝ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΙΣ ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Οι γνώσεις μας για το αραβικό εμιράτο της Κρήτης παραμένουν αποσπασματικές, εξαιτίας της ανεπαρκούς πληροφόρησης που παρέχουν οι γραπτές πηγές. Οι πληροφορίες των βυζαντινών ιστορικών για τη δράση των Αραβοκρητών περιορίζονται ουσιαστικά στις πολεμικές αντιπαραθέσεις μεταξύ της αυτοκρατορίας και του εμιράτου της Κρήτης. Οι αγιολογικές πηγές παρέχουν περισσότερες και κυρίως αμεσότερες πληροφορίες για τη δράση των ναυτικών δυνάμεων του εμιράτου και τις επιπτώσεις τους στους εντοπίους πληθυσμούς. Τα συμπεράσματα της έρευνας των αγιολογικών πηγών τα παρουσίασα το 2005 στο 10º Διεθνές Συνέδριο Ελληνοανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών, στο Κρυονέρι Αττικής.[1]

Οι αγιολογικές πηγές μειονεκτούν ιστορικά εξαιτίας του θρησκευτικού τους χαρακτήρα και της εκ προϊμίου τοποθέτησής τους ότι οι Άραβες ως μουσουλμάνοι είναι κακοί.[2] Καθίσταται συνεπώς

[1] Η ανακοίνωση δημοσιεύτηκε με τον τίτλο *Byzantins et Arabes dans l'espace grec aux IXe et Xe siècles selon les sources hagiographiques locales et contemporaines*, εις *East and West. Essays on Byzantine and Arab Worlds in the Middle Ages*, έκδ. J. P. Monferrer-Sala, V. Christides, Th. Papadopoullos = *Gorgias Eastern Christian Studies*, 15 (2009), σελ. 91-105.

[2] Ενδεικτικά, οι Άραβες χαρακτηρίζονται στα αγιολογικά κείμενα ως: άθεοι, βλ. *Βίος Αγίου Αθανασίου Αθωνίτου*, έκδ. L. Petit, εις *Analecta Bollandiana*, 25 (1906), σελ. 44· αμβλώματα, βλ. *Βίος Αγίου Νικολάου Στουδίτου*, εις *Patrologia Graeca*, 105, στήλ. 865· βάρβαροι, βλ. *Βίος Αγίου Ευθυμίου του Νέου*, έκδ. L. Petit (*Bibliothèque Hagiographique Orientale*, 5), Παρίσι, 1904, σελ. 31 και 37, *Βίος Αγίου Βλασίου*, εις *Acta Sanctorum*, Nov. 4, σελ. 666, *Βίος Αγίου Ιωσήφ του Υμνογράφου*, εις *Patrologia Graeca*, 105, στήλ. 932 και 956, *Βίος Αγίου Ιωάννου Δαμασκηνού*, εις *Patrologia Graeca*, 94, στήλ. 440· βέβηλοι, βλ. *Βίος Αγίου Νίκωνος του Μετανοείτε*, έκδ. Σ. Λάμπρος, εις *Νέος Ελληνομνήμων*, 3 (1906), σελ. 151· δεινά και ατίθασα θηρία,

σαφές ότι η έρευνα πρέπει να στραφεί περισσότερο προς τις «ουδέτερες πηγές», δηλ. τα νομίσματα, τις επιγραφές, τις διακοσμητικές τέχνες, τις τεχνικές κατασκευές, τις επιστημονικές επιδόσεις, τα τοπωνύμια. Η σύνθεση των πληροφοριών, που είναι δυνατό να συγκομιστούν από πηγές διαφορετικού ιστορικού είδους, είναι δυνατό να δώσει μια εντελώς άλλη εικόνα από αυτή που απορρέει από μία και μόνο πηγή. Ένα παράδειγμα συγκεκριμενοποιεί αυτή τη θεωρητική διατύπωση. Ο *Βίος του Αγίου Πέτρου Άργους* περιγράφει με τα πλέον σκοτεινά χρώματα τη δράση των Αραβοκρητών: ανηλεείς, θηριώδεις, αιμοδιψείς, βάρβαροι.[3] Μόνο σε κάποιο σημείο ο συγγραφέας αφήνει να υπονοηθεί ότι παρά ταύτα, μετά από ειδική άδεια των βυζαντινών αρχών, οι Αραβοκρήτες προσορμίζονταν σε βυζαντινά λιμάνια για εμπορικούς λόγους.[4] Όμως, η μελέτη των τοπωνυμίων της περιοχής επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι οι Άραβες διέθεταν μία μόνιμη εμπορική βάση στο μυχό του Αργολικού κόλπου, γεγονός που προϋποθέτει άλλης φύσης σχέσεις εντοπίων και Αράβων από αυτές που περιγράφει το αγιολογικό κείμενο.[5] Η μελέτη του αρχαιολογικού πλούτου της περιοχής οδηγεί την έρευνα μακρύτερα, γιατί στην Αργολίδα σώζεται ο μοναδικός ναός με τρούλο που αντιγράφει τον αραβικό τρόπο μετάβασης από την τετράγωνη βάση στον κύκλο του τρούλου.[6] Το

βλ. *Η μεταφορά του αίματος του Χριστού από την Ιεράπολη της Φρυγίας υπό Νικηφόρου Φωκά*, έκδ. F. Halkin, εις *Inédits byzantins* (*Subsidia Hagiographica*, 38), Βρυξέλλες, 1963, σελ. 256· δεισιδαίμονες, βλ. *Βίος Αγίου Νίκωνος*, σελ. 151· διαβόλου εργάται, βλ. *Μεταφορά του αίματος του Χριστού*, σελ. 256· κακόπιστοι, βλ. *Βίος Αγίου Νίκωνος*, σελ. 151·κακώνυμοι, βλ. *Βίος Αγίου Αθανασίου Αθωνίτου*, σελ. 32· μιαροί, βλ. *Βίος Αγίου Νίκωνος*, σελ. 151· μυσαροί, βλ. *Βίος Αγίου Νίκωνος*, σελ. 151· πονηρότατος γόνος, βλ. *Βίος Αγίου Νικολάου Στουδίτου*, στήλ. 865. Η αρνητική στάση των αγιολογικών πηγών έναντι των Αράβων δεν είναι ίδιο μόνο αυτής της περιόδου. Ανάλογη είναι η στάση αυτών των κειμένων και στη μετέπειτα εποχή, όπως απέδειξε η Νίκη ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, *The Arabs through Byzantines Eyes (11th-12th Centuries): A Change in Perceprion?* εις *East and West. Essays on Byzantine and Arab Worlds in the Middle Ages*, έκδ. J. P. Monferrer-Sala, V. Christides, Th. Papadopoullos = *Gorgias Eastern Christian Studies*, 15 (2009), σελ. 27-54.

3 Κ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Αγίου Πέτρου επισκόπου Άργους, Βίος και Λόγοι*, Αθήνα, 1976, σελ. 244.

4 *Ένθ. αν.*, σελ. 244-246.

5 Βλ. Π. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Deux toponymes d'étymologie arabe en Argolide*, εις *Journal of Oriental and African Studies*, 17 (2008), σελ. 1-6.

6 Το μοναδικό για τον ελλαδικό χώρο αυτό αρχιτεκτόνημα μελετήθηκε από τον Ε. ΣΤΙΚΑ, *Une rare application des trompes dans une église byzantine en Argolide*

μνημείο αυτό, σύγχρονο του *Βίου του Αγίου Πέτρου* και των αραβικής ετυμολογίας τοπωνυμίων δίνει νέα διάσταση στο θέμα των σχέσεων εντοπίων και Αράβων, αφού προϋποθέτει πολιτισμική όσμωση. Υποθέτω ότι η μελέτη των νομισματικών ευρημάτων, που δυστυχώς δεν έχει γίνει ως τώρα, θα διαφωτίσει έτι περισσότερο το σκοτεινό τοπίο των σχέσεων Βυζαντινών και Αραβοκρητών.

Θεώρησα ότι η μακρά αυτή εισαγωγή ήταν αναγκαία για να γίνει κατανοητή η ανάγκη της μελέτης των πηγών ήσσονος σημασίας, όπως είναι τα τοπωνύμια, για να διαφωτιστούν ακόμα σκιερές πλευρές της ιστορίας του εμιράτου της Κρήτης και των σχέσεών του με την αυτοκρατορία, αλλά κυρίως με τους γηγενείς πληθυσμούς του ελλαδικού χώρου. Τα τοπωνύμια αυτά ανήκουν σε δύο κατηγορίες: στα ελληνικής ετυμολογίας και στα αραβικής ετυμολογίας. Και στις δύο περιπτώσεις, η καθιέρωσή τους στην καθημερινή γλώσσα προϋποθέτει μια μακρά περίοδο χρήσης τους στη καθομιλουμένη, ώστε να γίνουν κοινό κτήμα των κοινών χρηστών μιας γλωσσικής ομάδας. Η ετυμολογική προέλευση, όμως, ενός τοπωνυμίου παίζει ουσιαστικό ρόλο για τον καθορισμό της γλωσσικής ομάδας που το επέβαλε. Τα ελληνικής ετυμολογίας τοπωνύμια προϋποθέτουν ελληνόφωνους ονοματοθέτες, ενώ τα αραβικής προϋποθέτουν αραβόφωνους ονοματοθέτες σε επαφή με εντόπιους πληθυσμούς. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση, οι εντόπιοι υιοθέτησαν ένα τοπωνύμιο, το οποίο πιθανόν ήταν σημασιολογικά ασαφές ή εντελώς ασημασιολόγητο, διότι αποτελούσε το μόνο τρόπο κοινής σηματοδότησης ενός τόπου. Ιστορικά ερμηνευόμενο το φαινόμενο σημαίνει ότι τα ελληνικής ετυμολογίας τοπωνύμια που παραπέμπουν σε Άραβες υπονοούν αραβική παρουσία σε ένα χώρο, ενώ τα αραβικής ετυμολογίας υπονοούν μόνιμη εγκατάσταση Αράβων σε κάποιο χώρο και επαφές με τους ελληνόφωνους εντόπιους πληθυσμούς. Τα τοπωνύμια αυτά συχνά παραφθάρηκαν με την πάροδο των αιώνων και ορισμένα κατήντησαν δυσδιάκριτα.[7] Πολλά άλλα, ατυχώς για την ιστορική έρευνα,

(Grèce), εις *Studi Bizantini e Neoellenici*, 8 (1953) (= *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, II), σελ. 260-264, βλ. επίσης Π. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Hosios Théodose le Jeune: Personnage historique ou légendaire?*, εις *Byzantion* 76 (2006), σελ. 372-401, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

7 Π.χ. το σημερινό τοπωνύμιο Αλικανάς (συνοικισμός της Ζακύνθου στον όρμο των Αλυκών), από το αραβικό Al-Quant, που στα ισπανικά τράπηκε σε Alicante

αντικαταστάθηκαν από ελληνικά τοπωνύμια, καθώς η ελληνική πολιτεία εφάρμοσε μια συστηματική, αλλά και αμφιλεγόμενη, πολιτική εξελληνισμού των τοπωνυμίων, ώστε να μην υπάρχουν εμφανή ίχνη ξένων εγκαταστάσεων στην Ελλάδα. Μετά από μακρά και επίπονη έρευνα, συγκέντρωσα ένα σημαντικό αριθμό τοπωνυμίων που έχουν σχέση με τη δράση των Αραβοκρητών στον ελλαδικό χώρο. Η έρευνα δεν αφορά, βέβαια, τα κρητικά τοπωνύμια, δεδομένου ότι η αραβοκρατία στο νησί δημιούργησε μία εντελώς άλλη κατάσταση από αυτή του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου.

Η πρώτη ομάδα τοπωνυμίων έχουν ως ετυμολογική βάση το όνομα «αράπης» και τα σύνθετα ή παράγωγά του: «αράπικα», «αραπόλακα» και «αραποχώρι».[8] Τα τοπωνύμια αυτά παραπέμπουν σε Άραβες, αλλά είναι δυνατό να ανάγονται σε νεότερους χρόνους, δεδομένου ότι Άραβες πειρατές, κυρίως βορειοαφρικανοί, συνέχισαν να απειλούν τον ελλαδικό χώρο ως τα τέλη του 18^{ου} αι. Παρά ταύτα, η γεωγραφική διασπορά των τοπωνυμίων αυτών δείχνει ότι εντοπίζονται πολύ κοντά στα τοπωνύμια με ετυμολογική προέλευση τη λέξη «σαρακηνός» και συνεπώς παραπέμπουν στην ίδια ιστορική πραγματικότητα. Όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια, τα τοπωνύμια του τύπου «σαρακηνός» σχετίζονται με τη δράση των Αραβοκρητών στον ελλαδικό χώρο.

ή ακόμα το σημερινό τοπωνύμιο Ελίντα στη Χίο, φωνητική αλλοίωση του παλαιότερου Ελούντα, από το αραβικό El Ouant. Αλλά και τα ελληνικής ετυμολογίας τοπωνύμια υπέστησαν γλωσσικές αλλοιώσεις. Παράδειγμα φωνητικής αλλοίωσης αποτελεί το Κερατσίνι από το βενετικό Ceracini (με τράχυνση του αρχικού C και τροπή του σε K) από το υστεροβυζαντινό ελληνικό Σερακίνι (με μεταγραφή του ελληνικού Σ σε λατινικό C) από μεσαιωνικό ελληνικό Σαρακίνι.

[8] Πρόκειται για τα τοπωνύμια:
Αράπης, που ονοματίζει: 1) Οικισμό στο βάθος του Αμβρακικού κόλπου, 2) Λόφο και περιοχή στα βόρεια της Σαλαμίνας, 3) Το νότιο άκρο του Πηλίου, 4) Ακρωτήριο στα ΒΑ. του Άθω, στην περιοχή της Ιερισσού, 5) Ακρωτήριο στο ΝΔ. άκρο του Άθω κοντά στη σκήτη της Αγ. Άννας, 6) Το ΝΔ. άκρο των Ψαρών, 6) Το νότιο άκρο της Ίμβρου, 7) Το δυτικό άκρο της Ανάφης, 8) Άκρο βόρεια του Μαλέα, 9) Βραχώδη λόφο στην Αγ. Άννα Ευβοίας.
Αράπικα: Παλιά ονομασία για τις Τζιτζιφιές της Αθήνας.
Αραπόλακα: Χωριό της Μεσσηνίας, κοντά στην Καλλιθέα.
Αραποχώρι που ονοματίζει: 1) Χωριό στην Πυλία Μεσσηνίας, 2) Χωριό της Λεβαδείας Βοιωτίας.

Στη δεύτερη ομάδα εντάσσονται τα τοπωνύμια με ετυμολογική προέλευση τη λέξη «σαρακηνός», δηλ. Σαρακήνα (ή Σαρακίνα), Σαρακηνή, Σαρακηνού, Σαρακηνάδα, Σαρακηνό, Σαρακήνικο (ή Σαρακίνικο), Σαρακίνι, Σαρακίνο, Σαρακηνάδο, Σαρακηνοί καθώς και τα γλωσσικώς παρεφθαρμένα Κερατσίνι και Τσερατσίνι.[9]

Το όνομα «Σαρακηνός» χρησιμοποιείται από τους λαϊκότροπους βυζαντινούς συγγραφείς από τις αρχές του 9^{ου} αι. αντί για το επίσημο εθνικό όνομα Άραβες. Συνεπώς τα τοπωνύμια της ομάδας «σαρακηνός» παραπέμπουν σε περιόδους μετά τις αρχές του 9^{ου} αι. Δεδομένου ότι η αραβική παρουσία στον ελλαδικό χώρο λήγει στα τέλη του 10^{ου} αι., με την επανάκτηση της Κρήτης από

---

[9] Πρόκειται για τα τοπωνύμια:
Σαρακήνα ή Σαρακίνα που ονοματίζουν: 1) Χωριό στην περιοχή Λαγκαδά της Θεσσαλονίκης, 2) Χωριό του νομού Γρεβενών (και Σαρακηνή), 3) Όρος της δυτικής Μακεδονίας, ΝΑ. της Καστοριάς, 4) Νησίδα δυτικά από τους Λειψούς.
Σαρακηνή που ονοματίζει: 1) Χωριό νομού Ροδόπης (άλλοτε Σαρατζίνα), 2) Χωριό και γεφύρι μεταξύ Τρικάλων και Καλαμπάκας, στην αριστερή όχθη του Πηνειού, 3) Περιοχή της Λέσβου προς Β. της Μυτιλήνης κοντά στο Μανταμάδο, 4) Γειτονιά της πόλης της Χίου, ονομαζόμενη και Βαράσι, 5) Παραλιακή περιοχή της πόλης του Βόλου, 6) Κολπίσκο και προάστιο της Καβάλας, 7) Χωριό στην περιοχή Τυρνάβου, 8) Οικισμό στην περιοχή Αμαλιάδας Ηλείας.
Σαρακηνού: Οικισμός της Ικαρίας, στις Ράχες της περιοχής Εύδηλου.
Σαρακηνάδα: Χωριό της Τριφυλίας στη Μεσσηνία.
Σαρακηνός που ονοματίζει: 1) Τμήμα του ορεινού όγκου του Πηλίου προς το Αιγαίο (περιοχή Μακρινίτσας), 2) Σπήλαιο (του Σαρακηνού) στην Κωπαΐδα Βοιωτίας.
Σαρακηνοί: Χωριό του νομού Πέλλας, στην περιοχή Αριδαίας, το άλλοτε Σαρακίνοβο.
Σαρακήνι που ονοματίζει: 1) Χωριό στη Γορτυνία Αρκαδίας, 2) Χωριό της περιοχής Ηραίας της Αρκαδίας, 3) Συνοικισμό στην Αττάλη Χαλκίδας.
Σαρακίνο: Νησίδα στα νότια της Σκύρου.
Σαρακήνικο ή Σαρακίνικο που ονοματίζουν: 1) Χωριό κοντά στη Χαλκίδα, 2) Ακρωτήριο και όρμο στα βόρεια της Μήλου, 3) Ακρωτήριο και όρμο στα νότια της Σίφνου, 4) Ακρωτήριο στα ΒΔ. της Σύρου, 5) Όρμο στη Ρόδο, 6) Ακρωτήριο και όρμο στη ΒΔ. Κύθνο, 7) Ακρωτήριο στη μέση Εύβοια προς το Αιγαίο, 8) Τοποθεσία στην Αγιά της Πάργας (και Σαρακηνή), 9) Τοποθεσία στο μυχό του Βαθέως Ιθάκης.
Σαρακήνικο ή Σαρακηνό που ονοματίζουν: 1) Όρμο στην Αίγινα, Δ. της Σουβάλας, σήμερα Τσερατσίνι, 2) Αγκάλη από τη Δραπετσώνα ως το Πέραμα Αττικής, σήμερα Κερατσίνι, 3) Όρμο στη νότια Ελαφόνησο, απέναντι από τα Κύθηρα, 3) Όρμο και άκρο στα Β. Κύθηρα, 4) Όρμο και ακρωτήριο στη δυτική Θράκη, 5) Όρμο στη δυτική ακτή του Καστού, 6) Νησίδα νότια της Σκύρου, 7) Ακρωτήριο στα δυτικά της Σκύρου, 8) Χωριό της Κέρκυρας (και Σαρακινάδικα).
Σαρακηνάδο: Χωριό της Ζακύνθου στην περιοχή του Λαγανά.

τον Νικηφόρο Φωκά, τα τοπωνύμια αυτά σχετίζονται άμεσα με την παρουσία και τη δραστηριότητα των Αραβοκρητών. Η γεωγραφική διασπορά των τοπωνυμίων αυτών παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η συντριπτική πλειοψηφία τους αφορά μικρούς όρμους ή παρακείμενα ακρωτήρια, βραχονησίδες και σπανιότερα τοποθεσίες της ενδοχώρας.

Προφανώς στα παράλια σημεία οι Αραβοκρήτες είχαν εγκαταστήσει ορμητήρια ή παρατηρητήρια και με αιφνιδιαστικές επιθέσεις αιχμαλώτιζαν διερχόμενα πλοία, γεγονός στο οποίο αναφέρονται συχνά οι σύγχρονες αγιολογικές πηγές. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι συχνά οι τοποθεσίες αυτές βρίσκονται στην αντίπερα όχθη ενός διαύλου, ώστε να είναι αδύνατη η διαφυγή διερχόμενου πλοίου από τη συνδυασμένη ενέργεια των αραβικών σκαφών. Η διασπορά των τοπωνυμίων αυτών στο χάρτη επιτρέπει να προσδιοριστούν οι κύριοι άξονες των θαλασσίων οδών που χρησιμοποιούσαν τα βυζαντινά πλοία. Στις περιπτώσεις όπου τα τοπωνύμια αυτά συναντώνται στην ενδοχώρα, φαίνεται ότι έχουν σχέση με σημεία ελέγχου οδικών αξόνων. Οι Σαρακηνοί ενέδρευαν στα σημεία αυτά για να αιχμαλωτίσουν φορτία και διερχόμενους, όπως π.χ. η γέφυρα της Σαρακήνας στη Θεσσαλία ή ο κόμβος της Σαρακήνας στην Πέλλα. Το σπήλαιο του Σαρακηνού στη Βοιωτία, κοντά στο Αραποχώρι, μάλλον θα χρησίμευε ως κρυσφύγετο των Σαρακηνών, ενώ το όρος Σαρακηνός στο Πήλιο ως σημείο παρατήρησης της θαλάσσιας περιοχής των Σποράδων. Πιθανόν οι Αραβοκρήτες να προωθήθηκαν στα ενδότερα της Θεσσαλίας και της κεντρικής Μακεδονίας μετά από την άλωση της Δημητριάδος και της Θεσσαλονίκης το 901/902 και 904 αντίστοιχα.

Από τα αραβικής προέλευσης τοπωνύμια πολλά αντικαταστάθηκαν από τουρκικά ή ελληνικά, ενώ όσα επιβίωσαν είναι δύσκολο να εντοπιστούν εξαιτίας της φωνητικής παραφθοράς, που καθιστά πολλά από αυτά αμφίβολης ετυμολογίας.[10] Από ιστορικής πλευράς, η ύπαρξή τους επιδέχεται δύο ερμηνείες:

[10] Ως αραβικής ετυμολογίας τοπωνύμια εντοπίσαμε: 1) Αλαβανδάρα (χαράδρα στη Νάξο), 2) Αλαμάνα (ο ποταμός Σπερχειός), 3) Αλατζάδες (οικισμός στη Σάμο), 4) Αληκοντούζι (χωριό της Τριφυλίας, κοντά στο Μανιάκι), 5) Αλημάνοι (χωριό της Τριφυλίας, κοντά στην Κυπαρισσία), 6) Αλήντας ή Αλούνδα ή Ελούντα, σήμερα Ελίντα (όρμος στη δυτική Χίο), 7) Αλησούμπαση (χωριό κοντά στην Πάτρα), 8) Αλικανάς (συνοικισμός στη Ζάκυνθο στον όρμο των

α) είναι δυνατό να υποδηλώνουν μακροχρόνιες αραβικές εγκαταστάσεις σε περιοχές των οποίων ο εντόπιος πληθυσμός με την πάροδο των ετών υιοθέτησε το ξένο τοπωνύμιο,

β) είναι επίσης δυνατό να υποδηλώνουν αραβικές εγκαταστάσεις, των οποίων οι πληθυσμοί εξελληνίστηκαν διατηρώντας όμως τα αρχικά τους τοπωνύμια.

Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για μόνιμους ή μακροχρόνιους εποικισμούς σε εύφορες παράλιες περιοχές, σε αντίθεση με τα τοπωνύμια του τύπου «αράπης» ή «σαρακηνός», που συνήθως εντοπίζονται σε δύσβατα και γενικά αφιλόξενα σημεία. Δεν πρόκειται συνεπώς ούτε για πολεμικές βάσεις, ούτε για παρατηρητήρια. Δεν είναι ίσως χωρίς σημασία ότι όλα σχεδόν τα τοπωνύμια αυτά εντοπίζονται στην Πελοπόννησο και στα νησιά του Αιγαίου, δηλ. τις πλησιέστερες προς το εμιράτο της Κρήτης περιοχές. Όμως, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, το εμιράτο της Κρήτης μολονότι μπορούσε, δεν προσπάθησε, να επεκτείνει τα σύνορά του προσαρτώντας εδάφη έξω της Κρήτης. Οι λόγοι μένουν να ερευνηθούν, αλλά πιθανότατα δεν υπήρχε πλεονάζων πληθυσμός για αποικισμούς. Αυτό υποδηλώνει ότι οι αραβικές εγκαταστάσεις στον ελλαδικό χώρο πρέπει να είχαν περισσότερο τη μορφή εμπορικών βάσεων, που λειτουργούσαν με την άδεια των βυζαντινών αρχών, παρά με αποικίες ή υπερπόντιες κτήσεις του εμιράτου.

Η ανάλυση που προηγήθηκε απαιτεί τη σύνθεση των στοιχείων που επέχει θέση συμπερασμάτων αυτής της ανακοίνωσης. Είναι αναμφισβήτητο ότι οι Αραβοκρήτες, όποιος κι αν ήταν ο πολιτισμός που ανέπτυξαν, επιδίδονταν συστηματικά στην πειρατία, στη λαφυραγωγία και στο εμπόριο αιχμαλώτων. Καμία από τις πολεμικές τους επιχειρήσεις δεν αποσκοπούσε στην κατάκτηση εδαφών ή την επέκταση των συνόρων. Οι βυζαντινές γραπτές πηγές είναι άλλωστε τόσο σαφείς επ' αυτού που δε χρειάζεται πε-

Αλυκών, βλ. αραβικό Al-Quant, ισπανικό Αλικάντε), 9) Αλιμούντι (ακρωτήριο της Σαρίας, νησίδας βόρεια της Καρπάθου), 10) Αλίνδα όρμος και χωριό στην Α. ακτή της Λέρου), 11) Δαλαμανάρα (χωριό στην Αργολίδα, από το Da-almanar), 12) Ελααρίς (όρμος στο ΝΔ. άκρο της Καρπάθου), 13-14) Χαλέπα (α. τοποθεσία στην Αργολίδα, β. οικισμός στα Ν. της Σύρου, βλ. το αραβικό ha-loub), 15) Χαλέπι (χωριό του νομού Ξάνθης. Ετυμολογία, βλ. Χαλέπα), 16) Χαμπίμπι (χωριό στη Θεσσαλία).

ρισσότερος λόγος. Οι αγιολογικές πηγές της εποχής φωτίζουν μίαν άλλη πλευρά των σχέσεων μεταξύ βυζαντινής αυτοκρατορίας και εμιράτου της Κρήτης: αυτή της καθημερινότητας στα ελληνικά παράλια και στις ελληνικές θάλασσες. Σύμφωνα με αυτές, αραβοκρητικοί στολίσκοι, με αιφνιδιαστικές, αλλά καλά οργανωμένες αποβάσεις επιδίδονταν στη συστηματική αιχμαλωσία των κατοίκων.[11] Τον ίδιο σκοπό υπηρετούσαν οι συλλήψεις πλοίων, ταξιδιωτών ή προσκυνητών.[12] Ένας αριθμός αιχμαλώτων εξαγοραζόταν από τις εντόπιες αρχές ή από το επίσημο κράτος,[13] ενώ οι υπόλοιποι χρησιμοποιούνταν ως χειρόνακτες ή δούλοι σε αραβικές περιοχές. Επίσημοι αιχμάλωτοι κρατούνταν για να ανταλλαγούν με αντίστοιχους Αραβοκρήτες αιχμαλώτους ή να εξαγοραστούν έναντι σημαντικών ποσών από την κεντρική διοίκηση της αυτοκρατορίας.[14] Οι ίδιες πηγές αναφέρουν βίαιους εξισλαμισμούς διάσημων αιχμαλώτων.[15] Ελάχιστες, όμως, είναι οι περιπτώσεις που οι πηγές αυτές υπονοούν ειρηνικές σχέσεις μεταξύ των Αραβοκρητών και των Ελλαδικών. Στο σημείο αυτό, η συμβολή των τοπωνυμικών πηγών είναι μοναδικής σημασίας, αφού η αρχαιολογική έρευνα εξακολουθεί να βρίσκεται στα σπάργανα.

Οι τοπωνυμικές πηγές επιβεβαιώνουν κατ' αρχήν τις πληροφορίες των αγιολογικών πηγών σχετικά με τις δραστηριότητες

[11] Βλ. π.χ. *Βίος Αγίου Λουκά του Νέου*, εις *Patrologia Graeca*, 111, σελ. 444, *Βίος Αγίου Βλασίου*, σελ. 666, *Βίος Αγίου Ιωσήφ του Υμνογράφου*, στήλ. 956, *Βίος Αγίου Πέτρου Άργους*, σελ. 244, *Βίος Αγίας Θεοκτίστης της Λεσβίας*, εις *Acta Sanctorum*, Nov. 4, σελ. 229, *Βίος Αγίας Θεοδώρας της εκ Θεσσαλονίκης*, έκδ. Arsenij, *Zitije i podvigi sv. Theodory Solunskoj*, Juriev, 1899, σελ. 4, *Βίος Αγίας Αθανασίας της εξ Αιγίνης*, εις *Acta Sanctorum*, Aug. 3, σελ. 170.

[12] Βλ. *Βίος Αγίου Βλασίου*, σελ. 666, *Βίος Αγίου Ιωσήφ του Υμνογράφου*, στήλ. 932, *Βίος του Αγίου Θεοδώρου Κυθήρων*, έκδ. Ν. Οικονομίδη, εις *Πρακτικά 3ου Πανιονίου Συνεδρίου*, Αθήνα, 1967, τόμ. Ι, σελ. 287-288.

[13] *Βίος Αγίου Πέτρου Αργους*, σελ. 244: ο Άγιος Πέτρος, επίσκοπος Άργους, συχνά εξαγόραζε χριστιανούς αιχμαλώτους από τους Αραβοκρήτες πειρατές. Εξάλλου στο *Βίο του Αγίου Λουκά*, σελ. 460, αναφέρεται η περίπτωση ενός βυζαντινού απεσταλμένου που έφτασε στην Κόρινθο με σημαντικά χρηματικά ποσά για να εξαγοράσει αιχμαλώτους.

[14] Βλ. στο *Βίο του Αγίου Ιωσήφ του Υμνογράφου*, στήλ. 957-960, την περίπτωση ενός σημαντικού βυζαντινού αξιωματούχου που εξαγοράστηκε από τον αυτοκράτορα.

[15] Ο *Βίος του Αγίου Ιωσήφ του Υμνογράφου*, στήλ. 957-960, περιγράφει την περίπτωση ενός πατρικίου και ενός επισκόπου, αιχμαλώτων στην Κρήτη, που εκτελέστηκαν, γιατί αρνήθηκαν να αλλαξοπιστήσουν.

των αραβοκρητικών στολίσκων. Ναυλοχούσαν στο βάθος μικρών όρμων κατά μήκος των κύριων ναυτικών αξόνων αναμένοντας τη διέλευση εμπορικών σκαφών. Ειδικά παρατηρητήρια σε υπερψωμένα ακρωτήρια ή βουνοκορυφές εντόπιζαν τα διερχόμενα σκάφη και έδιναν το σύνθημα της επίθεσης. Ορισμένα τοπωνύμια υποδηλώνουν ανάλογες πρακτικές στην ελλαδική ενδοχώρα με δράστες αυτή τη φορά αραβοκρητικά αγήματα και θύματα διερχομένους.

Εν συνεχεία, οι τοπωνυμικές πηγές επιβεβαιώνουν τις ασαφείς μαρτυρίες των κειμένων ότι ορισμένα νησιά του Αιγαίου είχαν καταστεί ακατοίκητα. Για το λόγο αυτό τα εμπορικά πλοία δεν προσορμίζονταν στα λιμάνια τους, γεγονός που τα καθιστούσε άνευ ενδιαφέροντος για τους Αραβοκρήτες. Πρόκειται κυρίως για τις ανατολικές Κυκλάδες, στις οποίες δεν εντοπίζονται τοπωνύμια ούτε του τύπου «αράπης» ούτε του τύπου «σαρακηνός».

Τέλος οι τοπωνυμικές πηγές επιβεβαιώνουν τις υποψίες που προκαλούν ορισμένες γραπτές πηγές περί εμπορικών σχέσεων μεταξύ Αραβοκρητών και Ελλαδικών. Με την έγκριση των τοπικών βυζαντινών αρχών, οι Αραβοκρήτες εγκαθιστούσαν ολιγομελείς εμπορικές βάσεις στο ελλαδικό έδαφος. Τις τοποθεσίες αυτές επισημαίνουν ως σήμερα τα σωζόμενα τοπωνύμια αραβικής ετυμολογίας. Παρά τον περιορισμένο πληθυσμό τους, οι βάσεις αυτές επηρέασαν πολιτισμικά τον περιβάλλοντα χώρο, τουλάχιστον στην Αργολίδα και στην Αττική για τις οποίες διαθέτουμε κάποιες μελέτες. Δεν θα αποτελέσει έκπληξη αν η αρχαιολογική έρευνα εντοπίσει τέτοιες επιδράσεις και σε άλλες ελληνικές περιοχές, όπου επιβιώνουν αραβικής προέλευσης τοπωνύμια. Τίποτε δεν είναι γνωστό για την τύχη αυτών των βάσεων μετά την ανακατάληψη της Κρήτης από τους βυζαντινούς. Ίσως, όμως, θα πρέπει να μελετηθούν καλύτερα οι ιεραποστολικές οδοιπορίες του Νίκωνα του Μετανοείτε, ο οποίος μετά την Κρήτη διήλθε διδάσκοντας από περιοχές όπου εντοπίζονται αραβικής ετυμολογίας τοπωνύμια,[16] προφανώς για να εκχριστιανίσει τα υπολείμματα των αραβοκρητικών εμπορικών βάσεων.

Η σημαντικότερη, όμως, προσφορά των τοπωνυμικών πηγών αφορά το βυζαντινό θαλάσσιο εμπόριο και τις κύριες θαλάσσιες

[16] Βλ. τη διαδρομή που ακολούθησε ο Νίκων στο έργο της Elisabeth MALAMUT, *Sur la route des saints byzantins*, Παρίσι, 1993, σελ. 262-265.

οδούς. Τονίσαμε κατ' επανάληψη ότι τα τοπωνύμια της ομάδας «αράπης» και της ομάδας «σαρακηνός» δηλώνουν τοποθεσίες πρόσφορες για επιθετικές δραστηριότητες, οι οποίες πάντοτε γίνονταν στα σημεία διέλευσης εμπορικών σκαφών. Η διασπορά των τοπωνυμίων στο χάρτη υποδεικνύουν πολλαπλούς άξονες ναυσιπλοΐας, ήτοι:

α) στο Ιόνιο τα πλοία ακολουθούσαν την ακτογραμμή της Πελοποννήσου, διέσχιζαν τους πορθμούς μεταξύ Ζακύνθου και Αχαΐας, μεταξύ Ιθάκης και Στερεάς Ελλάδας και στη συνέχεια μεταξύ Κέρκυρας και Ηπείρου. Η ύπαρξη ενός τοπωνυμίου της ομάδας «αράπης» στο μυχό του Αμβρακικού κόλπου, αν δεν είναι νεότερο, ίσως υποδηλώνει κάποιο τοπικό εμπόριο.

β) στο Κρητικό πέλαγος, αρκετά πολυσύχναστος φαίνεται πως ήταν ο Λακωνικός κόλπος, ίσως εξαιτίας της μεγάλης βυζαντινής ναυτικής βάσης στο Έλος, αλλά και της αυξανόμενης σημασίας που αποκτά η Λακωνία μετά τα τέλη του 9ου αι.

γ) στο Αιγαίο τα τοπωνύμια δείχνουν ότι τα πλοία σπάνια κατευθύνονταν προς τα Δωδεκάνησα διασχίζοντας την αραβοκρατούμενη θάλασσα μεταξύ Κρήτης, Κυκλάδων, Κυθήρων και Καρπάθου. Συνήθως έπλεαν κατά μήκος των ανατολικών πελοποννησιακών ακτών, παρέπλεαν τη νότια Εύβοια και κατευθύνονταν προς τα μακεδονικά παράλια ή τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου και τον Ελλήσποντο. Υπήρχαν όμως τρεις σημαντικές διακλαδώσεις. Η μία, διά μέσου του Σαρωνικού, οδηγούσε προς την Κορινθο ή την Αττική. Η δεύτερη ακολουθούσε τον Ευβοϊκό, με προορισμό τον Παγασητικό. Η τρίτη ακολουθούσε τις βόρειες ακτές της Εύβοιας και στο ύψος της Σκιάθου στρεφόταν προς βορράν με τελικό προορισμό τη Θεσσαλονίκη. Όλες οι περιπτώσεις επιθέσεων κατά βυζαντινών σκαφών, που αναφέρουν οι αγιολογικές πηγές, συνέβησαν σε κάποιον από αυτούς τους θαλάσσιους δρόμους. Δεν αποτελεί συνεπώς υπερβολή να λεχθεί ότι οι Αραβοκρήτες, πανταχού παρόντες στις ελληνικές θάλασσες για ένα και μισό αιώνα, αποτέλεσαν ανασχετικό παράγοντα του εμπορίου στη νότια βαλκανική και ευθύνονται για την οικονομική καθυστέρηση που παρουσιάζει ο ελλαδικός χώρος σε σύγκριση με άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας.

Τελειώνοντας υπογραμμίζω ότι οι τοπωνυμικές πηγές, παρά τον περιορισμένο χαρακτήρα τους, παρέχουν πρωτογενές και αντικειμενικό υλικό για τη γνώση της ιστορίας. Στην προκειμένη περίπτωση, φωτίζουν μια πλευρά της τόσο λίγο γνωστής ιστορίας του εμιράτου της Κρήτης.

Παναγιώτης Γιαννόπουλος
Université Catholique de Louvain

Panayotis Yannopoulos

LA PRÉSENCE DES ARABES DE CRÈTE DANS L'ESPACE HELLÉNIQUE SELON LES SOURCES TOPONYMIQUES

Résumé

Un certain nombre de toponymes grecs suggèrent une présence arabe dans l'espace hellénique. En réalité, les sources narratives, et surtout celles hagiographiques, confirment le témoignage des toponymes car elles attestent une activité de la flotte arabe de l'émirat de Crète dans les mers grecques.

Les toponymes en question sont d'étymologie aussi bien grecque qu'arabe. L'utilisation par les populations locales de ces toponymes présuppose un usage assez long qui a permis leur enracinement dans le langage courant. Une interprétation linguistique les toponymes d'étymologie grecque renvoie à une présence arabe longue et significative dans l'espace hellénophone capable de mettre en marche le mécanisme de l'onomatopée. Les toponymes d'étymologie arabe, par contre, suggèrent une présence permanente des Arabes sur un territoire hellénique, réalité qui a obligé les populations autochtones d'accepter dans leur langue un terme étymologiquement non-signifiant.

Les toponymes d'étymologie grecque se repartissent à l'un des deux groupes: soit à celui d' *"arapis"* (= arabe) et ses composés ou ses dérivés, soit de celui de *"sarakinos"* (= arabe). Dans leur écrasante majorité ils désignent des endroits situés sur les côtes notamment des criques, des caps ou des îlots inhabités. Ainsi que les textes hagiogra-

phiques le disent, des flottilles arabes, cachés au fond des criques, derrière des caps ou des îlots, guettaient le passage des bateaux commerciaux qu'ils capturaient. La dispersion géographique de ces toponymes permet de tracer sur la carte les principales routes maritimes sillonnant les mers grecques. Les quelques toponymes situés dans l'arrière pays se localisent sur les points de passage des voyageurs et des marchandises que les Arabes convoitaient au même titre, puisque tous les deux avaient pour eux une valeur commerciale.

Par contre, les toponymes d'étymologie arabe se situent sur des territoires fertiles riches en réserves d'eau. Il n'y a ombre d'un doute qu'il s'agissait des installations permanentes, dont les habitants entretenaient des bonnes relations avec les populations grecques. Les sources narratives, à l'exception de la Vie de S. Pierre d'Argos, restes muettes sur cette question. Mais certains restes archéologiques confirment le témoignage des sources toponymiques: dans certains cas les Arabes de l'émirat de Crète ont développé des relations commerciales avec les sujets byzantins de Grèce.

Panayotis Yannopoulos

QUELQUES 'À CÔTÉ' DES EXPÉDITIONS BYZANTINES CONTRE L'ÉMIRAT DE CRÈTE EN 911 ET 949

La prise de Crète par les Arabes sous Michel II a crée une situation géopolitique que les Byzantins supportaient difficilement ; ils ont donc essayé à plusieurs reprises de la récupérer. Les circonstances de la prise de Crète par les Arabes et les tentatives byzantines pour reprendre l'île sont tellement débattues qu'il ne faut y revenir.[1]

Constantin Porphyrogénète, dans son *Livre de cérémonies*, comme on appelle communément le *Περὶ βασιλείου τάξεως*,[2] rapporte en détail les préparatifs, les forces mobilisées et le coût de deux de ces opérations : celle de 911, organisée par Léon VI sous le commandement de l'amiral Imerios,[3] et celle de 949, organisée par Constantin VII et Romain Ier sous le commandement de Constantin Gongylis.[4] L'une et l'autre ont abouti à un échec cuisant en dépit des moyens déployés.[5]

1 Cf. à ce propos V. CHRISTIDES, *The Conquest of Creta by the Arabs (ca. 824). A Turing Point in the Struggle between Byzantium and Islam*, Athènes, 1984.

2 Nos références se font dans la seule édition complète du livre, celle d'I. REISKE, *Constantinus Porphyrogenitus, De cerimoniis aulae byzantinae*, dans le *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, I, Bonn, 1829 ; le second volume (Bonn, 1830) contient les commentaires. Nous utilisons dans la suite l'abréviation *De Cer.* pour renvoyer à ce texte.

3 *De Cer.*, p. 651,13 à p. 664,2. Constantin ne fait pas un exposé sur l'expédition elle-même ; il décrit seulement les préparatifs et il s'attarde sur les détails techniques relatifs au coût des forces engagées. En outre, il y fait état des opérations parallèles qui d'une manière ou d'une autre avaient influencé le déroulement de l'expédition.

4 *De Cer.*, p. 664,3 à p. 678,22. Dans ce cas Constantin se limite à la description des forces engagées et leur coût.

5 La *Continuation de Théophane*, éd. I. BEKKER dans le *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1838, p. 474,18-20, parlant de la prise de Crète par Nicéphore Phocas, signale que les autorités, mais aussi les gens du peuple, ne voulaient pas attendre parler d'une nouvelle expédition contre Crète, en se souvenant des pertes en hommes et en matériel lors des expéditions de 911 et de 949. Pour contrarier toute entreprise analogue, les autorités avaient fait circuler la rumeur selon la-

Bien que tous cela soient connu,[6] certaines facettes n'ont pas attiré l'attention des historiens. Cette recherche est un état de la question de ces deux opérations, dont il faut rappeler, de manière succincte, les événements.

La tentative de Léon VI fait suite à un revirement de la situation. Sous Basile Ier, la flotte byzantine, sous la direction d'Ooryphas et de Nassar, avait pris une avance sur les Arabes, que l'empire n'a pas exploitée.[7] La retraite d'Ooryphas et la prise du commandement de la flotte arabe par deux chrétiens convertis, Léon de Tripoli et Damien, marquent le commencement de la domination arabe en Mer Égée, dont les points forts sont l'envahissement de Samos en 889 ou 892,[8] la prise de Démétrias en 901/902,[9] l'envahissement de Lémnos en 902[10] et la prise de Thessalonique en 904.[11] Il était clair que l'empire devait

quelle celui qui reprendrait l'île deviendrait aussi empereur. Ainsi, toute personne qui oserait parler d'une expédition contre Crète était soupçonnée de conspiration.

6 Surtout après l'étude magistrale et toujours irremplaçable de A. VASIVIEV, *Byzance et les Arabes*, tom. II, 1: *La dynastie macédonienne (867-959)*, Bruxelles, 1968.

7 Les victoires de ces grands stratèges byzantins sont rapportées par la *Continuation de Théophane*, p. 299,22 à p. 300,6 ; p. 300,12 à p. 301,20 ; p. 302,1 à p. 305,2 ; JEAN ZONARAS, *Epitome Historiarum*, éd. L. DINDORF, Leipzig, 1868-1874, vol. IV, p. 31,20 à p. 33,2 ; GEORGES CÉDRÉNOS, *Synophis Historiarum*, I-II, éd. I. BEKKER, dans *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, 1838-1839, II, p. 97,2-9 et p. 229,8 à p. 230,23.

8 Cf. *Continuation de Théophane*, p. 357,3-4 ; PSEUDO-SYMÉON MAGISTER, éd. I. BEKKER, dans *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1838, p. 701,18-20 ; *Continuation de Georges le Moine*, éd. I. BEKKER, dans *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1838, p. 852,15-17.

9 *Continuation de Théophane*, p. 364,11-13 ; SYMÉON MAGISTER ET LOGOTHÈTE, *Chronicon*, éd. S. WAHLGREN (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, 44/1), Berlin et N. York, 2006, p. 282, ch. 133, § 30 ; PSEUDO-SYMÉON, p. 703,16-17 ; *Continuation de Georges le Moine*, p. 860,2-4 ; JEAN CAMÉNIATES, *De excidio Thessalonicensi*, éd. I. BEKKER, dans *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1838, p. 506,1 à p. 507,4.

10 *Continuation de Théophane*, p. 365,6-7 ; LÉON GRAMMAIRIEN, *Chronographia*, éd. I. BEKKER, dans *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1842, p. 275,4-6 ; SYMÉON MAGISTER, p. 284, ch. 133, § 35 ; PSEUDO-SYMÉON, p. 704,8-9 ; *Continuation de Georges le Moine*, p. 861,6-7.

11 Outre le livre de Jean Caméniates (cf. *supra*, note 9) entièrement consacré au prise de Thessalonique, l'événement est encore rapporté par la *Continuation de Théophane*, p. 368,1-5, par le Continuateur de Georges Amartolos = LÉON GRAMMAIRIEN, p. 276,17 à p. 277,9, par SYMÉON MAGISTER, p. 285 à p. 286, ch. 133, § 40, et par Jean Skylitzès = GEORGES CÉDRÉNOS, II, p. 262,16-20.

réagir. C'est alors qu'entre en scène Imerios, nommé amiral par Léon VI en 904 ; il n'a pas pu éviter la prise de Thessalonique, mais il a empêché Léon de Tripolis d'attaquer la capitale byzantine. Après une première victoire contre les Arabes en 908,[12] Imerios partit pour l'Orient ; il a pu déloger les Arabes de Chypre, faire de l'île sa base d'où il organisait des incursions contre les côtes syriennes et il a finalement détruit la base navale arabe de Laodicée en 910.[13] Les décideurs de Constantinople ont jugé les augures favorables pour reconquérir Crète. Sous l'ordre impérial le stratège des Cibyrrhéotes et le chef de Mardaïtes ont envoyé trois bateaux espions en Syrie pour s'informer sur l'état de la flotte syrienne.[14] En outre, le gouverneur de Chypre a envoyé des espions dans la région du golfe de Tarse, aux côtes de la Cilicie, en Libye et à Laodicée pour sonder les intensions des Arabes.[15] L'empereur a mis à la disposition d'Imerios une grande flotte et suffisamment d'hommes pour partir contre Crète. Imerios n'a pas pu reprendre l'île. Au printemps de 912, il a ordonné une retraite générale. Au mois d'octobre de 912, au nord de Chio, la flotte arabe, sous le commandement de Léon de Tripoli et de Damien, a décimé la flotte byzantine, mettant ainsi le point final à l'expédition contre Crète.[16] Toutefois, la flotte arabe a subi aussi de pertes, ce qui explique sa disparition pour un certain temps de la Mer Égée.

L'opération de 911 prenait en compte seulement le rapport des forces. Les Byzantins étaient plus forts et leur moral était bon après leurs victoires ; ils avaient un commandant en chef ayant une bonne réputation et ayant réussi une opération analogue à Chypre. Tous les atouts étaient de leur côté. Mais les Byzantins n'avaient pas tenu compte de la solidarité arabe. Léon de Tripoli et Damien n'étaient pas des Arabes de Crète ; ils commandaient la flotte arabe coalisée. Ils ont pu couper Imerios de sa capitale, l'ont obligé de se replier avant de lui porter le coup final.

12 *Continuation de Théophane*, p. 371,19 à p. 372,9 ; PSEUDO-SYMÉON, p. 710,4-13 ; ZONARAS, vol. IV, p. 44,31 à p. 45,11.

13 VASILIEV, pp. 196-199 : les sources byzantines ne parlent pas de cette expédition, mais elle est rapportée et même très clairement par l'historien arabe Mas'ūdī.

14 *De Cer.*, p. 657,1-7 ; p. 660,6-12.

15 *De Cer.*, p. 657,7-12.

16 *Continuation de Théophane*, p. 376,23 à p. 377,4 ; SYMÉON MAGISTER, pp. 293-294, ch. 133, § 62. PSEUDO-SYMÉON, p. 715, 7-11, précise que cette bataille fut le point final de huit mois de guerre navale entre Imerios et Léon de Tripolis.

La flotte arabe, avec Léon de Tripoli en tête, refit son apparition en Mer Égée une dizaine d'années plus tard, mais avec moins de succès retentissants. Les Byzantins ont même passé à la contre-attaque. En 923, la flotte byzantine sous le commandement de Jean Rodinos prit sa revanche en détruisant la flotte arabe aux larges de Lémnos.[17] C'était la fin de la domination Arabe en Mer Égée. Constantin VII, épaulé par le coempereur Romain Ier, un ancien amiral, ne voulait pas commettre la faute de son père. De manière systématique a essayé d'isoler les Arabes de Crète en nouant, un peu avant 949, de bonnes relations avec les Lombards et les Arabes d'Espagne.[18] Puis il prit de mesures pour assurer la protection des côtes byzantines,[19] des îles[20] et de la capitale,[21] et il a confié la surveillance des passages vers la Mer Adriatique à une flotte spéciale.[22] En outre, il a envoyé six bateaux vers l'Afrique pour couper les voies d'approvisionnement de Crète en matériel de guerre,[23] tandis que trois bâtiments de la flotte impériale restaient en Espagne,[24]

17 *Continuation de Théophane*, p. 405,11-16 ; LÉON GRAMMAIRIEN, p. 309,18 à p. 310,1 ; SYMÉON MAGISTER, p. 320, ch. 136, § 28 ; PSEUDO-SYMÉON, p. 735,10-14 ; *Continuation de Georges le Moine*, p. 897,17 à p. 898,2 ; GEORGES CÉDRÉNOS, II, p. 303,15-20 ; ZONARAS, vol. IV, p. 59,18-24.

18 *De Cer.*, p. 660,13 à p. 662,11 : les relation avec les Lombards ; *De Cer.*, p. 664,10-11 : les envoyés Byzantins en Espagne.

19 La garde de côtes méridionales de l'Asie Mineure était confiée à 2 *pamphyli* et 4 *ousiaka* du thème de Cybirrhéotes (*De Cer.*, p. 665, 8-10), à 6 *galees* du thème d'Attalie (*De Cer.*, p. 665, 14-15) et à 2 *galees* du thème de l'Antioche (*De Cer.*, p. 665, 14-15).

20 L'unique *galea* de Carpathos est restée sur place pour protéger l'île (*De Cer.*, p. 665,16-18), tandis qu'une flotte importante, composée de 4 *dromones* et un *ousiakon* équipée de 1.100 hommes, est restée à Rhodes pour protéger l'île et Étienne, le frère de l'impératrice (*De Cer.*, p. 665,11-13).

21 La protection de Constantinople était assurée par un *pamphylos* et 24 *ousiaka* de la flotte impériale (*De Cer.*, p. 664,12-13) et par le stratège de la Mer Égée en tête d'une flotte de 6 *pamphyloi* et de 4 *ousiaka* (*De Cer.*, p. 664,17 à p. 665,1).

22 *De Cer.*, p. 664,9-10 : cette flotte, composée de 10 bateaux *ousiaka*, semble être équipée par des Russes ; 7 de ces bateaux stationnaient à Dyrrhache et 3 en Calabre.

23 *De Cer.*, p. 665,4-6. Cette flotte, équipée de 1.320 hommes, était commandée par l'*assecrétis* Jean, qui portait le titre assez élevé de *protospathaire*. Il semble qu'il s'agissait de bateaux du thème de Samos, puisque Constantin les mentionne parmi les bateaux thématiques, immédiatement après les bateaux de Samos qui avaient participé à l'expédition.

24 *De Cer.*, p. 664,10-11. Cette flottille était commandée par un certain Étienne qui portait le titre très peu élevé de *nipsistiaire* et qui avait pour fonction de veiller sur les portes du palais.

sans doute pour intercepter toute aide destinée aux Arabes de Crète. Ce n'est qu'après que la flotte byzantine, chargée d'hommes, mit le cap sur Crète. L'opération de 949 semble donc mieux organisée. Constantin et Romain n'ont pas non plus voulu confier l'expédition à un militaire ; l'expérience désastreuse d'Imerios dictait un changement de stratégie aussi au niveau du chef des opérations. Constantin Gongylis, un haut fonctionnaire du Palais, est nommé à la tête des armés. Gongylis, n'ayant aucune expérience en matière militaire, n'a pas pris des mesures appropriées pour protéger le camp byzantin. Une attaque imprévue des Arabes a dispersé les forces byzantines qui dans le désordre général ont connu une cuisante défaite.

Ce rapide exposé des faits historiques donne l'impression que tout est connu au sujet de ces deux expéditions byzantines contre Crète. Cette impression est peut-être vraie pour les faits majeurs. Or, une série des questions subsidiaires, celles que nous appelons des 'à côté' restent toujours sans réponse ou sans réponse satisfaisante. Comme déjà dit, nous n'envisageons pas donner de réponses à ces questions, mais de les poser dans l'espoir qu'elles vont susciter de nouvelles recherches en la matière.

Les premiers 'à côté' concernent les données chiffrées transmises par Constantin VII au sujet des deux opérations. Disons dès le départ que le texte de Constantin VII n'est pas un exemple de clarté ; il y a de répétitions et de fautes des calcules dues soit à l'auteur soit aux copistes, tandis que le lecteur se perd dans un labyrinthe de détails. En outre, certains passages laissent flâner le doute comme et notamment les passages où l'auteur fait état de troupes ou de bateaux non mentionnés lors du calcule les frais. À titre d'exemple, le coût des bateaux transporteurs des troupes n'est pas donné. Mais les matelots des navires ayant transité les soldats ont touché une solde.[25] Rien n'est dit non plus au sujet des bateaux d'accompagnement qui étaient toutefois présents.

Pour l'expédition de 911, Constantin VII est relativement clair. Il parle de trois phases de cette opération.[26] Dans un premier temps l'empereur a consulté ses stratèges afin de savoir quel pouvait être l'apport de chacun lors d'une éventuelle opération contre les Arabes

25 *De Cer.*, p. 662,16.

26 VASILIEV, pp. 201-202, fait la même remarque, mais il distingue deux phases.

de Crète.[27] Dans un deuxième temps, les forces réunies sont mises en route pour Crète.[28] Dans un troisième temps, l'empereur calcule le coût de l'opération.[29] Puisque les forces engagées ne sont pas du même nombre que celles prévues, nous résumons dans deux tableaux les données de notre texte.

TABLEAU 1 : LES TROUPES PREVUÉES POUR L'EXPÉDITION DE 911

Affectation	Hommes
La Marine	
Marine impériale	12.000
	+ 700 Russes
Thème des Cibyrrhéotes	5.600
	+ 1.000 réservistes
Thème de Samos	4.000
	+ 1.000 réservistes
Thème de la Mer Égée	3.000
	+ 1.000 réservistes
Total des forces nautiques	28.300
Forces terrestres transportées par la Marine impériale	
Sclorarioi Thracesiens et Macédoniens	1.037
Thraces	3.000 *
Arméniens de Sebastie	1.000
Arméniens de Platanion	500
Arméniens de Prinée	500
Totale des forces terrestres	6.037
Total des forces prévues	34.337

* Il y a une faute au sujet du nombre des hommes du thème de Thrace. Le *De Cer.*, p. 652,4-5, parle de 1.000 hommes, mais en additionnant les forces, il présuppose 3.000 hommes. Plus loin, *De Cer.*, p.655,15, quand l'auteur cite les personnes ayant touché une solde, il dit clairement que le thème a procuré 3.000 soldats.

27 *De Cer.*, p. 651,18 à p. 652,8.
28 *De Cer.*, p. 652,9 à p. 654,6.
29 *De Cer.*, p. 654,7 à p. 656,18.

TABLEAU 2 : LES TROUPES ENGAGÉES LORS DE L'EXPÉDITION DE 911

Affectation	Rameurs engagés	Guerriers engagés	Total engagés	Total prévus
Marine impériale				
60 dromones	13.800	4.200	18.000	
20 pamphyloi lourds	3.200		3.200	
20 " légers	2.600		2.600	
			Russes 700	
			total 24.500	12.700
			et 5.937 autres*	6.037
Cibyrrhéotes				
15 dromones	3.450	1.050	4.500	
6 pamphyloi lourds	960		960	
10 " légers	1.300		1.300	
			total 6.760	6.600
Samos				
10 dromones	2.300	700	3.000	
4 pamphyloi lourds	640		640	
8 " légers	1.040		1.040	
			total 4.680	5.000
Mer Égée				
7 dromones	1.610	490	2.100	
3 pamphyloi lourds	480		480	
4 " légers	520	700	520	
			total 3.100	4.000
*Hellade***				
10 dromones	2.300		3.000 (?)	non prévus
Total général		total	52.064 ou 49.064	39.974

* Passage sans doute mal rapporté ; le *De Cer.*, p. 652,13-14, en additionnant les chiffres partielles note 'ensemble 23.800'; immédiatement après, il ajoute 'tous ensemble 23.002', chiffre qui n'est pas en relation avec ceux qui précèdent. Parmi ces 23.800 hommes il faut faire la part de 4.087 Mardaïtes installés dans les provinces occidentales de l'empire et donc la participation n'était pas initialement prévue ; ils sont mentionnés par le *De Cer.*, p. 655,4-11, parmi ceux qui ont touché une solde. En outre il faut y compter les 5.937 Sclolarioi Thracesiens et Macédoniens, Thraces, Arméniens de Sebastie, Arméniens de Platanion, Arméniens de Prinée (ils étaient prévus au nombre de 6.037) ayant, selon le *De Cer.*, p. 655,13 à p. 656, 6, touché une solde ; cf. tableau 3.

** Il y a un problème avec ce thème. Sa participation aux opérations n'était pas prévue, mais le *De Cer.*, p. 653,15-16, cite ses forces comme ayant participé. Or, quand il est question des soldes touchées par les soldats, le thème de l'Hellade n'est pas mentionné. Impossible de savoir si finalement ce thème a participé ou non aux opérations.

Une seule remarque au regard de ces deux tableaux : finalement, Léon VI a pu mobiliser plus de forces prévues pour son expédition contre l'émirat de Crète. Le sujet n'est toutefois pas dépourvu de problèmes : le texte laisse flâner des doutes quand à la participation du thème de l'Hellade aux opérations. Nous n'amputons pas ces imprécisions au seul auteur ; il se peut que les copistes soient aussi responsables. Pour avoir une image aussi complète que possible de cette expédition il faut estimer son coût, avant d'avancer vers les observations.

TABLEAU 3 : PERSONNES AYANT TOUCHÉ UNE SOLDE

Origine des forces	Personnes soldées	Sommes payées
Marine impériale	12.502	114.490 sous d'or
Réserviste de la marine impériale	1.000	5.000 sous d'or
Russes	700	7.200 sous d'or
Mardaïtes	5.087	41.584 sous d'or
Scholarioi	1.037	10.176 sous d'or
Thraces	3.000	6.000 sous d'or*
Arméniens de Sebastie	1.000	8.160 sous d'or
Arméniens de Platanion	500	3.000 sous d'or
Arméniens de Prinée	400	2.000 sous d'or
Cibyrrhéotes	6.760	15.954 sous d'or
Samos	5.680	14.483 sous d'or
Mer Égée	4.100	11.091 sous d'or
Total	41.766	239.138 sous d'or

* Faute de calcule. Le texte de *De Cer.*, p. 655,15-16, note que chaque soldat a touché 2 sous d'or ce qui donne : 3.000 soldats x 2 sous d'or = 6.000 sous d'or ; le texte donne 5.784 sous d'or, mais dans l'addition générale il présuppose 6.000 sous d'or.

Il y a plusieurs observations à faire au regard de ces trois tableaux. D'abord, le texte n'est pas suffisamment clair quant il parle des Mardaïtes, des Scholarioi, des Thraces et des Arméniens. C'est à partir des informations au sujet des personnes ayant touché une solde que nous saisissons qui faut les comptabiliser dans le cadre de la marine impériale. En outre, Constantin quand il parle de soldats ayant touché une solde, ne cite pas le nombre des navires engagés et presque tous les historiens qui ont étudié l'expédition pensent que les 177 bateaux mentionnés avaient réellement participé aux opérations. Or, le thème de l'Hellade qui devait participer à l'expédition avec 10 dromons et 3.000 hommes, n'a pas participé. Ce n'est pas dans nos intentions de savoir le pourquoi. Il faut toutefois souligner que les bateaux, sensés d'avoir participer à l'expédition de 911, n'étaient pas 177, mais 167 au plus.

Un autre 'à côté' concerne le montant des soldes touchées par les soldats. Non seulement les soldes ne sont pas équitables, mais nous observons parfois de différences énormes. Par ex. entre un Thracesien ou un Arménien de Prinée ayant touché chacun 2 sous d'or, un Arménien de Sebastie qui a touché 4 sous d'or et un de Platanion qui en a touché 6, les différences sont difficilement explicables. Il reste de savoir le pourquoi.

Il est faux de dire que l'expédition de 911 a coûté 239.138 sous d'or. Cette somme représente seulement les soldes déboursées. Le texte note clairement que les provinces sont aussi mises à contribution car elles étaient obligées de fournir des armes et des provisions.[30] Le véritable coût de l'expédition de 911, reste toujours à établir.

Un dernier élément chiffré relatif à l'expédition de 911 qui pose de questions concerne les avances. Selon le Porphyrogénète, certains soldats ont touché une avance de leur solde. Impossible de savoir sur quels critères des avances ont été versées à ces hommes et non à d'autres. L'hypothèse de A. Vasiliev selon laquelle cette avance était destinée à couvrir les frais de route des soldats n'est pas tenante, car dans ce cas elle devait être versée à tous. Encore un 'à coté' qui demande une réponse. Voici en tout cas la liste des avances.

TABLEAU 4 : SOLDATS AYANT TOUCHÉ UNE AVANCE

Origine des soldats	Nombre des bénéficières	Avance versée
Thèmes de Cibyrrhéotes, de Samos et de la Mer Égée	3.000	6.000 sous d'or*
Arméniens de Sebastie	988	4.035 sous d'or**
Arméniens de Prinée	500	1.000 sous d'or
Mardaïtes	5.087	20.864 sous d'or***

* Faute dans le *De Cer.*, p. 656,8-10, qui parle de 283 livres et 24 sous d'or (= 20.400 sous d'or), tandis qu'il fallait indiquer 83 livres et 24 sous d'or (= 6.000 sous d'or).

[30] Le *De Cer.*, p. 657,1 à p. 660,12, s'attarde sur la contribution de chaque région de l'empire, sans toutefois indiquer chaque fois le coût de cette contribution.

** Faute de calcule. *De Cer.*, p. 656,13-16, détaille en citant la solde pour chaque groupe de soldats, à savoir 5 tourmarques x 15 sous d'or = 75 sous d'or ; 10 drongaires x 6 sous d'or = 60 sous d'or ; 8 comites x 5 sous d'or = 40 sous d'or ; 965 soldats x 4 sous d'or = 3.860 sous d'or ; total : 988 hommes ayant touché 4.035 sous d'or. Or, le texte se trompe et donne 55 livres et 7 sous d'or (= 3.967 sous d'or). Cette addition est à l'origine d'une autre faute de calcule, car les 53 sous d'or manquants sont comptés lors de l'adition finale qui paraît ainsi être en désaccord avec les postes partiels.

*** Faute de calcule analogue à la précédente. Le *De Cer.*, p. 656,10-13, note que le corps des Mardaïtes comptait 3 tourmarques x 36 sous d'or = 108 sous d'or ; 42 drongaires x 12 sous d'or = 504 sous d'or ; 42 comites x 6 sous d'or = 252 sous d'or ; 5.000 soldats x 4 sous d'or = 20.000 sous d'or ; total : 5.087 hommes ayant touché 20.864 sous d'or. Or, le texte parle de 21.584 (une livre d'or en plus), mais lors de l'addition finale, l'auteur additionne de la somme correcte.

Le plus spectaculaire dans ce tableau ne sont pas ses fautes de calcules, mais les questions qu'il pose. Pourquoi parmi les 1.000 Arméniens de Sebastie, 22 n'ont pas touché une avance ; pourquoi les Arméniens de Platanion n'ont rien reçu comme avance ; comment 500 Arméniens de Prinée ont touché une avance, tandis que seulement 400 ont touché une solde. Faut-il supposer qu'une centaine des soldats après avoir touché l'avance se sont évadés ? Encore un mystère à dévoiler. Finalement pourquoi seuls 3.000 soldats thématiques ont touché une avance parmi les 16.540 qui ont participé aux opérations et qui ont touché une solde.

Pour l'expédition de 949, Constantin VII est plus bavard et de ce fait beaucoup moins clair. Puisque l'opération de 949 le concerne personnellement, son récit est beaucoup plus réservé. En outre, il utilise un autre système de comptage qui ne facilite pas toujours la compréhension, tandis que les fautes de calcule sont plus courantes. Pour rendre le tout plus compliqué, Constantin est souvent ambigu quant à l'appellation des différents types de bateaux engagés lors de cette expédition.

Avant d'organiser son expédition contre les Arabes de Crète, Constantin a essayé de nouer des relations amicales avec certains de ses voisins, afin qu'ils observent au moins une neutralité pendant les opérations. La voie diplomatique a donné certains résultats positifs avec l'Espagne, mais les Arabes de Syrie, de Sicile et d'Afrique restaient toujours des ennemis redoutables. Il faillait donc assurer la protection des régions de l'empire exposées à une éventuelle opération arabe de diversion. En outre, Étienne, le fils cadet du coempereur Romain Ier

était exilé à la Proconèse depuis le 27 janvier 945, du fait de s'être révolté contre son propre père ; il était transféré à Rhodes où il était mis en surveillance pour éviter tout contact avec les Arabes. Ces éléments historiques sont nécessaires pour comprendre pourquoi une partie de la flotte est restée sur place sans partir contre l'île de Crète. Constantin fait, comme d'habitude, une distinction très nette entre la marine thématique et la marine impériale qui comptait 150 bâtiments, donc 50 étaient consignés à l'arrière garde et 100 ont participé à l'expédition.[31]

TABLEAU 5 : FORCES NAVALES CONSIGNÉES À COUVRIR L'EXPÉDITION

Bateaux	Aire d'affectation	Hommes
1. *Marine impériale*		
7 ousiaka chelandia	Dyrrachium et Dalmatie[32]	793
3 ousiai	Calabre	(estimation: 318)
3 ousiai	Espagne	324
4 dromones	Afrique	880
3 chelandia	Afrique	360 ou 324*
1 pamphylos	Constantinople	(estimation: 150)
24 ousiai	Constantinople	(estimation: 2.592)
4 dromones	Rhodes	880
1 ousia	Rhodes	(220 ou 108) **
2. *Marine provinciale*		
Mer Égée		
6 chelandia pamphyloi	Constantinople	720
4 chelandia ousiaka	Constantinople	432
1 ousia	chercher du bois pour 950	(estimation: 108)
Cibyrrhéotes		
2 pamphyloi	Cibyrrhéotes	300
4 ousiaka	Cibyrrhéotes	(estimation: 440)
2 ousiai	chercher du bois pour 950	(estimation: 216)
Attalie		
6 galees	Attalie	?
Antioche isaurienne		
2 galees	Antioche isaurienne	?
Carpathos		
1 galea	Carpathos	?
		Total: entre 8.733 et 8.585 sans compter les équipages de 9 *galees*

[31] Le *De Cer.*, p. 664,6-7, n'est pas clair quant à la composition de la flotte impériale ; il note qu'elle totalisait 150 unités, dont 6 *pamphyloi* et 100 *ousiaka chelandia*, sans spécifier le type des autres 44 vaisseaux.

[32] Constantin note (*De Cer.*, p. 664,9-10), que les bateaux d'Adriatique étaient équipés

* *De Cer.*, p. 665,5-6. Le texte est ambigu : il dit '3 *chelandia* et 4 *dromones* équipés chacun de 220 hommes'. Il n'est pas clair si seuls les *dromones* comptaient chacun 220 hommes ou si les *chelandia* étaient aussi équipés de 220 hommes. VASILIEV, p. 333, adopte l'hypothèse des *chelandia* équipés aussi de 220, et fait monter le nombre des hommes envoyés en Afrique au nombre des 1.540, position qui nous semble erronée.

** *De Cer.*, p. 665,13. Le texte est ambigu ; il note '1 *ousia* et 4 *dromones* équipés chacun de 220 hommes'. Il n'est pas clair si seuls les *dromones* étaient équipés de 220 hommes ou si l'unique *ousia* était aussi équipée de 220, chose plutôt improbable, car une *ousia* comptait couramment 108 hommes.

? Constantin VII ne parle pas du nombre des hommes qui équipaient une *galea*.

Au regard de ce tableau il devient clair que les Byzantins craignaient que les Arabes ne resteraient pas des observateurs après le déclanchement de l'expédition contre Crète ; la solidarité arabe pouvait se manifester sous la forme d'une opération de diversion. Tenant compte des dispositifs laissés sur place, les côtes méridionales de l'Asie Mineure, les îles de Rhodes et de Carpathos ainsi que la capitale paraissaient aux yeux des Byzantins comme étant les plus exposés à une opération maritime syrienne.

Au sujet de Russes, de Dalmates et de prisonniers de guerre, Constantin est loin d'être clair. Dans un premier temps, il signale que les bateaux consignés à la protection des côtes dalmates étaient au nombre des 7, tandis que 3 autres patrouillaient aux larges de la Calabre ; le texte ne dit rien au sujet des équipages de ces bateaux. Mais, quand il parle des soldes, Constantin précise que les 793 prisonniers de guerre Dalmates, qui équipaient les 7 bateaux en Dalmatie, avaient touché une solde de 8.369 sous d'or ; il passe sous silence les 3 bateaux

par des Russes. Ensuite (*De Cer.*, p. 664, 15-16), il comptabilise 624 Russes, dont 55 esclaves, 360 Dalmates et 700 prisonniers de guerre comme faisant partie de la marine impériale sans toutefois spécifier à quel titre et sans indiquer s'il s'agissait de mêmes personnes avec celles qui équipaient les bateaux d'Adriatique. Plus loin (*De Cer.*, p. 667,16-17), en parlant des soldes, le texte met dans le même panier les prisonniers de guerre, les Russes, et les Dalmates et il ajoute quelque lignes plus loin (*De Cer.*, p. 667,20 à p. 668,3) que les 'prisonniers de guerre Dalmates' qui équipaient les 7 chelandia qui protégeaient les côtes dalmates étaient au nombre de 793 ; ils avaient touché une solde en argent qui équivalait à 8.369 sous d'or. Cela est en contradiction flagrante avec ce qu'il écrivait en avant (*De Cer.*, p. 664,4-10), à savoir que les bateaux qui protégeaient les côtes dalmates étaient équipés par des Russes.

en Calabre. À notre avis il est au moins exagéré que les 793 prisonniers de guerre Dalmates aient touché une solde de 8.369 sous d'or, c'est-à-dire plus que 8 pièces par personne, quand les 1.250 hommes du thème de la Mer Égée avaient touché 4.992 sous d'or et les 1.548 hommes du thème de Samos 9.668 sous d'or. Certes, les soldes n'étaient pas les mêmes pour tous, mais la différence est énorme. Il doit avoir une autre explication. Constantin, quand il parle des étrangers de la marine impériale, fait état de 629 Russes, de 368 Dalmates et de 700 prisonniers de guerre ; les Russes et des Dalmates équipaient 9 navires appelés *karavia* et les prisonniers de guerre 2 autres navires appelés *monéria*.[33] Ces 11 bâtiments ne sont pas comptabilisés parmi les vaisseaux de la flotte impériale. Les étrangers engagés, sous quelque forme quelle en soit, étaient alors au nombre des 2.489 (629 Russes, 368 Dalmates et 700 prisonniers de guerre qui équipaient les 9 *karavia* et les 2 *monéria*, et 793 Dalmates qui équipaient les 7 vaisseaux en Dalmatie). Si les 8.369 sous d'or constituaient la solde pour tous les étrangers, c'est-à-dire un peu plus que 3 sous d'or par personne, la solde paraîtrait acceptable, même si elle dépassait celle touchée par les hommes du thème de la Mer Égée. C'est un des exemples de la confusion qui règne dans les comptes du Porphyrogénète.

Le corps expéditionnaire chargé à attaquer Crète était composé, comme d'habitude, de forces navales et de forces pédestres. En outre, un certain nombre des soldats pédestres est comptabilisé avec les forces navales puisque ces soldats étaient transités par des bateaux où ils servaient comme combattants. Il y a toutefois un cas douteux : celui des Russes, des Dalmates et des prisonniers de guerre. Comme cela dit, ils montaient des navires qui leurs étaient propres, mais l'état de notre documentation ne permet pas de savoir la composition de cette force. En outre, il faut faire la distinction entre les Dalmates en question et les prisonniers dalmates qui équipaient les bateaux qui montaient la garde en Mer Adriatique.

[33] *De Cer.*, p. 664,9-16 et p. 667,16 à p. 668,3.

TABLEAU 6 : FORCES NAVALES DE L'ECXPÉDITION DE 949

Bateaux	Hommes
Marine impériale	
7 pamphyloi	(estimation : 1.050)
33 chelandia ousiaka	(entre 3.630 et 3.564)*
20 dromones	6.000
40 ousiai	(estimation : 4.320)
nombre non précisé de Sandalia et Aliadia	
Autres	
9 karavia**	629 Russes, dont 45 esclaves, 368
2 moneria**	Dalmates et 700 prisonniers de guerre[34]
Cibyrrhéotes	
6 chelandia pamphyloi	900
6 chelandia ousiaka	660
nombre non précisé de Sandalia et Aliadia	
Samos	
6 pamphyloi	900
6 chelandia ousiaka	648
nombre non précisé de Sandalia et Aliadia	
Péloponnèse	
4 chelandia	(entre 600 et 432)***
nombre non précisé de Sandalia et Aliadia	
Mardaïtes installés dans les thèmes de Nicopolis, du Péloponnèse et de Cephalonie	3.000[35]
Total	entre 23.405 et 23.161 hommes

* Selon le cas, les *chelandia ousiaka* étaient équipés de 108 à 110 hommes.

** Constantin ne dit rien au sujet de ces navires, mais quand parle des soldes (*De Cer.*, 674,9-10), il signale que les Russes équipaient les 9 *karavia* et les prisonniers de guerre les 2 *monéria*.

*** Impossible de savoir s'il s'agit de *chelandia ousiaka* (équipé de 108 ou 110 hommes) ou *chelandia pamphyloi* équipés de 150 hommes.

[34] *De Cer.*, p. 664, 15-16 et p. 667,16-17.

[35] *De Cer.*, p. 665,19-21. Toutefois, lors de l'estimation du coût de la participation de la marine impériale aux opérations, les Mardaïtes n'y sont pas comptabilisés ; ils sont comptabilisés (*De Cer.*, p. 668,10-13) avec les forces terrestres.

Mais les autorités byzantines, lors l'opération de 949, comme pour celle de 911, ont dû faire appel aux forces purement terrestres, aussi bien pédestres qu'équestres. Tout n'est toutefois pas clair, car les Mardaïtes des thèmes occidentaux sont mentionnés parmi les hommes considérés comme marins et aussi parmi les forces terrestres. Un autre grand problème concerne les forces du thème des Thracesiens, car ces forces thématiques mises à part, le texte fait état des Arméniens qui stationnaient au long du littoral du thème comme gardes-côtes, sans toutefois spécifier s'il s'agissait des recrus locaux ou des hommes déplaçaient dans le cadre de l'expédition de 949.[36] Le tableau qui suit donne une image des forces terrestres mobilisées.

TABLEAU 7 : FORCES ÉQUESTRES DE L'EXPÉDITION 949

Origine des hommes	Nombre
Thème de Thrace	139
Scholarioi stationnant dans le thème de Thrace	354
Thème de Macédoine	83
Scholarioi stationnant dans le thème de Macédoine	293
Excubiteurs	700
Hikanates	456
Arméniens installés dans le thème des Anatoliques	1.000
Slaves installés dans le thème d'Opsikion	220
Thracesiens	150
Arméniens installés dans le thème des Thracesiens	50*
Thème de Kharpezikion[37]	446
Total	3.891[38]

* *De Cer.*, p. 667,3-7 : 600 Arméniens se trouvaient sur le thème des Thracesiens, mais seulement 50 sont passés à Crète.

[36] *De Cer.*, p. 667,3-5.

[37] Il n'y a pratiquement pas d'information sur le thème éphémère de Kharpezikion, cf. VASILIEV, p. 335. Le *De Cer.*, p. 666,20 à p. 667,1, précise que les autorités trouvaient que les cavaliers engagés n'étaient pas en nombre suffisant et qu'il faillait encore engager 800 cavaliers, en raison de 4 sous d'or par cavalier. On a alors fait appel au thème de Kharpezikion qui a pu fournir des cavaliers pour seulement 1.784 sous d'or c'est-à-dire 446 hommes.

[38] Pour des raisons inconnues, VASILIEV, p. 337, estime que les cavaliers engagés étaient au nombre des 4.643.

En additionnant les données de tous les tableaux, nous arrivons à 207 bateaux engagés d'une manière directe ou indirecte à l'expédition de 949 ; à ce nombre ne sont pas comptabilisées les petites embarcations et d'autres bâtiments auxiliaires. Les 78 bateaux n'étaient pas directement impliqués aux opérations ; ils assuraient le bon déroulement de l'expédition en protégeant les points sensibles de la défense byzantine. Le nombre des hommes engagés reste moins clair. Entre 23.405 et 23.161 hommes équipaient les vaisseaux, tandis que 3.891 ont débarqué sur l'île de Crète. Or, ces données ne cadrent pas avec le nombre des personnes mentionnées comme ayant touché une solde. En outre, les forces du thème du Péloponnèse, qui a participé à l'expédition avec un nombre de soldats estimé entre 432 et 600, n'apparaissent pas dans la liste des soldes et cela malgré le fait que l'auteur note qu'il y avait quatre thèmes qui étaient soldés.[39] Un autre problème est que Constantin ne cite pas toujours le nombre des personnes soldées et de ce fait nos données à ce propos du tableau suivant sont approximatives.

TABLEAU 8 : LE COÛT DE L'EXPÉDITION DE 949

Poste budgétaire	Personnes soldées	Soldes	Avantages en nature
Marine impériale	entre 22.421 et 22.207*	127.122 sous d'or et	
	793	4 milliarenses	
Dalmates	1.250	8.369 sous d'or	
Mer Égée**	1.548	4.992 sous d'or	
Samos***	3.000	9.668 sous d'or	
Mardaïtes occidentaux****	1.560	24.000 sous d'or**	
Cibyrrhéotes******	493	12.748 sous d'or	
Thrace et ses Schlolarioi	376	12.341 sous d'or	9 scaramagia
Macédoine et ses Scholarioi	1.156	9.428 sous d'or	20 scaramagia
Excubiteurs et Hikanates	446	33.840 sous d'or	112 scaramagia
Kharpezikion	220	1.784 sous d'or	
Slaves d'Opsikion		387 sous d'or	
Coût du matériel destiné aux bateaux équipés par les Russes, les Dalmates et les prisonniers de guerre.		1.728 sous d'or	
Totaux		246.407 sous d'or et 4 milliarenses	141 scaramagia

[39] *De Cer.*, 667,14.

* Y compris les Russes, les Dalmates et les prisonniers de guerre qui équipaient les 7 *karavia* et les 2 *monéria* ; ne sont pas comptés les 793 Dalmates qui équipaient les 10 vaisseaux de la Mer Adriatique.

** Le thème était mobilisé pour protéger la capitale.

*** Les forces du thème ont participé à l'expédition.

**** *De Cer*, p. 668,11-19 : Les Mardaïtes ont reçu 12.000 sous d'or comme avance. Une partie de la somme (2.592 sous d'or) était donnée par le patrice Michel Ouranos au patrice Krinitès ; le reste était versé par la caisse du vestiaire impérial. En outre, ils devaient toucher pendant quatre mois une pièce d'or par mois, ce qui faisait encore 12.000 sous d'or.

***** Ne sont pas comprises les forces restées sur place pour protéger les côtes méridionales de l'Asie Mineure.

Le coût de l'expédition de 949 s'éleva au moins à 246.407 sous d'or, 4 *miliarenses* et 141 *scaramagia*. Dans ce cas aussi il s'agit d'une somme qui ne correspond pas à la réalité, car les frais de l'armement, de l'approvisionnement alimentaire et du matériel ne sont pas comptabilisés. En outre, sans oublier le cas du thème du Péloponnèse, Constantin note que les 150 cavaliers du thème des Thracesiens n'ont pas touché une solde, car selon les accords passés ils auraient dû toucher leur solde après le débarquement à Crète.[40] Rien n'est clair au sujet de ces soldats, s'ils ont ou non débarqué.[41] En outre, parmi les 700 Arméniens qui stationnaient dans le thème des Thracesiens et qui, selon le plan initial, devaient aussi partir pour Crète, seuls 50 ont quitté les côtes du nord-ouest de l'Asie Mineure, car les bateaux de débarquement faisaient défaut.[42] Or, Constantin ne dit pas si ces Arméniens ont touché une solde ou s'ils devaient être payés après le débarquement, comme c'était le cas des Thracesiens. En tout cas, même les 50 Arméniens qui ont débarqué n'apparaissent pas dans le compte des soldes. D'autres questions surgissent au regard de ces tableaux. Notamment, Constantin signale la présence dans le corps expéditionnaire des 1.000 Arméniens récemment installés sur le territoire de thème des Anatoliques contre l'obligation d'un service militaire.[43] Dans le volet des soldes, l'auteur oublie ces 1.000 Arméniens qui toutefois, selon ses

[40] *De Cer.*, p. 669,11-13.

[41] Le *De Cer.*, p. 667,1-3, reste peu clair en signalant : 'c'est auprès des chefs qu'il faut chercher des informations plus détaillées au sujet des personnes de ce thème (NB. le thème des Thracesiens) qui ont débarqué à Crète'.

[42] *De Cer.*, p. 667,3-6.

[43] *De Cer*, p. 666,13-15.

propres dires, offraient leurs services contre une solde. Faut-il penser que ces Arméniens n'ont pas finalement participé aux opérations ou qu'il s'agit d'une banale omission due à l'oublie ? Quelque soit la réponse, il est clair que toute tentative de compter les hommes qui ont participé aux expéditions de 911 et de 949 et toute tentative de calculer le coût de ces opérations s'avèrent vaines à cause notamment de la nature de notre documentation. Cela explique en grande partie les différences observées entre les chercheurs. A. Vasiliev pense que lors de l'expédition de 911, donc le coût est évalué à 270.002 sous d'or, ont participé 177 bateaux et 47.127 hommes[44] ; pour l'expédition de 949, il ne donne pas un nombre total des bâtiments et des hommes qui ont participé, mais il estime qu'elle aurait dû coûter 118.277 sous d'or, tandis qu'elle a entraîné d'autres frais estimés à 169.093 sous d'or.[45] W. Treadgold évalue les hommes de l'expédition de 911 à 44.908 et le coût à 239.128 sous d'or ; ceux de l'expédition de 949 à 27.010 homes et le coût de l'opération à 209.622 pièces d'or.[46] Pour D. Tsougarakis, à l'expédition de 911 ont participé 177 bateaux et 53.064 hommes, tandis que le coût de l'opération s'éleva à 270.002 sous d'or[47] ; l'expédition de 949 a coûté selon lui 120.005 sous d'or tandis qu'ont participé 137 bateaux et 28.347 hommes,[48] nombre toutefois qu'il ne juge pas certain.[49] Th. Detorakis, propose 38.033 hommes pour l'expédition de 911,[50] sans aucune autre précision et sans avancer des estimations pour l'expédition de 949. Il est inutile de continuer. Il est suffisamment clair que rien n'est certain. Il faut donc vérifier les données concernant le nombre des bateaux et des hommes engagés. Ensuite il faut vérifier les calculs de Constantin VII, avant de refaire les additions de différents postes budgétaires afin d'établir de manière fiable et indiscutable :

44 VASILIEV, pp. 203-204.

45 VASILIEV, pp. 332-339.

46 W. TREADGOLD, *The Army in the Works of Constantine Porphyrogenitus*, dans *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, n. s. 29 (1992), pp. 100-151, et IDEM, *Byzantium and its Army*, Stanford, 1995, p. 189.

47 D. TSOUGARAKIS, *Byzantine Crete from the 5th Century to the Venetian Conquest*, Athènes, 1988, p. 54.

48 *Ibidem*, pp. 57-58.

49 *Ibidem*, p. 62 : le nombre des hommes engagés ne pouvait pas être supérieur à 53.000 unités.

50 TH. DETORAKIS, *History of Crete*, Iraklion, 1994, p. 128.

i) les données certaines ;
ii) le nombre des bâtiments et des hommes ayant vraiment participé aux expéditions et celui au sujet duquel nous avons des informations incertaines ;
iii) établir une certitude quant au coût des opérations.

Pour mettre un point final aux 'à côté' relatifs aux données chiffrées, nous disons que, malgré les recherches poussées, ils restent encore plusieurs questions qui n'ont toujours pas reçu une réponse satisfaisante.

Une deuxième série des questions concerne les types des bateaux engagés lors de deux expéditions, leurs équipages et leur équipement.[51] Le premier type de bateau mentionné c'est le **dromon**, le bâtiment le plus lourd de la flotte de guerre byzantine. Comme tous les bateaux destinés aux opérations militaires, le *dromon* était un bâtiment long, à rames ; les voiles avaient un caractère auxiliaire.[52] Constantin dit qu'un tel bateau était équipé de 300 hommes, dont 230 rameurs et combattants et 70 soldats.[53] Mais, pour l'expédition de 949, Constantin fait état des *dromones* qu'ils montaient la garde pour intercepter les bateaux ennemis, dont l'équipage était de 220 hommes, sans références à leur spécificité.[54] Faut-il penser à des *dromones* équipés seulement de rameurs qui pouvaient aussi servir de combattants où devons-nous penser à des *dromones* légers, plus adaptés à la guerre contre les pirates.[55] Éventuellement il s'agit de bateaux dont parlent

51 Hélène AHRWEILER, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles* (*Bibliothèque byzantine. Études*, 5), Paris, 1966, pp. 409ss, dans une annexe tente une classification des bateaux byzantins, mais ses conclusions sont ambiguës et parfois en désaccord, pour ne pas dire en contradiction, avec les affirmations du Porphyrogénète.

52 Cf. AHRWEILER, *Byzance et la mer*, pp. 410-411.

53 *De Cer.*, p. 670, 4-6.

54 *De Cer.*, p. 665,6 ; 665,13. AHRWEILER, *Byzance et la mer*, p. 412, partant des *Naumachica*, note que le *dromon* était équipé de 100 rameurs et de 200 combattants ; mais Constantin VII parle de 300 hommes.

55 Les deux propositions sont envisageables, car selon le *Traité nautique* de Basile le Patrice, éd. I. DIMITROUKAS, *Λέοντος Στ', Μαυρικίου, Συριανού Μαγίστρου, Βασιλείου Πατρικίου, Νικηφόρου Ουρανού, Ναυμαχικά*, Athènes, 2005, ch. 3, p. 166, il y avait des *dromones* de taille différente, tandis que le nombre des hommes qui les équipaient n'était pas stable. Léon VI, dans ses *Naumachica*, éd. I. DIMITROUKAS, *op. cit.*, § 54, p. 64, § 77, p. 72 et § 82, p. 76, signale l'existence de *dro-*

les textes hagiographiques de l'époque.[56] En outre, le *dromon* est parfois signalé dans les sources sous les noms : τριήρις ου διήρις. Faut-il supposer qu'il s'agit d'un goût prononcé des certains auteurs byzantins pour le grec ancien ou d'une terminologie qui fait référence à une réalité différente, à savoir au nombre des séries de rames.[57] Certes, nous n'avons pas l'intention de faire ici une étude du *dromon*. Ces remarques servent pour démontrer que rien n'est sûr et que, de ce fait, la force de frappe byzantine lors de deux expéditions étudiées est loin d'être considérée comme un acquis, malgré la description détaillée de Constantin VII.

Le **chelandion**, le deuxième type de bateau mentionné comme étant engagé lors de l'expédition de 949 contre la Crète, pose plusieurs questions. D'abord, pourquoi ce bateau n'est-il pas mentionné lors de l'expédition de 911 ? Faut-il l'identifier avec les *pamphyloi* qui ont participé à l'expédition de 911 et établir ainsi une identité entre *chelandion* et *pamphylos* ? Constantin VII signale le *chelandion* sous trois appellations, sans toutefois pouvoir en déduire qu'il s'agit de trois types de bateau : le *chelandion* simple, le *chelandion pamphylos* et le *chelandion ousiakon*. Essayons d'y voir un peu plus clair. Le *chelandion* simple est mentionné dans le cadre de la mission du protospathraire Jean en-

mones plus légers et plus rapides. La même remarque est faite par Nicéphore Ouranos dans ses *Tactiques*, éd. I. DIMITROUCAS, *op. cit.*, § 9, p. 186. Cf. aussi AHRWEILER, *Byzance et la mer*, p. 413 : il y avait de *dromones* petits, moyens et gros avec une ou deux séries de rames.

56 Cf. P. YANNOPOULOS, *Byzantins et Arabes dans l'espace grec aux IXe et Xe siècles selon les sources hagiographiques locales et contemporaines*, dans *East and West. Essays on Byzantine and Arabic Words in the Middle Ages* (*Gorgias Eastern Christian Studies*, 15) éd. par J. P. MONFERRER-SALA, V. CHRISTIDES et Th. PAPADOPOULLOS, s. l., 2009, p. 102, et IDEM, *Deux toponymes d'étymologie arabe en Argolide*, dans *Journal of Oriental and African Studies*, 17 (2008), p. 3.

57 Nicéphore Ouranos, dans ses *Tactiques*, *op. cit.*, § 7, p. 184, parlant de la disposition des hommes sur un *dromon* ordinaire, note que ce bateau normalement était équipé de deux ponts de 50 rameurs. Mais, aux paragraphes suivants, l'auteur du texte note qu'il y avait de *dromones* plus grands équipés de 200 rameurs et même plus, comme il y avait de plus petits (§ 8, p. 184), parmi les plus petits il faut compter les *galees* et les *monéria* rapides et légers, aptes pour servir comme gardes-côtes (§ 9, p. 186). En général, comme le note Léon VI dans son *Traité nautique*, *op. cit.*, § 12, p. 44), il serrait impossible de fixer le nombre des hommes qui équipaient un dromon ; ce nombre était tributaire de la nature d'une opération et de la grandeur du bâtiment.

voyé, un peu avant 949, en Espagne à la tête d'une flotte de '3 *chelandia* et de 4 *dromones*, chacun équipés de 220 hommes'.[58] Ce texte est ambigu, comme c'est souvent le cas pour le Porphyrogénète ; il peut être compris dans le sens que seuls les *dromones* étaient équipés de 220 hommes, mais aussi dans le sens que les *dromones* et les *chelandia* étaient équipés de 220 hommes. Dans le second cas, le *chelandion* devait être un bateau de guerre du même rang que le *dromon* léger, dont il a été question. En tout cas, *dromon* et *chelandion* devaient être deux navires du type différent, sinon leur citation distincte ne serait pas explicable.[59] Ces trois *chelandia* de la flotte impériale mis à part, le thème du Péloponnèse était censé de participer à l'expédition de 949 avec quatre *chelandia*, mais finalement et pour de raisons inconnues, il n'a pas pris part aux opérations. Donc ce type du bateau était présent aussi bien dans la flotte impériale que dans celle provinciale. Le *chelandion pamphylos* est mentionné seulement dans le cadre de la flotte thématique : lors de l'expédition de 949 le thème de Cibyrrhéotes en avait mobilisé six et celui de la Mer Égée encore six. Par contre, il n'est pas mentionné dans le cadre de la flotte impériale. Il est distingué de *pamphylos*, dont le thème des Cibyrrhéotes en avait mobilisé deux et des *chelandia ousiaka*, dont les Cibyrrhéotes en avaient mobilisé six et la Mer Égée quatre. Toutefois et en tenant compte des équipages, *pamphylos* et *chelandion pamphylos* semblent des bâtiments très similaires, puisqu'ils étaient équipés de 150 personnes. Faut-il établir une identité entre les deux et dire que sous le terme *pamplylos* il faut voir un *chelandion* ? C'est un 'à côté' de plus. Le *chelandion ousiakon* ou simplement *ousiakon* était un bâtiment du type des *ousiaka*, terme sous lequel le Porphyrogénète qualifie des bateaux qui ne participaient pas aux combats navals tout en appartenant à la flotte de guerre. Il était équipé de 108[60] à 110[61] personnes, sans doute de rameurs ; donc plus petit que le *chelandion pamphylos*. Faut-il penser qu'il

58 *De Cer.*, p. 665,4-6. Le texte ne mentionne pas un *chelandion*, même du type lourd, équipé de 220 hommes. Faut-il attribuer cette irrégularité au caractère exceptionnel de la mission de Jean ?

59 Il n'est donc pas vrai que le *chelandion* était toujours plus léger que le *dromon* ou que ces deux types des bateaux sont souvent confondus, comme le veut AHRWEILER, *Byzance et la mer*, pp. 411-413.

60 *De Cer.*, p. 664,19 à p. 665,1.

61 *De Cer.*, p. 665,8.

s'agissait des transporteurs des troupes[62] ? Pour le Porphyrogénète le transport des troupes étaient assuré par les *kamatera karavia*, bateaux 'ronds', comme ceux de la marine marchande. Par contre le *chelandion* était un bateau de guerre du type 'long', mu par des rameurs qui étaient aussi des combattants. Un *chelandion ousiakon* était donc plutôt un bâtiment léger d'intervention rapide.

Les bateaux appelés **pamphyloi** ont participés aux deux expéditions. Pour l'expédition de 911, Constantin fait état de deux types des *pamphyloi* : un équipé de 160 hommes et un autre équipé de 130 hommes.[63] Sans le dire expressément, il laisse comprendre que l'équipage de *pamphylos* était composé seulement des rameurs puisque son équipement comptait seulement des armes maniées par les matelots.[64] Pour l'expédition de 949, Constantin fait état de *chelandion pamphylos* équipé normalement de 150[65] ou de 120 hommes[66] équipage correspondant au *pamphylos lourd* de l'expédition de 911 ; le *pamphylos léger* de 911 semble être remplacé par le *chelandion ousiakon* de 949. Il n'est pas clair toutefois si le Porphyrogénète indique sous ce terme un bateau précis ou s'il qualifie ainsi tout bateau de guerre équipé seulement des rameurs qui étaient aussi des combattants et qui, à l'opposition de *dromon*, son équipage ne comptait pas de soldats non rameurs. La question se complique davantage à cause d'une remarque faite par Léon VI dans son *Traité nautique* ; l'auteur y dit que le commandant en chef d'une flotte en expédition doit monter le plus grand et le plus rapide *dromon* de la flotte et équiper son vaisseau de soldats d'élite, afin de transformer son *dromon* en *pamphylos*.[67] Dans ce cas le *pamphylos* n'est pas un type de bateau, mais le *dromon* de l'amiral. Or, lors des expéditions de 911 et de 949 aucun *pamphylos* n'est mentionné par Constantin VII dans le sens du *Traité nautique* de Léon VI, mais comme un type spécifique de bateau. Mme Ahrweiler a proposé d'y voir un bâtiment rond, proche à ceux de la marine marchande, exclusivement réservé au transport des troupes.[68] Une telle affectation est en contradiction avec le texte de Constantin VII où le *pamphylos* n'est pas présenté comme un bateau de transport du type 'rond', mais comme un bateau de guerre. D'ailleurs un bateau 'rond' ne disposait pas de rames car il se déplaçait en utilisant des voiles, tandis que le *pamphylos* était un bateau à rames, signe indubitable d'un bateau 'long' à caractère militaire.[69] C'était quoi finalement les *pamphyloi* de Constantin VII qui avaient participé aux deux expéditions contre la Crète ? Le dossier reste ouvert et demande une recherche plus appropriée.

[62] Idée proposé par E. MAC GEER, *Chelandion*, dans *The Oxford Dictionary of Byzantium*, N. York et Oxford, 1991, pp. 417-418.
[63] *De Cer.*, p. 652,11-13; p. 652,17 à p. 653,2 et p. 653,11-12.
[64] *De Cer.*, p. 670,6-8.
[65] *De Cer.*, p. 665,3 et p. 665,7-8.
[66] *De Cer.*, p. 664,19.
[67] Léon VI, *Traité nautique*, éd. I. DIMITROUCAS, *op. cit.*, § 42, p. 58.

Lors de l'expédition de 949, le *De cerimoniis* fait état des bateaux qualifiés simplement de **ousiai.**[70] Constantin VII sous ce terme désigne souvent un bateau. Dans le cadre de l'expédition de 949 le terme semple être utilisé pour désigner un type de bateau, sans toutefois pouvoir dire s'il désigne un type précis de bateau ou n'importe que bateau de transport affecté au service de l'armée. Puisque Constantin ne cite pas le nombre des hommes qui équipaient une *ousia*, nous pensons que ces bateaux étaient de taille et des possibilités différentes. Ainsi par exemple les trois *ousiai* affectées à chercher du bois destiné aux chantiers de constructions navales, ne pouvaient pas être du même type ni avoir le même équipage que l'unique *ousia* qui stationnait comme garde-côte à Rhodes ou les *ousiai* qui mouillaient à la Mer Adriatique ou ailleurs afin de protéger les régions côtières. Finalement, les 40 *ousiai* qui escortaient les 20 *dromones* partis contre Crète, en raison de deux par *dromon*,[71] sans doute pour transporter le matériel de guerre, devaient être plus solides et plus rapides afin de pouvoir rester en contact avec les *dromones*. Constantin ne dit pas comment se déplaçait une *ousia*. Comme bateaux de transport, ils étaient sans doute d'un type rond ; les bateaux de ce type utilisaient la voile comme moyen de locomotion. Mais un bateau qui participait

[68] AHRWEILER, *Byzance et la mer*, p. 415.
[69] Cf. J. H. PRYOR, *Geography, Technology and War. Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649-1571*, 2ème éd., Cambridge, 1992, pp. 27-30, et J. F. HALDON, *Theory and Practice in the 10th Century Military Administration*, dans *Travaux et Mémoires*, 13 (2000), p. 337.
[70] Un cas typique dans le *De Cer.*, p. 664,7, où le Porphyrogénète note que la flotte impériale comptait 150 *ousiai*, c'est-à-dire 150 vaisseaux.
[71] *De Cer.*, p. 664,14-15.

à une opération militaire, ne pouvait pas se fier à la seule force éolienne, car il devait se déplacer même s'il n'y avait pas du vent. Les rames étaient obligatoires pour les bateaux à usage militaire. Vu le silence du Porphyrogénète à ce propos, un terrain de recherche s'ouvre aussi dans ce domaine. En tout cas, en tenant compte du nombre de ces bateaux d'intendance ou d'accompagnement lors de l'expédition de 949, ne faut-il pas repenser la vraie force de frappe byzantine lors de cette expédition et éventuellement revoir certaines conclusions hâtives formulées à ce propos ? Signalons à l'occasion que les navires appelés **ousiaka**, malgré l'apparence sémantique qui les met en relation avec les *ousiai*, étaient, comme cela est déjà dit, de *chelandia* légers.

À l'expédition de 949, ont participé neuf **karavia,** équipés de 629 mercenaires Russes (dont 45 qualifiés de παιδία[72]) et de 368 Dalmates.[73] L'équipage de chaque *karavion* était donc de 122 hommes, ce qui fait penser à un bâtiment d'une capacité analogue à celle d'un *pamphylos*. Or, lors d'une expédition en Lombardie en 935, un corps expéditionnaire russe de 415 hommes, était reparti sur 7 *karavia,*[74] c'est-à-dire environs 60 hommes par bateau. Faut-il penser à un autre type de *karavion* ou que Constantin dans ce cas parle seulement des soldats sans comptabiliser les rameurs ? Encore une question sans réponse. Constantin dit que ces bateaux portaient des voiles qui, comme le cordage, étaient procurées par l'empire,[75] mais le texte ne dit pas si la coque était de construction byzantine. Ce détail est toutefois peu significatif puisque tous les bateaux à cette époque pouvaient utiliser les voiles. Il n'est pas clair non plus ce que c'étaient les παιδία ; en grec de l'époque le mot avait toujours l'ancienne ambiguïté : enfant et esclave. Constantin dit que les παιδία faisaient voyager le bateau,[76] tâche qui ne pouvait pas être remplie par des enfants. Il faut alors penser aux esclaves, situation rocambolesque, car des esclaves engagés dans l'armée ne sont pas mentionnés par les sources. Ces esclaves devaient être des navigateurs spécialisés puisqu'ils commandaient le ba-

[72] *De Cer.*, p. 664,15-16.

[73] *De Cer.*, p. 664,16-17, et p. 667,17. Constantin ne spécifie pas le statut de Russes et des Dalmates (qu'il appelle Toulmatzes) dans l'armée byzantine ; il s'agissait très probablement des mercenaires.

[74] *De Cer.*, p. 660,18.

[75] *De Cer.*, p. 674,7-19.

[76] *De Cer.*, p. 664,15-16 : καὶ παιδία τὰ ποιοῦντα ταξειδεῦσαι.

teau. Faire voyage un bateau avec 122 passagères par cinq personnes ne possible que pour un bâtiment à voiles, ce qui confirme que le *karavion* était un voilier. Or, un bateau sans rames ne pouvait pas participer à une opération militaire. D'où la question : que faisaient les mercenaires et leurs *karavia* lors des expéditions byzantines contre Crète ? L'hypothèse selon laquelle les Russes savaient, grâce à leur expérience acquise sur leurs monoxyles, faire la guerre en utilisant des bateaux à voiles[77] n'est pas tenace, car il n'y aucune comparaison à faire entre un monoxyle et un bateau de plus de 120 hommes. Puisque ce terme est utilisé par le Porphyrogénète pour les bateaux équipés par des Russes, nous pensons que chez cet auteur et dans le cadre les expéditions byzantines contre la Crète arabe, le *karavion* désignait un bateau spécial ; dans d'autres circonstances ce mot a un sens général et signifie simplement 'bateau'.

Pour l'expédition de 949 les Byzantins avaient fait appel à deux navires appelés **monéria**, équipés de 700 prisonniers de guerre, c'est-à-dire 350 hommes par *monérion.*[78] L'étymologie du mot indique un bateau à un seul pont. Mme Ahrweiler, partant des traités maritimes, propose d'y voir un petit *dromon.*[79] Dans le cas concret, une telle interprétation est erronée. Si un *dromon* normal transportait au maximum 300 personnes, un bâtiment qui en transportait 350 ne pouvait pas être un 'petit' *dromon*. Selon Constantin VII, ce bateau était aussi équipé de voiles, mais le nombre des hommes sur le pont, fait penser à un bateau des grandes dimensions qui ne pouvait pas se déplacer par la seule force du vent. Le texte ne spécifie pas le rôle de ces bateaux dans l'expédition. Il est toutefois certain que les bâtiments et leur équipement étaient de fabrication byzantine,[80] c'est qui explique le coût anormalement élevé que Constantin donne pour la participation des prisonniers de guerre à l'opération. Encore un terrain ouvert à la recherche : c'était quoi les *monéria* impliqués dans l'expédition de 949 ?

Le bateau appelé **galea** est mentionné lors de deux expéditions. En 911, l'empereur a chargé le chef des Mardaïtes d'équiper certaines *galees* afin de partir, au cours du mois de mars, en Syrie pour espion-

[77] AHRWEILER, *Byzance et la mer*, pp. 409-410.

[78] *De Cer.*, p. 673,16 et p. 674,10.

[79] AHRWEILER, *Byzance et la mer*, pp. 410-413.

[80] *De Cer.*, p. 674,9-10.

ner.[81] Dans ce cas il faut penser à un bateau rapide qui devait passer aussi inaperçu que possible. Pour l'expédition de 911, Constantin ne mentionne pas de *galees* dans la flotte expéditionnaire, mais quand il parle des équipages ayant touché une solde après leur arrivé à Crète, il fait état de matelots des *galees* et de soldats Mardaïtes des *galees*.[82] Donc, les *galees* avaient participés à l'expédition comme bâtiments de transport des troupes. Ce type de bateau semble être courant dans le sud-est de l'empire, tandis qu'il est aussi le bateau des Mardaïtes. Lors des opérations de 949, au moins 9 *galees* d'Attalia en Pamphylie participèrent à l'expédition.[83] En outre 6 *galees* d'Attalia et 2 d'Antioche en Pamphylie sont restés sur place pour couvrir les côtes méridionales de l'Asie Mineure en cas d'attaque de diversion.[84] Le même rôle était confié à l'unique *galea* de Carpathos.[85] Ce précurseur de la galère, au Xe s. paraît être plutôt un garde-côte. Ces bateaux ne sont pas signalés dans le cadre d'une circonscription administrative, mais dans celui d'une ville où d'une île. Cela indique qu'ils mouillaient de manière permanente à un port d'où ils protégeaient une région précise. Ce sont sans doute les 'bateaux de garde', dont parlent les texte hagiographiques.[86] Pour Mme Ahrweiler, la *galea* était un 'petit dromon' rapide, mue par une série des rames et utilisée pour des transports rapides, mais aussi pour transmettre des ordres ou porter des lettres comme aussi pour les opérations d'espionnage.[87] Cette hypothèse est très vraisemblable, mais dans le *De cerimoniis* et dans le cadre des opérations byzantines contre les Arabes de Crète, les *galees* sont mentionnées soit comme transporteurs de troupes, soit comme garde-côtes.[88] Quand à leur équipage, le Porphyrogénète reste muet. La *Continuation de Théophane*, avec un mépris manifeste pour la langue populaire, note

[81] *De Cer.*, p. 657,1-7 et p. 660,6-12.

[82] *De Cer.*, p. 662,16-17 : chaque marin a touché 4 pièces d'or et chaque soldat Mardaïte 3 pièces d'or.

[83] *De Cer.*, p. 665,13-15.

[84] *De Cer.*, p. 665, 14-15.

[85] *De Cer.*, p. 665,16-18.

[86] Cf. *supra*, note 56.

[87] AHRWEILER, *Byzance et la mer*, p. 414.

[88] Dans le *Traité* de Basile le Patrice, *op. cit.*, § 3, p. 166, la *galea* est présentée comme un bateau léger et rapide qui, lors des batailles navales, avait comme mission de participer aux opérations surprises contre la flotte adverse, sans livre bataille, afin d'irriter et d'énerver l'adversaire.

que la *galea* était l'équivalente de l'ancienne πεντηκόντορος, bateau de guerre à un pont et 50 rameurs ; elle était commune aussi bien chez les Byzantins que chez les Arabes.[89]

Pour les deux expéditions, Constantin note que certains cavaliers et pédestres, destinés à débarquer à Crète, n'ont pas quitté leurs campements faute de **kamatera karavia**, c'est-à-dire des bateaux de transport.[90] Ce détail met en rude épreuve l'efficacité byzantine et rend plus compréhensible l'échec des deux opérations. Comment les Byzantins pouvaient-ils espérer reprendre Crète s'ils n'avaient pas les moyens de transiter les troupes destinées à cette fin ? Impossible de savoir comment se présentait un *kamateron karavion*. S'agissait-il d'un type spécifique ou de n'importe quel bateau de transport[91] ? Et en outre, quel était le coût de ces bateaux, étant donné que Constantin n'est pas clair à ce propos.

Parlant de l'expédition de 911, Constantin fait état de **sandalia**, construits pour les *dromones*. Chaque *sandalion* devait être équipé d'un mat vertical, d'un mat horizontal, de quatre rames et d'une rame de guidage ; son équipage comptait quatre marins.[92] C'était dont un canot de sauvetage, peut-être remorqué par le *dromon*. Le *sandalion* mis à part, un *dromon* était aussi accompagné d'un **aliadion**, une grosse barque à huit rames.[93] Le texte ne dit rien à son propos. L'étymologie suggère une relation avec le verbe pêcher (ἁλιεύω). Faut-il penser à de petits bateaux de pêche accompagnant les gros bateaux de guerre afin de les approvisionner en boissons ou à un petit bateau d'assistance qui ramassait, lors d'une bataille navale, le matériel récupérable qui tombait en mer ?[94] Ces petits bateaux sont peu consi-

[89] *Continuation de Théophane*, p. 299,17-20.

[90] Pour l'expédition de 911, cf. *De Cer.*, p. 663,13-18 ; pour l'expédition de 949, cf. *De Cer.*, p. 667,5-6.

[91] Les *Naumachica* parlent des ces bateaux auxiliaires : bateaux de transport sans spécification, bateaux de transport des troupes, bateaux de transport des chevaux, bateaux de charge ; certains avaient des appellations spécifiques : boucs ou taureaux, cf. Basile le Patrice, *op. cit.*, ch. 3, 166. Selon le *Traité* de Nicéphore Ouranos, *op. cit.*, § 10-11, p. 186, les marins de ces bateaux devaient être armés, car dans bien des cas ils étaient attaqués par la flotte adversaire.

[92] *De Cer.*, p. 659,18-21 : l'équipage et l'équipement de *sandalion*.

[93] *De Cer.*, p. 660,1 : l'*aliadion* comptait huit rames.

[94] AHRWEILER, *Byzance et la mer*, pp. 409-410, cite les *sandalia*, les *agraria* et les *arkilia*, mais ne fait pas état des *aliadia* ; elle dit qu'il s'agissait de petites embarcations de taille et d'affectation différentes qui 'parfois participaient aux opérations militaires'.

dérés par le Porphyrogénète. Or, si chaque grand bâtiment était escorté de deux embarcations, cela faisait 12 hommes par bateau et nous ignorons si Constantin capitalise ces marins, leur solde et le coût de construction. Encore un doute au sujet du coût des opérations. Nous ignorons aussi si, les *sandalia* et les *aliadia* mis à part, d'autres petites embarcations, mentionnées par les *Traités nautiques*, avaient participé aux opérations de 911 et de 949.[95]

Une comparaison entre la flotte mobilisée en 911 et celle en 949, démontre un changement de situation. Le nombre des bateaux, 177 sous Léon VI contre 217 sous Constantin VII, est en faveur de Constantin VII. Or, les bateaux vraiment engagés dans l'expédition de 949 étaient seulement 139, tandis que nous ignorons le nombre des bateaux mobilisés sans participer directement à l'expédition de 911. En outre lors de l'expédition de 911, les *dromones* engagés étaient au nombre de 102, tandis qu'en 949 ils n'étaient que 28 ; même en y ajoutant les 16 *pamplyloi* et les 12 *chelandia pamphyloi*, les gros bateaux ne dépassent pas les 56. L'essentiel de la flotte en 949 était de bateaux légers. Changement de politique navale ou déclin de la force navale byzantine ? Constantin, quand il énumère les vaisseaux de la flotte impériale en 949, note avec fierté que parmi ceux-ci il fallait compter deux *pamphyloi* récemment construits,[96] comme si cela était une réussite. La notice donne à penser sur l'état réel de la flotte impériale sous Constantin VII et cela en dépit de la présence d'un coempereur ex amiral. Ce sont de questions qui méritent une étude approfondie.

Il y a d'autres questions qui méritent aussi une réponse. Pourquoi le thème d'Hellade, qui avait participé à l'expédition de 911,[97] n'est pas mentionné lors de l'expédition de 949 ? Le thème du Péloponnèse a-t-il finalement participé ou non à l'expédition de 949[98] ? Pourquoi

[95] Basile le Patrice, *op. cit.*, ch. 3, p. 166, parle de cinq types de tels bâtiments, sans mentionner les *sandalia* et les *aliadia*, réalité qui indique une multitude de petits bateaux qui pouvaient s'impliquer dans une bataille navale.

[96] *De Cer.*, p. 664,8.

[97] *De Cer.*, p. 653,14-16 : le thème a fourni 10 *dromones* et leur équipage de 3.000 hommes.

[98] Le *De Cer.*, p. 665,18-19, note que le *tourmarque* responsable de la protection des côtes péloponnésiennes partit en tête de 4 *chelandia* contre Crète, mais les soldats péloponnésiens ne sont pas mentionnés dans liste des personnes soldées.

en 949 les côtes dalmates et calabraises devaient être couvertes par des bateaux de la flotte impériale. Que faisaient les bateaux thématiques ? L'agressivité des Arabes crétois devait au moins éveiller les Byzantins des régions menacées telles que les côtes grecques et dalmates. Comment expliquer cette absence ? Sommes-nous en présence des premières manifestations de la défection du système thématique, tel qu'il était conçu au départ, c'est-à-dire comme une tentative de décentralisation ?

Malgré les forces mobilisées, malgré l'expérience d'Imerios en 911, malgré le changement de commandement en 949, malgré l'isolement des Arabes de Crète en 949, malgré l'affaiblissement de la force crétoise après la destruction de sa flotte pirate en 923, malgré la supériorité technologique byzantine, les Byzantins non seulement n'ont pas récupéré l'île, mais en plus ils ont connu des défaites humiliantes. Les historiens essayent d'expliquer ces échecs en mettant chaque fois sur la balance l'un ou l'autre argument, tels que l'incapacité des empereurs byzantins, qui n'osaient plus se mettre en tête de leurs armées, l'inaptitude des personnes nommées au commandement des opérations, l'absence d'un plan stratégique clair, les querelles internes, le manque de volonté de l'armée byzantine, la solidarité arabe, le fanatisme religieux, et j'en passe. Sont-elles des explications suffisantes ? Je pense que non. D'abord, nous sommes mal renseignés sur la puissance de la flotte crétoise. Ensuite, il ne faut pas sous-estimer le courage des défenseurs pour qui la défaite est équivalente à la perte totale, tandis que les attaquants, en cas de défaite, pouvaient se replier et déplorer les pertes. Des exemples récents qui vont dans le même sens ne manquent pas. L'émirat de Crète, malgré les opinions contraires émises par certains historiens,[99] vivait surtout de la piraterie et du commerce des esclaves. Les combattants Arabes avaient dont cette ténacité et ce mépris de la mort qui caractérise les pirates de tous les temps. Si on y ajoute l'esprit inventif arabe, il y a moyen de comprendre comment les guerriers de l'émirat ont pu harceler les corps expéditionnaires byzantins afin de faire baisser leur moral. Du moment que ces soldats ne croyaient plus à la victoire, les détourner n'était qu'une question de temps. En cela il faut compter la réputation de l'île comme imprenable qu'ont façonné les échecs précédents. Pour

[99] Cf. YANNOPOULOS, *Byzantins et Arabes dans l'espace grec*, *op. cit.*, p. 97.

Constantin, c'est île 'maudite'[100] ; une telle réputation n'était certainement pas encourageante pour le moral des soldats byzantins.

Ces explications ne constituent pas pourtant une réponse satisfaisante. Il y a un détail qui n'a pas attiré l'attention des chercheurs. Constantin, en citant l'itinéraire que la flotte byzantine devait suivre en 949, mentionne comme dernière escale l'îlot de Dia 'à 12 milles de la Crète'.[101] Mais, les côtes crétoises ne sont qu'à trois milles de Dia ; à 12 milles c'est la ville d'Héraklion, le Chandax de l'époque, la capitale de l'émirat de Crète. Les Byzantins partageaient alors l'idée médiévale qu'un État c'était sa capitale. Ils n'essayaient pas reprendre Crète, mais Chandax. Au lieu de débarquer les cavaliers et les fantassins sur un endroit non gardé de l'île et de progresser vers la capitale, en même temps assiégée par la flotte, ils attaquaient directement la ville, bien protégée par ses fortifications et ses défenseurs. Imérios avait réussit à reprendre Chypre, après un vrai débarquement, mais il n'a pas suivi la même tactique pour Crète, éventuellement parce qu'il exécutait des ordres reçus qui étaient les mêmes qu'en 949. Nicéphore Phocas avait réussi là où les autres ont échoué, car il a débarqué des soldats sur l'île avant d'attaquer Chandax.

Je m'arrête ici. Il est clair que les expéditions byzantines de 911 et de 949 contre l'émirat de Crète, malgré les informations très détaillées de Constantin VII, cachent encore plusieurs coins obscurs. Comme je l'ai dit, non intention n'était pas de répondre à ces questions, mais de les poser, espérant qu'elles suscitent de la curiosité des chercheurs.

Panayotis Yannopoulos
Université Catholique de Louvain

[100] *De Cer.*, p. 651,15 : Crète est qualifié de θεόλεστος.
[101] *De Cer.*, p. 678,22.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ/PAPERS

ΜΕΡΟΣ Β/PART II

12ΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΕΛΛΗΝΟΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

THE 12TH INTERNATIONAL CONGRESS ON GRAECO-ORIENTAL AND AFRICAN STUDIES

Stavros I. Arvanitopoulos

THE MUTUAL INFLUENCE OF ARAB AND BYZANTINE MILITARY ARCHITECTURE

From as early as the beginning of the Arab expansion into Byzantine territory in the third decade of the 7th century and even more so after the official creation of an Arab state and the ensuing temporary or permanent appropriation of Byzantine provinces (Syria, Mesopotamia, Egypt, Asia Minor, Sicily, Crete), there was constant contact between the Byzantines and the Arabs, whether of a peaceful nature or not. Contact with the inhabitants of the Byzantine Empire (conquered populations, traveling merchants and craftsmen, deserters, religious converts and refugees from the Seljuk invasion of Asia Minor), as well as with the buildings that came into their possession, led to the transmission of numerous ideas, vast experience and know -how to their new rulers, which naturally had no tradition in military architecture.[1]

The wealth of knowledge constituted by these tried and tested ideas was used by the Arabs in renovating existing fortifications and particularly in the construction of new fortifications or other buildings (palaces, dwellings, inns) in the grounds of fortresses across their vast empire. Ideas were borrowed during two main periods of the development of Arab architecture: during the early phase of the spread and establishment of their rule -already by the Umayyads (661-750) and later (although less frequently, as Persian influence was increasing at that time[2]) by the Abbasids (750-909/1258)- and during the fierce clashes between the Ayyubids and the Mamluks with the Crusaders from the end of the 11th till the end of the 13th century, when the flow of Byzantine ideas decreased noticeably, though it never disappeared entirely.

The strongest influence in these two periods respectively appears to have been exerted firstly by the network of fortifications still surviving

---

[1] Oleg Grabar, "Islamic Art and Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964), 70-71.

[2] Grabar, Islamic Art, 85.

from the Roman period[3] and the Justinian era in Northern Africa and the Near East, and later by the fortification works of the Middle Byzantine period, which were passed on to the Crusaders and subsequently to the Arabs.[4] Moreover, one must not underestimate the crucial contribution made by workers, the most obvious example of which is possibly that of the large number of Armenians engineers and craftsmen from Byzantine Edessa, who constructed the walls of Cairo; or the needs created by the introduction of new weapons and the development of fortifications by the Latin invaders during the Crusades, factors which motivated the Arabs to develop their own defensive methods, in order to meet the challenges of the times.[5]

The influence of Byzantine architecture on Arab military architecture can be seen in its typology, morphology, and building techniques.

The most common type of defensive building is that of the Roman military camp (*castrum*), which was used unaltered in the Early Byzantine period along the entire length of the Eastern borders of the empire: a square or rectangular construction with towers at the four corners and either one or two towers along the length of the sides or placed in a denser arrangement, at regular intervals, with a single gate, or more rarely four gates, opening midway along each side. This particular type was adopted by the Arabs for smaller fortresses (like the ribat in Susa, Tunisia, 821/2),[6] city walls (Anjar in the Bekaa valley, 714-715,[7] Greater Enclosure of Qasr Al Hair ash-Sharqi between Palmyra and Rusafa, 728/9),[8] inns (Atshan, ca 778),[9] and also the "desert castles", as the fortified palace complexes outside urban settlements of the Umayyads came to be known (Minya near Lake Tiberias, ca 705-715,[10] Qasr Kharana, ca 710,[11] and Mshatta, 743-744,[12] near Amman, Jordan, Lesser Enclosure of Qasr Al-Hair ash-Sharqi, 728/9,[13] Khirbat-al-Māfjār near Jericho)[14] and those of the Abbasids (Ukhaidir, north of Baghdad, 778).[15]

In addition, they used the idea of the triple line of defence, as employed to best effect during the 5th century in the renowned Theodosian walls of Constantinople: the main walls (*eso teichos*) are preceded by a lower outer wall (*exo teichos*) -whose towers are situated in the intervals between the towers of the inner wall-, as well as a moat protected by even lower walls, known as the *eso* and *exo parateichion*. This formation is found in cities such as Mahdiya, Tunisia, the capital of the Fatimids from 921 onwards.[16] A moat may also be found preceding a single wall, as in the fortifications of Cairo.[17]

The towers were typically quadrilateral (square or rectangular), but there are numerous examples of circular or semi-circular ones, such as at the palaces of Minya[18] and Qasr Kharana,[19] at Qasr At-Tuba, 734/4,[20] in the walls of Baghdad, 762, and Raqqa, 772,[21] at the Bulkawara palace in Samarra, 850-860,[22] at the castle on Cairo's Muqattam hills, 1176-1184/1207,[23] at the castle of Subaibah, 13th century.[24] Semi-circular towers

3 D. Genequand, "Umayyad castles: the Shift from late Antique Military Architecture to early Islamic Palatial Building" in *Muslim Military Architecture in Greater Syria. From the Coming of Islam to the Ottoman Period*, ed. Hugh Kennedy, Leiden 2006, 25.

4 H. Saladin, *Manuel d'Art Musulman, I. L'Architecture*, Paris 1907, 37-38.

5 Benjamin Michaudel, "The Development of Islamic Military Architecture during the Ayyubid and Mamluk Reconquests of Frankish Syria", in *Muslim Military Architecture in Greater Syria. From the Coming of Islam to the Ottoman Period*, ed. Hugh Kennedy, Leiden 2006, 106, 109.

6 George Marçais, *Manuel d'Art Musulman* I, Paris 1926, 47, 48 fig. 20. K.A.C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Harmondsworth 1958, 230. Henri Stierlin, *Islam. Early Architecture From Baghdad to Cordoba*, Köln 2002, 172, 174, 178 (plan).

7 Stierlin, *Islam*, 76, 78 (plan).

8 Creswell, *Account*, 114.

9 Creswell, *Account*, 198-199 fig. 38.

10 Creswell, *Account*, 82, 83 fig. 16.

11 Stierlin, *Islam*, 66.

12 Creswell, *Account*, 124, 125 fig. 22. Stierlin, *Islam*, 71, 74 (floor plan).

13 Creswell, *Account*, 111, 113 fig. 19.

14 Stierlin, *Islam*, 73, 75, 76 (floor plan).

15 Stierlin, *Islam*, 123, 119 (floor plan). More examples can be found in Genequand, Umayyad castles, 8-13.

16 Marçais, *Manuel*, 131-132.

17 Sidney Toy, *Castles*, (2) New York 1984, 106, 109. Tarek Galal Abdel-Hamid, "The Citadel of Cairo in the Ayyubid Period and the Development of Thirteenth-century Fortifications: a Reconsideration", in *Creswell Photographs Re-examined. New Perspectives in Islamic Architecture*, ed. Bernard O'Kane, Cairo 2009, 6-7.

18 Creswell, *Account*, 82, 83 fig. 16.

19 Stierlin, *Islam*, 66.

20 Creswell, *Account*, 136, 135 fig. 26.

21 Creswell, *Account*, 183, 321.

22 Stierlin, *Islam*, 127.

23 Abdel-Hamid, Citadel, 8.

24 Kenneth M. Setton, ed., *A History of the Crusades, IV. The Art and Architecture of the Crusader States*, University of Wisconsin 1977, 150.

are thought to have originated in Mesopotamia and in a broader sense in the Middle East, however further research into dated Roman fortifications of both the Near East and the northern borders of the empire (in the Rhine and Danube regions) indicates that the Arabs borrowed this element as well from the Roman/Byzantine military architecture.[25]

On the inside of the wall a Byzantine feature, the chemin de ronde (*peridromos*),[26] was implemented. This was a passage immediately behind the battlements, throughout the entire length of the ramparts, supported by a series of blind arches which in turn rested on pilasters. The spaces between the pilasters covered by arches reduced the amount of building materials needed for construction and at the same time provided storage space inside the walls. The main purpose of the wall walk, which was accessed by built staircases, was to facilitate the unhindered movement of the defenders during an enemy attack. A built chemin de ronde can be found in all types of fortresses mentioned above, already in the early years (Ukhaidir palace,[27] ribat at Susa,[28] the Greater Enclosure of Qasr Al-Hair ash-Sharqi,[29] the Susa city walls, 859,[30] Sfax, 9th century,[31] Cordoba and Seville,[32] Bougie, Algeria, 11th century).[33]

Even more noticeable is the Byzantine influence on the masonry of Arab fortresses. Apart from walls built exclusively of brick, found particularly in the earlier examples,[34] there also exist walls consisting of courses of stone blocks (Lesser and Greater Enclosure of Qasr Al-Hair ash-Sharqi, [35] the Mshatta palace,[36] Susa and Sfax, Tunisia).[37] A mixed technique is also used (*opus mixtum*) with alternating courses of hewn stone and bricks (Qasr Kharana, Anjar),[38] which possibly influenced the

25 Genequand, Umayyad castles, 17.
26 For the Byzantine origin of the chemin de ronde see: Saladin, *Manuel*, 37.
27 Creswell, *Account*, 192. Stierlin, *Islam*, 120.
28 Stierlin, *Islam*, 178.
29 Creswell, *Account*, 114.
30 Marçais, *Manuel*, 46-47.
31 Marçais, *Manuel*, 51.
32 Marçais, *Manuel*, 250.
33 Marçais, *Manuel*, 136.
34 Creswell, *Account*, 157.
35 Creswell, *Account*, 112, 114.
36 Creswell, *Account*, 125-126.
37 Marçais, *Manuel*, 46 (Susa), 50 (Sfax).
38 Stierlin, *Islam*, 68 (Kars Kharana), 79-80 (Anjar).

development of the more common type of stone arch in Arab architecture, consisted of alternating dark-coloured and light-coloured voussoirs.[39] During the first half of the 13th century, *opus rusticatum* -a form particularly widespread in Roman architecture- was frequently used: the greater part of the visible exterior surface of each rectangular stone block is roughly textured, while the border on all four sides is completely dressed. This technique is found, amongst others, in the walls of Damascus, Baalbek, Bosra and Kerak, Syria,[40] in the additions of 1214/5 to Qal'at Ajlun, Jordan,[41] and in the 1233 interventions in Shayzar, Syria.[42] Its direct derivation from the Roman model is not certain, since it may have been introduced into the Near East with the fortresses of the Crusaders,[43] and then been adopted more widely for purely practical reasons (the constraints not allowing the defending Arabs to restore older fortresses or to construct new ones) or for aesthetic reasons.[44]

Special attention was given of course to the weakest elements of the line of fortifications, namely the gates. In this case too Roman and Byzantine templates were followed[45] in placing gates between two strong towers, such as at the Anjar city wall,[46] at the Bulkawara palace in Samarra,[47] the northern gate of Ukhaidir,[48] the western and the southern gate of Vascos in Andalusia, 10th century,[49] and the Eastern gate of Damascus.[50] The use of a gate tower with a double gate, internal and

39 Saladin, *Manuel*, 38. A prime example is the mosque at Cordoba. Stierlin, *Islam*, 96-97.
40 Setton, *History*, 149, 151.
41 Wolfgang Müller-Wiener, *Castles of the Crusaders*, New York-Toronto 1966, 58-59, pl. 63-65.
42 C. Tonghini, E. Donato, N. Montevecchi, M. Nucciotti, "The Evolution of Masonry Technique in Islamic Military Architecture: the Evidence from Shayzar", *Levant* 35 (2003), 193, 207 fig. 12, 18, 20.
43 Tonghini, Donato, Montevecchi, Nucciotti, Evolution, 209.
44 Michaudel, Development, 114.
45 See for example: Charles Diehl, *L' Afrique Byzantine*, Paris 1896, 160 (North Africa).
46 Stierlin, *Islam*, 76, 78 (floor plan).
47 Stierlin, *Islam*, 127.
48 Stierlin, *Islam*, 119, 124.
49 Marianne Barrucand, Achim Bednorz, *Moorish Architecture in Andalusia*, Köln 2002, 103.
50 Sophie Berthier, "La citadelle de Damas: les apports d'une étude archéologique", in *Muslim Military Architecture in Greater Syria. From the Coming of Islam to the Ottoman Period*, ed. Hugh Kennedy, Leiden 2006, 159.

external, is also not unusual. Two variations may be seen: the two gates may be placed in a straight line, as at Bâb An-Nasr, or Bâb Zuwaylah and at Bâb Al- Futûh, Cairo,[51] and the only gate at the Susa ribat.[52] The corner formation is also not uncommon: the external gate opens into the side of a tower that protrudes from the line of the walls, so that the attacker would be forced -should he succeed in entering- to turn at right angles to pass through the inner gate, the latter penetrating the line of the walls itself. In this way the momentum of the invaders would be checked, their movements restricted and it would render impossible the use of a battering ram or other method for breaking through the second gate. The origin of this particular formation is however problematic. The identification of such gates in 6th century Justinian fortifications in North Africa, such as Ain-Tounga or the Ksar Bellezma, as documented by Charles Diehl,[53] was proved to be erroneous or at least highly doubtful by perhaps the most important scholar of Arab architecture, K.A.C. Creswell. According to Creswell the formation described above did not appear after prehistoric times until the 8th century A.D. in the four gateways in the circular walls around Baghdad of 762/3-766/7 (known only from written evidence, as the walls have been completely destroyed), while in the Byzantine world the oldest known use is attributed to Michael III (the gate in the Ankara city walls, constructed a century after the walls of Baghdad, in 859).[54] The matter demands further investigation of the surviving remains, in addition to a detailed examination of the written sources from the early Byzantine years. After a gap of several centuries, the formation of gates placed at right angles reappears with greater frequency during the time of the Crusades in Arab, Crusader and Byzantine fortresses. Characteristic examples include the Burg ez-Zefer gate at Cairo,[55] the gates of Aleppo,[56] Baalbek[57] and Qal'at Najm.[58]

---

51 Toy, *Castles*, 104.
52 Stierlin, *Islam*, 178.
53 Diehl, *Afrique*, 160.
54 Creswell, *Account*, 174-79. A reconstruction of the gate in: Stierlin, *Islam*, 118. For the oldest example (Megiddo, Palestine) see G.R.H. Wright, *Ancient Building in South Syria and Palestine* I, Leiden 1985, 45.
55 Toy, *Castles*, 106, 109.
56 Stierlin, *Islam*, 208.
57 Müller-Wiener, *Castles*, 54 plan 10.
58 Michaudel, Development, 114.

To ensure effective protection of the gate and of any points of weakness around the perimeter of the walls, a projection was constructed immediately above the opening with walls and roof of solid stone -except for the arrow slits which allowed observation of the immediate vicinity while providing defensive cover for the archers- but with a perforated floor, so that small stones, hot oil or lead could be thrown down on the attackers. The machicolation was also useful should the attackers attempt to set fire to the wooden doors, as fires could be extinguished immediately. This structure is supported by corbels, either of solid stone or more frequently consisting of several hewn stones, often with decorative carvings or chamfers on the front. This feature, known in Byzantine military art as an *arkla, katachistra, zematistra, or petromachos*, made its first appearance in its solid, stone form,[59] in fortifications of the Justinian period, such as in the precincts of the Monastery of St. Catherine, Sinai,[60] or the single tower at Dar Qita in NW Syria (551).[61] There are numerous examples in Arab architecture, from both the Umayyad period -Greater and Lesser Enclosure of Qasr Al-Hair ash-Sharqi (728/9),[62] the Ukhaidir palace (778)[63] - and in later years, such as the walls of Cairo (1087-1091).[64] However, there was also widespread use of machicolations in Arab fortresses of the first half of the 13th century, influencing, it would seem, in turn the military architecture of the Crusaders.[65]

Since the Roman period,[66] one way of strengthening a gateway was the use of a portcullis (mentioned in Byzantine sources as a *katarrakti thyra*), which was not hinged on a fixed axis, parallel to the pilasters, but could be pulled up into a groove into the space above the gate. The door was not wooden, but regularly metallic, in the form of a grid or formed of thin metal plates, sometimes with nails protruding from its outer surface. Such gates appear to have been used, among other

---

59 For its original wooden construction and its more recent forms see Toy, *Castles*, 85.
60 Petros Koufopoulos, «Κατασκευαστικές παρατηρήσεις στην Ιουστινιάνεια πύλη του δυτικού τείχους της Μονής Σινά», *Δέκατο Ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα, 7, 8, και 9 Μαΐου 1999*, Athens 1999, 58.
61 Creswell, *Account*, 121.
62 Creswell, *Account*, 112 pl. 27a (Greater Enclosure), 115 (Lesser Enclosure).
63 Stierlin, *Islam*, 123.
64 Stierlin, *Islam*, 156.
65 Michaudel, Development, 114.
66 Creswell, *Account*, 193.

places, at the gate to Ukhaidir[67] in the six gates in the portal at Mahdiya (known of only from written sources),[68] in the gate at Atshan,[69] and at Burg ez-Zefer in Cairo[70] and the gate of Aleppo,[71] where it was used in combination with a wooden door.

Gates took on a more complex form with the introduction of a barbican. This was constructed in front of the gate or bridge, with or without towers, of small dimensions, with a special external gate in line with the internal gate (of the main wall) or in another position. The main function of a barbican is to conceal and protect the gate from attacking fire and to keep attackers away from the gate as far as possible. In addition, attackers could be trapped in a small internal space, where the defenders would be able to attack them from all sides (there are often narrow corridors inside its walls, allowing the defenders to come out behind the invading soldiers, cutting them off from the external gate they had just breeched), and also from above, as the barbican would have had a wall walk with battlements towards the inside. Although this idea dates pack to at least the geometric period (it is found even in Assyrian buildings, such as the wall of Horsabad, 8th century B.C.)[72] and the term by which it is known in most Western European languages is a close derivation of the words of Arabic or Persian origin *barbar khanah* or *barbakkanch*,[73] it is highly likely that it was adopted by the Arabs after they came into contact with the 6th century Byzantine fortresses of North Africa, such as Mdaourouch and Timgad in Algeria.[74] This architectural feature virtually disappears,[75] only to reappear in the 11th century (Bâb Al-Futûh gate, Cairo)[76] and with greater frequency during the period of the Crusades (Aleppo),[77] when it was adopted by the Franks as well (castle of St. Hilarion, Cyprus).[78]

67 Stierlin, *Islam*, 121.
68 Marçais, *Manuel*, 134.
69 Creswell, *Account*, 199, fig. 38
70 Toy, *Castles*, 109
71 Stierlin, *Islam*, 208.
72 A.W. Lawrence, "A Skeletal History of Byzantine Fortification", *Annual of the British School at Athens* 78 (1983), 205.
73 *The Oxford English Dictionary* I, Oxford 1933, s.v. *Barbican*.
74 Diehl, *Afrique*, 161.
75 Apart from certain exceptions, such as the walls at Mérida in Andalusia (821), which were nevertheless built on top of the remains of a Roman fortification: Barrucand, Bednorz, *Architecture*, 47.
76 Toy, *Castles*, 104.

One innovation introduced into military architecture by the Arabs, in particular the Mamluks,[79] is the long series of continuous machicolations, which in some cases occupy the entire length of the side of a tower, penetrating the floor of a walled-up balcony, as seen in the mighty walls of Damascus of 1206.[80] The same feature is found in the entrance tower of the castle at Aleppo (end of the 12th-beginning of the 13th century)[81] and in the tower that was added to the south side of Krak des Chevaliers after the conquest of that renowned fortress in 1271 (in the southern and eastern sides of the tower).[82] This innovation was adopted by the Byzantines and became fully integrated into local custom: there are numerous examples of monasteries on Mt. Athos, where projections with continuous machicolations occupy almost the entire length of each side of the upper level of the central tower.[83]

The use of the native workforce, which preserved the Byzantine artistic tradition and disseminated it to the buildings of the new masters (the conquering Arabs), and the realisation on the part of the latter that Byzantine defensive works were perfectly suited to local conditions during the contemporary era as well as in the past, made inevitable the survival, acceptance and integration of so many elements into Arab military architecture that was evolving at that time. Once it had reached maturation, Arab architecture in turn introduced new ideas into Byzantine architecture, and thus into the Western world. The ease with which the Byzantines accepted entirely new elements (such as towers with gates at right angles), new forms developed from Byzantine templates (continuous machicolations), and features due to reborrowing (probably the barbican), must be placed in a wider framework of the connections that were formed between two great Mediterranean powers during their long co-existence, particularly after the cessation of the Arab expansionism, the aversion of the threat to the very existence of

77 Stierlin, *Islam*, 207, 208.
78 Lawrence *History*, 220.
79 Michaudel, Development, 119.
80 Stierlin, *Islam*, 206.
81 Stierlin, *Islam*, 208.
82 Setton, *A History*, 156. Müller-Wiener, *Castles*, 61 plan 14, plate 68.
83 Anastasios K. Orlandos, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, (2) Athens 1958, 136.

the Byzantine empire, the consolidation and acceptance of the new order, the restoration of trade routes, communication and the exchange of both goods and ideas. In this spirit there was a proliferation of influences from both sides and the creation of an eastern aesthetic in the Byzantine court and the Byzantine Church.[84]

Stavros I. Arvanitopoulos
Curator, Museum of the City of Athens
Vouros-Eutaxias Foundation

Abstract

The close relationship between the Arabs and the Byzantines, either of peaceful or of military nature, that was inaugurated after the appropriation of vast provinces of the latter by the former in the first half of the 7th century, led to the exchange of ideas and practical knowledge. Due to the initial lack of Arab tradition in military architecture, the new Mediterranean power used the experience of the conquered craftsmen and followed the templates provided by the newly occupied (formerly Byzantine) defensive works in order to restore existing fortifications or to construct new ones. It is not until the 11th century, at the culmination of Arab architecture, that the reverse course may be observed: the reintroduction of abandoned Late Roman/Early Byzantine features and -even later- the introduction of entirely new ideas into Byzantine (and Western) military architecture.

Key Words

Fortifications, triple line of defence, typology of towers, Roman military camp, wall walk, masonry, gates at right angles, gateway, machicolations, portcullis, barbican.

[84] Grabar, Islamic Art, 70.

Eusebi Ayensa Prat

Ο ΔΙΓΕΝΗΣ, Ο ΘΙΔ ΚΑΙ ΤΟ ΙΣΛΑΜ: ΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΑ

Η ελληνική επική μεσαιωνική παράδοση και η ισπανική τοιαύτη συμπίπτουν κατά το μάλλον ως προς τη χρονική συγκυρία· καρπός παραπλήσιων ιστορικών συνθηκών αμφότερες, αλλά ανεξάρτητες η μία από την άλλη, παρουσιάζουν, ωστόσο, σημαντικές ομοιότητες, κυρίως σ' ό,τι αφορά τη σχέση τους με το αραβικό στοιχείο, κάτι που επιτρέπει να τις προσεγγίσουμε μέσα από την οπτική της συγκριτικής λογοτεχνίας. Να τονίσουμε εξαρχής ότι, αντίθετα από το *Ποίημα του Βασίλειου Διγενή Ακρίτα*, που διασώθηκε σε έξι ελληνικά χειρόγραφα (πέντε σε στίχο και ένα σε πρόζα) και σε άλλα τέσσερα σε μεσαιωνικά ρωσικά, το *Cantar de mio Cid (Άσμα του Θιδ, εφεξής CMC)*, το διαθέτουμε σε ένα και μόνο χειρόγραφο του ΙΔ' αιώνα, που σώζει μια παλαιότερη παραλλαγή αντιγραμμένη από τον Per Abat το 1207. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, αυτό το άσμα προέρχεται από μια προφορική παραλλαγή που χάθηκε με τα χρόνια και φαίνεται πως δημιουργήθηκε λίγα χρόνια μετά τα γεγονότα που αφηγείται το *Τραγούδι*, και αυτά έλαβαν χώρα κατά το δεύτερο μισό του ΙΑ' αιώνα.

Με την παρούσα εισήγηση φιλοδοξούμε να καταδείξουμε την ορθότητα της άποψης του γερμανού βυζαντινολόγου Karl Krumbacher, ο οποίος, στα 1897, υποστήριξε ότι «ο Θιδ, ο πιο φημισμένος Καστιλιάνος και μεγάλος ήρωας του δυτικού κόσμου, βρήκε το ταίρι του στην πιο απομακρυσμένη γωνιά του πολιτισμένου ανατολικού κόσμου».[1] Την άποψη αυτή επικρότησε κάποια χρόνια αρ-

[1] K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*, Munich 1897. Χρησιμοποιήσαμε την ελληνική μετάφραση αυτού του έργου, που δημοσιεύτηκε στην Αθήνα από τις Εκδόσεις Πάπυρος το 1955, τόμος Β', 842.

γότερα και ο Νίκος Καζαντζάκης, όταν μιλώντας για την πόλη του Μπούργος έγραψε ότι «εδώ γεννήθηκε ο Διγενής Ακρίτας των Ισπανών, ο Ροδρίγο Ντίαθ ντε Βιβάρ, ο Θιδ, κ' εδώ γίνηκαν ξακουστοί οι γάμοι του με τη Χιμένα».[2]

Βεβαίως, ιδιαίτερα χρήσιμα εργαλεία για την παρούσα μελέτη θα αποδειχθούν τα ακριτικά τραγούδια και το *Ποίημα του Διγενή Ακρίτα* κατά το χειρόγραφο του Εσκοριάλ (εφεξής *E*), που το διαθέτουμε στην εξαιρετική έκδοση του Στυλιανού Αλεξίου,[3] και που, βεβαίως, είναι πιο κοντά στο πρωτότυπο απ' ό,τι το πιο φημισμένο της Grotaferratta (εφεξής *G*).[4] Αναμφίβολα, η πιο εκλαϊκευμένη παραλλαγή του Εσκοριάλ μάς επιτρέπει να διερευνήσουμε σε πιο σταθερές βάσεις τις ομοιότητες που υφίστανται ανάμεσα στην ελληνική μεσαιωνική επική ποίηση και σε άλλες αντίστοιχες σύγχρονες επικές παραδόσεις, όπως αυτή της Καστίλης.

Το ιστορικό πλαίσιο

Όπως ήδη τονίσαμε, τόσο στο Βυζάντιο όσο και στην Ιβηρική, είναι σχεδόν ταυτόχρονα και ταυτόσημα τα ιστορικά συμφραζόμενα μέσα στα οποία γεννήθηκε η επική ποίηση. Και αναφερόμαστε, βεβαίως, στην ισλαμική εισβολή σε όλη τη λεκάνη της Μεσογείου, από τη Μικρά Ασία έως και την Καστίλη. Η αντιπαράθεση ή/και σύγκρουση ανάμεσα στους δύο κόσμους -αλλά, συγχρόνως, και η πρόσμιξη μεταξύ των δύο πολιτισμών- συνιστούσε επί πολλούς αιώνες μια καθημερινή πραγματικότητα. Ιδιάζουσα είναι επίσης και η χρονική συγκυρία: η εισβολή των Αλμοραβιδών Αράβων στην Ιβηρική Χερσόνησο έλαβε χώρα ταυτόχρονα σχεδόν με εκείνη των Σελτζούκων στη Μικρά Ασία. Αυτή η αντιπαράθεση ανάμεσα στους δύο κόσμους είναι πάντα παρούσα έστω και εάν, ενίοτε, εκφράζεται σιωπηρά και υπογείως. Είναι χαρακτηριστικό ότι το *Ποίημα του Διγενή* συνετέθη σε μια εποχή κατά την οποία είχαν λάβει χώρα οι νίκες των Βυζαντινών επί των Αράβων (κατά τον Ι' αιώνα, με την επανάκτηση της Κιλικίας και μέρους της Συρίας), και ενώ τα σύνορα της αυτοκρατορίας είχαν πλέον σταθεροποιηθεί, οι συνοριακοί μαχητές (οι ακρίτες) στρέφονταν τώρα εναντίον του εσωτερικού εχθρού, δηλαδή των απελατών (παράνομοι, κλέφτες ή ζωοκλέφτες, που χρησιμοποίησαν ενίοτε οι Βυζαντινοί ως συνοριοφύλακες).

2 Ν. Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας. Α'. Ισπανία*, Αθήνα, Εκδ. Ε. Καζαντζάκη, χ.ε., 26.

3 Σ. Αλεξίου, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτας και το άσμα του Αρμούρη*, Αθήνα 1985.

4 E. Jeffreys, *Digenis Akritis. The Grottaferrata and Escorial version*, Cambridge 1998.

Αυτό ακριβώς είναι το κλίμα και το πνεύμα μέσα στο οποίο κινείται το *Ποίημα του Διγενή*. Ωστόσο, σε κάποια ελληνικά ακριτικά τραγούδια, η ένταση ανάμεσα στο χριστιανικό και το μουσουλμανικό κόσμο είναι σαφέστατα εμφανής. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν σχετικά το *Άσμα του Αρμούρη* (τόσο στις παραλογές της Καρπάθου, όσο και στις πιο εκτεταμένες κυπριακές, που συνελέγησαν κατά τον περασμένο αιώνα), αλλά και το άσμα *Ο γιος του Ανδρόνικου*. Στην πρώτη περίπτωση μάλιστα, καθίσταται ακόμα πιο εμφανής η έχθρα και αντιπαλότητα ανάμεσα στον ήρωα, τον Αρμούρη, και το γίγαντα βυζαντινό ακρίτη που φυλάει το ποτάμι, το οποίο πρέπει να διασχίσει ο νεαρός έλληνας πολεμιστής για να ελευθερώσει τον αιχμάλωτο σε μουσουλμανικό έδαφος πατέρα του.

Στη μεσαιωνική Ισπανία, η κατάσταση δεν διαφέρει σημαντικά: ο Θιδ αγωνίζεται με νύχια και με δόντια εναντίον των μουσουλμάνων, των «μόρων» (η λέξη στα ελληνικά έχει παλαιότερα αποδοθεί και ως «μαυριτανός») για να τους πάρει τη Βαλένθια, που τελικά θα την κατακτήσει το 1094. Ωστόσο, όταν οι περιστάσεις το απαιτούν, ο Θιδ, όπως θα δούμε, δεν θα διστάσει να συμμαχήσει με τον εχθρό (π.χ., με το μόρο βασιλιά Μοστάιν εναντίον του κοινού αντιπάλου, του βασιλιά της Λέριδα, τον οποίο προστάτευε ο κόμης της Βαρκελώνης) και να συνάψει φιλίες με αρκετούς μουσουλμάνους, όπως με τον έμπιστο Αβενγαλβόν, «το φίλο της ειρήνης», στον οποίο αναθέτει όχι μόνο την πόλη Μολίνα, αλλά και την προστασία των ίδιων των θυγατέρων του. Και επίσης, στο ισπανικό ποίημα, ο ήρωας δεν διστάζει να αποδέχεται τους άραβες κατοίκους των πόλεων που κατακτά, την Καστελιόν, την Αλκοθέρ και, επιτέλους, τη Βαλένθια.

Σημειωτέον, όμως, ότι αυτές οι ομοιότητες είναι εφικτές μόνο στο πλαίσιο της λεγόμενης συνοριακής επικής παράδοσης (épica de frontera), στην οποία ανήκει το *Cantar de mio Cid* και το *Ποίημα του Διγενή*, αλλά και διάφορα αραβικά και τούρκικα έργα, όπως η Sirat al'amirah Dat Alhimmah (ή *Delhemmah)*, ποίημα του ΙΒ' αιώνα που περιγράφει τα ιστορικά γεγονότα της κατάκτησης της Συρίας και την αραβική προέλαση στο Βυζάντιο, το πιο γνωστό τουρκικό

άσμα του *Sayyid Battal*, του ΙΓ' αιώνα, και ένα λιγότερο γνωστό έργο που είναι σαν τη συνέχειά του, το Danismend Gazi, επίσης του ΙΓ' αιώνα αλλά που σώζεται σε μια παραλλαγή του Arif Ali του ΙΔ' αιώνα, το *Salguq-name* και το Kitab-i-Dede Qorqut, μια ανθολογία δώδεκα αφηγήσεων, πιθανόν του ΙΕ' αιώνα, της επικής παράδοσης των Τούρκων oguz, εγκατεστημένων στα βορειοανατολικά της Μικράς Ασίας, μια από τις οποίες έχει πολλές ομοιότητες με το ελληνικό *Τραγούδι του Αρμούρη*. Σ' όλα αυτά τα έργα, στη θέση των ακριτών συναντάμε τους *guzah*, που είναι κυριολεκτικά αυτοί που συμμετέχουν σε μια *gazwah*, δηλαδή, σε μια ληστρική επιδρομή στη χώρα των εχθρών. Η ισοδυναμία των δύο λέξεων, ακρίτη και guzah, αποδεικνύεται, όπως έδειξε ο Agostino Pertusi,[5] από ένα στίχο του *Άσματος του Διγενή*, στον οποίο ένας από τους άραβες που υπηρετούν τον Εμίρη χαρακτηρίζεται ως ακρίτης: «Εις δε τις των Σαρακηνών ακρίτης Διλεμίτης» (G, I, 155).

Πράγματι, σε αντίθεση με τη λεγόμενη επική παράδοση της σταυροφορίας (épica de cruzada), όπου είναι μόνο η θρησκεία αυτή που εμπνέει τη δράση των πολεμιστών και που αποκλείει οποιαδήποτε συνεργασία με τον αλλόθρησκο και, φυσικά, την παραμικρή οικογενειακή σχέση, το βασικότερο θέμα της συνοριακής επικής παράδοσης είναι οι αντιξοότητες των συνοριακών εδαφών, όπου η συμβίωση με τον άλλο (τον αλλόθρησκο, δηλαδή) μαλακώνει κάπως αυτή την αυστηρή αντιπαράθεση. Με άλλα λόγια, εδώ το κίνητρο του πολέμου με τον εθχρό πέρα από τα σύνορα δεν είναι τόσο πολύ η θρησκεία όσο η ανάγκη επιβίωσης, όπως εκφράζει η καστιλλάνικη παροιμία «a más moros, más ganancia», δηλαδή, «περισσότεροι άραβες σημαίνουν περισσότερο κέρδος». Σε λόγια του ιστορικού Derek W. Lomax,[6] «Ο ισπανικός ήρωας -όσο και ο βυζαντινός, μπορούμε να προσθέσουμε εμείς- πιστεύει στο Θεό και περιμένει τη βοήθειά του, αλλά δεν πολεμά για αυτόν, ούτε για την πατρίδα του, ούτε για το βασιλιά του, αλλά γιατί μόνο μ' αυτόν τον τρόπο ένας επαγγελματίας πολεμιστής βγάζει το ψωμί

[5] A. Pertusi, "Tra storia e legenda: akritai e ghâzi sulla frontera orientale di Bisanzio", στο *Actes du XIV Congrès International des Études Byzantins* (Bucarest, 6-12 septembre 1971), éd. M. Berza και E. Stanescu, Bucarest 1974-1976, τόμος Α', 251, σημ. 71.

[6] D. W. Lomax, *La reconquista*, Μετάφραση στα ισπανικά του Antonio Prometeo-Moya, Barcelona 1984, 136-137.

του». Κατά συνέπεια, τόσο στο Βυζάντιο όσο και στην Καστίλη, η ειρήνη με τον εχθρό, ανεξάρτητα από τη θρησκεία του, είναι πάντα δυνατή, αν και κάτω από κάποιες συνθήκες. Και πέρα από αυτό, φιλικές μέχρι και οικογενειακές σχέσεις -μετά από τον αναγκαίο προσηλυτισμό, βέβαια- είναι επίσης εφικτές, όπως θα δούμε παρακάτω, κάτι που αποκλείει αυστηρά η επική παράδοση της σταυροφορίας.

Ας αναλύσουμε τώρα μερικές ομοιότητες που παρουσιάζουν η ισπανική και η ελληνική συνοριακή επική παράδοση, με αφορμή δύο βασικά θέματα: τα σύνορα και τον ήρωα.[7]

Τα σύνορα

Όπως έχει καταδείξει σε ένα πια κλασικό έργο του ο David Hook, το σύνορο είναι μια κοινή και σταθερή έννοια, τόσο στην ηρωική βυζαντινή ποίηση, όσο και στην καστιλιάνικη.[8] Το σύνορο συνιστά ένα αυθεντικά διαχρονικό λογοτεχνικό *leitmotiv*, που φθάνει μέχρι και το αμερικανικό *western*. Γι' αυτό το λόγο, εξάλλου, αρκετοί μελετητές θέλησαν να συνδέσουν την ηρωική ελληνική παράδοση με την ισπανική. Εδώ, ωστόσο, αναφερόμαστε στο μεσαιωνικό σύνορο, έννοια με τα δικά της, βεβαίως, σημαινόμενα, που είναι ξένα, ως επί το πλείστον, με τη σύγχρονη σημασία του (συν)όρου. Δεν πρόκειται δηλαδή, στις περισσότερες περιπτώσεις, για μια σαφώς προσδιορισμένη διαχωριστική γραμμή, δεδομένου ότι στα μεσαιωνικά σύνορα περικλείονται μεγάλες περιοχές, μεταβλητές πάντοτε και άγονες εν πολλοίς, οι οποίες όμως δεν διέπονται από καμιά νομοθεσία.

Συχνά, οι ιδιομορφίες του εδάφους (έρημοι, δύσβατες οροσειρές και άγρια δάση, μεγάλα ποτάμια, κ.τλ.) λειτουργούν ως φυσικά σύνορα. Στο *Άσμα του Αρμούρη*, για παράδειγμα, ο ποταμός Ευφράτης διαχωρίζει τους χριστιανούς από τους Σαρακηνούς. Πρό-

[7] Ένα άλλο στοιχείο που μοιράζονται η ισπανική και η ελληνική επική ποίηση είναι το σκηνικό, για το οποίο παραπέμπουμε τον αναγνώστη στη μελέτη μας «Από την Κάρπαθο στην Καστίλλη. Κοινά μοτίβα στην ελληνική και στην ισπανική επική ποίηση», στο *Ευρωπαϊκή Ακριτική Παράδοση. Από το Μεγαλέξανδρο στον Διγενή Ακρίτα*, Αθήνα 2004, 263-271.

[8] D. Hook, "Digenes Akrites and the Old Spanish Epics", στο *Digenes Akritas. New Approaches to Byzantine Heroic Poetry*, ed. R. Beaton & D. Ricks, London 1993, 73-85.

κειται, προφανώς, για ένα πλατύ και μεγάλο ποταμό, που προσδιορίζεται πολλάκις σαν «μαύρο ποτάμι», το οποίο, σύμφωνα τουλάχιστον με την ποιητική παράδοση της Καρπάθου, δεν μπορεί να διαβεί ο ήρωας. Κατά παρόμοιο τρόπο, στην ισπανική παράδοση ο Θιδ είναι έτοιμος για να αρχίσει την πολιορκία της Βαλένθιας περιμένοντας τα στρατεύματά του στη Διώρυγα της Τσέλφα (Canal de Çelfa). Ένα ποτάμι, λοιπόν, λειτουργεί και στο ισπανικό *Άσμα* σαν σύνορο ανάμεσα στα αραβικά και τα χριστιανικά βασίλεια. Σε αμφότερα τα ποιήματα επικρατεί το στερεότυπο του άγονου και αφιλόξενου εδαφικού συνόρου. Έτσι, ο Θιδ περιπλανάται κατά την εξορία του σε μια γη «άγονη κι άχρηστη» ("angosta e sobejana de mala", βλ. στ. 838 στην έκδοση του A. Montaner),[9] με τον ήρωα να διαπιστώνει ότι εδώ «δεν θα μπορούσαμε να ζήσουμε» ("non podriemos bivir", στ. 835).

Σε αμφότερες τις παραδόσεις, η αβεβαιότητα των συνόρων, αλλά και των ανθρώπων που αγωνίζονται για την υπεράσπισή τους, συνιστά άλλη μία σταθερή κοινή αναφορά. Στο *Διγενή* για παράδειγμα, η σύντροφος του ήρωα συγχέει, από το φόβο της, την τιμητική συνοδεία του Κωνσταντίνου, θείου του Διγενή (*E*, στ. 1035-1038), με μία δράκα απελατών, σκηνή που θυμίζει ένα ανάλογο εδάφιο από το *Poema de Fernán González (Ποίημα του Φερνάν Γκονθάλεθ)*, στο οποίο η κόρη του βασιλιά της Ναβάρας απελευθερώνει τον ήρωα, αλλά εκείνος πιστεύει ότι πρόκειται για συνωμοσία των μόρων. Επιπρόσθετα, αυτό το περιβάλλον της αβεβαιότητας κι ανασφάλειας που επικρατεί στα συνοριακά εδάφη τονίζεται από την παρουσία της επικίνδυνης πανίδας, όπως είναι στην ισπανική περίπτωση τα «άγρια ζώα» και τα «άγρια κοπάδια» ("bestias fieras" - "ganados fieros", βλ. *CMC*, στ. 2699 και 3267 αντίστοιχα) ή στην ελληνική τα λιοντάρια και οι αρκούδες (*E*, στ. 513-525 και 751-791).

Ωστόσο, όμως, αυτό ακριβώς το ασταθές και εχθρικό σύνορο συνιστά παράλληλα ένα χώρο πολιτισμικής συνάντησης. Το διαπολιτισμικό στοιχείο (έννοια πολύ επίκαιρη και στις μέρες μας) θα προκύψει σε πρώτη λογοτεχνική έκφραση μέσα από το μεσαιωνικό σύνορο. Στο πλαίσιο αυτού του συνόρου δρουν, όπως θα δούμε ακολούθως, ήρωες μιγάδες, παιδιά από πατέρα μουσουλμάνο και μητέρα χριστιανή και τούμπαλιν. Εκτός από φυλετική,

[9] *Cantar de mio Cid*, ed. Alberto Montaner, Barcelona 2000.

η πρόσμιξη είναι επίσης γλωσσική και πολιτισμική εν γένει, κι έτσι το συνοριακό έδαφος συνιστά ένα σημείο συνάντησης διαφορετικών φυλών, γλωσσών και πολιτισμών και συνδιαλλαγής μεταξύ τους. Με άλλα λόγια, σε ένα τέτοιο χώρο διακυμάνσεων, όπως είναι τα μεσαιωνικά σύνορα στην Ιβηρική ή στο βυζαντινό κόσμο της ανατολής, η γλωσσική διαφορετικότητα -ποικιλία, ως εγγενές και αυτόχθον πολιτισμικό στοιχείο-, δεν αποτελεί καν εμπόδιο συνεννόησης και αμοιβαίας κατανόησης μεταξύ των ανθρώπων. Μια σχετική πολυγλωσσία μάλιστα είναι συχνό φαινόμενο, ενώ δεν λείπουν και περιπτώσεις δημιουργίας υβριδικών γλωσσικών ποικιλιών, που επινοούνται για να διευκολύνουν τη συνεννόηση. Στους πρώτους στίχους του *Ποίηματος του Διγενή*, στην εκδοχή πάντα του κώδικα *E*, συνδιαλέγονται χωρίς κανένα πρόβλημα και χρησιμοποιώντας τη δική του γλώσσα ο κάθε ομιλητής, ένας Σαρακηνός και ένας εμίρης (ο μελλοντικός πατέρας του Διγενή) με δύο χριστιανούς. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου τονίζεται ευθέως ότι ένας γνωρίζει επαρκώς τη γλώσσα του άλλου. Έτσι, στην εκδοχή του *G* (στ. 115), επιβεβαιώνεται ότι ο εμίρης «γνώριζε πολύ καλά τη γλώσσα των Ρωμιών» («ακριβώς γαρ ηπίστατο την των Ρωμαίων γλώτταν»).

Υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις οποίες, εξαιτίας της γλωσσικής επάρκειας στη γνώση της γλώσσας του άλλου, αποκαλύπτονται μυστικά ή σχέδια, όπως συμβαίνει στο καστιλιάνικο *Άσμα*, όταν ένας «εκλατινισμένος» μουσουλμάνος αποκαλύπτει τις μηχανορραφίες των πριγκίπων του Καρριόν, τη στιγμή κατά την οποία εκείνοι εκδηλώνουν την πρόθεσή τους να σκοτώσουν τον Αβενγαλβόν και να τον ληστέψουν, ενώ παράλληλα σκοπεύουν να εγκαταλείψουν τις θυγατέρες του Θιδ. Αυτή η πολιτισμική ανταλλαγή είναι εμφανής και στα έθιμα. Μάλιστα, όταν κάποιος γνωρίζει τα έθιμα του άλλου, αυτόματα γίνεται και πιο συμπαθής. Π.χ. στο *CMC* ο Αλβάρ Φάνιεθ φιλά στον ώμο το μόρο Αβενγαλβόν, καθώς «έτσι έχει το έθιμό του» ("ca tal es su usaje", στ. 1519). Βεβαίως, οι χριστιανοί ξέρουν αρκετά για τα τζαμιά, «που 'ναι εκεί μέσα στο Μαρόκο» ("Allá dentro en Marruecos o las mezquitas son", στ. 2499), αλλά και ό ένας γνωρίζει τις πολεμικές ιαχές του άλλου: "Mafómat" η μουσουλμανική ιαχή ("los moros llaman -¡Mafómat!-) και "¡Santi Yagüe!" η χριστιανική (στ. 731). Υπάρχουν και συγκεκριμένες αναφορές σε μουσουλμανικές θρησκευτικές πρακτικές,

όπως το να γραφτεί μια κατάρα στον τάφο του προφήτη ή σε τζαμί. Έτσι, όταν η μάνα του εμίρη μαθαίνει ότι ο γιος της προτίθεται να παντρευτεί μια χριστιανή, του λέει ότι οι ομόθρησκοί του θα τον καταραστούν. Και, επίσης, όπως πρόσφατα απέδειξε ο Pedro Bádenas, υπάρχουν και κοινές εκατέρωθεν βρισιές, όπως για παράδειγμα το να αποκαλείται κανείς «σκύλος» (*CMC*, στ. 3263).[10]

Ο ήρωας

Ανάμεσα στην καστιλλάνικη και τη βυζαντινή επική ποίηση, εκτός των συνόρων, μπορεί να εντοπιστεί επίσης, σε σχέση πάντα με τον αραβικό παράγοντα, ένα άλλο κοινό στοιχείο: ο ήρωας.

Στην ελληνική περίπτωση, το όνομα του ήρωα, Διγενής Ακρίτας, δίνει και τον τίτλο στο ομώνυμο *Άσμα*, το οποίο αρχίζει με μια σκηνή απαγωγής, όταν ο εμίρης της Συρίας απάγει μια χριστιανή αριστοκράτισσα (απόγονο της αυτοκρατορικής οικογένειας των Δουκών). Ο εμίρης ασπάζεται τον χριστιανισμό, το ζευγάρι θα παντρευτεί και θα αποκτήσει ένα ρωμαλέο γιο, το Διγενή, βεβαίως, ο οποίος, όπως δείχνει και το όνομά του, είναι μιγάς, μισός χριστιανός, μισός μουσουλμάνος. Εάν και αυτά τα δύο στοιχεία (απαγωγή και διπλό γένος του ήρωα) απουσιάζουν από το συγκεκριμένο *CMC*, ωστόσο τα συναντάμε σε άλλα ποιητικά αποσπάσματα της ισπανικής επικής παράδοσης, που διασώθηκαν σε πεζό λόγο από τα χρονικά της εποχής και από το «ρομανθέρο» (δηλαδή, την ευρύτερη ισπανική δημώδη ποίηση). Π.χ. στο *Άσμα του Μαϊνέτε* (*Cantar de Mainete*) συναντάμε μια ανάλογη απαγωγή που μας θυμίζει τόσο το *Διγενή*, όσο και άλλα δημώδη άσματα του ακριτικού κύκλου, όπως για παράδειγμα το κυπριακής προέλευσης *Ο Διγενής και η κόρη του Λεβάντη*. Ο πρωταγωνιστής του ποιήματος, ο Μαϊνέτε, που ενσαρκώνει τον Καρλομάγνο, μετά το θάνατο του πατέρα του κληρονομεί το βασίλειο της Γαλλίας και διατάσσει τον κόμη Μοράντ να απάγει την ερωμένη του, Γκαλιάνα, κόρη του άραβα βασιλιά του Τολέδο, του Γαλάφρε, και να τη φέρει στη Γαλλία. Αυτή την εκδοχή του χαμένου άσματος τη διαθέτουμε χάρη

[10] P. Bádenas, "La épica española y la épica del Diyenís", στο *Ressons èpics en les literatures i el folklore hispànic/El eco de la épica en las literaturas y el folclore hispánico*, Barcelona 2004, 45-46.

στο *Πρώτο Γενικό Χρονικό* (*Primera Crónica General*), που γράφτηκε στην αυλή του βασιλιά του Τολέδο, του Αλφόνσου Ι' του Σοφού, στα μέσα του ΙΓ' αιώνα, και έχουμε τη δυνατότητα να εντοπίσουμε ένα ακόμη, έστω λανθάνον, κοινό σημείο μεταξύ της ελληνικής και της ισπανικής επικής ποίησης.

Κατά τον ίδιο τρόπο, φημισμένοι «δι-γενήδες» υπάρχουν και στην ισπανική περίπτωση. Μιγάς π.χ. είναι ο Αμπενάμαρ, για τον οποίο τόσο συχνά γίνεται λόγος στο ισπανικό ρομανθέρο: «Αμπενάμαρ, Αμπενάμαρ, μαυριτανέ από τη Μαυριτανία/γιος είσαι ενός μόρου σκύλου και μιας σκλάβας χριστιανής» ("Abenámar, Abenámar, moro de la morería/hijo eres de un moro perro y de una cristiana cautiva").[11] Άλλος γνωστός μιγάς ήρωας είναι ο Μουδάρρα, ο γιος του Γκονθάλο Γουστιόθ (πατέρα των επτά πριγκίπων του Λάρα) και μιας μουσουλμάνας, η οποία με τον καιρό θα γίνει μια απλή σκλάβα σε μια συγγενική οικογένεια του μουσουλμάνου βασιλιά.

Η αρνητική πλευρά αυτής της συμβίωσης είναι η πορνεία, που παίζει στον ισπανικό κόσμο ένα πολύ σημαντικό ρόλο και που δεν είναι κι άγνωστη στο *Έπος του Διγενή*, όπως δείχνει, ως ένα βαθμό, το πρόσωπο της Μαξιμούς. Έτσι, στο αποσπασματικό ποίημα γνωστό με τον τίτλο *Mocedades de Rodrigo* (στ. 18-22), η μάνα του Fernán González απαλευθερώνεται από τον άραβα βασιλιά της Μαδρίτης, που την εκπορνεύει στο παλάτι του. Και από την χριστιανική πλευρά, στο ακριτικό ισπανικό τραγούδι *Morir vos queredes, padre*,[12] η Urraca, κόρη του βασιλιά Fernando, απειλεί τον πατέρα της με τα εξής λόγια:

"Irm'he yo por esas tierras como una mujer errada
y este mi cuerpo daría quien se me antojara,
a los moros por dineros, a los cristianos de gracia"

(«Θα φύγω σ' εκείνα τα μέρη σαν μια περιπλανόμενη γυναίκα
και θα δώσω το κορμί μου σ' όποιον μου γουστάρει,
στους άραβες για λεφτά και στους χριστιανούς χάρισμα»)

[11] P. Díaz-Mas, *Romancero*, Barcelona 1994, 67-70 και 71-78.

[12] *Ibidem*, 76.

Σε ένα άλλο ακριτικό δημοτικό τραγούδι, *Helo, helo, por do viene/el moro por la calçada,*[13] ο άραβας Búcar απειλεί το Θιδ μ' ένα παρόμοιο τρόπο:

"Su mujer doña Jimena será de mí captivada,
su hija Urraca Hernando será mi enamorada,
después de yo harto d'ella la entregaré a mi compaña"

(«Η γυναίκα του η Χιμένα θα είναι η αιχμάλωτή μου,
η κόρη του η Ουρράκα Ερνάνδο θα είναι η ερωμένη μου
και όταν θα την έχω χορτάσει θα την παραδώσω στο στρατό μου»)

'Ενα θέμα που μας δείχνει την πιο μαύρη πλευρά των μιγάδων ηρώων και που, εξάλλου, δεν είναι σπάνιο ούτε και στην πολύ πιο σύγχρονη δημοτική παράδοση όλων των Βαλκανίων.

Eusebi Ayensa Prat
Διευθυντής του Ινστιτούτου
Θερβάντες της Αθήνας

[13] *Ibidem*, 107-110.

C. Edmund Bosworth

GEORGE STRACHAN OF THE MEARNS: MIDDLE EAST TRAVELLER AND PIONEER COLLECTOR OF ARABIC AND PERSIAN MANUSCRIPTS

By the opening years of the seventeenth century, England had for over four decades been a firmly Protestant power under Henry VIII's second daughter Elizabeth (I). It had fought off the might of Habsburg Spain, with the defeat in 1588 of the invasion force carried by the ships of the Spanish Armada, and had survived four rather feeble Catholic plots to kill the Queen and place Mary Stuart on the throne (potentially more serious was the Gunpowder Plot of 1605, in the opening years of the succeeding reign of James VI and I, which aimed to blow up the Houses of Parliament and destroy the whole ruling structure of the Stuart monarchy, the aristocracy, and the gentry and urban notables).

The kingdom to the north of Tudor England, that of Scotland, had been ruled by the Stewart dynasty for three centuries, but it had had a violent and disturbed history since the middle years of the sixteenth century, with a weakened monarchy after the death of James V in 1542. His daughter Mary has been described by the historian Jenny Wormald as not mad or bad, but distinctly sad, and definitely, as the focus of several plots in the later part of her life, dangerous to know. Her indecisiveness, her neglect to secure strong backing from France, the land of her mother Mary of Guise and the place where she had been brought up, her abandonment of Scotland after a reign of only six years and her flight to England in 1568, made it almost certain that Scotland would follow England and become overwhelmingly Protestant. This is in fact what happened under her son James VI, a strong Protestant despite his mother's firm Catholicism. Scotland had remained socially, religiously and politically deeply disturbed until James attained his majority and asserted royal power in the 1580s and

1590s. Even after the Union of Crowns in 1603 brought James, through his great-grandmother Margaret Tudor, elder daughter of the founder of the Tudor dynasty Henry VII (hence sister of Henry VIII, of six wives' fame), to the English throne as James I of England and James VI of Scotland, outlying parts of Scotland, such as the Gaelic Highlands and Islands, and the North-East, remained largely dominated by clan chiefs in the first instance, and magnates like the Gordon family in the second.

It was into this northeastern part of Scotland that George Strachan was born, probably around 1572, into a family of good birth and connected with the ancient aristocratic house of Seton, in the district known as the Mearns, the later Kincardineshire to the south of Aberdeen. He is described in contemporary sources as *Georgius Strachanus Merniensis, nobili familia*. But since primogeniture had long been the norm in all the non-Celtic parts of the British Isles, a younger son, as he was, had little hope of a great career in his own land. Moreover, he was apparently born a Roman Catholic and remained one, whereas by the turn of the century all his family had become Protestant, making it difficult for him to return to a by now largely Protestant Scotland from the continent of Europe, where he had gone to seek his fortune in the 1580s. Little is known of his early life, but he was in France in 1592, obviously having been there for several years. He studied at various universities, both Catholic and Protestant: at Port-à-Mousson in Catholic Lorraine, and then in southern France, at Lescar in Protestant Béarn, at Toulouse, Bordeaux, Montauban and Montpellier, and at Carpentras in the papal territory of Avignon. His zeal for learning was evidently stronger that his sectarian religious affiliation. It was, of course, common at that time to move around from one university to another, as it remained common in, for instance Germany till recently, but Strachan's changes of residence were so numerous that one begins to suspect that there was a fundamental restlessness in his character which remained dominant throughout his life and which perhaps accounts for the fact that, despite his acute intelligence and wide-ranging scholarship, first in the Latin and Greek classics and then subsequently in oriental languages like Arabic, Persian and Hebrew, he never attained a prominent post within the European academic establishment, published significant works or ever enjoyed much reputation during his lifetime.

Strachan began an *Album amicorum*, a kind of autograph book containing encomia of him by fellow-students, professors and others, interspersed with Latin and Greek verses, an activity popular at this time, at Lescar in Béarn in 1599. He kept it up for a decade, and it has fortunately survived in the archives of the Catholic St. Mary's College at Blairs near Aberdeen, and was printed and published at Aberdeen in 1924. It records his travels during these *Wanderjahre* and gives the names and memorabilia of his friends, many of them, like himself, Scottish Catholic emigrés. By 1602, when he was about thirty years old, the appeal of religion and possibilities for scholarship had lured him to Rome. He enrolled briefly at the Scots College, *Collegium Scotorum*, which had been founded in Rome the previous year, as an institution both for training priests and for giving a general education (it is still in existence), but soon decided that it was not for him. It was at this point that his family may have endeavoured to recall him to Scotland. He was certainly able to return, since the law of the time in Scotland by which Catholics who refused to convert to Protestantism had to leave the country was never strictly enforced. At all events, he came back to Scotland and travelled through the northern and eastern counties, perhaps delivering messages to the relatives of Scots Catholic emigrés; but at the end of 1602 he seems to have embarked at Dundee for the continent of Europe and a leisurely journey to Rome, never to visit his homeland again.

Strachan was now in close contact with the Jesuits at Rome and was acting as courier between the Jesuit leadership in Rome and Paris, whence contact with Catholics in Scotland was maintained. In 1604 he was at the Benedictine Schottenkloster in Regensburg, and then proceeded to France and for four years taught Greek and Latin at the Collège du Mans, which had been founded in 1519 by the Bishop of Le Mans, the Papal Nuncio at that time in France, but which closed down, from an inadequate endowment and consequent lack of funds, in 1613. It was during these years that he published various translation of Greek authors and his own Latin poetry.

However, in 1613, Strachan threw up his career in Paris. He had failed to secure a post he desired, that of Papal Agent in Paris for Scottish Catholics. He had probably found uncongenial service at a court like that of Henri IV and then service in the entourage of the King's cousin, Charles of Lorraine, Duke of Guise, which he had entered

whilst at Le Mans (another Scottish traveller to the Levant and Near East, William Lithgow of Lanark, mentions that he met Strachan at Aix-en-Provence around 1612 and describes him as "Mathematician to the Duke of Guise"). It is a reasonable guess that he had found any permanent employment, as at the Collège du Mans, too restrictive for his wide-ranging spirit. Instead, he now obeyed the call of the Orient, as so many British free spirits, up to T.E. Lawrence, Gertrude Bell, Freya Stark and Wilfred Thesiger in recent times, have done. One should also bear in mind that the early seventeenth-century was a time of intense missionary activity to the Orient, with negotiations in train for the setting-up of the *Congregatio de Propaganda Fide* in Rome and with the new religious orders of the Counter-Reformation sending out missionaries, Carmelites to Persia and Iraq, the Jesuits to India and Japan, and the Capuchins to elsewhere. It may have been news of these far-reaching efforts and reports from the missions that now helped attract Strachan to the East.

So in 1613 he left for Istanbul, the usual route thither (as followed by Lithgow just before this time) being through Venice and down the Adriatic Sea and across Greece. He stayed in the Ottoman capital for some time, lodging at the French ambassador's house, and arrived eventually at Aleppo via Lebanon, the Holy Land and Syria. His years in the Middle East -in fact much of the remainder of his life, so far as we have information, comprising at least twenty years- are fortunately known through the writings of the friend he made at Isfahan in 1619, the Italian traveller Pietro della Valle, who inserted within a letter to an Italian correspondent, written at the Persian Gulf port of Gombroon (the later Bandar ᶜAbbās) in 1622 and subsequently printed in his collected *Viaggi*, an account of Strachan's life up to that date as related by the latter. In 1620 Strachan was godfather, by proxy since he was ill at the time, to della Valle's son by his Assyrian Christian wife, the child being baptised with the name "George". The two travellers were in touch afterwards, though the Gombroon meeting of 1622 was the last time that della Valle apparently had physical contact with Strachan.

At Aleppo, Strachan would have found the factory or trading post of the English Levant Company, established there in the later 1580s and of equal importance in the Company's activities as that of Istanbul. Quite a few Western European travellers were going to the Near

East at this time. The journey thither was a tough and exhausting exercise and could be dangerous, but it was not a superhuman achievement, provided that one secured the requisite laissez-passers from the Ottoman authorities, had a good deal of money for bribes and the various taxes and mulcts inevitably demanded by officialdom, and was able to benefit from the services of local consuls and factors of the European powers at places like Istanbul, Smyrna, Aleppo, Damascus, Cairo, Alexandria, etc. However, Strachan now undertook from Aleppo a most original, indeed unique, course of action in his fervent desire to master the Arabic language. Della Valle states that Strachan had heard that the Amir Fayyāḍ b. Muḥammad b. Mudlij, of the Abū Rīsha family of Bedouin chiefs, desired the services of a Frankish physician. This Amir, from a base at ᶜĀna on the middle Euphrates, controlled the vast expanse of the Syrian Desert from the settled, agricultural lands of Syria in the west to the Euphrates valley, nominally as a tributary of the Ottoman Porte and as their ally against the Maᶜnid Amir of Lebanon, Fakhr al-Dīn (II) b. Qorqmaz, but in practice as an independent potentate.

Whether Strachan had acquired some medical knowledge at a university like that of Montpellier, then a famed centre for such learning, or whether he did not possess any such specialised knowledge, but was hoping to bluff his way through, is unknown; he did receive some instruction in medical matters and the pharmacopeia of medicine from a Flemish physician at Aleppo. At all events, his bold policy came off. Having cured the Amir of some minor malady, he spent two years in the desert with him and his household, probably from 1615 onwards, gaining a great reputation for his increasing knowledge of Arabic, now so great that he could, della Valle says, have passed for an Arab ("*che dagli Arabi stessi non si ricognosce per altro che un vero Beduino*"). Tales circulated amongst the European communities that Strachan had turned Turk, i.e. become a Muslim, and had taken as wife a relative of the Amir's. There may well have been something in this, but of course, Islamic law precluded an infidel like Strachan from marrying, and thus obtaining power over, a Muslim wife. It may have been the threat of the requirement of being circumcised as a convert to Islam that led Strachan in 1618 to flee the Amir's encampment, as della Valle relates, for Baghdad, at this time still under Ottoman control, just before Shah ᶜAbbās's conquest of the city in 1623 and the subsequent fifteen years' occupation of it by the Persians.

At this point, one wonders how Strachan's interest in Arabic had been first aroused, leading him to travel through the Mediterranean lands to live amongst authentic Arabic speakers. When in Rome, Strachan could have met Maronite and other priests of the Uniate Eastern Churches who were Arabic speakers; or he may have learnt something of the language in France, though not much more than rudiments. In Paris, Arabic was on the syllabuses of the Collège Royal (the later Collège de France) and the Sorbonne; the humanist Isaac Casaubon studied Arabic there, and at one point Strachan was tutor to his son. But the posts were thus very sparse and irregularly manned, and the *Hilfsmittel* almost non-existent. Thus the short Arabic grammar published in 1538 by Guillaume Postel, first Professor of Arabic at the Collège Royal, was a fairly feeble effort, and it was not till the time of the great Leiden scholar Thomas Erpenius, who published his *Grammatica arabica* the year before Strachan left for the East, that classical Arabic could be properly learnt. If Strachan knew any Arabic before he arrived in the Levant, it must have been exiguous, but actual residence in an Arabic milieu clearly vastly enlarged not only his spoken Arabic but also his knowledge of classical Arabic literature and also of Islam as a religion and law. He started purchasing Arabic manuscripts whilst in Syria and then in Baghdad, and the notes he made on their fly-leaves indicate that he had a fair grasp of their contents. His competence must have been evident now. In a letter of 1619, della Valle writes that he hoped to persuade Strachan to embark on the project of translating -obviously into Latin- the celebrated dictionary of the fifteenth-century Yemeni author al-Fīrūzābādī, *al-Qāmūs al-muḥīṭ* "The All-Encompassing Ocean" (della Valle himself had a ms. of this, purchased in Istanbul in 1615, and now in the Vatican Library). This work was to be the basis for Arabic-Latin dictionaries of the middle and later seventeenth century like that of Jacob Golius (Leiden 1653) and for the *Lexicon arabico-latinum* of G.W.F. Freytag (Halle 1830-37), subsequently much used by scholars well into the twentieth century. But in the event, Strachan never produced the promised translation and probably never even started on it.

In 1619 he left Baghdad and reached the Safavid capital Isfahan, then being beautified and rendered one of the splendours of the Islamic world by Shah ᶜAbbās I (r. 1587-1629). Since 1616, the English East India Company, which had been founded in 1600 by a group of

London merchants, had had a factory in Isfahan. Strachan's services were now in demand. However much or little medical knowledge he may have really possessed, his role as Amir Fayyāḍ's physician in the Syrian Desert seems to have given him a general reputation within the European community in the Middle East for medical expertise. But it was also his linguistic abilities which caused him now to be, to use a modern term, head-hunted. It seems that the Spanish ambassador in Isfahan, Don Garcias de Silva y Figueroa, was trying to recruit him for the Spanish service. This stimulated the English East India Company's representative there, Thomas Barker, into swift action (so far as communications between the Middle East and Western Europe in those days allowed). Since 1580, Portugal had been ruled by the kings of Spain, and the Portuguese were at this time England's great rivals in the Persian Gulf; one outcome of this rivalry soon afterwards was English naval help to Shah ᶜAbbās's land forces in capturing Hormuz from the Portuguese in 1622. In connection with Strachan, Barker wrote back to London in September 1619, "As for his language which is Latine, Ffrench, Italian, Hebrue, and greeke, but cheiflelie the Arab wherin he is verie perfect, may be verry behouefull and much helping unto the Affaires of the Companie". This advocacy was successful, and Strachan was taken into the Company's employment as its resident physician in Isfahan and for his linguistic skills at a salary of 16 riyals per month. Keeping Strachan out of Spanish service must have been one factor here; he cannot yet have been proficient in Persian, though he doubtless speedily acquired this knowledge and was certainly to acquire some Persian manuscripts. The fact that his new employers were Protestants and he was a Catholic, whereas in the Spanish service he would have been working for His Most Catholic Majesty, does not seem to have weighed here with Strachan here; national solidarity apparently won out.

Unfortunately, Strachan, whom contemporaries all agreed was a most pleasant and genial person, became the victim of personal animosities and calumnies by another of the company's servants and was by 1621 dismissed. He seems nevertheless to have worked for the Company at various points after this, and della Valle met him at Gombroon in the next year establishing a house there for the Company and taking delivery of a consignment of silk. He found shelter in the house of the missionary order of Discalced Carmelites, who had had

a house in Isfahan since 1617 and who enjoyed the favour of Shah ᶜAbbās, and taught Arabic there. He now became busy with the task of sending back to Europe the collection of Islamic manuscripts. which he had acquired. The Visitor General of the Carmelites in Persia and India, the Spaniard Father Vincent of St. Francis (Juan Gambart), was about to leave for Rome, and Strachan entrusted to him a chest of 61 Arabic, Persian and Turkish manuscripts, together with a list of its contents and a copy of a will dated 26 September 1621, witnessed by della Valle, leaving them in the event of his death to the monastery of St. Paul of the Discalced Carmelites in Rome. Strachan was never able to recover these manuscripts of his.

From Gombroon in 1622 he boarded an English ship which would take him to his long-cherished goal of Mughal India and the court of the Mughal emperor Jahāngīr (r. 1605-27), but was laid low by an attack of fever, probably malaria. His friend della Valle went on to India alone, had a long stay there which is described in his *Viaggi* in considerable and valuable detail, and eventually returned to Rome as a wealthy man and respected scholar. Since he lost direct touch with Strachan at Gombroon, first-hand information on the rest of Strachan's life is lacking; it seems that he went to India, and della Valle says that he died on the way back to Persia at some point before 1630. One piece of evidence for his stay in India is a copy of the Gospels in Arabic, printed at Rome and originally Strachan's property. It has in it a note of his ownership and the words "*Missionis Xrinagarensis*"; there was a short-lived Jesuit mission, not at the famous Srinagar in Kashmir, but at a lesser known place of the same name in the region of Garhwal (the manuscript found its way back to Europe, and is now in Scotland). Hence despite what della Valle wrote about Strachan's death, there is some evidence that he was alive after this, especially as there also exists in the British Library in London the manuscript of a work in Persian by the fourteenth-century author al-Sayyid al-Sharīf al-Jurjānī and a treatise on logic, both with interlinear Latin translations by Strachan and the date 1634. It seems unlikely, however, that he ever returned to Europe.

As noted above, Strachan's collection of manuscripts, entrusted to Father Vincent, amounted to 61, and other ones were to be retrieved from storage in Aleppo. It seems that about half of these have survived, mostly Arabic, with a few Persian ones; the Turkish ones men-

tioned by Father Vincent as existing in the chest that he took from Isfahan, have all vanished. There are 25, or perhaps 28, in the Vatican Library and 12 in the National Library at Naples; there is a single Persian manuscript in Cambridge University Library and the manuscript of the two Persian philosophical works, mentioned above, in the British Library. How they arrived at these destinations is unknown. The surviving manuscripts do, however, show that Strachan was not a dilettante collector of attractive manuscripts that he had no interest in actually reading or perusing. He purchased manuscripts because he thought them worthy of study, and was careful to write on the flyleaf of each of them a summary of contents. The Vatican mss. were summarily described by Giorgio Levi della Vida (Rome 1935) and are described in more detail in his Third Spalding Club monograph on Strachan (Aberdeen 1956). Most seem to have been bought at Baghdad, some of them copied out at Strachan's behest, especially when the originals were too expensive for him to purchase. The Arabic ones are wide-ranging in content. There are standard works of Arabic literature, like Kaᶜb b. Zuhayr's famous eulogy of the Prophet, the *Qaṣīdat al-burda* or *Bānat Suᶜād*; the Seven *Muᶜallaqāt* with al-Zawzanī's commentary; the *Dīwān* of al-Mutanabbī; the collection of the alleged sayings and poetry of the caliph ᶜAlī made by al-Sharīf al-Raḍī, the *Nahj al-balāgha*; Abu 'l-ᶜAlā' al-Maᶜarrī's poetical collection, the *Saqṭ al-zand*; and the *Dīwān* of Ibn al-Fāriḍ. Since Strachan's other interest was in language, there are grammatical texts like the well-known *Ājurrūmiyya* of Muḥammad al-Ṣanhājī and the commentary on the *Kāfiya* by Ibn al-Ḥājib (both already printed in Europe by Strachan's time), but also more advanced ones. He did not apparently possess a Qur'ān, and it might have been difficult (though not impossible) for him, as an infidel, to obtain one, but he did have works on the Qur'anic sciences and Sunnī *ḥadīth* collections. Some works on Shiᶜite theology, one or two of which are quite rare, are valuable. He had odd works on magic, divination, dream interpretation, etc., but his interest in philosophy and the natural sciences was obviously slight, though it is somewhat strange, in view of his reputation as a physician, that he had no treatise on medicine (but of course, one must remember that a substantial part of his collection has been lost).

This is, I hope, enough to demonstrate what an interesting personality Strachan was, and how he formed part of a concourse of Euro-

pean travellers at this time to the Mediterranean lands, the Levant and Middle East, and India. One can only regret our lack of knowledge of his later activities in Mughal India and of the circumstances of his death, and also regret that, unlike other British travellers of the time such as William Lithgow, Thomas Coryate, Fynes Moryson and George Sandys, he did not leave behind for publication an account of his obviously most eventful life and travels.

C. Edmund Bosworth
Member of the British Academy

Abstract

George Strachan (b. *ca.* 1572, d. ?after 1630) was an expatriate Scot who sought his fortune amongst Roman Catholic communities in France, Italy and Germany, where he studied and taught. Then in 1613 he left for Istanbul and spent the rest of his life in the East. He was with the English Levant Company in Aleppo, spent some time in the Syrian Desert, was at Baghdad and then went to the Safavid capital of Persia, Isfahan, where he took service with the English East India Company. He had acquired a profound knowledge of Arabic, and doubtless knew much Persian, and he made an extensive collection of mss., mainly Arabic ones, which he sent back to Italy and where some of them are extant today in the Vatican Library, Rome, and at Naples. In 1622 he set out for Mughal India, where he may have died; he certainly never returned to Europe.

Key Words

George Strachan; Pietro dela Valle; Levant Company; East India Company; Vatican Library.

BIBLIOGRAPHY

Bosworth, C. Edmund, *An Intrepid Scot. William Lithgow of Lanark's Travels in the Ottoman Lands, North Africa and Central Europe, 1609-21*, Aldershot 2006.

Chaudhuri, K.N., *The English East India Company*, London 1965.

Haywood, J.A., art. "Ḳāmūs. i. Arabic Lexicography", in *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., Leiden 1970-2004, IV, 524-5.

Levi della Vida, Giorgio, *Elenco dei manoscritti arabi islamici della Biblioteca Vaticana, Vaticani, Barberiniani, Borgiani, Rossiani*, Studi e Testi 67, Vatican City 1965.

------------, *George Strachan, Memorials of a Wandering Scottish Scholar of the Seventeenth Century*, The Third Spalding Club, Aberdeen 1956.

McRoberts, The Rev. David, "George Strachan of the Mearns, an Early Scottish Orientalist", *The Innes Review* [Aberdeen], III/2 (1952), 110-28.

Wood, A.C., *A History of the Levant Company*, Oxford 1935.

Wormald, Jenny, *Court, Kirk and Community. Scotland 1470-1625*, The New History of Scotland, London 1981.

------------, *Mary, Queen of Scots. Politics, Passion and a Kingdom Lost*, London 1988.

Wright, D.F., art. "George Strachan", in *The Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford 2004.

Edith Bruder

IDENTITÉS JUIVES CONTEMPORAINES EN AFRIQUE DE L'OUEST: UNE CONSÉQUENCE DES ROUTES CARAVANIÈRES AU MOYEN AGE?

Depuis le début du XX è siècle, en plus des fameux Juifs d'Ethiopie (les Falashas ou Beta Israël), quelques groupes africains disséminés sur l'ensemble du continent revendiquent une identité juive. Je citerai les membres du mouvement *Zakhor* à Tombouctou au Mali, les *Ibo-Benei-Israel* au Nigeria, la communauté *House of Israel* au Ghana, les *Tutsi-Hebrews of Havila* au Ruanda-Burundi, les *Abayudaya* en Ouganda, les *Lemba* en Afrique du Sud et d'autres. Ces groupes se proclament les descendants africains de communautés juives installées en Afrique depuis des temps anciens et ont adopté des pratiques souvent éloignées du judaïsme normatif qui, prises dans leur ensemble, constituent une sorte de judaïsme africain.[1]

Au sein de la plupart de ces communautés, un processus de réorganisation identitaire, sous jacent depuis l'époque coloniale, s'est trouvé renforcé et accéléré par l'existence et le sort des Falashas d'Ethiopie. Dans les images de l'exode moderne des Juifs éthiopiens, les Falashas, partis rejoindre la Terre Promise dans les années 1984-85 et 1990, ces groupes ont trouvé la confirmation de l'existence d'une communauté africaine juive mythique, aux racines mystérieuses. Selon ce modèle, différentes tentatives d'explication quant à leurs origines existent au sein de ces groupes: ils seraient les descendants de la Tribu Perdue de Dan, ou d'Israélites de l'époque du roi Salomon ou encore de Juifs de la péninsule Arabique.

La question de leur origine -et tout particulièrement de leur lien avec le judaïsme- se nourrit de récits mythiques selon lesquels leurs ancêtres descendant d'Abraham et de Jacob auraient habité l'Afrique

---

[1] Edith Bruder, *The Black Jews of Africa,* New York: Oxford University Press, 2008.

depuis des temps anciens. Les textes bibliques mentionnant l'existence de Juifs au pays de Koush et les traditions construites autour de l'histoire biblique du Roi Salomon ont fourni les fondements des premières associations entre Juifs, Africains et Afrique. Les récits de voyage comme ceux d'Eldad le Danite au IX è siècle ou de Benjamin de Tudèle au XII è siècle, les légendes chrétiennes concernant le royaume de Prêtre Jean au XII è siècle, les voyages imaginaires de Mandeville au XIV è siècle nourrirent les imaginations juives mais également chrétiennes du mythe des Tribus Perdues d'Israël dans la lointaine Afrique. Cette généalogie mythique, loin d'être tombée en désuétude est depuis le début du XX è siècle revendiquée par ces sociétés en quête identitaire.

L'Afrique au sud du Sahara n'apparaît pas comme un lieu important de migrations juives et les sources juives sont quasiment muettes sur ces questions. Alors, ces 'Juifs africains' coupés de la diaspora depuis deux mille ans, d'où viennent-ils et qui sont-ils? Les Juifs se sont-ils réellement aventurés en Afrique sub-saharienne dans les temps anciens? Des individus isolés ou des groupes réduits ont-ils fait souche en Afrique de l'ouest ou y ont-ils fait du prosélytisme? Ont-ils eu accès aux grands centres soudanais?

Sans toutefois avoir l'intention d'apporter un modèle d'explication définitif à ces questions, je me propose ici de rechercher quels sont les facteurs historiques qui peuvent donner à penser à de micro migrations juives et à l'insertion de groupes ou groupuscules dans des ensembles africains.

Les descendants d'un judaïsme antique

Les récits de filiation élaborés par les mouvements judaïsants d'Afrique sub-saharienne prennent ancrage dans les premières hypothèses de l'arrivée des Juifs en Afrique du Nord. «L' histoire des Juifs en Afrique à l'ouest de l'Egypte débute avec des récits merveilleux: celui de la promesse de la terre de Canaan, celui du retrait des troupes de Tyr et de Sidon qui contrôlaient les approches de l'Egypte vers l'Afrique après leur expulsion de Canaan à l'époque de Josué; celui de la victoire de David sur le Philistin ("Berbère") Goliath; celui de Joab fils de Zeruiah, qui poursuivit les Philistins jusqu'aux fin fond de l'Afrique vers l'ouest et le sud; celui des bateaux de Tarshish; celui d'une synagogue érigée au temps de Salomon; celui d'une pierre du

Temple de Salomon scellée à la Ghriba, synagogue légendaire de l'île de Djerba dont les traditions furent recueillies dans les temps anciens par les savants juifs et gentils (les Grecs et les Arabes) et furent rédigées et transmises seulement par les générations récentes».[2]

Les Juifs étaient largement installés en Afrique du Nord de l'Egypte à Carthage et jusqu'à l'Océan Atlantique dans les derniers siècles de l'ère préchrétienne et vivaient en avec les autres habitant de ces régions. Le philosophe et théologien juif Philon d'Alexandrie, contemporain de Jésus-Christ estimait qu'il y avait un million de Juifs en Egypte et que les Juifs constituaient la plus grande partie de la population d'Alexandrie, l'un des principaux centres culturels du monde hellénistique. La traduction de la Bible des Septante de l'hébreu en langue grecque à Alexandrie vers 270 avant J-C révèle que nombre de Juifs avaient une culture hellénistique. La civilisation grecque métamorphosa et enrichit la culture du royaume de Judée et c'est en compagnie des hellènes que la religion juive partit pour sa longue marche autour du bassin méditerranéen.[3]

Ce n'est qu'avec l'avènement de l'Empire romain chrétien que le judaïsme du bassin méditerranéen se trouva menacé.[4] A la suite du grand affrontement avec Rome qui eut lieu au cours des années 115-117, les Juifs de Cyrénaïque se soulevèrent en même temps que leurs coreligionnaires d'Égypte et de Chypre. La répression cruelle de cette rébellion put pousser les survivants à se disperser vers l'ouest en direction du Sahara.[5] S'il n'existe pas de matériau fiable sur le sujet, c'est

---

2 Haïm Z.Hirschberg. *History of the Jews in North Africa.* Leiden, 1974, p. 23 (traduction personnelle). André Chouraqui, *Histoire des Juifs en Afrique du Nord.* Paris: Hachette, 1985.

3 Shlomo Sand. *Comment le peuple juif fut inventé.* Paris: Fayard, 2008, p. 204; pp. 226-227.

4 Cet article ayant pour objet d'examiner l'émergence d'une identité juive africaine, il ne portera pas son attention sur le statut des juifs dans le bassin méditerranéen pendant l'antiquité. Parmi les nombreux ouvrages sur ce sujet voir Heinrich H. Graetz, *Histoire des Juifs,* trad. M. Wogue et M. Bloch, Paris: A. Lévy, 1882-1897, vol. II; Flavius Josèphe, *La Guerre des Juifs contre les Romains,* livre II, http://remacl.org/bloodwolf/historiens.Flajose/intro.htm/ GUERRE. Flavius Josèphe, *Antiquités Judaïques,* livre XVIII, pp. 82-84.; Tacite, *Annales,* Paris: Garnier-Flammarion, 1965, t. II, 85, p. 130.

5 Raymond Mauny. «Le Judaïsme, Juifs et l'Afrique occidentale». IFAN II n° 3-4 (1949) p. 359; Leschi L., «Rome et les nomades du Sahara central». *Travaux de l'Institut de recherches sahariennes,* t. 1 (1942) pp. 47-62.

à la dispersion qui suivit la défaite des Juifs en 118, qu'est attribuée une des hypothèses d'une poussée juive vers les oasis sahariennes jusqu'au Niger.[6] Cet épisode nourrira les légendes des royaumes juifs d'Afrique et les nombreuses variantes sur le destin des Tribus Perdues dans le désert africain.

Selon une tradition recueillie au début du XX è siècle, cette émigration vint fonder des colonies dans l'Oued-Righ et dans l'Oued-Mzab (Sahara algérien) et dans les oasis où les descendants islamisés des premiers colons juifs existent encore sous le nom de *Mehadjerin* (exilés de leur religion).[7] Maurice Delafosse (1870-1926) historien, ethnographe et administrateur colonial français affirma notamment que les survivants des massacres de Cyrénaïque s'enfuirent vers le Sud et qu'ils furent les ancêtres des Peuls. Il fit de l'hypothèse de la généalogie juive des Peuls la pierre angulaire de son édifice de reconstruction de l'histoire de l'Afrique occidentale et attribua l'origine du grand empire du Ghana à ces réfugiés. «A une époque fort ancienne, nous trouvons une population sémitique d'origine judéo- syrienne, de religion pré- mosaïque ou mosaïque, qui venue de Cyrénaïque par l'Aïr ou le Touat s'établit à l'ouest de Tombouctou puis émigre en grande partie vers le Fouta sénégalais. Elle trouve là une population nègre, parlant une langue nègre que nous appelons aujourd'hui le peul ; elle en subit cependant l'influence, en adopte la langue à la suite d'un long contact et devient le peuple peul primitif. Par suite de circonstances diverses, ce peuple quitte en majorité le Fouta pour se diriger vers l'est avec l'intention, dit la légende, de regagner l'Asie son pays d'origine; mais pour de multiples raisons, il ne va pas aussi loin et se contente de pousser jusqu'au Darfour... certains perdent complètement leur type primitif pour devenir nègres tandis que d'autres s'étant installés dans des pays peu habités conservent plus pur leur type sémitique original...».[8]

La narration de Delafosse fait alors un saut de plusieurs siècles jusqu'au VIIIè siècle, et l'on retrouve les ancêtres des Peuls abandonnant le Ghana sous la pression des Soninké tout en se mêlant à eux,

6 Maurice Delafosse. *Haut-Sénégal-Niger.*,Paris: Larose, 1912, vol. 2. pp. 226-353.

7 Martin A.G.P. *A la frontière marocaine - les oasis sahariennes: Gourara, Touat, Tidikelt, Alger*. Paris: Challamel, 1908, pp. 39-40.

8 Delafosse, vol. 1, p. 234

engendrant une population que les auteurs arabes appellent «Ahl-Massina».[9] La chute de la dynastie 'judéo-syrienne' du Ghana aurait inauguré une nouvelle dispersion à travers l'ouest africain. L'une des ramifications de cette dynastie se serait dirigée vers l'Adrar Mauritanien, une autre restée dans l'Aoukar, la plus grande vague s'installant sur la rive nord du Sénégal.[10] La théorie de l'origine sémitique des Peuls, issue en droite ligne du mythe hamitique, continue d'exercer aujourd'hui encore une fascination certaine en Afrique, chez les Peuls eux-mêmes, mais également parmi des groupes des régions avoisinantes.[11]

Il faut ajouter à cela une série d'informations écrites ou orales attestant une présence juive dans la zone mauritanienne et dans la vallée du Sénégal. Selon les traditions, en Mauritanie centrale, les premiers habitants blancs avant la montée des Almoravides, les *Bafour*, auraient une origine juive. C'est à la lumière du processus d'organisation, de fonctionnement et de décadence des empires soudanais décrit par Charles Monteil, que l'on peut supposer l'existence d'un empire *Bafour* qui aurait précédé l'Islam de plusieurs siècles.[12] «Les

9 Sur l'histoire de l'invention du Ghana gouverné par des souverains d'origine blanche, voir J-L.Triaud "Le nom de Ghana, la mémoire en exil, mémoire importée, mémoire appropriée", in J-P.Chrétien, J-L. Triaud, *Histoire d'Afrique, les Enjeux de Mémoire*, Paris, Karthala, 1999, pp. 235-280.

10 Delafosse, vol. 1. p. 221.

11 Fondamentalement, l'hypothèse hamitique (ou mythe hamitique) affirme que toute chose de valeur trouvée en Afrique y fut apportée par les Hamites, supposés être une branche de la 'race caucasienne'. Sur le sujet voir Louis Sala -Molins, *Le Code noir ou le calvaire de Canaan*, Paris, PUF, 2002; Jean-Pierre Chrétien «Les deux visages de Cham. Point de vue français du XIX è siècle sur les races africaines d'après l'exemple de l'Afrique orientale» in *L'idée de race dans la pensée politique française contemporaine*, Paris, CNRS, 1977, pp. 171-199; Edith Sanders, «The Hamitic Hypothesis: its Origin and Functions in Time Perspective» *Journal of African History*, X, 4, 1969, pp. 521-532; Saint-Clair Drake, «Détruire le mythe hamitique, devoir des hommes cultivés» *Présence Africaine*, 24-25, 1959, pp. 215-230.

12 Charles Monteil, «Problèmes du Soudan occidental: Juifs et judaïsés» *Hesperis* 38 (1938) pp. 260-298. Sous la direction et l'autorité despotique d'une aristocratie, très souvent d'origine étrangère en milieu local soudanais, l'empire soudanais s'appuyait invariablement sur une masse servile qu'il avait progressivement adaptée à la fois à la conquête, à la domination et à l'asservissement des populations locales, au bénéfice de la fraction dominante. Monteil suppose l'existence d'un empire *Bafour* qui s'est dissocié tant par le fait d'attaques étrangères que par le jeu des vices inhérents à ce régime despotique.

Bafour les premiers ont planté des palmiers et creusé des puits profonds et larges. Les *Mu'almin* (artisans) font et ont toujours fait des travaux d'art. On les appelle *Yahoud*, parce que, d'après la légende, seuls les Juifs en Mauritanie étaient des artisans. Et vous savez que les *Mu'almin* n'ont ni patrie ni tribu».[13] Une tradition orale recueillie au XX è siècle présente les pêcheurs du littoral mauritanien, les Imraguen, les Shnagla et les Ouled Ahmed ben Dahman, comme les derniers descendants des *Bafour*; ces tribus semblent admettre leur lointaine origine juive tout en la dissimulant.[14]

Il semble que de nos jours, ce débat ne soit pas clos. Dierk Lange, professeur d'histoire africaine à l'Université de Bayreuth (Allemagne), dans son ouvrage *Ancient Kingdoms of West Africa: Africa-Centred and Canaanite-Israelite Perspective* (2004), présente, en utilisant des sources inédites, le développement des empires ouest africains du Ghana, du Mali et Songhay, selon une nouvelle perspective de l'ethnogenèse.[15] Il affirme que les structures des principaux clans de plusieurs royaumes ouest africains sont basées sur le même modèle dualiste que celui des canaanites-israélites, donc également sur le modèle des sociétés phéniciennes. Ces similarités qui sont soutenues par des sources écrites, des traditions orales et des éléments de culte suggèrent l'existence de contacts trans-sahariens remontant à la période préromaine. Le commerce phénicien apparaît comme l'élément majeur du transfert de ces formes organisationnelles de l'Afrique du Nord vers la région sub-saharienne et elles apparaissent comme prééminentes dans les sociétés Hausa et Yorubas. Selon Lange, ces institutions sociales et politiques furent transmises par le monde sémite à l'Afrique par la biais du commerce ancien de la myrrhe et de l'encens et devinrent si puissantes qu'elles finirent par contrôler un certain nombre de royaumes de l'Afrique de l'ouest.[16]

[13] André J. Lucas, «Considérations sur l'ethnique maure et en particulier sur une race ancienne: les Bafours», *Journal de la Société des Africanistes* 1, (1931), pp. 151-194.

[14] Jacob Oliel, *Les Juifs au Sahara, une présence millénaire*. Québec: Ed. Elysée 2007, pp. 183-184.

[15] Dierk Lange, *Ancient Kingdoms of West Africa: Africa-Centred and Canaanite-Israelite Perspective*, Dettelbach: Röll, 2004.

[16] A partir d'une analyse de la légende Bayajidda des Hausa, Lange déduit que des immigrants de Canaan fondèrent Daura, la cité la plus ancienne du pays Hausa. Selon Lange la valeur de cette légende en tant que source historique réside essentiellement dans le fait qu'elle constitue la charte de foundation orale de la société Hausa basée sur une vision première mythique du monde, partagée par tous, qui imprégna l'ensemble de la société. Lange, *Kingdoms*, pp. 215-228.

Une tradition issue du *Ta'rikh al-Fattash*, fait état de l'existence d'une colonie de *Banu' Isra'il* à Tendirma au sud-ouest de Tombouctou, qui vécut à cet endroit jusqu'au XV è siècle. «Sur les lieux où la ville de Tendirma fut fondée en 1496, avait vécu antérieurement une population israélite dont les puits et les tombeaux subsistaient encore». Ces Juifs vivaient de l'agriculture et «ils avaient creusé des puits parce qu'ils cultivaient des légumes dont ils tiraient profit, les négociants leur en achetant pour des sommes considérables».[17] On trouve également mention de cette tradition dans le *Qartas*, chez Ibn Abi Zar (début du XIVè siècle) qui signale la présence de Juifs d'origine arabe, en un lieu appelé *Teklessyn* qui résista aux Almoravides et dont les habitants «étaient arabes et pratiquaient la religion juive».[18]

Le mythe fondateur du Ghana rapporte que le fondateur en était «Dinga, le chef des forgerons, descendant de Salomon». Cette légende connue sous le nom de légende du Wagadu (l'empire le plus ancien du Soudan occidental dont les habitants de la région et les *gesuru* 'gardiens de la tradition' aient gardé la mémoire) a été rapportée par Charles Monteil dans «La légende du Wagadu» (1953): «L'ancêtre des Soninke, un homme nommé Dinga qui venait de Jérusalem arriva à Yuri, près de Nioro dans le Kingi.».[19] Cette légende nous apprend que Dinga devint aveugle alors qu'il était prêt à transmettre le pouvoir, et qu'il fut trompé par son plus jeune fils de la même façon que dans la Bible, Isaac trompa Jacob pour frustrer Esaü de son droit d'aînesse. Les différentes versions du mythe s'entendent toutes sur le fait que Dinga était un étranger venant de loin, probablement d'origine blanche.

Si de nombreuses traditions africaines font état d'une présence juive plus ou moins continue au sud du Sahara, et si de multiples mythes et légendes révèlent une influence biblique, quels facteurs historiques donnent à penser que des contacts entre Juifs et Africains

[17] Octave Houdas and Maurice Delafosse, *Ta'rikh al-Fattash*. Paris: Adrien Maisonneuve, 1964, p. 120.

[18] *Roudh el-Qartâs, Histoire des Souverains du Maghreb*, trad. A. Beaumier. Paris, 1860 p. 165.

[19] Charles Monteil, "La légende du Wagadu," *IFAN* 23 (1953), pp. 24 -26.

ont été plausibles sinon réels? Il semble qu'à partir de leurs bases, éparpillées de l'Océan au désert libyen et situées sur toutes les grandes voies caravanières, les Juifs aient traversé les empires africains. C'est probablement par le biais du commerce transsaharien que les sociétés de l'Afrique de l'Ouest prirent connaissance des communautés juives dont l'influence dans les échanges transsahariens pourrait être à l'origine de l'apparition de variantes de légendes soudanaises où le thème du géniteur juif coexiste avec la vulgate musulmane.[20]

La participation des Juifs au commerce transsaharien au Moyen Age

Le trafic transsaharien qui ne prit son essor véritable qu'avec l'achèvement de la conquête du Maghreb au VIII è siècle, connut des variations dues aux conditions politiques qui régnaient de part et d'autre du Sahara ainsi qu'à l'évolution économique et sociale au sein des trois blocs géopolitiques concernés: l'Afrique sub-saharienne, l'Afrique septentrionale et l'Europe méditerranéenne.

Les études sur la participation des Juifs au commerce transsaharien du VIII è au XIV è siècle nous révèlent la présence d'un maillage ininterrompu de colonies juives à la lisière du Sahara.[21] Ifran de l'Anti-Atlas, d'où les caravanes du Sous marocain descendaient en direction du Sénégal, abritait l'une des plus vieilles communautés juives de la région dont les membres auraient longtemps vécu en troglodytes et affirmaient que leurs ancêtres vinrent de Palestine, par la bordure saharienne, au temps de Nabuchodonosor.[22]

Des Juifs vivaient aussi à Taghawust et à Goulimine, les deux derniers relais marocains de l'axe atlantique transsaharien, avant l'entrée dans le désert. Plus à l'est, un petit «royaume» juif caraïte, aurait existé dans la vallée du Dra', jusqu'au début du XI è siècle dont l'existence

[20] Anna Podopoulo-Sanchez, *Comment les peuls sont-ils devenus juifs? in* «Généalogies rêvées», *Diasporas* 5 (2004), CNRS, p. 97.

[21] Martin, *A la frontière*, p. 37; Oliel, 2007, pp. 53-54; G.S. Colin, *Des Juifs nomades retrouvés dans le Sahara marocain au XVI è siècle*, in «Mélanges Lopes - Cernival», Lisboa: Portugalia Editora, 1945, p. 59; E.F. Gautier, *Le Sahara*, Paris: Payot, 1928, p. 104.

[22] Vincent Monteil. «Les Juifs d'Ifran», *Hespéris 35* (1948) pp. 151-160.

n'a rien d'invraisemblable compte tenu de la fragmentation politique de la région à cette époque et de l'antériorité de traditions juives.[23]

Au Sahara algérien, un important groupement caraïte vivait à Ouargla, l'avant poste saharien de Tahert, entre le X è et le XII è siècle.[24] Au Tafilalelt, la ville de Sijilmassa située au carrefour entre le Maghreb central et le Soudan, occidental fut une ville de riches négociants, plaque tournante du commerce transsaharien. Elle fut disputée tout au long du Moyen Age par les dynasties maghrébines et constitua un important foyer de civilisation juive avant de souffrir de la domination des Almoravides en 1050 et surtout après 1145 de celle des Almohades.[25]

Dans le Sud tunisien, des Juifs vivaient depuis des temps reculés dans le Djérid, à Tozeur, Nafwasa et Matmata. A la frontière de la Tunisie et de la Tripolitaine, Ghadamès abritait depuis l'époque préislamique une vieille communauté juive dont l'existence est évoquée par des textes rabbiniques.[26] Dans le Djebel Nafusa, les vestiges d'un quartier juif furent découverts dans la localité de Sharus, qui était traversée par la voie caravanière Tripoli-Soudan. Selon al-Bakri (XI è siècle), à Djaddu, qui était le point de départ de la piste conduisant au Kanem, via le Fezzan vivait «une nombreuse population de Juifs».[27]

Les études consacrées à l'histoire économique de l'Afrique de l'ouest médiévale font état de la participation au commerce transsaharien des communautés juives des régions sud maghrébines avec les régions de l'Afrique de l'ouest: le Ghana, le Mali, le Bornou, le Songhaï. La vie économique et la longévité de ces communautés ne sauraient s'expliquer complètement sans une implication au commerce transsaharien. Les diverses études de T. Lewicki nous renseignent sur la transformation, dès la fin du VIII è siècle d'oasis ignorées en centres

[23] Michel Abitbol, «Juifs maghrébins et commerce transsaharien du VIII au XV è siècle.» Etudes 5-6, *in 2000 ans d'histoire africaine: Le sol, la parole, et l'écrit. Bibliothèque d'Histoire d'Outre- mer, 1981.*

[24] Hirschberg, vol. I, pp. 160-162.

[25] Jacob Oliel, *Les Juifs au Sahara, le Touat au Moyen Age*, Paris: CNRS Editions, 1994, pp. 45-49. Jacques Meunié, *Le Maroc saharien des origines à 1670*, Paris: Klincksieck, 1982, p. 44.

[26] Abitbol, p. 233; Henri Duveyrier, *Journal de route-Sahara algérien et tunisien*, 1907, pp. 48-58, 68; Nahoum Slouschz, *Hébraeo- Phéniciens et Judéo- berbères*, Paris: Leroux, 1908, p. 446.

[27] Al-Bakri, *Description de l'Afrique septentrionale*, trad. de Slane, Alger, 1913, p. 25.

caravaniers de renom et en importants centres de peuplement juif.[28] C'est en s'établissant sur des points importants, étapes et marchés par lesquels passaient le commerce de l'Egypte au Maghreb et au Soudan que les Juifs purent entrer en contact avec les régions de l'Afrique de l'Ouest, et diffuser leurs traditions à l'intérieur du continent.[29]

Les centres caravaniers n'étaient pas isolés et entretenaient d'étroites relations avec les villes septentrionales du Maghreb -Fès, Tlemcen, Bougie, Constantine, Kairouan, Tripoli- qui étaient par ailleurs des débouchés et des centres de transformations des produits acheminés par les caravanes du Soudan. Le *triq lemtouni*, première piste transsaharienne ouverte à l'ouest, permettait de joindre Fès et Marrakech à Oualata et Tombouctou par le Sahara occidental et la Mauritanie et se complétait d'un réseau permettant de relier tous les grands centres maghrébins à Tombouctou. Plus à l'est, c'est probablement par l'oasis de Koufra que passait l'ancienne voie caravanière qui liait l'Egypte au Ghana, pays de l'or du Soudan occidental.[30] Benjamin de Tudèle, commerçant juif de Navarre et grand voyageur nous a laissé quelques lignes sur l'Afrique noire datées de 1173 environ qui le confirme: «Il y a douze jours d'Aswan à Haluan, où il y a quelques 300 Juifs. De là ils vont en caravane de 50 jours de voyage, à travers le grand désert appelé Sahara, à la ville de Zavila appelée Havilah dans les Ecritures, dans le territoire de Ghana (...) Ce territoire est sur le flan occidental de Kush, qu'on appelle al-Hasbah».[31]

Les occupations habituelles de ces Juifs des régions du sud maghrébin, commerce et orfèvrerie les mettaient en contact avec les populations ouest africaines d'où provenait l'or. L'Afrique noire, manquant de sel, de chevaux et de produits manufacturés troquait son or et ses esclaves contre des marchandises que lui apportaient les commerçants maghrébins. L'or extrait des mines du Sénégal, du Mali et du nord-est du Ghana fut l'objet principal du commerce transsaharien. En pays d'Islam, le commerce de l'or, comme tout ce qui pouvait toucher de près ou de loin à l'usure, était interdit aux musulmans. C'est pourquoi il semble que les Juifs aient été présents au voisinage des centres de production et qu'ils aient fait partie des caravanes qui transportent l'or. Les monnayeurs et orfèvres juifs travaillaient l'or et le commercialisaient.[32] Le Père Joseph Cuoq y voit une des raisons de l'essor commercial de ces régions. «En s'installant au voisinage des mines d'or, ils [les Juifs] ont pu assurer ainsi aux autres colonies, surtout à la tête de pont sur le Maghreb [le Touat] une prospérité extraordinaire».[33]

Au Soudan occidental, l'actuel Mali, al-Idrissi (milieu du XII è siècle) évoquera la présence de Juifs au cœur *Bilad al-Sudan*, à proximité immédiate du pays de l'or. «Il n'y a dans tout ce pays de Lamlam que deux villes qui ne sont pas plus grandes que des bourgs. L'une d'elle s'appelle Malla et l'autre Daw ... D'après ce que rapportent les gens de cette contrée, les habitants sont juifs mais pour la plupart ils sont plongés dans l'impiété et l'ignorance». Et il ajoute, «les habitants de Camnouria suivant les dires des marchands, se prétendent juifs (...) leurs croyances sont un mélange de tout ils ne sont rien et n'ont pas de croyance bien déterminée». Une information venant d'al-Zurhi son contemporain viendra étayer le témoignage d'al-Idrissi: «Les habitants de Karafun (région de Tombouctou) suivent la religion juive. On se rend chez eux à partir de Gao et de Wargla. Ils lisent la *Tawrat* (Thora). On importe chez eux à partir du Sahara et de l'Andalousie des tissus de soie, du safran, des objets teints, du goudron des cauris, des perles...».[34] Ces produits étaient probablement transportés par les caravaniers juifs de Kairouan, via Sijilmassa pour être ensuite acheminés à Awdaghust (Tegdaoust) puis à Ghana.

---

28 Tadeusz Lewicki, «L'Etat nord- Africain du Tahert et ses relations avec le Soudan occidental à la fin du VIII è siècle au IX siècle», *Cahiers et Etudes Africaines II*, 1962, pp. 513-35.

29 Antony G. Hopkins, *An Economic History of West Africa*, London : Longman, 1980; Jean Devisse, «Routes de commerce et échanges en Afrique occidentale en relation avec la Méditerranée, un essai sur le commerce africain médiéval du XI è au XVI è siècle», *Revue d'Histoire Economique et Sociale* 1, n° 10 (1972): pp. 42-73; Raymond Mauny, *Tableau géographique de l'Afrique de l'ouest au Moyen Age, d'après les sources écrites, la tradition, l'archéologie*, Dakar, 1961.

30 M.J. de Goeje, ed. *Opus geographicum*, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, Lugduni-Batavorum: Brill, 1967, t. I, p. 153; Joseph Cuoq, *Recueil des sources Arabes concernant l'Afrique occidentale du VIII è au XVI è siècle. Bilad al- Sudan*, Paris: CNRS, 1975, p. 72.

31 Cuoq , p. 171.

32 Louis Massignon, *Enquêtes sur les corporations musulmanes d'artisans et des commerçants du Maroc*, Revue du Monde Musulman, 1924, t. XVII, p. 290.

33 Cuoq, p. 46.

34 Cuoq, p. 122. Idrissi place la Camnouria dans l'ouest africain, au sud de l'actuelle Mauritanie, entre le Draa au nord et le Sénégal au Sud.

Du XI è au XIII è siècle, sous les dominations almoravide (1070-1147) et almohade (1130-1269), l'unification politique du Maghreb occidental fut suivie par l'instauration d'une morale islamique et par l'édification d'une société religieuse homogène marquée par la disparition progressive des particularismes syncrétiques.[35] Lorsque les autorités almoravides prirent le contrôle du commerce maghrébin en supervisant tous les axes de communication, cette nouvelle conjoncture fut particulièrement défavorable au commerce des Juifs maghrébins qui s'adonnèrent plus volontiers au commerce avec les Indes, sans pour autant abandonner totalement les routes du Sahara. Les Almohades furent impitoyables envers les Juifs qui refusaient de se convertir et après un siècle de persécutions almohades de nombreuses communautés juives cessèrent d'exister. Le fameux poète et rabbin andalou Abraham Ibn Ezra dit dans son élégie *Aha Yarad* toute l'étendue du désastre qui s'abattit à cette époque, sur les Juifs de Kairouan, de Sfax, Gabès et Meknès qui furent massacrés peu avant ceux de Fès et Marrakech.[36]

Une fois passée la domination almohade, Soudan et zone mauritanienne exceptés, les grands centres de commerce maghrébin redevinrent des centres de peuplement juif sous la bienveillance des Marinides marocains et des Hafsides tunisiens qui appréciaient la part multiforme prise par les Juifs dans l'économie de leur pays et leurs apports financiers aux trésors royaux.[37] Artisans, orfèvres, commerçants ou guerriers, les Juifs vivaient encore en grand nombre dans les oasis et villes de la frange saharienne où ils exerçaient des activités variées. A partir du XII è siècle, on sait qu'ils prirent une part particulièrement grande dans l'exploitation des mines de cuivre de fer, et d'argent du Sous et du Dra', dont les produits étaient acheminés vers le Soudan.[38] D'importantes transformations politiques eurent lieu à

[35] Sur le sort des Juifs tout au long des dynasties de la domination musulmane, voir par exemple Sarah Taïeb-Carlen, *Les juifs d'Afrique du Nord*, Paris: Sepia, 2000, pp. 41 à 51 et note 67.

[36] Taïeb-Carlen, p. 47; Hirschberg, p. 124.

[37] Charles Dufourcq., *L'Espagne catalane et le Maghreb au XIII è et au XIV è siècle*, Paris: PUF, 1966, pp. 136-144.

[38] Georges S. Colin «Les Mines marocaines et les Marocains», *Bulletin économique du Maroc*, III, 11 (1936), pp. 194-200; B. Rosenberger, «Les vieilles exploitations minières et les centres métallurgiques du Maroc-Essai de carte», *Revue géographique du Maroc 27-28* (1970), pp. 71-107, 59-102.

cette époque au sud du Sahara à la suite de la montée en puissance de l'empire du Mali qui supervisait et contrôlait tous les grands centres d'échanges et les axes de communication sahélo-soudanais, gérant aussi bien l'écoulement de l'or que celui du sel.[39]

Les documents mis à jour à la Geniza du Caire en 1890 ont révélé l'activité commerciale des Juifs d'Afrique du Nord, plus particulièrement du Touat, dans le domaine du commerce transméditerranéen.[40] Deux lettres font état de commerce caravanier entre l'Egypte et le Touat, et nous apportent un témoignage des échanges commerciaux commandités par les caravaniers juifs. Une lettre, datée du 15 mai 1235, émane d'un négociant du Caire à destination de son correspondant touatien. Elle est riche d'informations sur les conditions de transport, les marchandises échangées, les prix pratiqués, les relations personnelles entre négociants et correspondants. Dans un second courrier, le transport de l'or qui ne pouvait que provenir d'Afrique de l'Ouest, est clairement évoqué.[41]

Au Touat, porte d'accès vers le Soudan, la communauté juive fut très active au XIV è et XV è siècle lorsque l'axe Tlemcen-Touat-Niger devint l'une des principales voies d'échanges du commerce transsaharien. Le Touat était également relié au Maghreb central par la piste du Mzab avec ses communautés juives de Ouargla et Touggourt.[42] En 1447, Antonio Malfante, génois chrétien entreprit un voyage jusqu'au Touat et séjourna entre Tlemcen et Tamentit. Il écrivit une lettre d'un grand intérêt pour notre information: «Ici les Juifs abondent... Le commerce a lieu ici par leur intermédiaire et il y en a plusieurs en qui on peut avoir une grande confiance. Ce territoire est une étape du pays des Maures où les marchands apportent et vendent leurs marchandises: l'or qui y est apporté est acheté à ceux qui viennent de la

[39] Sur l'histoire politique du Soudan occidental, voir Nehema Levtzion, Ancient Ghana and Mali, *Studies in African History* 7 (1973); Emile Gauthier, «L'or du Soudan dans l'histoire» *Annales d'Histoire économique et sociale*, VII (1935), p. 113-23; Maurice Delafosse, «Le Ghana et le Mali, et l'emplacement de leurs capitales», *Bulletin d'Etudes Historiques et Scientifiques de l'Afrique occidentale française* 7 (1924), pp. 479-542.

[40] Oliel, 2007, pp. 56-66.

[41] Shlomo Goitein, *Letters of Medieval Jewish Traders*. Princeton: Princeton University Press, 1973, p. 59.

[42] Mauny, *Tableau Géographique*, pp. 432-440.

côte.[43] La population juive du Touat fut semble-t-il épargnée par les Almohades mais fut exterminée par Cheikh el Meghili en 1492. Cet événement fut révélé par Léon l'Africain qui raconte, que lorsqu' il se rendit au Gourara vers 1506, il constata que «de nombreux juifs ont vécu là» et qu' «ils ont été les victimes d'une étrange persécution l'année de la chute de Grenade».[44] Tandis que quelques uns des Juifs du Touat purent peut-être fuir vers le nord-est ou l'ouest, on peut émettre l'hypothèse que d'autres en suivant la route des caravanes, trouvèrent refuge auprès de leurs coreligionnaires installés le long du Niger et purent atteindre plus au sud du Sahara le royaume de Gao. Si ce fut le cas, ils n'y connurent qu'une paix très temporaire. En effet, peu après, sous l'influence du même el Meghili, l'Askya Muhamad le Grand, qui régnait sur cette région, promulgua un édit visant à l'éviction des Juifs du Songhai. Nous savons par Léon l'Africain que «le roi était un ennemi mortel des juifs, et qu'aucun d'eux ne pouvait habiter la ville.»[45]

L'explorateur écossais Mungo-Park révéla à la fin du XVIII è siècle, dans la région de Tombouctou, la présence de Juifs.[46] Sous la protection des Touareg et des Maures dont ils ne se différenciaient pas extérieurement, ils ne semblaient ne pratiquer l'islam qu'en apparence et veillaient à leur sauvegarde ethnique par l'endogamie. Ce témoignage de Mungo-Park renvoie au témoignage ultérieur de Mardochée Aby Serour, un rabbin voyageur qui au XIX è siècle reçut l'hospitalité d'une tribu, les Daggatoun se réclamant d'origine juive.[47] Les Daggatoun, vivant au sein des touaregs Awllimiden sur un territoire allant de l'Aïr au fleuve Niger, affirmaient leur lointaine identité juive face

43 Charles de la Roncière, *La découverte de l'Afrique au Moyen Age*, Le Caire: Institut Français d'archéologie orientale, 1924-1925, t. 1, pp. 146-7.

44 Léon l'Africain, traduit par A. Epaulard, annoté par Th. Monod, H. Lhote et R. Mauny, *Description de l'Afrique*, Paris: A. Maisonneuve, 1980, I, p. 89-93, II, p. 423, 429.

45 *Léon l'Africain* II, p. 468.

46 Mungo-Park, *Voyages dans l'intérieur de l'Afrique en 1795-96*, trad. Castereau, Paris, vol. I, p. 83.

47 Voir l'étude consacrée à Mardochée par Y.D Sémach, «Un rabbin voyageur marocain: Mardochée Abi Serour», *Hesperis* VIII, 1928, p. 385-399. Egalement, Mardochée Aby Serour, texte annoté par M. Abitbol, «Les Daggatoun, tribu d'origine juive demeurant dans le désert du Sahara» in *Les Cahiers du Judaïsme*, no 10, automne 2001, pp. 79-82.

aux Awllimiden dont ils étaient les vassaux. Bien que leurs usages ne gardent nulle trace de traditions juives, ils ne se mélangeaient pas aux autres sociétés locales assujetties aux touaregs. La présence et le témoignage des Daggatoun évoquent l'épopée des Juifs du Touat et leur possible dispersion dans le désert.[48]

Les responsa et l'œuvre des cartographes de Majorque au XIV è et XV è siècle

Ainsi, il semble que de Tlemcen à Tunis et de Marrakech à Tozeur, la plupart des communautés juives participaient d'une façon ou d'une autre au commerce transsaharien. L'importance de ce trafic qui, comme au Touat, constituait la ressource principale de ses habitants juifs, amena à leur demande, les rabbins d'Alger à se pencher sur les problèmes d'ordre religieux qui se posaient aux commerçants itinérants quant à la question des risques de profanation du Shabbat. La jurisprudence rabbinique en matière de trafic transsaharien, les *responsa,* constitue un témoignage important sur une présence juive aux confins du Sahara, puisque les rabbins furent amenés à légiférer, notamment sur les risques de profanation du shabbat dus à la traversée du désert. A l'attention de ceux qui ne pouvaient abandonner la caravane le jour du repos hebdomadaire, le rabbin Isaac Bar-Sheshet Barfat (1326-1408) prit la décision, qui eut force de loi, d'autoriser les caravaniers à poursuivre leur voyage le jour du shabbat à condition qu'ils aient pris la route, trois jours plus tôt au moins.[49] Mais le témoignage le plus évident de l'activité économique de la population judéo-maghrébine, de son rôle dans le commerce transsaharien et de sa présence en Afrique subsaharienne reste attaché aux portulans des cartographes juifs de Majorque au XIV è et XV è siècle.

48 Abitbol affirme que les Daggatoun sont les descendants d'une classe servile blanche, les Amghad, vivant parmi les Touareg, voir Abitbol , «Les Daggatoun», p. 77. Tandis que Oliel publie un échange de correspondance qui permet d'émettre l'hypothèse de leur origine juive marocaine liée à leur nom. Oliel, 2007.

49 Abitbol p. 245.Il faut savoir qu'avant 1491, date de l'arrivée des rabbins espagnols chassés par les persécutions, les affaires des communautés et les différends entre les juifs étaient soumis aux juges musulmans. Après cette date, tout ce qui touche au droit privé et à l'unification de la pratique religieuse dans toute l'Afrique du Nord sera réglé par les ordonnances des rabbins d'Alger relayés par des correspondants installés dans tous les grands centres du Maghreb.

Aux Baléares florissait en effet à cette époque, un centre d'études fournissant du matériel scientifique aux navigateurs: astrolabes, boussoles, mappemondes. Les cartographes majorquins, Angelino Dulcert, Abraham et Yehuda Cresques, Mecia de Viladestes étaient tous juifs ou d'origine juive. Il parait évident que des liens existaient entre les Juifs espagnols, notamment ceux des Baléares, et leurs coreligionnaires de la frange saharienne de l'Afrique.[50] Charles de la Roncière, historien de la marine, nous apprend que «Lorsque les Majorquins se mirent à faire des cartes au XIV è siècle, ils bénéficièrent de renseignements de première main sur l'intérieur du continent noir, où d'autres Juifs trafiquaient à partir des villes du Sud marocain (ou algérien) avec les pays situés au sud du Sahara et en particulier, l'Empire du Mali (...). En 1339, la carte d'Angelo Dulcert révèlera l'emplacement du Mali et de Walata tandis que l'Atlas Catalan de Abraham Cresques (1375) indiquera l'emplacement de Tenbuch (Tombouctou)».[51] Selon la Roncière, l'étonnante précision des détails fournis par les géographes majorquins ne pouvait venir que de leurs informateurs sahariens, les caravaniers juifs qui sillonnaient le désert. Leurs cartes ne se limitaient pas à donner la description politique des pays situés au sud du Sahara, comme celles des géographes arabes.[52] Marquant un très net progrès par rapport aux cartes antérieures, les portulans majorquins fournissaient des précisions sur le tracé des principales voies caravanières, les noms des principaux sites sahariens et soudanais. Ainsi le planisphère d'Angelino Dulcert (1339) était en mesure de donner l'emplacement du Mali (Melli), ainsi que celui de Walata (Huletem) et portait la mention de la piste reliant Sijilmassa à Walata, via Buda dans le Touat qui ne commença à être empruntée qu'au XIV è siècle pour des raisons de sécurité.[53] L'apogée des connaissances sur l'intérieur du continent noir est atteinte avec l'Atlas catalan d'Abraham Cresques (1375) qui indique les étapes de la voie Sijilmassa-Tombouctou (Tenbuth), via Taghazza (Tagazza) ainsi que les emplacements de Gao et Sokoto (Zoghde).[54]

50 La Roncière, I, pp. 121-139.
51 Idem
52 Ibidem, p 129.
53 Abitbol, p. 249.
54 La Roncière, p. 129; Abitbol, p. 249.

L'implication des Juifs dans le commerce transsaharien semble indéniable, même s'il n'est pas possible d'évaluer si des groupes réduits ou des individus isolés ont pu faire souche au Sahara et au Soudan. Leur bannissement de la région du Songhai évoqué par Léon l'Africain à la fin du XVè siècle semble apporter confirmation de leur présence au Soudan sur un territoire qui comprendrait aujourd'hui la partie méridionale de la Mauritanie, la boucle du Niger et l'est du Sénégal.

On parvient ainsi à imaginer comment a pu se créer, à partir de survivances diffuses un sorte de mythologie du judaïsme africain. Le mythe, en tant «qu'histoire sacrée, et donc 'histoire vraie', parce qu'il se réfère toujours à des réalités» constitue un des mécanismes contribuant à l'élaboration de ces généalogies.[55]

Identités juives en Afrique de l'ouest au XXI è siècle

De nos jours, les *Ibo-Benei-Israel* du sud-est du Nigeria, qui furent évangélisés par les missionnaires britanniques au XIX è siècle affirment, que dans un passé lointain, tous les *Ibos* étaient juifs. D'Abuja à Port Harcourt, on dénombre plus de vingt cinq synagogues d'importance différente et on peut estimer que trente mille Ibo environ pratiquent une certaine forme de judaïsme. Ils nomment l'Etre suprême *Chukwu Abiama* appellation qu'ils interprètent comme 'Dieu d'Abraham' (*Chukwu* signifiant Dieu, *Abiama* étant dérivé d'Abraham). Les Ibo comparent leurs coutumes et leurs traditions, rites funéraires, circoncision, abattage rituel des animaux, endogamie et rites de mariage à ceux des anciens Israélites. Selon la tradition orale, leurs ancêtres seraient arrivés d'Israël par les anciennes routes de commerce, les clans dirigeants seraient descendants des Lévites et le nom Igbo/Ibo proviendrait d'une déformation de Ivri/Ibri/Hébreu.[56]

Au sud-ouest du Ghana, dans les petits villages de Sefwi Wiaso et Sefwi Sui, cinquante familles pratiquent le judaïsme et ont adopté le nom de *The House of Israel*. En 1976, à la suite d'une 'vision', un certain Aaron Ahotre Toakyirafa affirma qu'avant la venue des missionnaires chrétiens, les gens de Sefwi avaient des traditions spécifiques provenant d'un judaïsme ancien et qu'ils étaient les descendants des Tribus

55 Mircea Eliade, *Aspects du Mythe*, Paris: Gallimard, 1963, pp. 11-12.
56 Bruder, pp. 142-148

Perdues. Toakyirafa assurait que, jusqu'à leur évangélisation, les Sefwi respectaient strictement le repos du samedi ainsi que le tabou du porc, les hommes étaient circoncis dans leur jeunesse et les femmes respectaient l'isolement menstruel. De nos jours, les fondateurs de la communauté affirment que leurs ancêtres les Sefwi étaient les descendants de juifs qui arrivèrent probablement de Tombouctou par la côte d'Ivoire.

Il existe à Tombouctou une communauté juive d'environ mille membres qui s'est officiellement proclamée comme telle et a adopté le nom de Zakhor ('Souvenir'). Les membres de cette communauté qui pratiquent l'islam, se déclarent descendants des Juifs dispersés du Touat réfugiés à Tombouctou à la suite de leur extermination par el-Meghili en 1492.[57]

Certains habitants des Iles du Cap Vert affirment qu'ils sont les descendants des *lançados* juifs, expulsés au temps de l'Inquisition, le plus souvent des négociants en ivoires, peaux, or, gomme, ambre, qui possédaient des maisons de commerce sur la côte afro portugaise et se mêlèrent à la population locale.[58]

La présence de commerçants juifs s'intégrant à des communautés africaines en Afrique de l'ouest ou dans les îles de la côte africaine, semble constituer un bref chapitre de l'histoire de ces régions. En se mêlant aux populations africaines, les Juifs ont pu introduire une certaine connaissance du judaïsme dans la culture 'créole' des générations suivantes, ce qui soutient l'hypothèse que des racines historiques anciennes puissent continuer à jouer un rôle dans la survivance d'identités juives en Afrique.

On peut aussi considérer que la redéfinition identitaire récente des Juifs africains est survenue à une époque de changements rapides dans les domaines politiques et culturels, ainsi que dans les technologies de communication. Comme le signale une littérature récente, la mondialisation a accru la diversité religieuse et dérégulé implicitement le 'marché' des religions, en facilitant la diffusion de mouvements symboliques transnationaux et transculturels et en intensifiant la fréquence, le volume et les interconnections des mouvements d'idées. Comme l'a révélé au début du XX è siècle l'émergence de nombreuses églises africaines, de nouveaux mouvements religieux ont eut pour objectif de restaurer l'autonomie ainsi que l'intégrité de la vie sociale et culturelle de leurs membres. Ces nouvelles formes religieuses sont apparues à une période particulière de l'histoire de l'Afrique alors que différents indicateurs exprimaient l'érosion des religions traditionnelles tandis que les individus faisaient l'expérience d'un certain flottement identitaire. De même que les *Black Jews* des Etats Unis au siècle dernier, les précurseurs des mouvements de Juifs africains ont peut être entamé une phase de 'recherche religieuse' (religious seekership) que Lofland et Stark ont défini comme la quête d'un système religieux destiné à interpréter et à résoudre des expériences existentielles conflictuelles. Cette incorporation historique, religieuse et ethnique qui transforme irréversiblement le cours de leur histoire ouvre probablement le champ à des développements religieux d'importance tant pour l'évolution du judaïsme lui-même que pour l'histoire religieuse de l'Afrique et de sa Diaspora.

[57] Idem, pp. 135-142.
[58] Ibidem, pp. 158-160.

Edith Bruder
University of London and CNRS

Abstract

On a constaté, au cours du XX è siècle que des groupes et des clans d'Afrique sub-saharienne, sans lien géographique les uns avec les autres, avaient entamé un processus d'affiliation ou de conversion au judaïsme. Ces communautés récentes ont adopté des pratiques souvent éloignées du judaïsme normatif qui prises dans leur ensemble, constituent une sorte de 'nouveau judaïsme'. Cet article se propose de retracer les grandes lignes du processus d'élaboration d'une identité religieuse juive africaine et sa coexistence avec les traces potentielles d'une présence juive an Afrique. Il met en avant que l'affiliation de certaines sociétés africaines au judaïsme peut être reliée historiquement et sociologiquement aux nouveaux mouvements religieux.

Key Words

Juifs africains, judaïsme africain, Lemba, Ibo-Benei-Israel, Juifs du Ghana, Juifs du Mali, Zakhor, Tutsi-Hébreux, Abayudaya d' Ouganda, mouvements judaïsants, nouveaux mouvements religieux.

Jehan Desanges

L'ITINERARIUM MARITIMUM ET L'AFRIQUE MINEURE

En appendice au célèbre *Itinerarium prouinciarum Antonini Augusti*[1] nous est parvenu dans la tradition manuscrite un assez bref *Imperatoris Antonini Augusti itinerarium maritimum,*[2] dont le jumelage avec le premier est souligné par l'expression *item.* Tout naturellement, on a d'abord pris au pied de la lettre l'attribution de cet ensemble à un empereur Antoninus Augustus et on a pensé au second Antoninus, à savoir Caracalla (Imp. Caesar M. Aurelius Antoninus) qui régna seul de 212 à 217. En fait, en ce qui concerne l'*Itinerarium prouinciarum,* on s'est assez vite aperçu qu'il s'agissait d'une compilation remontant peut-être à Caracalla, mais datant pour l'essentiel de la Tétrarchie et encore modifiée sous Constance II, vers le milieu du IVe siècle.[3]

Convaincus désormais que les manuscrits nous ont transmis un recueil assez tardivement constitué, les érudits qui se sont récemment penchés sur l'*Itinerarium maritimum* ont envisagé le problème de sa datation en soi, indépendamment du problème de la datation de l'*Itinerarium prouinciarum* qui le précède dans ce recueil. Nous pensons que c'est une démarche méthodologiquement fondée. D'une façon comparable, ce n'est pas parce que le *Stadiasme de la Grande mer* nous

---

[1] L'édition de référence reste O. Cuntz, *Itineraria Romana*, I, Leipzig, 1929. En effet, B. Löhberg, *Das «Itinerarium prouinciarum Antonini Augusti». Ein kaiserzeitliches Straßenverzeichnis des römischen Reiches. Überlieferung, Strecken, Kommentare, Karten*, Berlin, 2006, 2 t., riche en cartes, donne un texte dépourvu d'apparat critique. Intitulé de l'*Itin. prou.*: 1, 1-2, Cuntz, p. 1.

[2] *Itin. Marit.*, 487, 1-3, Cuntz, p. 76.

[3] P. Arnaud, «L'*Itinéraire d'Antonin*: un témoin de la littérature itinéraire du Bas-Empire», in *Geographia Antiqua*, II, 1993, p. 33-49.

a été transmis dans les œuvres de saint Hippolyte qu'il faut l'attribuer à ce dernier, ni même à son époque.[4]

Quelques observations peuvent contribuer à dater le dernier état de l'*Itinerarium maritimum*. Certaines divisions provinciales qui remontent aux réformes administratives de Dioclétien apparaissent dans ce texte. Ainsi il est question d'une province d'*Epirus uetus* (488, 3-4), créée par cet empereur, et d'une cité dite *Gitti(s) de Tripoli* (518, 5), ce qui nous reporte plus précisément à 303 de notre ère,[5] même si l'on doit faire état de quelques mentions de la Tripolitaine, mais seulement comme circonscription domaniale, au IIIe siècle de notre ère.[6] L'expression même *Gitti(s)* [pour *Gightis*] *de Tripoli* est un tour fort tardif qui trahit un état de la langue quasi roman. Elle n'est pas isolée, car on lit aussi *a Lilibeo de Sicilia* (494, 1), *a Caralis de Sardinia* (494, 3), etc.

G. Uggeri[7] a dernièrement attiré l'attention sur la mention par l'*Itinerarium maritimum*, à 25 milles d'*Albingaunum* (Albenga), d'un *portus Maurici* (503, 1), qu'on localise à Imperia, sur la Riviera italienne (une partie de cette ville porte d'ailleurs le nom d'Imperia-Porto Maurizio). Le toponyme perpétuerait le souvenir de saint Maurice, lequel fut martyrisé à *Acaunum* (aujourd'hui, pour cette raison, Saint-Maurice) dans le Valais en 286 de notre ère. Or la *Passio Acaunensium martyrum* ne fut écrite qu'au milieu du Ve siècle par Euchérius, évêque de Lyon. Si le *Mauricus* auquel fut consacré le port est bien saint Maurice, le toponyme ne peut guère être antérieur à cette date. C'est une des raisons qui ont conduit G. Uggeri à proposer de dater l'*Itinerarium maritimum* de l'époque vandale, la raison principale étant cependant pour lui la répartition des voies de navigation qui aboutissent en Afrique. En

[4] G. Uggeri, «Portolani romani e carte nautiche. Problemi e incognite», in *Porti, approdi e linee di rotta nel mediterraneo antico* (G. Laudizi et C. Marangio éd.), *Studi di Filologia e Letteratura (Università di Lecce)*, 4, 1998, p. 33-46 ; J. Desanges, «La documentation africaine du ΣΤΑΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΘΑΛΑΣΣΗΣ: un problème de datation», in *Graeco-Arabica, Festschrift in honour of V. Christides*, IX-X, Athènes, 2004, p. 105-120.

[5] G. Di Vita-Evrard, «*L. Volusius Bassus Cerealis*, légat du proconsul d'Afrique *T. Claudius Aurelius Aristobulus*, et la création de la province de Tripolitaine», in *L'Africa romana*, II, 1984 [1985], p. 162-177.

[6] Ead., «'Regio Tripolitana' – A Reappraisal», in *Town and Country in Roman Tripolitania. Papers in honour of Olwen Hackett* (ed. by D. J. Buck and D. J. Mattingly), BAR international series 274, Oxford, 1985, p. 143-163.

[7] G. Uggeri, *op. cit.*, p. 53-54.

conséquence, il convient à présent d'examiner sans plus tarder cette répartition.

L'*Itinerarium maritimum* promet beaucoup, mais tient assez peu. Il annonce (487, 4-6) qu'il va enseigner à celui qui le consulte quelles côtes il convient de serrer ou de contourner en partant de Gadès (*a Gadibus*) et de l'extrémité de l'Afrique, mais aussitôt entreprend un itinéraire orienté tout différemment: de l'Achaïe (plus exactement de l'isthme de Corinthe) à l'Afrique par la Sicile (487, 4 *in fine*-493, 11), si bien qu'on s'est demandé si deux états différents de ce document, voire deux documents différents ne s'étaient pas superposés. En fait, seules deux longues lignes maritimes sont évoquées: celle que nous venons de mentionner et qui intéresse directement notre propos, et une seconde (497, 9-508, 2), joignant *Portus Augusti* (les ports artificiels de Claude et de Trajan, près de l'aéroport de Fiumicino, au N. N.-W. de l'embouchure du Tibre) à *Arelatum* (Arles). Notons au passage que l'importance donnée à Arles, point d'aboutissement d'une liaison partant du port de Rome, est un indice pour une datation assez basse du portulan, car Arles n'est devenue résidence impériale, ce qui l'a rendue célèbre dans l'ensemble du monde romain, qu'à partir de Constantin.

Si, dans notre examen des lignes maritimes aboutissant à l'Afrique, nous procédons de l'ouest vers l'est, orientation qui n'est pas celle de l'*Itinerarium maritimum*, malgré son programme initial, nous trouvons d'abord deux traversées signalées à partir «des Espagnes», l'une atlantique, l'autre méditerranéenne. La première, joignant *Bello* (*B(a)elo,* Bolonia) à *Tingi* (Tanger), est estimée à 220 stades, soit 27, 5 milles romains, environ 40 km. Au début de l'époque flavienne, mais sans doute d'après une source antérieure, Pline l'Ancien[8] donnait comme distance 30 milles par le trajet le plus court, ce qui n'est guère différent. Ces distances nautiques, compte tenu, à l'époque, du défaut d'instruments de mesure, sont en réalité déduites à l'estime de la durée moyenne de navigation sur un parcours donné, ce qui conduit souvent à d'assez grands écarts.[9] En fait, «à vol d'oiseau» (mais l'ex-

[8] Plin. V, 2.

[9] Le témoignage décisif à cet égard est celui de Marcien (vers 400 de notre ère?), *Epitome Peripli Menippei*, 5, in *GGM*, I, p. 567-568. Pour la conversion effectuée empiriquement par les Anciens «de la durée à la distance», on consultera le très riche chapitre II de P. Arnaud, *Les routes de la navigation antique. Itinéraires en Méditerranée*, Paris, 2005, p. 61-96.

pression n'a qu'un sens bien relatif) le parcours est d'un peu plus de 30 km! La seconde liaison maritime (496, 1-2) unit *Cartago Spartaria* (Carthagène) à *Caesarea* de Maurétanie (Cherchel). Ce surnom de *Spartaria* («située dans la plaine où pousse le sparte», c'est-à-dire ici l'alfa et l'alabardine) n'est malheureusement pas un indice de datation, car Pline[10] nomme déjà ainsi la ville. Notre *Itinerarium* estime cette traversée à 3 000 stades (375 milles, quelque 550 km), alors que le même Pline[11] l'évalue à 187 milles, soit 1 500 stades (exactement 1 496) ou 280 km, en partant il est vrai du Promontoire de Saturne (Cabo de Palos), situé à une trentaine de kilomètres à l'est de la ville, un gain de distance insignifiant qui ne saurait rendre compte d'une différence du simple au double. La distance en ligne droite entre Carthagène et Cherchel est d'un peu plus de 300 km. D'un point de vue purement géographique, l'approximation de Pline est quasiment exacte ; mais notre «ligne droite» n'étant qu'un être de raison, il faut surtout conclure d'une telle divergence que l'état de la mer faisait beaucoup varier la durée de navigation.

Mais curieusement l'*Itinerarium maritimum* revient (512, 3- 513, 2) sur la liaison entre *Cartago Spartaria* et *Caesarea* de Maurétanie pour signaler des îles sur le trajet. Il fait donc état, d'une île *Erroris* (île de l'Erreur ou, peut-être, île Errante[12]) et d'une île *Tauria*, entre lesquelles il compte 75 stades et qu'il sépare par 75 stades également de *Calama* de Maurétanie.[13] On s'accorde en général à identifier, depuis le commentaire de K. Müller[14] à Ptolémée, les îles *Erroris* et *Tauria* avec, respectivement, l'île Plane (que le navigateur, par définition, voit mal), au large de la baie des Andalouses, et les îles Habibas, au nombre de deux, à une vingtaine de kilomètres plus à l'ouest, soit à 6 milles nau-

[10] Plin. XXXI, 94; pour l'étendue de ces plantations, cf. XIX, 30.

[11] Id., III, 19. Malgré le témoignage du ms. *A*, le plus ancien pour le livre III, il faut certainement retenir le nombre de 187 milles, soit 1500 stades à 4 stades (la moitié d'un mille) près, alors que 197 ne permet pas d'obtenir un nombre rond de stades (1576).

[12] Sur ces îles «errantes», cf. P. Moret, «Planésiaï, îles erratiques de l'Occident grec», in *REG*, 110, 1997, p. 25-56.

[13] Le passage semble corrompu. Après *Calama de Mauretania*, on lit *amecas* (513, 2) qui ne présente pas de sens. En 513, 3, l'identité des îles *Crinis et Stoechadis* (au génitif?) est énigmatique.

[14] Éd. de Ptolémée, *Géographie*, I, 2, Paris, 1901, p. 593.

tiques au N.-W. du cap Sigale. Mais, comme le remarque St. Gsell,[15] ces conjectures sont fragiles. En revanche, *Calama* de Maurétanie (par opposition à *Calama* de Numidie, qui est à Guelma) est mentionnée par d'autres documents. L'*Itinerarium prouinciarum* (36, 3) en fait état à 20 milles d'*Ad Rubras* et à 50 milles d'*Ad Albulas* (Ain Témouchent). Le Géographe de Ravenne,[16] d'après un document apparenté à la *Table de Peutinger* dont la feuille correspondante ne nous est pas parvenue, situe *Galama* (sic), dans une énumération des sites littoraux orientée de l'ouest vers l'est, entre *Portus Sigensis* (à l'embouchure de la Tafna) et *Valonice* (emplacement inconnu). Guido[17] ne fait que confirmer le témoignage du Ravennate. Si les îles *Erroris* et *Tauria* sont correctement identifiées, *Calama* ne serait pas très éloignée de la Baie des Andalouses, mais les autres données plaident en faveur d'une situation plus occidentale. Quoi qu'il en soit, l'intérêt de ce passage de notre itinéraire est de montrer que la route maritime entre *Cartago Spartaria* et *Caesarea* n'était pas toujours une traversée directe orientée du nord-ouest vers le sud-est, mais que les navires mettaient parfois le cap plein sud, en réalisant la navigation hauturière la plus courte possible, atteignaient la côte quelque part à l'ouest d'Oran, puis longeaient la côte d'Afrique jusqu'à Cherchel, ce qui peut expliquer que l'évaluation de la distance parcourue par l'*Itinerarium maritimum* ait été le double de celle qu'on lit chez Pline.

Trois autres lignes maritimes joignaient le *Portus Augusti* de Rome, au nord de l'embouchure du Tibre, à l'Afrique. Les deux premières passaient par *Caralis* (Cagliari) de Sardaigne (494,3-4) pour gagner, soit *Tabraca* (Tabarka), à la frontière actuelle entre la Tunisie et l'Algérie, par l'île de *Galata* (La Galite) (494, 7-495, 1), soit Carthage (494, 5-6). Une troisième passait par Lilybée (Marsala), au sud-ouest de la Sicile (494, 1-2). Les distances des traversées *Caralis*-Carthage et Lilybée-Carthage étaient considérées comme égales et évaluées à 1500 stades (494, 1-2 et 5-6), compte tenu du fait qu'on comptait souvent 1000 stades pour une journée de 24 heures de navigation.[18] Il semble

[15] St. Gsell, *Atlas archéologique de l'Algérie*, Alger et Paris, 1902-1911, f. 20 (Oran), n° 6, 8.

[16] Rav., V, 4, Pinder et Parthey, p. 345.

[17] Guido, 84, ibid., p. 517.

[18] Ptol., *G.* I, 9, 4; P. Arnaud, *op. cit.* (*supra*, n. 9), p. 79-81.

cependant que la distance attribuée au parcours total *Portus Augusti*-Carthage ait été plus grande par Lilybée (5 250 stades: 493, 12-13) que par *Caralis* (3 000 + 1 500 = 4 500 stades: 494, 3-6). Quant à la traversée *Caralis-Tabraca* par *Galata*, elle est évaluée par deux fois. Ici (494, 7-495, 1), à 925 + 300 = 1 225 stades; plus loin (514, 4-6) à 730 + 300 = 1030 stades, quand, dans un développement consacré à la position des îles, l'*Itinéraire* éprouve le besoin de préciser celle de *Galata*. Comme on le voit, c'est la distance de Cagliari à La Galite qui varie, probablement parce que, selon l'état de la mer, la durée du voyage était plus ou moins longue, ce qui se sentait moins sur une petite distance comme celle de La Galite à Tabarka. Le pseudo-Scylax[19] n'estime, pour sa part, la durée de la navigation entre la Sardaigne et la Libye qu'à un jour et une nuit, donc à environ 1 000 stades, ce qui correspond assez bien à la plus petite des deux évaluations pour le parcours Cagliari-Tabarka qu'on lit dans *l'Itinéraire* (1 030 stades). Des relations du port, somme toute modeste, de l'antique *Thabraca* avec le *Portus Augusti* de Rome, nous avons, croyons-nous, une sorte de témoignage onomastique. Un *Portesi(s)*, ou habitant de *Portus* (*Augusti*), y est attesté sur une mosaïque tombale.[20] Il est peu vraisemblable qu'il s'agisse d'un habitant originaire du quartier du port de *Thabraca*, beaucoup plus modeste que le *Portus Augusti*.

Mais la voie maritime principale aboutissant dans les ports d'Afrique, de Carthage à Hadrumète (492, 13-493, 11), venait de fort loin. Elle partait en effet de l'isthme de Corinthe pour gagner Naupacte, puis longeait, au sortir du Golfe de Corinthe, l'Acarnanie et l'Épire, franchissait l'Adriatique à son extrémité, entre l'île de Sason (Sazani, en Albanie), au large et au nord du promontoire Acroceraunia (cap de Gjuhezes ou, en italien, Linguetta), et Otrante,[21] coupait le golfe de Tarente jusqu'à Crotone, puis traversait à *Regium* le détroit de Messine, longeait les côtes orientale et méridionale de la Sicile pour franchir enfin le détroit de Sicile à partir de l'île *Maritima* (Marettimo),

[19] *Périple*, 7, dans *GGM*, I, p. 19.

[20] Y. Duval, Loca Sanctorum Africae. *Le culte des martyrs en Afrique du IVᵉ au VIIᵉ siècle* [Coll. EFR, 58], Rome, 1982, I, p. 91-92 (n° 41); M. Longerstay, «De Thabraca à Tabarka», in Ph. Gourdin, *Tabarka. Histoire et archéologie d'un préside espagnol et d'un comptoir génois en terre africaine (XVᵉ-XVIIIᵉ siècle)* [Coll. EFR, 401], Rome, 2008, p. 82-83.

à 35 km au N.-W. de Lilybée (Marsala), évalués généreusement par l'*Itinéraire* (492, 9-10) à 300 stades. Le point d'arrivée en Afrique était, selon la destination finale, la grande Égimure (Zembra), *Missua* (Sidi Daoud) ou le Promontoire de Mercure (cap Bon), estimés respectivement à 900 (492, 13-14), 1 000 (493, 1) et 700 stades (493, 6-7) de Lilybée (la même distance de 700 stades séparant Lilybée de *Clipea*, aujourd'hui Kelibia: 493, 8). En longeant la côte du golfe de Carthage à partir de *Missua* sur 450 stades, on parvenait à la capitale de l'*Africa* (493, 2-3),[22] et, inversement, à partir du Promontoire de Mercure on pouvait ranger, en le remontant,[23] le littoral oriental de l'actuelle Tunisie jusqu'à Hadrumète (Sousse), à 1 540 stades de l'île *Maritima* et, apparemment, à 840 stades de *Clipea*.

Il n'est pas besoin de souligner l'importance pour l'Afrique de cette longue ligne maritime qui, à partir de l'isthme de Corinthe, à quelques lieues d'Athènes, par les ports de Grande Grèce et de Sicile, irriguait d'apports économiques et culturels helléniques nombre de sites côtiers de la vieille *Africa*: Carthage, *Carpos*, *Missua*, *Clipea*, *Curubi*, *Neapoli* et Hadrumète. On est étonné en revanche que l'*Itinerarium Maritimum* soit muet sur les relations navales entre Carthage et Alexandrie. Certes ce silence ne doit pas être surinterprété, mais le tableau assez restreint des liaisons maritimes que brosse notre opuscule doit nuancer la conception qu'on se fait généralement d'un hellénisme de l'Afrique Mineure presque entièrement tributaire d'Alexandrie.

On signalera encore, pour être complet, que, comme il l'a fait (514, 4-6) pour l'île de *Galata* (La Galite), notre *Itinéraire* précise la position de quelques îles africaines importantes: *Cossura* (Pantelleria) à 180 stades de Lilybée et à 590 de *Clipea*, *Cercena* (la Grande Kerkenna), à

[21] Cf. P. Arnaud, *op. cit.* (*supra*, n. 9), p. 199-203.

[22] Il y a donc, en tout, 1 450 stades de *Maritima* à Carthage, contre les 1 500 rondement décomptés de Lilybée à Carthage, en 494, 1-2.

[23] C'est le sens que nous donnons à l'expression *superius ad Libiam uersus adplicare* (493, 4-5): les navires s'éloignent de leur point de départ en «remontant» la mer, assimilée à un fleuve dont on affronte le courant. Nous ne croyons pas que, pour expliquer ici *superius*, il faille invoquer la consultation d'une carte suspendue, le Sud en haut, cf. G. Uggeri, *op. cit.* (*supra*, n. 4), p. 51. Dans le langage courant, en français, en s'éloignant du rivage on gagne la «haute mer». C'est ce qui explique aussi, croyons-nous, que l'île de Sason ait été dite *supra Acroceraunia* (489, 1-2), cf. Plin. VI, 173: *supra Aethiopas Aroteras insulae quae Aliaeu uocantur.* Point n'est besoin de suspendre, cette fois, une carte hypothétique le Nord en haut.

622 stades de *Tacapes* (Gabès), *Girba* (Djerba) enfin, qui depuis le milieu du IIIe siècle de notre ère ne s'appelle plus *Meninx*,[24] à 90 stades de *Gitti de Tripoli* (*Gightis*, Bou Ghara).

Pour que l'historien de l'Afrique pût pleinement exploiter l'apport de ce document assez succinct, mais rendu précieux par la relative rareté des sources littéraires sur l'organisation du commerce maritime, il faudrait être capable de le dater. Or ce type de document se caractérise en général par des remaniements opérés pendant plusieurs générations. Pourtant G. Uggeri[25] a proposé naguère de lui attribuer une datation de l'époque de la prédominance vandale en Méditerranée occidentale, c'est-à-dire la seconde moitié du Ve siècle de notre ère et le début du VIe. L'importance des relations avec la Sardaigne et celle du port de Lilybée, des dépendances du royaume vandale d'Afrique, seraient des indices déterminants. Le rôle majeur d'Arles,[26] point d'aboutissement d'une des deux grandes voies maritimes évoquées, la voie de cabotage à partir du port de Rome, conviendrait assez bien à cette datation, si l'on excepte la période 476-508 pendant laquelle Arles a été occupée par les Wisigoths. En revanche, l'existence d'une liaison au long cours entre Corinthe, c'est-à-dire Athènes, et Carthage, à laquelle son caractère singulier dans l'*Itinerarium maritimum* confère une importance toute particulière et sans doute quelque peu exagérée, ne cadre guère avec le contexte politique et économique à l'époque vandale, car même si l'Empire d'Orient s'est montré incapable au Ve siècle de contenir la puissance du royaume vandale, ses relations avec celui-ci ont été empreintes d'hostilité. La Grèce au Ve siècle, ravagée par les invasions, dont des incursions vandales, fait assez piètre figure. *Nicopolis* en Épire, escale mentionnée par notre *Itinéraire* (488, 5-7) sur la voie maritime de l'Isthme de Corinthe à l'Afrique, fut prise et pillée par les Vandales vers 474,[27] et, à la même époque, Zacynthe fut dévastée par Geiséric, ses habitants massacrés, sauf cinq cents notables, amenés en esclavage, puis, sur la voie du retour, sans égards

[24] J. Desanges, «Djerba, saint Hippolyte et le *Stadiasme*», in *Itinéraire de Saintes à Dougga. Mélanges offerts à Louis Maurin* (Ausonius, Mémoires, 9), Bordeaux, 2003, p. 301-304.

[25] G. Uggeri, *op. cit.* (*supra*, n. 4), p. 54-56.

[26] Id., p. 56-57.

[27] Malchos, fragm. 3, dans *FHG*, IV, p. 115.

dépecés vivants et jetés dans l'Adriatique.[28] Comme on en conviendra aisément, ce ne sont pas là des conditions propres au développement de relations régulières et fructueuses. Il est vrai qu'en 474 ou peu après, un traité mit fin aux hostilités entre le royaume vandale et l'Empire d'Orient[29] et resta valide jusqu'en 533. Il est possible que les importations de céramiques africaines dans le Sud de la Grèce, en chute libre depuis le début du Ve siècle, aient commencé à se redresser à partir de *circa* 500 de notre ère,[30] et, parallèlement, le numéraire vandale à se répandre, de façon assez modeste d'ailleurs, dans le Péloponnèse et surtout la région de l'isthme de Corinthe.[31] Le trésor de Massafra, près de Tarente (enfouissement vers 520)[32] témoigne peut-être de la réactivation de la ligne maritime entre Carthage et Corinthe. Mais il est plus probable que le courant commercial induit par cette liaison n'a été pleinement rétabli qu'après la «reconquête» byzantine de l'Afrique, et beaucoup de monnaies vandales, restées en circulation, n'ont dû pénétrer en Grèce qu'après 533.

Nous pensons donc, en conclusion, que si G. Uggeri, dans sa remarquable étude historique de l'*Itinerarium maritimum*, a raison de

[28] Procope, *B. V.*, I, 22, 17-18.

[29] C. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, Paris, 1955, p. 204.

[30] C. Abadie-Reynal, «Céramique et commerce dans le bassin égéen du IVe au VIIe siècle», in *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, 1, Paris, 1989, p.143-162, notamment p. 150-151, 154 (cf. les graphiques éloquents de la fig. 16) et 155. Par la suite (p. 157 et 159), l'auteur met justement en rapport la distribution de la céramique africaine en Grèce avec les grandes voies maritimes.

[31] Dans ce domaine, le livre fondamental est C. Morrisson, V. Popović et V. Ivanišević, *Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713)*, Paris, 2006 (Réalités byzantines, 13), cf. n° 118 et 121 (Argos), 122-124 et 129 (Athènes), 138, 141, 144 et 146 (Corinthe), 154 (Haghios Nikolaos, Péloponnèse oriental au N. de Leonidio), 155 (Isthmia), 157 (Kenchreai), 158 (Kleitoria en Azanie), 163 (Mégare), 182 (Porto Rafti, Attique orientale), 188 (Spata, Attique, sur le golfe Saronique), 205 (Trypè au N.-W. de Sparte), 207 (Zacha, sur la côte ionienne du Péloponnèse, entre Pyrgos et Kiparissos). Cf. aussi H. Mostecky, *Münzen zwischen Rom und Byzanz*, Louvain-la-Neuve, 1997 (Numismatica Lovaniensia, 16) et C. Morrisson, «L'atelier de Carthage et la diffusion de la monnaie frappée dans l'Afrique vandale et byzantine (439-695)», in *Antiquité tardive*, 11, 2003, p. 65-84. Je remercie mes collègues et amis C. Morrisson et P. Yannopoulos de m'avoir donné d'utiles indications en cette matière.

[32] W. Hahn, «Ein Minimifund des frühen 6. Jh. n. Chr. aus Massafra bei Tarent», in *Litterae Numismaticae Vindobonenses*, 3, 1987, p. 95-116.

souligner le caractère tardif de l'état dans lequel ce document nous est parvenu, il n'emporte pas l'adhésion quand il veut le dater dans son ensemble de l'époque vandale. Même si l'on se restreint, comme nous l'avons fait, au tableau que cet *Itinerarium* propose des liaisons maritimes entre l'Afrique et le reste du monde méditerranéen, un tableau qui n'est sans doute pas exhaustif, l'importance octroyée à l'axe maritime Corinthe-Carthage via la Grande Grèce et la Sicile ne peut, selon nous, convenir à cette époque et serait bien plus justifiée dans la seconde partie du IV[e] siècle ou, mais dans une moindre mesure et pour un laps de temps assez bref, au lendemain de la «reconquête» byzantine. Comme il en est pour le *Périple du pseudo-Scylax* ou pour le *Stadiasme*, nous devons nous résigner à la situation inconfortable de l'historien devant un document composite qui ne peut guère contribuer à préciser notre connaissance historique en synchronie, dans la mesure où il doit être daté section par section.[33]

Jehan Desanges
Corresponding Member of l'Institut de France,
Académie des Inscriptions et Belles-Lettres

[33] Nous rejoignons ainsi la conclusion de P. Arnaud, «Entre Antiquité et Moyen-Âge: l'Itinéraire Maritime d'Antonin», in *Rotte e porti del mediterraneo dopo la caduta dell'Impero romano d'Occidente, Genova, 18-19 giugno 2004*, L. De Maria et R. Turchetti éd., Soveria Mannelli (Calabre), 2004, p. 3-19, ici p. 15: «C'est à un texte vivant, sans cesse enrichi et restructuré plus que mécaniquement recopié, que nous avons à faire».

Alexander E. Duffey

NEW PERSPECTIVES ON ANCIENT GREEK LONG-DISTANCE TRADE WITH THE "FAR-SIDE AND AZANIAN PORTS" OF THE INDIAN OCEAN COAST OF AFRICA AND ITS HINTERLAND AND THE LOCATIONS OF KEY ANCIENT PORTS OF TRADE.

This paper is an attempt to elucidate how the ancient Greeks and their trading partners slowly penetrated the long-distance trade system with the "far-side and Azanian ports"[1] on the East African coast and its hinterland. It proposes that the ancient Greek traders and their maritime partners sailed and traded much further down the east coast of Africa than hitherto believed. A variety of historical data and archaeological evidence was used to show how the miscalculation of distances, the misinterpretation of the ancient sources and the ignoring of traditional knowledge, have led to the incorrect location of strategic ports and places.

The monsoon trading system of the Indian Ocean or "Erythraean Sea", as the ancient Greeks called it, with regular ports on the Indian Ocean coast of Africa, is widely considered to be of great antiquity.[2]

[1] The "far-side" ports were the African ports on the far side of the Straits of Bab el Mandeb stretching from the Spice Port or Arômata (Ras Asir) 11° 50′ N, 51° 17′ E to Opônê (Xaafuun) 10° 27′ N, 51° 24′ E. and the Azania ports stretched from Opônê (Xaafuun) to Cape Prason (possibly Nova Mambone) 20° 52′ S, 35° 03′ E. Each port was independent and was ruled by its own chief. L. Casson, *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation and Commentary*, Princeton 1989, 45.

[2] A small copal pendant excavated from a grave at Tell Asmar, ancient Eshnunna in Mesopotamia and dated to *ca.* 2500 B.C. derives from *Trachylobium* a tree indigenous to Mozambique with no recorded distribution in Mesopotamia. C. Meyer, JM Todd & CW Beck, "From Zanzibar to Zagros: a copal pendant from Eshnunna", *Journal of Near Eastern Studies* 50 (1991), 289-298. This object could only have arrived at Eshnunna through trade down the east coast of Africa.

This trading system not only included the ports along the East African coast as far south as Mozambique, but also the interior of the sub-Saharan African hinterland.[3] Unfortunately secrecy has always clouded the information available about the sources, locations and trade routes. Any source of gold, copper, exotic woods and ivory of the quantity and quality available from the Zimbabwe plateau in southern Africa, would not have escaped the notice of the ancients.[4] These ancient entrepreneurs, with their penchant for accurate information and for making precise observations of the environment, must have amassed a store of knowledge of the geography and meteorology which enabled them to undertake such seafaring ventures.

In order to navigate down the Indian Ocean coast of Africa, the ancients must have known the navigational peculiarities of the Erythraean Sea and learnt to exploit the monsoons.[5] From the earliest times trade with the East African coast depended on an understanding of these variable monsoon winds and sea currents by which the mariners could navigate their way across the Indian Ocean. The use of these monsoons down the East African coast was already known to the ancient Mesopotamians.[6] There is a north-east and a south-west monsoon, which blow from the southwest during the summer and from the northeast during the winter, thereby ensuring a favourable voyage both ways. The northeast monsoon, however, does not carry the seafarers back up the East African coast, but across the Indian Ocean to India. Thus, there arose the myth that all the riches of the

3 L.M. Swan, *Early gold mining on the Zimbabwean Plateau*. Studies in African Archaeology 9, Uppsala 1994.

4 Ebony from southern Africa (*Dalbergia melanoxylon*) was found on the ancient Bronze Age shipwreck from Ulu Burun off the coast of Turkey in 1986. G.F. Bass, "Oldest known shipwreck reveals splendours of the Bronze Age", *National Geographic* 172 (1987), 693-732.

5 V. Begley & R.D. de Puma, *Rome and India: The Ancient Sea-Trade*. Madison 1991; J. Hornell, "Sea trade in early times", *Antiquity* 15 (1941), 233-255; K.H. Chaudhuri, *Trade and Civilisation in the Indian Ocean*, Cambridge 1985 and M. Cary & E. Warmington, *The Ancient Explorers*, Middlesex 1963.

6 Reference to this trade is made in the more than 880 cuneiform tablets of the Larsa period excavated by C.L. Woolley in Ur (1922-1934) and discussed and translated in H.H. Figulla & W.J. Martin, *Letters and Documents of the Old-Babylonian period*, London 1953. See also W.F. Leemans, *Foreign trade in the Old Babylonian Period, as revealed by texts from Southern Mesopotamia*, Leiden 1960.

world derived from India. From the ports on the southern Mozambique coast there were two possibilities to return: Mariners could coast up as far as Ilha de Moçambique, although progress from May to July was slow, about 35 nautical miles per day, or they could head for the Madagascar coast and follow it to the extreme northerly tip, from where they could then cross over to the African mainland and use the northeast monsoon. Both the knowledge of the source ports for raw materials and how to get there was per chance passed on from the ancient Mesopotamians to the ancient Egyptians, who passed it on to the Phoenicians and they most likely passed it on to the Arabians and ancient Greeks and Romans respectively.

Although the early Greeks did not initiate trade in the Erythraean Sea, they retrieved long-established systems and were the first to record in writing the localities and sailing distances along the East African coast. Unfortunately, these ancient Greek records are the only surviving written sources dealing with ancient trade along the Indian Ocean coast of Africa. Sources from South Arabia hardly mention information dealing with sea trade and texts from India never refer to contacts with Africa.[7] Apart from the currently fragmentary and elusive archaeological evidence, which does not reflect the major flow of long-distance trade, and a few coins found in non-archaeological contexts, we have to rely on the Classical authors only.[8]

In the fifth century B.C., after the wars between the Greeks and Persians ceased, the Greeks, who had until then known nothing beyond the southern end of the Red Sea, began to learn by hearsay of the routes to India and down the East African coast. At about this time Herodotus recorded one of the crowning feats of ancient navigation to sub-Saharan Africa, when he told how Pharaoh Necho (672-664 B.C.) of the twenty-sixth Dynasty had dispatched a fleet of Phoenicians from the Gulf of Suez with abundant supplies to sail southward

7 Hromnik makes reference to an ancient Indian maritime treatise, the *Aria Sūra: Djātaka-mātā (Djātaka sūpāranga)* written in Sanskrit and Pāli at the beginning of the Christian era that has survived to the present day owing only to its translation into Chinese in A.D. 434. C.A. Hromnik, *Indo-Africa. Towards a new understanding of the history of sub-Saharan Africa*, Cape Town 1981, 37).

8 Up to about 1995 the Classical documents were seriously doubted because the archaeology down the east coast of Africa had not recovered any evidence to corroborate the history. Archaeological evidence from India and Sri Lanka, however, strongly supported the historical data of the *Periplus* and Ptolemy's reports.

till they had the sun at noontide upon their starboard, that is, rounded the Cape of Good Hope and sailed back northward by the Atlantic and the Mediterranean, till they reached Egypt again.[9] The journey took them three years and each year they landed somewhere long enough to sow a crop of wheat and harvest it. Herodotus' conclusion is surprising when he tells that the sailors had the sun on their right when they sailed around the southern tip of Africa. The sun always appears to the right when traveling westward in the southern hemisphere and Herodotus could not have known this if the journey had not taken place. The story emphasizes the fact that the ancient Greeks were aware of the possibility of circumnavigating the African continent.

It is obvious that by Herodotus' time the Greeks were already aware of the wealth that lay in trade with sub-Saharan Africa and many were possibly already participating indirectly in this trade. Herodotus confirms this when he states that:

"Where the south declines towards the setting sun lies the country called Ethiopia, the last inhabited land in that direction. There gold is obtained in great plenty, huge elephants abound, with wild trees of all sorts, and ebony: and the men are taller, handsomer and longer lived than anywhere else".[10]

We read that Athenian and Greek merchants, desirous of the African products that the Phoenicians were acquiring from the West African markets, were speculating whether they could avoid all Phoenician imposts and restrictions by sailing south and west round Africa from the "Erythraean Sea".[11] Throughout the fourth century the rumour that Africa could be circumnavigated persisted. Abu Zeid Hassan mentions that Alexander the Great sent Greeks to occupy Socotra, and that they settled there.[12] Unfortunately Alexander's untimely death prevented his proposed circumnavigation of Africa from east to west. With regard to the possible circumnavigation of Africa

9 W.H. Ingrams, *Zanzibar: its History and Peoples* 1931; rpr. London 1967, 51.

10 R.M. Hutchins (ed), *Great Books of the Western World.* The History of Herodotus translated by George Rawlinson, Chicago 1952, Bk. III, ch. 114.

11 A.P. Newton & E.A. Benians (eds), *Cambridge History of the British Empire* , Vol. 8, Cambridge 1936, 59 .

12 C.H. Stigand, *The Land of Zinj. Being an Account of British East Africa, its Ancient History and Present Inhabitants,* London 1913, 8.

the Greek geographer Strabo (64B.C.-after A.D. 21) mentions that the famous geographer Eratosthenes (*circa* 210 B.C.) had maintained that it was possible to sail round Africa since the tides on both sides of Africa were similar.[13] Unfortunately no records have survived from this period to confirm that attempts were made to sail down the East African coast. The lack of written documents does not mean that Greek traders and their Phoenician or Egyptian partners had not yet penetrated the East African trade system, which would have remained exclusively Arab-Indian before the second century.

After Alexander's death, during the Greek dynasty of the Ptolemies in Egypt, the myth that the African coast turns westward at the mouth of the Red Sea was exploded for ever when Greek traders came to know the coasts of Somalia as far as Opônê (Xaafuun).[14] Attempts by Arab and Indian sailors and merchants to resist any attempt by the Greeks to enter their sailing and trading system, becomes obvious through the kind of prohibition given to Alexander's explorers from sailing eastwards from Bab al-Mandab. Classical sources, however, seem to imply that this resistance started to loosen during the third and second centuries B.C. Towards the latter part of the second century rumours are recorded of Phoenician ships from Gades (Cadiz) circumnavigating Africa from west to east to trade with the Somali and Arabian coasts in order to overcome the barriers set by Ptolemaic and Arabian imposts and restrictions.[15] Strabo mentions a pioneering voyage made by Eudoxus of Cyzicus around 116 B.C. that almost certainly marked the Greeks' first use of the monsoons for

13 Strabo, *Geographica* 1, 56, ed. Kramer, London 1844-52, rpr. H.C. Hamilton & W. Falconer, *The Geography of Strabo*, Books 1-17, London 1903-06.

14 Casson emphasizes that by 200 B.C. Greek merchants may have reached Cape Guardafui (Ras Asir) (L. Casson, *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation and Commentary*, Princeton 1989, 12). That Greek geographers certainly knew the coast of Africa as far as Opônê by the end of the second century B.C. is confirmed by Strabo when he cites Artemidorus, who wrote ca. 100B.C. See Strabo, *Geographica* 16, 744, ed. Kramer, London 1844-52, rpr. H.C. Hamilton & W. Falconer, *The Geography of Strabo*, Books 1-17, London 1903-06. For more contemporary evidence, see also G. Mgomezulu, "Recent archaeological research and radiocarbon dates from Eastern Africa", *Journal of African History* 22(1981), 447.

15 A.P. Newton & E.A. Benians (eds), *Cambridge History of the British Empire*, Vol. 8, Cambridge 1936, 60.

getting to India and back.[16] According to Salles this story of Eudoxus could not have happened without the help of an Indian shipwreck on the coast of the Red Sea.[17] A document of 70 A.D., on the other hand, attributes the discovery to a certain Graeco-Roman navigator named Hippalos of about A.D. 45.[18] The story of Eudoxus has special interest to us because it is the first clear manifestation of an interconnection between East Africa, Arabia and India.

The progress of knowledge concerning the East African coast started after Rome's annexation of Egypt in 30 B.C. The trade of the Empire was carried on by Greek merchants who wanted to deal with Indian and African goods without the intervention of Arabian middlemen. Claudius Ptolemy tells about two Greek traders, Theophilus and Diogenes, who shortly after the commencement of the Christian era, passed Arōmata (Cape Guardafui or Ras Asir) and reached the most southern port on the East African coast, called Rhapta.[19] The oldest known recorded source of information about this early trade along the Indian Ocean coast of Africa and information on the strategic port of Rhapta, however, comes from the *Periplus Maris Erythraei* or *Voyage Round the Erythraean Sea*, at present preserved in the Codex Palatinus Graecus 398, fols. 40v-54v in the Universitäts Bibliothek in Heidelberg and originally written by an unidentified Greek trader based in Egypt in the first century A.D. Since the Elder Pliny knew this text, it must have been written before A.D. 77, most probably around A.D. 50.[20]

This *Periplus* is a guide to the commerce of the Red Sea and Indian Ocean describing primarily the activities of the Greeks there, but it

16 J.H. Theal, *Eudoxus of Cyzicus – A Chapter in the history of the Sea-Route to India and the Route round the Cape in Ancient Times*, Groningen 1967.

17 J.F. Salles, "Achaemenid and Seleucid trade in the Indian Ocean". In *The Indian Ocean in Antiquity* (J. Reade, ed), London 1996, 259.

18 See W.H. Ingrams, *Zanzibar: its History and Peoples*. 1931; rpr. London 1967, 59 and L. Casson, *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation and Commentary*, Princeton 1989, 12.

19 Ptolemy, *Claudii Ptolemaei Geographia*, ed. C.F. Nobbe, Leipzig 18433-45; rpr. Hildesheim 1966, 1, 9, 1-3 and J.T. Last, "Notes on the Languages spoken in Madagascar", *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 25 (1896), 47.

20 L. Casson, *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation and Commentary*, Princeton 1989, 7 and C. Wrigley,"The Periplus and Related Matters", *Azania* 32 (1997), 112-117.

also alludes to those Arab merchants, who had preceded them in the trade. Many regard it as "a document of unparalleled importance for the early history of the East African coast".[21] While only about a quarter of the text of the *Periplus* deals with Africa, two paragraphs are of special relevance and need to be quoted here:

15. "Beyond Opônê, with the coast trending more to the south, first come what are called the Small and Great Bluffs of Azania ......, six runs by now due southwest, then the Small and Great Beaches for another six, and beyond that, in a row, the runs of Azania: first the so-called Sarapiôn run; then the Nikôn; after that numerous rivers and also harbours, one after the other, numbers of them separated by daily stops and runs, seven in all, up to the Pyralaoi Islands and what is called the Canal; from here a little more towards the west, after two night and day runs, lying due west ....comes Menuthias Island, about 300 stades from the mainland. It is low and wooded and has rivers, a wide variety of birds, and mountain tortoise. There are no wild animals at all except crocodiles; these, however, are not harmful to humans. The island has sewn boats and dugout canoes that are used for fishing and for catching turtles. The inhabitants of this island also have their own way of going after these with baskets, which they lower instead of nets around the mouths of (? rocky inlets).

16. Two runs beyond this island comes the very last port of trade on the coast of Azania, called Rhapta ("sewn"), a name derived from the aforementioned sewn boats, where there are great quantities of ivory and tortoise shell. Very big-bodied men, tillers of the soil, inhabit the region; these behave, each in his own place, just like chiefs. The region is under the rule of the governor of Mapharitis, since by some ancient right it is subject to the kingdom of Arabia as first constituted. The merchants of Muza hold it through a grant from the king and collect taxes from it......".[22]

The full importance of this document, however, lies in its revelation of successful Graeco-Roman efforts to break down the Arabian monopoly of trade in the Indian Ocean and the information it supplies

21 M.C. Horton, "The *Periplus* and East Africa", *Azania* 25, (1990), 95

22 L. Casson, *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation and Commentary*, Princeton 1989, 59-61.

about Rhapta.[23] Apart from noting that it was "the very last port of trade on the coast of Azania", that its name was derived from "sewn" boats, that it traded ivory and tortoise shell and that it was inhabited by "very big-bodied men, tillers of soil",[24] the *Periplus* only gives the very brief and confusing location of it being "two runs beyond " Menuthias island. The result is that since the first English translation of the *Periplus* in 1807, scholars have in vain been using this information to try and locate the port.

The only other ancient source to mention trade dealing with the "far-side and Azanian ports" of the Indian Ocean coast of Africa was written almost a hundred years after the *Periplus*, between A.D. 125 and 155, by the Alexandrian geographer, Claudius Ptolemy.[25] In his *Geographike Syntaxis* or Mathematical Geography, he quotes the lost writings of his predecessors Marinus of Tyre, who quoted the previously mentioned, but otherwise unknown, Diogenes on the location of Rhapta. With regard to the trading stations down the east coast of Africa, Ptolemy reports as follows:

1.17. "And we learn from the merchants who have crossed from Arabia Felix to Arōmata and Azania and Rhapta [they give all these (places) the special name Barbaria] that the sail is not exactly to the south; but rather this part is to the west and south, while they make the sail across from Rhapta to Prason toward the east and south and the lakes from which the Nile flows are not right by the sea but quite far inland.

[We learn] also that the sequence of beaches and bluffs to Cape Prason from Cape of Arōmata is different from what it is according to Marinos, and the sail of a day and night there does not amount to many stades, because of the swift changeability of the winds at the equator, but is generally four or five hundred stades. [We learn also that] immediately following Arōmata is a first bay, and in it, after a day's travel from Arōmata , is the town of Panōn and the trading post of Opônê, which is six day's journey from the town. Another bay, which is the beginning of Azania, follows after this trading post, and

[23] R. Mauny, R. "Le périple de la mer Erythrée et le probléme du commerce romain en Afrique au sud du Limes", *Journal de la Société des Africanistes* 38(1968), 19-34.

[24] It is interesting to note that Herodotus in his *History* Book III, chapter 14 also refers to the men of Azania as "taller, handsomer and longer lived than anywhere else". R.M. Hutchins (ed), *Great Books of the Western World* The History of Herodotus translated by George Rawlinson, Chicago 1952, 113.

[25] C. Müller (ed), *The Geography of C. Ptolemy* 2 vols, Paris 1883-1901.

at its beginning is situated the headland of Zingis and the mountain Phalangis, which has eight peaks. This bay alone is called "Bluff", it takes two days and nights to cross. Following this is the Little Beach, whose crossing requires three courses [i.e. day's or night's sails] and then the Great Beach, which requires five courses to cross. To cross the two together requires four days and nights in all. Another bay is adjacent to these in which, after a sail of two days and nights; there is the trading post called Essina. Then comes the anchorage of Sarapiôn after one day's sail; and then begins the bay leading to Rhapta, with a crossing time of three days and nights. At its beginning is a trading post called Toniki and by Cape Rhapton is the River called Rhaptos, and a metropolis of the same name [Rhapta] which is a little distance from the sea. The bay from Rhapta to Cape Prason is very big and not deep, and barbarous cannibals live about it".[26]

Apart from adding latitudes and longitudes to some of the settlements provided in the *Periplus*, the important contribution in Ptolemy's *Geography* is his comment that Rhapta lies on a river and is a metropolis situated some distance inland behind the mouth of the Rhaptos River, with a promontory or cape. In addition Ptolemy also mentions a place called Cape Prason about 5000 stades i.e. 500 nautical miles south of Rhapta. In any enquiry into trade with sub-Saharan Africa, it is these ports that are of critical importance because they can unlock trading background of the region. They were the sheltered anchorages leading to the rich hinterland, often at the mouths of major rivers. From the existing ancient texts place names have proved extremely difficult to reconcile with modern sites. Many scholars have given suggestions for the locations of Rhapta, Prason, Menuthias and the ports of Sarapiôn, Nikôn and Essina, but there is still much controversy, ambiguity and very little archaeological evidence.[27]

[26] J.L. Berggren & A. Jones, *Ptolemy's Geography. An annotated Translation of the theoretical chapter,* Princeton 2000, 79-80.

[27] C. Guillain, *Documents sur l'histoire, la géographie et le commerce de l'Afrique Orientale,* Vol. 1. Paris 1856, 98-105; H. Frisk, H. 1927. *Le Périple de la Mer Erythré,* Göteborg 1927; B.A. Datoo, "Rhapta: the location and importance of East Africa's first port", *Azania* 5 (1970), 65-75; L.P. Kirwan, "Rhapta, metropolis of Azania", *Azania* 21(1986); L. Casson, *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation and Commentary,* Princeton 1989; M.C. Horton, "Early Maritime Trade and Settlement along the Coasts of Eastern Africa" In *The Indian Ocean in Antiquity* (J. Reade, ed.), London 1996, 439-459.

All attempts to locate Rhapta and Prason are complicated by the major discrepancy in the locations supplied by these ancient sources.[28] Superficially both accounts are very similar. Although Ptolemy's account is much briefer than the more detailed *Periplus*, both sources provide identical place-names and divide the journey into a series of stages – the *Periplus* refers to 'stades'[29] and 'runs',[30] while Ptolemy also speaks of 'stades' and of a 'course' (dromos),[31] which is generally a day's sailing. When one, however, measures distance traveled during a course or day's sailing it becomes almost impossible to give accurate readings because no information about weather or sea conditions are furnished. Noteworthy, however, is that the estimates of distances along the Somali coast, given by these ancient authors, seem to be more accurate than those given for the coast lower down. From this one must either assume that it was better known to the authors, or that they also wanted to keep the locations of the sources of their wealth a secret.

Chapter 15 of the *Periplus* gives a detailed itinerary from the Spice port or Arōmata (Ras Asir) 11°50′ N, 51° 17′ E to Opônê, most certainly Xaafuun 10° 27′ N, 57° 24′ E, listing the runs (day's sailing) down the

[28] All reasonable interpretations of the passages from the *Periplus* and Ptolemy's *Geography* are difficult because they deal with regions on the borders of the known and unknown worlds so that enormous distortion of the truth, which is found amongst Greek and Roman cartographic data even for well known regions, is here very prominent. Even Ptolemy's definite location of geographical features by latitude and longitude are unreliable, because his precise figures are based only on rough and ready calculations of traders, and are only given in order to fix the most likely locations on a map.

[29] Most scholars disagree about the length of the stade in the ancient world. Herodotus in his *History* Book II tells us that 1 stade is equal to 600 Greek feet. The problem is that there are at least three basic lengths for a Greek foot. The most common stade, taken at 600 or so feet corresponds to 185 metres, which is almost exactly 1/10 nautical mile. It therefore means that ten stades would then correspond to a nautical mile. Kirwan is incorrect when he says that ten stades were equal to one English statute mile. L.P. Kirwan, "Rhapta, metropolis of Azania", *Azania* 21(1986), 101).

[30] A run was generally considered to be a day's sailing, which amounted to 500 stades or roughly 50 nautical miles.

[31] Kirwan mentions that "A course probably amounts to no more than a period at sea between two places". L.P. Kirwan, "Rhapta, metropolis of Azania", *Azania* 21(1986), 101.

Somali coast past the Small[32] and Great Bluffs[33] and Small and Great Beaches[34] and two important ports, Sarapiôn, which is surely Marka 1° 42′ N, 44° 46′E, and Nikôn, which is definitely Baraawe 1° 6′ N, 44° 1′ E to the Pyralaoi Islands (islands of fire). Although most commentators consider these islands to be those of the Lamu Archipelago, because "they are the first encountered along the coast south of Ras Hafun that deserve to be called islands",[35] I tend to disagree on the grounds of the distance sailed from Opônê (Ras Hafun or Xaafuun). By the calculations of the author of the *Periplus*, it took 19 runs from Opônê to these islands. Considering the increased velocity of the East African current south of Ras Asswad 4° 34′ N, 48° 1′ E, one should allow a distance of at least 67.5 nautical miles per run.[36] This would then give a distance of 1282.5 nautical miles from Opônê to the Pyralaoi Islands. The actual distance from Xaafuun (Opônê) to the islands of the Lamu Archipelago is, however, only 990.2 nautical miles, with the result that the Pyralaoi Islands should actually lie another 292.3 nautical miles further south.[37] The three large islands, Pemba, Zanzibar and Mafia all lie between 172 and 319 nautical miles south of the Lamu Archipelago, which would then certainly make them the Pyralaoi Islands, rather than those of the Lamu Archipelago. The

[32] The small bluffs or cliffs start at a place now known as El-Hazin and end at Ras el-Kyl 7° 44′ N.

[33] The great bluffs are now known as Sif El Tauil.

[34] The small beaches are now known as Barr Ajjan and the great beach is found on the Benadir coast with Ras Asswad 4° 30′ N as its terminus.

[35] L. Casson, *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation and Commentary*, Princeton 1989, 139

[36] It is revealing to note that when Ibn Battuta travelled south along the East African coast in the spring of 1331, his sea voyage from Zeila to Maqdashaw (Mogadishu) lasted 15 nights. The distance between Zeila and Mogadishu is about 1200 miles, which if the sea voyage took 15 days, would mean that a boat at that time covered about eighty miles a day. It is almost certain that the sailing ships of the time of the author of the *Periplus* could not have been much slower. Mauny calculated that these ancient Greek ships covered 157 kilometres or 98 miles per day between Ras Asswad and Patta. R. Mauny, "Le périple de la mer Erythrée et le probléme du commerce romain en Afrique au sud du Limes", *Journal de la Société des Africanistes* 38 (1968), 28.

[37] By using GPS and the website http://www.export911.com/convert/distaCalc.htm very accurate distance readings between places can be taken from their latitude and longitude positions, with the result that we can more accurately determine sea distances than ever before.

"canal" mentioned in the *Periplus* would then be the Zanzibar channel between these islands and the African coast and this would then also be the "bay leading to Rhapta, with a crossing time of three days and nights", which Ptolemy mentions in his *Geography*.

The summary fashion, in which the author of the *Periplus* deals with the coast below the Pyralaoi Islands, makes it difficult to pin-point places and calculate distances accurately. He notes that beyond the "canal" the ocean turned to the west and south. If one uses Google Earth to follow the coast from Mafia island, the only place where the southerly trend of the African coast veers to the south-west is after Quionga, just south of the Rio Rovuma in the Cabo Delgado province (10° 27′S, 40° 26′ E). The next clue that the author of the *Periplus* gives us is that "after two night and day runs", i.e. 270 nautical miles, one reaches a point on the East African coast which lies "due west" of Menuthias Island.[38] Exactly 270 nautical miles south of Quionga (Cabo Delgado) and due west of the island of Madagascar one finds the ancient port of Ilha de Moçambique[39] (15° 02′ S, 40° 41′ E).

Before proceeding any further, the issue of Menuthias Island should be cleared. From ancient times Madagascar has always been known as Menuthias Island.[40] According to Grandidier the Greeks and of course the Arabs visited Madagascar and he states that "ever since ancient

38 In the *Periplus* text lines 15:5.26 show a lacuna left by the scribe. Some words are missing between the words "lying due west" and "comes Menuthias Island, about 300 stades from the mainland". L. Casson, *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation and Commentary*. Princeton 1989, 59. One can only speculate what is missing here, because no island can lie "due west" of the African East coast. It had to be "due east", because all the islands down the coast lie to the east of the mainland. One must therefore assume that the "due west" in the Periplus text can only refer to a port or place on the mainland coast lying "due west" of the island of Menuthias.

39 The Ilha de Moçambique is in a wide bay and in 1517 Duarte Barbosa described it as follows: " ... a very good port, which all the ships of the Moors that sail to Sofala and Cuama made the station for repair, where they took in water, fuel and food. Among the Moors of this island of Mozambique there was a *sharif* that governed them and carried out the laws. These Moors are of the same language and customs as those of Angoya". M.L. Dames (ed), *The Book of Duarte Barbosa: an account of the countries bordering on the Indian Ocean and their inhabitants* Series 2, 1918; A.S.E.A., Indian rpr. London 1989, 16.

40 A 1785 map *Orbis Veteribus Noti Tabula Nova*.by the early cartographer Guillaume d'Isle clearly shows Madagascar under its ancient name "Menuthias".

times this Island was known to the Greeks and the Arabs by the names Menuthias, Djafouna and Chezbezar".[41] From a description given by Arrian in the third century A.D. there is much reason to think that when he speaks of the island of Menuthias, he is definitely referring to Madagascar. His remarks would scarcely apply to any other island of the East African coast and his description of the rivers, crocodiles, land-tortoises, canoes, sea-turtles and wicker-work weirs for catching fish, apply exactly to Madagascar as it has been for centuries, but for none of the other islands. According to the *Periplus* the island of Menuthias is "low and wooded and has rivers", "mountain tortoise" and "crocodiles"[42] -aspects which do not occur on the smaller islands of Zanzibar or Pemba, which many commentators regard as Menuthias.

Google Earth shows that the port at Ilha de Moçambique lies 309.1 nautical miles "due west" of a large river mouth (16° 55′ S, 39° 07′ E) north of Caramaca on the Madagascar coast.[43] The island not only lies at the narrowest point of the Mozambique Channel, but is also the nearest point of mainland Africa to Madagascar. According to the *Periplus* "two runs beyond this island" lays the port of Rhapta. Ptolemy mentioned that Rhapta was a town situated some distance from a river mouth, where there is a promontory or cape.[44] This cape must have been a major physical feature which stood out boldly from the coast for Ptolemy to place so much emphasis on it. Further Ptolemy (4:8.1/2) notes that Menuthias lay "beside.... and on the east" of the cape, which he calls Cape Rhapton. The only ancient port lying "two runs" or about

41 A. Grandidier, *Histoire de la Géographie de Madagascar*, Paris 1885.

42 Casson notes that neither Pemba nor Zanzibar has crocodiles, but tries to circumvent the problem by noting that the author of the *Periplus* mistook Zanzibar's monitor lizard (*Veranus niloticus*) for a crocodile. L. Casson, *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation and Commentary*, Princeton 1989, 140. Yet in line 30:10.5 of the *Periplus* the author mentions both lizards and crocodiles without confusing the two. L. Casson, *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation and Commentary*, Princeton 1989, 69 and 167.

43 It is interesting to note that Huntingford gives the distance from the mainland to Menuthias as 3000 stades. G. Huntingford, *The Periplus of the Erythraean Sea*, London 1980, no. 151. This would make the distance 300 nautical miles, instead of the 300 stades recorded in Casson. L. Casson, *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation and Commentary*, Princeton 1989, 59.

44 Ptolemy, *Claudii Ptolemaei Geographia*, ed. C.F. Nobbe, Leipzig 18433-45; rpr. Hildesheim 1966, 1,17,121.

120 nautical miles on a river south of Ihla de Moçambique is Angoche (16° 14′ S, 39° 54′ E), previously known as Angoya.[45]

Angoche is one of the earliest settlements in Mozambique and from very early on, it was an important gold and ivory trading centre, making it the most likely place where ancient Rhapta could be located. In the mid-tenth century, the Arab geographer al-Huwārizmi in his edition of Ptolemy's *Geography*, identified Rhapta with a coastal city named Rafātā. Tibbets pointed out that Ibn Mājid, in a treatise on navigation published towards the end of the 15th century, assigned this Rafātā a latitude that works out to 19 degrees 43 minutes South.[46] This location is, however, too far south for the legendary Rhapta, but could most likely have been Ptolemy's Prason or the later Sofala (20° 09′ S, 34° 43′ E).

Although suggested sites for Rhapta have been numerous and widespread since the first English translation of the *Periplus* in 1807, to this day the actual location of Rhapta has not yet been found.[47] Even the very promising finds near the mouth of the Rufiji River by Felix Chami are not conclusive and the Rufiji River site definitely does not agree with details of the site described in Classical sources. Regrettably archaeology has not yet contributed greatly to our knowledge of sites on the Mozambique coast to confirm where the illusive Rhapta of ancient times could be located, because very few sites in Mozambique have been investigated to date.[48]

In addition to the port of Rhapta, mentioned in the *Periplus* and the *Geography*, Ptolemy specifically identifies the southernmost trading station on the East African coast as Cape Prason, which according to him lies about 5000 stades, i.e. 500 nautical miles south of Rhapta. He also tells us that the bay from Rhapta to Cape Prason is "very big and

45 In 1907 Lupi noted that Angoche was founded in the middle of the 15th century by a group of Kilwa noblemen seeking refuge from the powerful sultan of Kilwa (E. do C. Lupi, *Angoche* Lisbon 1907, 25). One cannot believe that these noblemen would have settled in an uninhabited area. They would rather have fled to an existing settlement of significance. It is therefore not far fetched to assume that Angoche is much older than generally thought.

46 G. Tibbets, Arab *Navigation in the Indian Ocean before the coming of the Portuguese*, London 1971, 229.

47 To date at least five locations have been investigated which match descriptions of the ancient metropolis ranging from Tanga south to the Rufiji River delta. N. Lahiri, *The Archaeology of Indian Trade Routes up to c 200 B.C.*, Oxford 1992.

48 H.T. Wright, "Trade and politics on the eastern littoral of Africa AD 800-1300" In *The Archaeology of Africa. Food, Metals and Towns* (T. Shaw, P. Sinclair, B. Andah & A. Okpoko, eds): 658-672, London 1993, 659.

not deep". If one continues down the east coast of Africa for 512 nautical miles from Angoche one reaches a cape at the mouth of the Save River near modern Nova Mambone (20° 53′ S, 30° 05′E), which perfectly fits the ancient description of Cape Prason. The large bay running from the mouth of the Zambezi River at Chinde (18° 51′S, 36° 18′ E) is not deep and complies with Ptolemy's description in size. The distance together with the coordinates of Menuthias, which would place the island some 300 nautical miles northeast of Cape Prason, render it plausible to identify Rhapta as near modern Angoche, Cape Prason as near modern Nova Mambone and Menuthias as Madagascar.

The veracity of the ancient Greek texts discussed above has been strengthened by the discovery of ancient coins and other interesting finds, some regrettably in non-archaeological contexts, at various places all the way down the east coast of Africa.[49] For example, on the basis of a late Ptolemaic lamp fragment and ceramics found at Xaafuun, early occupation of this ancient port has been dated to between the first century B.C. and the early first century A.D.[50] In the 1960s Chittick excavated two Roman coins, one from the reign of Carus (A.D. 282-284) and another from that of Constans (A.D. 335-337) at Kiomoni, north of Tanga.[51] Further down the coast at Dar-es-Salaam, a coin from the reign of Ptolemy Soter (110 B.C. to A.D. 108) has been recorded.[52] Since 1986, archaeologists working on the central coast of Tanzania have uncovered concrete evidence dating to the first to sixth centuries A.D.[53] This was the first incontrovertible archaeological evidence of Graeco-Roman trade links on the African coast below Dar-es-Salaam and consisted of Roman "gold-in-glass" beads and pottery from the early centuries A.D. which Chami had excavated from Mkukutu in the Rufiji Delta region.[54] The most important of the beads

49 H. Mattingly, "Coins from a site find in British East Africa", *Numismatic Chronicle* 13 (1932), 175.

50 M. Smith & H.T. Wright, "The ceramics from Ras Hafun in Somalia: notes on a classical maritime site", *Azania* 22 (1988), 115.

51 N. Chittick, "Six early coins from near Tanga", *Azania* 1 (1966),156-157.

52 F.A. Chami & P.J. Msemwa, "A New look at culture and trade on the Azanian coast", *Current Anthropology* 38(1997), 673 and M.C. Horton,"Early Maritime Trade and Settlement along the Coasts of Eastern Africa", In *The Indian Ocean in Antiquity* (J. Reade, ed.), London 1996, 447.

53 F.A. Chami, "Roman Beads from the Rufiji Delta, Tanzania", *Current Anthropology* 40(1999), 237.

54 F.A. Chami, "Graeco-Roman trade links and the Bantu migration theory", *Anthropos* 94 (1999a), 205.

collected was a segmented gold/silver glass bead made on Rhodes between 100 B.C. and 200 A.D. Roman Red Ware pottery was also found in a limestone cave on the small island of Mafia called Juani.[55] Another two Roman coins from the times of Antoninus Pius and Claudius II, which may indicate direct intercourse by Greeks with the regions of Africa still further south, were found in Zimbabwe. The one, a coin of Antoninus Pius[56] came from ancient gold workings near Mutali and the other, a copper antoninianus of Claudius II Gothicus (ca. A.D. 270) came from Bindura.[57] Some of the most detailed recent excavations south of the Save River at Chibuene have brought to light pre-Islamic trade dating to the early first millennium A.D.[58] Here according to Sinclair Wright identified a fragment of imported green glazed ware known from Sohar on the Omani coast, which has only previously been found at Xaafuun in northern Somalia and which dates from the first century B.C.[59] The presence of such imported goods at Chibuene, well south of the Save River, indicates that the southern Mozambique coast was integrated at an early stage into the Indian Ocean trade network and that it was probable that Rhapta and Prason lay much further south than previously accepted.

If Prason did lie near the mouth of the Save River, then the objective of the trade was the gold, copper and ivory from the Zimbabwe plateau. Although the Save River is only navigable for a short distance today, because of sand banks, it was reported in 1892 that it was tidal for 30 miles upstream, and in antiquity it was probably a steady flowing river for at least 200 miles upstream, to where it joins the Lundi

55 F.A. Chami, "Chicken bones from a Neolithic limestone cave site in Zanzibar", *People, Contacts and the Environment*. In *The African Past* (F. Chami, G. Pwiti & C. Radimilahy, eds.), Dar-es-Salaam 2001, 86.

56 Bent first mentions this coin of Antoninus Pius, which according to him was found in an ancient shaft near Mutali at a depth of 70 feet. J.T. Bent, *The Ruined cities of Mashonaland*, London 1896, xvi.

57 R. Summers, *Ancient mining in Rhodesia and adjacent areas*, Salisbury 1969, 129-130.

58 P. Sinclair, J. Morais, L. Adamowicz & R. Duarte, "A perspective on archaeological research in Mozambique", In *The Archaeology of Africa. Food, Metals and Towns* (T. Shaw, P. Sinclair, B. Andah & A. Okpoko, eds), London (1993), 419.

59 P. Sinclair, J. Morais, L. Adamowicz & R. Duarte, "A perspective on archaeological research in Mozambique", In *The Archaeology of Africa. Food, Metals and Towns* (T. Shaw, P. Sinclair, B. Andah & A. Okpoko, eds), London (1993), 419.

River.[60] At this point, at a place called Marumbene, one finds a tidal dock leading from the river.[61] This obviously artificially contrived rectangular stretch of water about 225 metres long and about 36 metres wide has a narrowing at the north-eastern end for a dock gate and an incline at the southwest end, where ships could be pulled out, cleaned and repaired. Summers calls it the "highest point for seaborne navigation and the very one where one would expect to find overseas traders setting up a trading post, unload their cargoes and clean their ships".[62] This ancient tidal dock resembles similar docks in the Mediterranean and in India and is evidence that ancient traders penetrated the southern African hinterland in order to trade.[63]

We must accept that tradition is never quick to release its grip and must therefore assume that a very long line of successive traders have continued the time honoured traditions of trade with the African East coast and its hinterland for many centuries without much change. Within this tradition it is obvious that the ancient Greeks and their trading partners created regular exchange networks to ensure steady sources of raw materials. In this regard we must agree with Salles' recent statement that in future archaeologists and historians should pay more attention to the "Greek and partners diaspora" along the coasts of the Indian Ocean, as this will certainly expand our knowledge of ancient trade with sub-Saharan Africa.[64]

Professor Dr Alexander E. Duffey
Department UP Arts
Old Arts Building
University of Pretoria

60 R. Summers, *Ancient mining in Rhodesia and adjacent areas*, Salisbury 1969, 206. See also W. Mallows, *The Mystery of the Great Zimbabw*, London 1984.

61 According to the ancient Greek writer Athenaeus of Naucratis dry docks were used for the first time in Ptolemaic Egypt during the time of Ptolemy IV Philopator (221-204 B.C.). C.D. Yonge (ed), *The Deipnosophists; or, Banquet of the learned, of Athenaeus* Vol. 1. London 1853, 25.

62 R. Summers, *Ancient mining in Rhodesia and adjacent areas*, Salisbury 1969, 208.

63 The remains of an ancient tidal dock built in Lothal around 2500 B.C. during the Harappan civilization was discovered near Manarol harbour in Gujarat.

64 J.F. Salles, J.F. 1996. "Achaemenid and Seleucid trade in the Indian Ocean", In *The Indian Ocean in Antiquity* (J. Reade, ed), London (1996), 264.

Abstract

This paper is an attempt to elucidate how the ancient Greeks and their trading partners slowly penetrated the long-distance trade system with the "far-side and Azanian ports" on the East African coast and its hinterland. It proposes that the ancient Greek traders and their maritime partners sailed and traded much further down the east coast of Africa than hitherto believed. Although these early Greeks did not initiate trade in the Erythraean Sea, they retrieved long-established systems and were the first to record in writing the localities and sailing distances. The paper further proposes a re-interpretation of information concerning the places and ports mentioned in the *Periplus Maris Erythraea* and Ptolemy's *Geography* using modern technology, a variety of historical data and recent archaeological evidence to show how the miscalculation of distances, the misinterpretation of the ancient sources and the ignoring of traditional knowledge, have led to the incorrect location of strategic ports and places.

Key Words

Ancient Greek trade, Periplus Maris Erythraea, Azanian ports, Rhapta, Pyralaoi Islands, Prason, Menuthias, Save River.

Magda El-Nowieemy

SULAIMAN AL-BUSTANI'S TRANSLATION OF HOMER'S *ILIAD* A STUDY OF CREATION AND TRANS-CREATION[1]

Recently, if I may say, we are living in the years of reception studies all over the world.[2] My present paper, in a way, is a contribution to those studies. That, at least, is my hope, because translation is the mirror of reception. Although my chief attention will be directed towards Al-Bustani's translation, mention should be made of the growing interest in the *Iliad* by others, as well, in the Arab World.

As a way of beginning, let me say that the work of translation was mainly begun in the Arab World in the Umayyad period, and carried on systematically by the Abbasids[3] (in the eighth and ninth centuries CE). This medieval background is necessary,[4] because the high point of

---

1 A word of thanks and gratitude is due to the organizers of this Conference, on both sides: the Institute for Greco-Oriental & African Studies, and the European Cultural Center of Delphi. I am also grateful to the audience for their illuminating comments and stimulating questions.

2 See for one, the recent valuable volume containing a collection of essays on classical reception in many parts of the world, including the Arab World: Lorna Hardwick & Christopher Stray (eds.), *A Companion to Classical Receptions*, Blackwell 2008.

3 See L. E. Goodman, "The Greek Impact on Arabic Literature", in *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, ed. A. F. L. Beeston et al., Cambridge 1983, 473 f., 481 f.; Shehada El-Khori (in Arabic), "Hunain Ibn Ishaq", *Arabization* 7 (1994), 133-151; Ezz El-Din Ismail, (in Arabic), Abbasid Poetry: Vision and Art, Al-Maktaba Al-Acadimia, Cairo 1994, 178 ff.; Dimitri Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society*, Routledge 1998; Othman Mwafi, (in Arabic), *The Foreign Trends in Arabic Poetry (since the Abbasid Period to the End of the 3rd Century H)*, Alexandria 2006, 112 ff.

4 See Mostafa El-Abbadi, "Arabic Contributions to the Study of Greco-Roman Egypt", in *Atti Del Colloquio Internazionale: Egitto E Storia Antica Dall'Ellenismo All'Eta Araba*, Bologna 1989, 384: "Even since the early middle ages, we find interest in Greco-Roman civilization deep rooted in the Arab intellectual consciousness

excellence in translation was in this period. Although this topic lies beyond the scope of my present work, reference will be made to it throughout, because most of all, each in very different ways were to affect the history of translation in the Arab World fundamentally.[5] We can safely say that Al-Bustani (1856-1925)[6] is one of the descendants of the Umayyads and Abbasids, and he paved the way for his successors.[7]

As always the case, the *Iliad*, as a particular, has taken a central place in the discussions of ancient Greek Literature, out of being a remarkable literary creation.[8] Homer was highly thought of by Al-Bustani that is why he wanted to do justice to him by introducing him to the Arabs, and rendering his enterprise into Arabic.

Al-Bustani's translation of the *Iliad* was published in 1904, under the title of:

***The Iliad of Homeros*, translated into Arabic verse with historical and literary explanation, and with an introduction on Homeros, his poetry, Greek literature, and Arabic literature, entailed with a general glossary, and indices by Sulaiman Al-Bustani. (Dar Al-Helal, Egypt, 1904).**[9]

---

with obviously, varying degrees of activity and intensity. Its hayday was during the first four centuries of Islam when it coincided with a vigorous activity in translation". Cf. Ahmed Etman, "Greek into Latin through Arabic", *Journal of Oriental and African Studies* 9 (1997-1998), 29-38.

5 Modern renaissance in Egypt, as in other parts of the Arab World, was based on translation. One of the greatest achievements that affected greatly the field of translation is the establishment of the School of Al-Alsun (for languages), in Cairo, by Refaah Rafie Al-Tahtawi, after he came from his mission to France, in 1831, at the request of Mohammad Ali Pasha, the Albanian ruler of Egypt. The first translated work based on classical mythology in modern Egypt was *Les Aventures de Telemaque*, written by the French Christian priest Francois De Salignac de la Moethe Fenelon (1651-1715), and translated by Al-Tahtawi.

6 Al-Bustani was a Lebanese by birth, born to a well-to-do family. He travelled all over the world, till he died in New York.

7 See El-Abbadi, 1989, 387 ff.

8 As Lorna Hardwick, *Translating Words, Translating Cultures*, Duckworth 2000, 12, points out: "The focus on translations of canonical texts grew from recognition that Homer, Vergil and Greek tragedy are important both for general readers and for students and academics in subject disciplines other than classics- literature and drama, for instance".

9 In the centenary of Al-Bustani's translation, a new issue of Al-Bustani's came to light, on which I depend in my present study: Sulaiman Al-Bustani, *The Iliad of Homeros*, trans. into Arabic verse, 2nd edn. introd. by Gaber Asfour., Supreme Council of Culture, Cairo 2004.

It is the first complete translation of Homer's *Iliad* into Arabic.[10] As the title suggests, the translator raises some important points, which instruct specialists in the fields of Classics, comparative literature, translation studies, linguistics, and literary criticism.[11] Al-Bustani influentially links the Arabic tradition to the Greek. Handling Al-Bustani's Arabic translation of the *Iliad* means, for the present reader, not only dealing with a text that represents another, but dealing with one culture representing and interacting with another.[12] And this is very important to my argument.

In my present paper I address myself to the following issues:

1. How Al-Bustani presents the *Iliad* in an Arabic dress.
2. How the distinctively Arabic voice of the translator is best attested by the introduction, which is considered a remarkably creative piece of writing.
3. My present study also makes a number of observations about Al-Bustani's method of translation.
4. Another main concern is to show how his comparative treatments of Arabic and Greek traditions tend to illuminate both traditions.
5. The Arabic reception of Al-Bustani's rendering, and how it benefits the very future of classical studies in the Arab World.

Al-Bustani started his translation, in Cairo, in the late 1887, depending at first on mediatory languages:[13] French, English, and Ital-

---

10 It is worth mentioning that Al-Bustani was mastering the Arabic language to a very high degree.

11 Ahmed Etman expresses his "ever renewed interest" in Al-Bustani's translation for three main reasons: 1 - It is a literary document of extreme value for the rise of classical studies in Egypt. 2 - It is an early document in Arabic comparative methodology. 3 - The translation per se. See Ahmed Etman, Review of Sulaiman Al-Bustani's Translation of Homer's *Iliad*, *Classical Papers* IV, Cairo (1995), 511.

12 Hardwick, 2000, 17, rightly argues that it is a commonplace to say that something is lost in all translations, but asking precisely what is lost in a particular work, and comparing this with what is gained, makes for a far more interesting inquiry.

13 Al-Bustani was not alone in this respect; modern Arab enthusiasts took to rendering into Arabic modern European translations, especially from the French. Taha Hussein (1889-1973), a key figure in Arabic literature and the founder of classical scholarship in the academia in Egypt, published *Selections from the Greek Dramatic Poetry*, Al-Helal, Cairo 1920, mainly of Aeschylus. The following year, he published another translation: *Aristotle, the Constitution of the Athenians*, Al-Helal, Cairo 1921. He was also the first to translate Sophocles plays, from a French translation into Arabic: *Selections from Greek Drama*, Lagnat Al Taalif wa Al Targama, Cairo 1939.

ian.[14] His linguistic abilities were noticeable.[15] Although he knew little Greek, his strong desire to master the original text urged him to improve it later by learning the basics of the Greek language[16] to help him revising what he undertook.

Al-Bustani did not use, in his title, the word "targama", which we currently use, in our Arabic language, to mean "translation". But rather he used the traditional Arabic word "taareeb", which means "rendering into Arabic", i.e. "Arabization", to emphasize the point of presenting the Homeric creation in an Arabic dress. What is more to the point is that "taareeb" for Al-Bustani did not mean rendering into blank Arabic, but into Arabic verse to be the more exact equivalent to the Greek Homeric verse, rendering verse by verse.[17] He also added Arabic explanations and commentaries to his translation.

Al-Bustani's illuminating notes and commentaries, not only reveal the secrets of the Homeric epic, but also provide a useful guide to further reading on the subject.

Al-Bustani introduces to his translation by a remarkably well-documented study of poetics, history of Arabic literature, and the history of translation in the Arab world. There are also many other elements, on which Al-Bustani, sheds light, like the poet and his *Iliad*. Wide reading, in fact, marks his introduction. Learning other languages contributes to a better understanding of the *Iliad*, through his readings in commentaries and studies on that Greek Epic.

But the strength of his introduction lies more in his interesting discussions of the history of the *Iliad* in the Arab World, and why the Arabs, in their previous history, did not translate the *Iliad* into Ara-

A contemporary of Taha Hussein, Ahmad Lutfi Al-Sayed, translated from the French into Arabic, four major works of Aristotle. They were published between 1924 and 1947. The following years witnessed a great activity in the field of Arabic translations of the classics, both from the French, and later from the original Greek texts. For more details, see El-Abbadi, 1989, 388 ff.

14 Al-Bustani, 2004, 69.

15 He was versatile mainly in English, French, Italian, German, and Turkish.

16 One of the Jesuit fathers, who masters both Greek and French, taught him the Greek language, and helped him interpreting chapters of the *Iliad*, see Al-Bustani, 2004, 71.

17 For a good discussion of the difficulty of verse translation, see the following illuminating Introduction: "Anne Dacier: Extract from the Introduction to her Translation of the *Illiad*, published in 1699", in *Translation, History, Culture*, ed. Andre Lefevere, Routlege 1992, 10-13.

bic.[18] At first Al-Bustani argues that there were three main obstacles in the way of the Arabs to translate the *Iliad*:[19]

1. Religion.
2. The difficulty of the Greek language.
3. The inability of the translators to compose Arabic verse.

Al-Bustani adds other reasons for not translating the *Iliad*.[20] Firstly, the *Iliad*, as well as Greek poetry in general, depends mainly on myth, which could not have been reconciled with the Arab Muslims' way of thinking, especially in the first few centuries of Islam, exactly as was the case at the beginning of Christianity, as he argues. It was difficult to bring their age to accept such a realm.[21] Secondly, after the Arab rule was settled; the Arabs were in great need to produce science books. That is why the Caliphs devoted great concern to the Arabization of the sciences of the Persians, Indians, and Greeks. Hence, they did not pay attention to translating the *Iliad*, as well as literature and poetry books in general. Thirdly, the Arabs prided themselves on having an un-equaled, well-established poetical heritage of their own. There was no urgent need to translate foreign poetry. Furthermore, Al-Bustani, adds two other obstacles.[22] The one is that the translators of the Abbasid Caliphs, such as Ibn Hunain, Ibn Al-Khassey, and others, were not Arabs. And even if they mastered the Arabic language, it was not easy for them to compose Arabic verse. They were considered by the Arabs as scientists rather than men of letters, though they

18 It is worth mentioning that the favourable subjects for the Arabs to translate were medicine, philosophy, astronomy, mathematics and sciences in general. Poetry, drama, history, and religion were avoided at first. But later on, in the 4th century H (the 10th CE) Abu Beshr Matta translated Aristotle's *Poetics*. And then other translations followed. See Aristoteles, *Al-Khataba*, (in Arabic), summary & explanation by Abu Ali Ibn Sina, commentary by M. Selim Salem, introd. by M. Hamdi Ibrahim, Cairo 2009, 7 ff.; 27 ff.

19 Al-Bustani, 2004, 63.

20 Ibid. 64.

21 Al-Bustani's view concerning myth is also held by Abd Al-Magid Hanun, (in Arabic), "Literary Myths in Comparative Literature between Westerners and Arabs", in the Proceedings of the International Conference on *Comparative Literature in the Arab World* (Dec. 1995), held by the Centre for Comparative Linguistics and Literary Studies at Cairo Univ., with the cooperation of The Egyptian Society of Comparative Literature, Cairo 1998, 75 ff.; Etman, 2008, 146. (in the volume mentioned in n. 2 above).

22 Al-Bustani, 2004, 66 f.

cared much for their own literatures, and translated the *Iliad* into Syriac verse to be recited in their meetings.[23]

Al-Bustani, however, assures that Homeros was known to the Abbasids in Baghdad,[24] and that the *Iliad* was known to them only in Greek and Syriac.[25] He believed that if the greatness of the Abbasids had been to continue, episodes of the *Iliad* would have been recited in Arabic in Baghdad.[26] This is predictable because the Abbasid period was the time of growing interest in foreign knowledge, as shown in the practice of proliferation of translations.

Al-Bustani's introduction is put on the same level with Ibn Khaldun's *Al-Muqaddema* (*Prolegomena*),[27] in the variety of its subjects, its benefits, and the rhetoric of diction.

Al-Bustani finds it crucially important to be aware of the Arabic literary production of the pre-Islamic period, and he ably traces the classical Arabic tradition. This rich achievement of the Arabs is placed in a historical and comparative perspective with the Greek. One can discuss Al-Bustani's conclusions, and take the matter further.

Let us move on now to see the translator at work, i.e. his trans-creation. Al-Bustani's method of translation is to grasp the meaning of the original sentence, and then to express this meaning in an equivalent Arabic sentence, regardless of the number of words.[28] He tries to

[23] There were few exceptions among the Persians, who devoted themselves eminently to Arabic literature, like Ibn Al-Muqafaa.

[24] Mainly through the translators of the Abbasid Caliphs. See Al-Bustani, 2004, 26 f.

[25] Hunain Ibn Ishaq (809-873 CE), the best known and distinguished translator at Baghdad, was traditionally cited to have been reciting loudly Greek verses from the *Iliad*, while walking in the streets of Baghdad, see Al-Bustani, 2004, 26. But there is no external evidence that Ibn Hunain translated the *Iliad*. Hunain mastered Syriac, Greek and Arabic languages. Ahmed Etman, however, in his introduction to the Arabic version of Martin Bernal's *Black Athena*, considered Hunain Ibn Ishaq one of the first founders of classical studies in the world; see Martin Bernal, *Black Athens, The Afroasiatic Roots of Classical Civilization, Vol. 1: The Fabrication of Ancient Greece 1785-1985*, New Jersey 1987, trans. into Arabic Ahmed Etman et alii, Supreme Council of Culture, Cairo 1997, 64.

[26] Al-Bustani, 2004, 65.

[27] See the speech of Yaqoub Sarrouf delivered to the celebration of Al-Bustani's translation, cited in the introduction of Asfour to Al-Bustani, 2004, p. taa.

[28] In the words of Bruno Snell concerning the words of Homerus: "Once the words are grasped with greater precision in their meaning and relevance, they will suddenly recover all their ancient splendour". See Bruno Snell, *The Discovery of the Mind: in Greek Philosophy and Literature*, Dover Publications, New York 1982, 13.

represent the spirit of the lines, so that the reader will be able to get the flavor of the original.[29] This was the method of Hunain Ibn Ishaq and his followers, as Al-Bustani points out.[30] It remains the best way of translation not only till the age of Al-Bustani, but, one may safely say, till our own age, where the act of translation is considered an act of trans-creation. This method saves both the spirit and the meaning of the original text.[31] Al-Bustani does not lengthen or reduce the meaning, unless necessarily.[32]

In Arabic verse, the sentences differ according to meters. The line in Arabic rhythm is divided into two halves, each with a complete meaning, in contrast to the Greek, where the sentence may cover more than two lines. The result is that the Arabic rendering, in the whole, is ten to eleven thousands of Arabic verses, against sixteen to seventeen in the original.

[29] It is worth mentioning that this method was advocated by Anne Dacier, at the end of the seventeenth century; see the Extract from her introduction to her translation of the *Iliad*, in Lefevere, 1992, 12 f. See also Abd Al-Salam Al-Masaddi, (in Arabic), "Translation between Faithfulness and Treachery", in Proceedings of the Conference on *The Issues of Translation and Its Problems*, Supreme Council of Culture, Cairo 2000, 185-193. Al-Masaddi discusses the wide spread view that translation is considered either to be faithful, but ugly, or to be beautiful, but treacherous. See also in the same volume, Nour Al-Hoda Badis Al-Nowiri, (in Arabic), "Translation: Creation or Servitude", 323-337.

[30] At the time of Hunain, there was another method of translation, which was the word-by-word translation. This means looking at every single Greek word and rendering it into its exact Arabic equivalent, then moving on to another Greek word, and so on. This was the method of Yohanna Ibn Al-Batriq and Ibn Al-Naema. It spoils the spirit of the original text. Not all the Greek words have equivalents in Arabic, the characteristics of structure of the sentence are not the same in every language, and finally the extensive use of allegory in every language makes the word-by-word translation the more difficult. For the two methods, see El-Khori (1994), 147; Al-Bustani, 2004, 75 f.

[31] In the words of Anne Dacier, in Lefevere, 1992, 13: "it becomes not just the faithful copy of its original, but a second original in its own right. It can only be the work of a writer of Genius: solid, noble, and productive".

[32] See Hardwick, 2000, 17: "there are several levels of activity and of response to the processes involved in translation. It is not possible simply to translate one word by its apparent verbal equivalent; the 'letter' is not enough. There is a complex web of tone, register and meaning which draws on the effects of vocabulary, sound rhythm and metre in both the source text and the translation. This web is also shaped by the fact that translation is a movement which takes place not only across languages, but across time, place, beliefs and cultures".

The main difficulties that confronted Al-Bustani, in his trans-creation, were the customs and features characteristic of the heroic age of the *Iliad*, as well as the nature of the Greek epic, and Homer's fictions which seemed too far-fetched. Al-Bustani's wide readings in the enriched commentaries on Homeros paved the way for his translation.

In spite of the difficulties involved in translating the Homeric creation into Arabic verse, and in spite of the obscure and archaic words, which Al-Bustani used, after all, he was an alert and gifted translator. One cannot help but admire what insights into the reading of poetry he offered. The value of Al-Bustani's trans-creation, however, lies in three points:

1. The Introduction which is a model of its kind.
2. The notes and commentaries.
3. The versification.

Al-Bustani's translation received prominent attention[33] in his time and after. The unprecedented celebration,[34] held in Cairo, in June 14th, 1904, attended by men of letters, religious men, and statesmen from Egypt, Lebanon, and Syria: Muslims, Christians, and Jews, attested the high esteem attributed to both the original creation of Homeros, and the trans-creation of Al-Bustani.

Al-Bustani's became a common work, enjoying a vast readership. And ever since that, the *Iliad* has become central to the Arab readers' understanding and response, as Al-Bustani voices, not only the character of the Greek culture, but also that of the Arabic tradition. Al-Bustani's translation contributes to the classical studies in modern Egypt.[35] What gives more weight to Al-Bustani's translation is the fact that it came out to light before the establishment of the classical studies in the academia in Egypt.[36]

33 Press in both Cairo and Beirut, at the time, covered the event tremendously.

34 For the details of this celebration, see Asfour's introduction to Al-Bustani, 2004, pp. Sadd ff. Asfour believes that such a celebration points out to the fact that Egypt came in the fore in celebrating the art of translation in both the Arabs' history that goes back to pre- Maamoun and Dar Al Hekmah in Baghdad, and the beginning of our modern history in the age of Mohammad Ali, and the successive work of translation all over the Arab World.

35 Etman, 2008, 147, argues that Al-Bustani's translation, having been published 21 years before the foundation of the Department of Classics, in Cairo University (in 1925), by Taha Hussein, partially contributed to the establishment of Greek and Latin Studies in Egypt.

There are some signs of a revival of interest in the *Iliad*, in the Arab World, in recent years.[37] Since Al-Bustani's translation came out to light, the *Iliad* has been gaining ground in the Arab World,[38] hence a special mention should be made, however, of one more recent complete Arabic translation, undertaken by academicians, headed by Ahmad Etman, and appeared in the centenary of Al-Bustani's translation.[39] I should say that Etman's is the first academic translation of the *Iliad* from the original text into Arabic.[40] Consequently, his is a different method of translating. The *Iliad* receives an admirable intensity of scrutiny by Etman and his colleagues. Critical readers, specialized in classics, can judge the correspondence of the original text, and the translated one.

With Etman's translation, a fresh way of regarding the *Iliad* has emerged in recent years in the Arab World, especially in Egypt. Etman's translation, in turn, gives rise to large numbers of comments all over the world.[41] Most of the responses have come out of scholars of high-standing, like Lorna Hardwick of the Open University,[42] and

36 The first Classics Department in Egypt was founded at Cairo University by Taha Hussein in 1925.

37 See: *The Iliad Through the Ages*, Proceedings of the Seminar (29 May- 1 June 2004) on the Centenary of Soliman El Bostany's Translation and the Publication of a New Translation from the Greek Text into Arabic, ed. Ahmed Etman, Supreme Council of Culture, Cairo 2006.

38 Etman, 2008, 147, cites the successive Arabic translations of the *Iliad*, in the Arab World, after Al-Bustani's, all of which through mediatory modern European languages.

39 Homeros, *The Iliad*, ed. Ahmed Etman, trans. by A. Etman et alii, Supreme Council of Culture, Cairo, 2004. In the introduction to this edition, Etman comments on the timing of its publication by saying: "This translation, in our hands, comes out as a cultural and practical celebration for the publishing of Al-Bustani's translation, which is really considered as one of the landmarks on the way of Egyptian and Arabic Renaissance. For, a new stage of the attempts to correspond with the culture of the other has been opened by way of translating the masterpieces of world literature". P. 5.

40 Unless I am mistaken, on the academic level, as far as translation is concerned, the center of interest moved, in a way, from Al-Bustani's rendering to Etman's academic one.

41 For the reception of Etman's translation, see his introduction to the second edition of the *Iliad*, 2008.

42 See Lorna Hardwick, "Singing across the Faultliness: Cultural Shifts in Twentieth Century Reception of Homer", in *Homer in the Twentieth Century: Between World Literature and the Western Canon*, ed. Barbara Graziosi & Emily Greenwood, Oxford 2007, 47 f.

Peter Pormann, of Warwick University. In an article, which has recently appeared, Pormann discusses "The Arabic Homer: An Untold Story", as a response to Etman's translation.[43]

In spite of that, what I wish to suggest, by way of conclusion, is that Al-Bustani's translation holds an outstanding position not only in the history of literature, and the history of translation, but also in the history of classical studies in Egypt.[44] It was the starting point that stimulated the following Arabic translation movement, both academic and non-academic. The century, since the major work of Al-Bustani, has seen the publishing of many important texts. Translations of the classical Greek tradition are presently widely available in Arabic.[45] Splendid translations continue to appear, especially in Egypt. They have helped make classical Greek writers accessible to Arab students, researchers, and the general public.

Al-Bustani's translation also paved the way for the creative writings dependent on the classical tradition.[46] And even if Al-Bustani's translation is odd to modern taste because of its difficult syntax, obscure meanings, and relatively archaic language, we cannot ignore the validity and value of the scholarship which Al-Bustani has patiently and laboriously accomplished.

Magda El-Nowieemy
Professor of Greco-Roman Studies
Faculty of Arts, Alexandria University

---

43 Peter E. Pormann, "The Arabic Homer: An Untold Story", *Classical and Modern Literature* 27, 1 (2007) 27-44, esp. 35 ff.; isdem, unpublished lecture on "L'Homere arabe: entre al-Bustani et Ahmed Etman", given in January 2007, to the Institut des Langues et Civilizations Orientales (INALCO), Paris.

44 See Maher Shafiq, (in Arabic), "The Impact of the Classics upon Contemporary Arab Culture", in *Classical Papers* VIII, Proceeding of the International Symposium on: *A Hundred Years of Greek and Latin Studies at Cairo University* (March 2008), held by the Department of Classics, Cairo Univ., with the cooperation of the Greek Cultural Center, the Greek Educational Office, and the Italian Cultural Institute, Cairo (2008), 49-58. In the same volume, see M. Hamdi Ibrahim, (in Arabic), "A Hundred Years of Classical Studies in Egypt", 7-16; Magda El-Nowieemy, (in Arabic), "The Rise of Classical Studies in Egypt: A Dramatic Vision", 31-48.

45 For citation of a good deal of such translations, see Magda El-Nowieemy, (in Arabic), "The Classics in Contemporary Arabic Culture", in the Proceedings of the Symposium on *The Cultural History of the Arab World Across the Ages*, held by the Society of Arab Historians, Nov. 2008, Dar Ein, Cairo 2009, 282 ff.

46 See Ahmed Etman, "Classical Studies and their Influence upon Creative Literature in Egypt and the Arab World", *Journal of Oriental and African Studies* 3-4 (1991-1992), 68-74.

Evangelia N. Georgitsoyanni & Alexandra N. Lappa

THE ARTISTIC ACTIVITY OF THE GREEKS IN EGYPT IN THE FIELD OF FINE ARTS ACCORDING TO THE JOURNAL "PANAIGYPTIA"

Historical retrospection

An extensive migratory wave of Greeks towards Egypt marked the years 1830-1881, especially after the creation of the independent Greek state and the awkward economic situation of the country on its first steps after the Turkish occupation. The choice of Egypt, as a new place of living and working during the period 1805-1848, was also encouraged by the beneficial measures taken by the Egyptian governor, Muhammad Ali. His intentions were to encourage the installation of foreign tradesmen, as well as to promote the plans of Egypt's independence from the Sultan. Therefore, he relied upon the Greeks, firstly by favoring the Greek Revolution and then by using them as advisors.[1]

In Egypt, the Greek immigrants were soon organized in fraternities, communities and brotherhoods, associations with a charitable cause which formed a particular entity and mainly exercised social and humanitarian politics. Nevertheless, they did not omit to found schools, churches, libraries and hospitals. At the same time, they showed intense activity on the sectors of trade, navigation, medicine, banking, public work and industry (of cotton, smoke, alcohol etc), while they were engaged in the development of agricultural technology by introducing significant innovations in cultivation.[2] Rather im-

---

1 M. Yalourakis, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων*, Athens 2006, 95-98, 121; E. Souloyannis, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο*, Municipality of Athens, Department of Culture, Athens 1999, 16.

2 E. Souloyannis, *Οι ελληνικές παροικίες στην Αίγυπτο κατά τη νεότερη και σύγχρονη εποχή*, Municipality of Athens, Department of Culture, Athens 2000, 158, 165; M. Tomara-Sideris, *Ευεργετισμός και προσωπικότητα. Ευεργέτες Έλληνες του Καΐρου*, Athens 2002, vol. A, 19, vol. B, 149, 154-155.

portant was also the work of Greek architects, like Leonidas Oikonomopoulos, who contributed to the growth of Egypt by constructing private and public buildings, as well as the railway station in Alexandria. At the same time, those Greeks who were wealthy took care of the weaker members of the community, as well as of their own country by making charities, founding non-profit institutions, hospitals, orphanages, homes for the elderly, schools and charitable associations. However, they have been particularly sensitive towards the Muslim population proving the integration of the Greek community in the religious and social environment of the host country. At the same time, some Greeks changed religion and became Muslims integrating themselves into the Egyptian reality and ascending tiers until they became part of the high Egyptian society. Great benefactors of the time have been Michael Tositsas, Nikolaos Stournaris, Evangelos Achillopoulos, Dimitrios Spetseropoulos, Georgios Averoff, Emmanouel and Antonis Benakis, Vassilios Sivitanidis and many others.[3]

Exceptional has been also the action of other Greek families, like Zervoudakis, Kartalis, Rallis, Zizinias. The operation, in fact, of the first Greek consulate in Alexandria in 1843 and afterwards in Cairo, in Port-Said, in Mansura and elsewhere is owed to the insistence of the Tositsas family. The "English-Egyptian Bank" was also created by the Synadinos family and afterwards the "Bank of Alexandria" and the "General Bank of Alexandria" by Georgalas, the "National Bank of Egypt", a branch office of the "Bank of Athens" in Alexandria, as well as the Greek Post Office in 1859. These actions have had a major contribution to the economic development of the Greek community, also proved by the founding of the Greek Chamber of Commerce already since 1901, as of Egypt as well.[4]

Additionally, due to this intense activity of the Greeks from Egypt and thanks to the cosmopolitan spirit that prevailed there, the intellectual and artistic creation was present everywhere, from the foundation of cinemas and theatres, to the organization of athletic and

3 Municipality of Athens, Department of Culture, *Οι Έλληνες της Αιγύπτου, Η άλλη πλευρά της Μεσογείου*, Athens 2000, 96, 100-102; Tomara-Sideris, *op. cit.* (note 2), vol. A, 20, 26, 49; Souloyannis, *op. cit.* (note 1), 40-41; M. Tomaras-Sideris, "Egyptian Hellenism and benefaction", *Journal of the Hellenic Diaspora*, 29.1 (2003), 98.

4 Kamalakis, *op. cit.* (note 1), 4; Yalourakis, *op. cit.* (note 1), 139; Municipality of Athens, Department of Culture, *op. cit.* (note 3), 58-61.

musical events, as well as to the creation of the "Société Artistique", the "Société Musicale" and the Philharmonic. It is, finally, worth mentioning the publication of the first literary journals in the Greek language in 1860, such as *Letters* and *New Life* that played an important role in the adaptation and in the development of the immigrants. Not to mention the pioneers of the intellectual life, such as Konstantinos Kavafis, Pinelopi Delta, Nikos Nikolaidis, Glaukos Alithersis, Stratis Tsirkas and others, as well as many other Greek writers, who did not live in Egypt but published some of their books there.[5]

However, after the revolution in 1952 and the resultant measures that were enforced by the government of Naser in 1960, great agitation and concern have been caused among the Greeks of Egypt about their future there, because the privileges recognized to the Greek communities and the freedom of action were been put in jeopardy. As a result, a migratory wave towards Greece begun, at first by the main businessmen. Soon after that, though, many emigrated to America, Canada, Australia and South Africa. The escape of the Greeks of Egypt reached its peak as a result of the economic decline of the Greek families and of the difficult situation created in the Arab world due to the foundation of the state of Israel.[6]

Nowadays, the intellectual heritage of the Greeks of Egypt is preserved due to the efforts of the Hellenic Literary and Historical Archive (E.L.I.A) in Athens, as well as the activities and the exhibitions organized by the Association of the Greeks from Egypt.

The artistic activity of the Greeks in Egypt in the field of fine arts according to the journal "Panaigyptia"

The paper aims to present the appreciable artistic activity of the Greeks of Egypt, especially in the field of fine arts. The activity in this field is evident in both individual and collective exhibitions that were realized in Egypt, in Greece and abroad and is documented in the journal *Panaigyptia*, which was published for the first time in 1926 in Alexandria and is nowadays published in Athens by the Association of the Greeks from Egypt. This journal, with its various material from

5 Yalourakis, *op. cit.* (note. 1), 526-528; Municipality of Athens, Department of Culture, *op. cit.* (note 3), 140-141.

6 Yalourakis, *op. cit.* (note 1), 210-212, 216; Souloyannis, *op. cit.* (note 1), 207-208.

all sectors of life, including the interests of the Greeks who lived in Egypt, constitutes an important source of knowledge for the artistic events of Egypt.[7]

A' Period: The journal *Panaigyptia* was published for the first time in November 1926 as an illustrated magazine for children, adolescents and young girls. It circulated, maintaining this form, every Saturday until 1928. It was edited by Nikos Grimaldis and directed by Stefanos Pargas. The subjects revolved around encyclopedic news, presentation of poems, children's short stories, athletic events, children's competitions etc.[8] On the covers were also drawings and paintings of Greek artists from Egypt, such as Nikos Nikolaidis, as well as of Greek painters who worked in Egypt for a while, such as Dimitris Litsas, Thalia Flora-Karavia, Euthymis Papadimitriou (fig. 1), Nikos Gogos, Mikis Matsakis and Takis Kalmouchos. Furthermore, the work and style of a certain number of them was presented (Nikos Nikolaidis, Takis Kalmouchos, Mikis Matsakis),[9] even though in limited extent, as well as of other artists who came from Greece, in order to exhibit their work in Egypt. This was the case of the Professor of Fine Arts of the Technical University Epameinondas Thomopoulos (Patras 1878-Athens 1974) who presented his work in December 1927 in an exhibition where many people showed their appreciation by buying a great number of his paintings.[10]

Nikos Nikolaidis (Nicosia 1884-Cairo 1956), who was settled permanently in Egypt and worked both in Alexandria and in Cairo, is presented in *Panaigyptia* mainly through his work as an author. His "revelation", however, in the sector of painting is described on the occasion of the International Exhibition of Painting in Cairo in 1927. In 1929 individual exhibitions were organised by the "Centre Hellénique" in Cairo and the "Cercle Hellénique" in Alexandria, with paintings that accentuated the Egyptian landscape.[11]

7 The journal's archive can been found at the Hellenic Literary and Historical Archive (E.L.I.A).

8 Yalourakis, *op. cit.* (note 1), 588.

9 *Panaigyptia* vol. 41, 13/8/1927, 332; vol. 48, 1/10/1927, 369; vol. 8, 24/12/1927, 95.

10 *Panaigyptia* vol. 4, 26/11/1927, 47; vol. 7, 17/12/1927, 84; Λεξικό Ελλήνων Ζωγράφων, vol. B, 31-32.

11 Λεξικό Ελλήνων Ζωγράφων, *op. cit.* (note 10), vol. C, 273-274; *Panaigyptia* vol. 9, 31/12/1927, 107; Yialourakis, *op. cit.* (note 1), 551.

A distinguished man in the artistic field was Dimitris Litsas (Spetses 1881-Alexandria 1952), who studied in Athens next to Nikiforos Lytras, Georgios Roilos, and Konstantinos Volanakis. In 1913 -after the Balkan wars- he was installed in Alexandria, where he founded an artistic faculty that flourished between the years 1920-1929 and in which Yannis Kefallinos, Menis Angelopoulos, Michalis Kiousis, Michalis Vafeiadis, Spyros Mylonakis and other Greek artists studied. Afterwards, Dimitris Litsas traveled to Paris (1930-1932), where he came in contact with various artistic currents and new expressive ways. However, the magic of light and the Egyptian landscape continued to play the most decisive role in his work[12] (fig. 2). Some of his exhibitions were realized in January 1928 at the gallery of "Letters", after "a lot of trouble and requests", as reported in *Panaigyptia*, and at the Greek Club of Alexandria in 1929. In March 1937, during an exhibition at the gallery Fouard in Alexandria, the journal placed emphasis on the change of Litsas' pallet and characterized him as "a poet". Dimitris Litsas also published in newspapers and journals articles about painting. Exhibitions were also organised after his death both in Egypt (Atelier 1958) and in Greece.[13]

Particularly frequent were the journal's reports to Thalia Flora-Karavia (Siatista 1871-Athens 1960), who studied painting in Munich next to Nikolaos Gyzis and Georgios Iakovidis and afterwards in Paris. Thalia Flora-Karavia, even though was not born in Egypt, founded an artistic faculty in Alexandria in 1911 that functioned until 1936. At the same time, during the Balkan wars in 1912-1913, she depicted the historical events along with her husband, Nikos Karavias, who was a journalist.[14]

Thalia Flora-Karavia participated in a number of exhibitions, both individual and collective, such as in Constantinople (1899, 1901, 1909), in Athens (1898, 1901, 1906, 1913), in Smyrna (1902), as well as in

12 National Gallery, *Έλληνες Καλλιτέχνες στην Αίγυπτο, 1860-1920*, Athens 1983, 54; Yalourakis, *op. cit.* (note 1), 537; Λεξικό Ελλήνων Ζωγράφων, *op. cit.* (note 10), vol. B, 419-420.

13 E. Georgitsoyanni, "Le monde de l'Orient dans la peinture neo-hellenique", *Graeco-Arabica* VII-VIII (1999 -2000), 161; *Panaigyptia* vol. 8, 24/12/1927, 95; vol. 11, 13/03/1937, 20.

14 National Gallery, *op. cit.* (note 12), 65; Yalourakis, *op. cit.* (note 1), 544; Georgitsoyanni, *op. cit.* (note 13), 159.

Egypt, like at the Hotel Continental in Cairo (1907), at the International Exhibition of Cairo (1909), at the Hotel Savoy in Alexandria (1911), at the concert hall of the Casino San Stefano in Alexandria (1916), at Palli's Stores (1916), at the Greek Centre of Cairo (1917), at the Garden of Rosetta in Alexandria (1918) and abroad.[15]

There were a lot of reports in *Panaigyptia* concerning her exhibition's, which were realized both in Alexandria and in Athens: in December 1927 at her own atelier with paintings inspired by her trip to the Dodecanese; in June 1931, when the journal marked the Greek community's duty to visit the exhibition despite the "unprecedented economic recession" of the city; in December 1933 at the gallery Gregoire; in October 1934 at the gallery Stratigopoulos and in January 1938 at the artistic club "Atelier". The reports contained often a short description of her works, which were characterized by "a mystic atmosphere", by poetry and magic. *Panaigyptia* described her work as "of superior value and art". During the exhibition, that was realized in Alexandria in January 1936, her works inspired by the landscapes of Palestine, Egypt and Greece, as well as her portraits, were especially emphasized in the pages of the journal[16] (fig. 3).

There were also characteristic drawings and caricatures of Euthymis Papadimitriou (Athens 1895-Athens 1958), which were published in *Panaigyptia*, as well as in Athenian and Alexandrian journals, for example *Tahydromos*. The artist signed with the pseudonym Mim-Pap. His work was exhibited in Alexandria at the gallery Coq Rouge in 1918 and in Cairo in 1928, as well as at numerous collective exhibitions held in Greece.[17]

On the occasion of the exhibitions of Takis Kalmouchos (Argos 1895-Athens 1961) at the Greek Club of Alexandria in October 1927 and at the gallery of Alban in December 1927 *Panaigyptia* presented his work calling him "an artist of a strong personality and of big artistic value"[18] (fig. 4).

Mikis Matsakis (Myra of Lykia 1900-Athens 1978) was one of the artists who gave a push to artistic events. He lived in Egypt until 1931

[15] Λεξικό Ελλήνων Ζωγράφων, *op. cit.* (note 10), vol. D, 377-378.

[16] *Panaigyptia* vol. 7, 17/12/1927, 84; vol. 2, 18/06/1931, 3; vol. 256, 16/12/1933, 15; vol. 298, 3/11/1934, 16; vol. 5, 29/01-5/02/1938, 18-19; vol. 1-2, 1-15/01/1936, 44.

[17] Yalourakis, *op. cit.* (note 1), 543.

[18] *Panaigyptia* vol. 48, 1/10/1927, 369; vol. 9, 31/12/1927, 107.

and afterwards he moved to Athens, where he was the founder and the chairman of the union "Free Artists" during the period 1930-1940. In 1934 he also founded the "Union of Free Artists" and became the General Secretary of the "Union of Associations of Figurative Arts in Greece". He exhibited his works of art at the Greek Club in December 1927, most of which were inspired by his trips to Cyprus and to the Dodecanese. Mikis Matsakis is also known for the frescoes he painted at the Greek churches of Egypt. He also presented his work at the Gallery Paul (Alexandria 1927), at the Gallery Breval (Cairo 1929), at the "Foyer des Intellectuels Hellènes d'Alexandrie" (Alexandria, 1954), at the Atelier (Alexandria 1954) and elsewhere, in Greece and abroad[19] (fig. 5).

The **B' period** of the journal's weekly circulation began in January 1931. Stefanos Pargas was still the director, while Petros Petridis and Eutychia Zelita, Pargas' wife, were the editors. During this period the journal *Panaigyptia* aimed "to study the problems of the Hellenism of Egypt, to tighten the relations between Greece and Egypt and to present the Arabic literature". It published advertisements, announcements, short stories and poems, traveling descriptions, comments on books, subjects of women's interests, as well as a number of articles covering a variety of topics, like politics, history, literature, medicine, economy, sports, art and religion. In 1932 Apostolos Leontis became the journal's editor, while in 1933 Christos Geroyannis became the general manager and finally in 1934 Stefanos Pargas was again in charge of *Panaigyptia*.[20]

In this journal, a lot of artists wrote articles, such as Nikos Gogos (Alexandria 1898-New York 1974) who studied etching and design in Paris next to Yannis Keffalinos and worked in Alexandria since 1925. His work was presented at the Greek Club of Alexandria in 1925 and 1929 and at the gallery Vassilopoulos also in Alexandria in 1956.[21]

Furthermore, *Panaigyptia*'s articles presented painters who lived in Egypt, like Menis Angelopoulos, but also foreigners who realized exhibitions there, such as the Russian artist Nikolas Sperling, who pre-

[19] Λεξικό Ελλήνων Ζωγράφων, *op. cit.* (note 10), vol. C, 78-79; National Gallery, *op. cit.* (note 12), 52.

[20] Yalourakis, *op. cit.* (note 1), 589-590.

[21] Λεξικό Ελλήνων Ζωγράφων, *op. cit.* (note 10), vol. A, 329.

sented his work at the gallery Paul in December 1927, the French Fièvre-Poniridis at Alban in 1931, the caricaturist and editor of the journal *Maalesh* Kimon Marangos (Kem) in 1931, Herman Bichir at the gallery Ramia, honorary director of the Royal Academy of Fine Arts in Brussels (March 1931).[22] Artistic columns involving criticism of drawing styles were also written, while there were special reports on Greek painters from Egypt that worked in Greece, like Mikis Matsakis, Jenny Lyber-Argyrou, and Yannis Mitarakis.[23] The journal's covers were occasionally decorated by drawings of artists, like Yannis Kefallinos, Thalia Flora-Karavia, Giorgos Gounaropoulos (fig. 6), Menis Angelopoulos, Dimitris Litsas, and Nikos Nikolaidis.

During the war -as was expected- the interest for artistic events was limited, even though there were sporadically private exhibitions. At the same period, the "Group of Friends of Art" and the "Faculty of Fine Arts" were founded in Cairo in 1929, as an initiative of few persons with social prestige and cultivated spirit, who were supported warmly by local artists. At the Zogeb palace some rooms were granted so as to allow old and new, local and foreign artists to present their works of art, like the Greek painter in Munich, Emmanouel Zairis, and the Greeks from Egypt Thalia Flora-Karavia, Stelios Anastasiadis, Ioulia Symmelidou[24] and Jenny Lyberopoulou-Argyrou (Alexandria 1902-Athens 1975), who studied next to Thalia Flora-Karavia and afterwards in Germany (1927-1929). Jenny Lyberopoulou-Argyrou returned in Alexandria to present her work and then settled permanently in Athens. She also took part in the Biennale of Alexandria in 1961.[25]

However, except for the collective exhibitions that were often accommodated in the gallery of the Intellectual Center of Alexandria, there were also various private galleries in Cairo and in Alexandria that hosted individual exhibitions, such as Paul, Ramié, Galleries Nationales and Alban. In addition, in February 1933 the artistic group "Atelier" was founded in Alexandria, aiming to organize artistic events, painting exhibitions, lectures and concerts. What is more,

[22] *Panaigyptia* vol. 6, 12/02/1031, 11; vol. 9, 5/03/1931, 15.
[23] *Panaigyptia* vol. 28, 16/07/1931, 7; vol. 1-3, 1-15/01/1937, 29, 32; vol. 10, 16/04/1938, 14.
[24] *Panaigyptia* vol. 21, 28/05/1931, 11.
[25] Λεξικό Ελλήνων Ζωγράφων, *op. cit.* (note 10), vol. A, 96.

there were available rooms that functioned as workshops. Painter Nagi was the chairman and its members were composers, painters, like Thalia Flora-Karavia, Nikos Nikolaidis and Menis Angelopoulos, sculptors, architects and others.[26]

Menis Angelopoulos (Volos 1900-Paris 1990), who is recognized today as the national painter of Egypt, was one of the beginners of this movement. He studied painting next to Dimitris Litsas since 1918 and during 1924-1930 he lived in Munich and in Paris, where he was accustomed with the contemporary artistic styles. During 1930-1955 Menis Angelopoulos came in contact with eminent writers and painters in Alexandria, like Titos Malanos, Glaukos Alithersis, Nikos Nikolaidis and Konstantinos Kavafis. At the same time, he participated in the Intellectual Center "Amitiés Françaises". In 1946, after the Release of Greece, exceptional personalities of literature and fine arts returned to Egypt and along with Angelopoulos they founded the "Intellectual Center", whose main objective was to promote the intellectual and artistic world of the Greek community. In this action it is worthwhile mentioning the participation of Titos Malanos, the lawyer Dimitris Haritatos, the artists Nikos Gogos, Michalis Kiousis, Yannis Manganaris, Mikes Pittas and Antonis Ninos. Menis Angelopoulos' works were presented at the Greek Club in March 1931.[27]

It is noteworthy that in a climate of intense economic recession occurring in Alexandria, due to the world economic crisis of 1929, as well as the impending abolition of the treaties in Egypt, the journal *Panaigyptia* called the Greek artists in Egypt to participate in the Artistic Exhibition organized by the Company of Friends of the Art (January-April 1932). The major intention was to render their work known and "to raise it in the estimate of the world".[28]

Panaigyptia, moreover, republished with extreme pride from the newspaper *Athenian News* the article regarding the nomination of Yannis Kefallinos (Alexandria 1894-Athens 1957) as Professor of Etching in the Faculty of Fine Arts in Athens in 1932. It also emphasized on the morals and the modesty of the above mentioned artist. During the First World War Yannis Kefallinos went to Alexandria, where he came

[26] *Panaigyptia* vol. 309, 16/02/1935, 20.
[27] Λεξικό Ελλήνων Ζωγράφων, *op. cit.* (note 10), vol. A, 13-14; National Gallery, *op. cit.* (note 12), 50-51; *Panaigyptia* vol. 12, 26/03/1931, 15.
[28] *Panaigyptia* vol. 28, 16/07/1931, 3.

in contact with the artistic world and prepared drawings and texts with critical comments for the journal *Letters*.[29]

During the circulation of *Panaigyptia* there were also special reports on the artistic activity of Athens. As an example, on the occasion of their visit to Egypt there were references to the sculptors Antonis Sochos (1888-1975) and to Thomas Thomopoulos (Smyrne 1873-Athens 1937), who took the first courses of sculpture and painting in Athens in 1894 next to Nikiphoros Lytras and in 1912 became professor of sculpture in the Faculty of Fine Arts in Athens.[30] Furthermore, *Panaigyptia* devoted a certain number of articles to the Greek painters of Egypt that worked in Greece, like Mikis Matsakis and Jenny Lyber-Argyrou, as well as to artists from other fields, such as actors, sculptors, directors, musicians, novelists and famous Greek painters, like Nikiphoros Lytras and Dimitris Galanis. Finally, many articles referred to the cultural life of Greece.[31]

During the same period, great interest has prevailed in Greece, in the field of fine arts, about depicting the Orient, which was strengthened by the continuous contact of the Greeks with this area already since the antiquity. As a consequence, a number of Greek artists who dealt with paintings inspired by the Orient came from these countries or settled there for a time being. Until the period before the Second World War the conservative "Group of Munich" was of most importance, founded by Nikiphoros Lytras, Nikolaos Gyzis, Konstantinos Volanakis, Polychronis Lempesis, Ioannis Doukas, Simeon Savvidis, Georgios Roilos and others who studied in Munich or were influenced by the School of Munich. This group founded the "Association of Greek Artists" in 1910, which organized several artistic exhibitions during 1914-1939. As a counterbalance to the academic art the "Art Group" made its appearance in 1919, founded by the painters Nikolaos Lytras, Kostas Maleas, Odysseas Fokas, Kostas Parthenis, Georgios Iakovidis and the sculptors Michalis Tombros and Georgios

29 *Panaigyptia* vol. 50, 17/12/1931, 12; Yalourakis, *op. cit.* (note 1), 542; Λεξικό Ελλήνων Ζωγράφων, *op. cit.* (note 10), vol. B, 199-201.

30 *Panaigyptia* vol. 243, 16/09/1933, 9-10; Λεξικό Ελλήνων Ζωγράφων, *op. cit.* (note 10), vol. B, 32-33.

31 *Panaigyptia* vol. 10, 16/04/1938, 14; vol. 271, 7/04/1934, 2; vol. 308, 9/02/1935, 17; vol. 251, 11/11/1933, 12-13; vol. 253, 25/11/1933, 14.

Zeugolis, who were influenced by Expressionism and Impressionism. Of the same importance in the field of fine arts was also the presence of the "Generation of '30", represented by Photis Kontoglou, Aginor Asteriadis, Ioannis Tsarouchis, Orestis Kanellis, Marios Prassinos and Georgios Sikeliotis. This group's aim was to seek for the "hellenism" in art. At the same time, since the early 20th century several journals with artistic criticism made their appearance, such as *Pinakothiki* (1901-1925) published by the so called "Society of Art Friends" and the editor Dimitris Kalogeropoulos, the journal *Helliniki Epitheorisis* (1907-1940) by the editor Eugenia Zographos and many others.[32]

In this intense intellectual and artistic activity, it is rather impressive that an article of *Panaigyptia* prompted Dimitris Litsas to present his new work. The impact of the journal was such, that it finally succeeded in convincing the artist to exhibit his works in March 1937 at the gallery of Rodolfo Monfredini. In addition, it recommended its readers "to visit this temple of art so as to admire the exquisite icons", while at the same time it made complaints to the official Greek and ecclesiastical authorities, as well as to the notables, for their indifference towards the exhibitions of this great artist.[33]

There were, furthermore, some references to the caricaturist Sofo Antoniadis (Kyzikos 1894-Athens 1978), who exhibited at Port-Said in September 1931 and at the workshop of the photographer Milionis in April 1933 satirical sketches of scholars, artists, politicians and scientists coming from Greece and Egypt and who, also, published during the period 1924-1928 the journal *Mefistofelis*.[34] *Panaigyptia* also refered to Mikes Pittas (Alexandria 1912-2004), who worked in journals, such as the *Plaz* in 1937 and 1938 and the *Satan* in 1952. He was also a permanent correspondent of the *Daily Telegraph* in Egypt during 1933. His sketches, inspired by some of the representatives of the artistic life, like Titos Malanos, Glaukos Alithersis, Sophia Vembo and

32 Georgitsoyanni, *op. cit.* (note 13), 155-173; S. Lydakis, *Οι Έλληνες ζωγράφοι. Ιστορία της νεοελληνικής ζωγραφικής (16ος-20ός αιώνας)*, vol. C, Athens 1976, 16-17, 104, 375, 101-102. M. Papanicolaou, *Η ελληνική τέχνη του 20ού αιώνα*. Ζωγραφική, Γλυπτική, Βάνιας, Thessaloniki 2006.

33 *Panaigyptia* vol. 11, 13/03/1937, 20; vol. 13, 27/03/1937, 14.

34 *Panaigyptia* vol. 224/5, 20/05/1933, 15; vol. 10, 16/04/1938, 15; Yialourakis, *op. cit.* (note 1), 544.

others, as well as the work exhibited at the Foyer of the Greek Intellectuals (Alexandria 1948) are rather impressive.[35]

In January 1938, after the death of Stefanos Pargas, the circulation of the journal was interrupted because of pressures and economic hindrances.[36]

C' Period: *Panaigyptia* was published again in January 1985 and continues its action in Athens up to today as a Bimonthly Publication of the Association of the Greeks in Egypt, remaining loyal to the tradition. The journal, nowadays, deals with subjects of modern reflection and at the same time does not omit to report news from Egypt and from the Greek Communities still flourishing there. Ever since 1985 there were often reports of articles from Stefanos Parga's period, not to mention that there were also presentations of old and modern Greek artists who exhibited their work in Greece and abroad.[37] On several covers, works of these artists, like Menis Angelopoulos, were published. Other artists, like Michalis Kiousis, wrote articles.

Since 1938, when the circulation of *Panaigyptia* was interrupted, until the period during which most Greeks from Egypt were repatriated, the artistic activity of Egypt continued to be extremely productive. This is proved particularly by some articles of the newer period of the journal, which refer to artists who were brought up in Egypt and worked there for many years. Amongst them is Aristeidis Papageorge (Alexandria 1899-London 1983) who lived in Alexandria during 1934-1962 and visited Mount Sina. His work was presented at Atelier in 1947, at the City Hall of Alexandria in 1954 during the "Exposition d'Oeuvres d'Artistes Alexandrins", in 1956 during the "Salon des Artistes Alexandrins", as well as at the "Exposition des Oeuvres de Peintres Hellènes d'Egypte" at the Centre of Greek Studies in Alexandria (1961).[38]

Panaigyptia also made references to Michalis Kiousis (Alexandria 1915-2003) who studied in Alexandria next to Dimitris Litsas. His

[35] *Panaigyptia* vol. 224/5, 20/05/1933, 15; vol. 10, 16/04/1938, 15; Yalourakis, *op. cit.* (note 1), 544; Λεξικό Ελλήνων Ζωγράφων, *op. cit.* (note 10), vol. D, 45; National Gallery, *op. cit.* (note 12), 63.

[36] Yalourakis, *op. cit.* (note 1), 590.

[37] *Panaigyptia* vol. 1, Jan-Feb 1985, 14-16; vol. 2, Mar-Apr 1985, 14-15; vol. 3, Jun-Jul 1985, 28-29; vol. 35, Sep-Oct 1990, 13-14.

[38] Yalourakis, *op. cit.* (note 1), 546; Λεξικό Ελλήνων Ζωγράφων, *op. cit.* (note 10), vol. C, 427-428; *Panaigyptia* vol. 274, 28/04/1934, 15; vol. 9, May-Jun 1986, 29.

work was presented at the International Exhibition of Artists from Egypt held at the Museum of Fine Arts (Alexandria 1954 and 1956), at the Galerie Nationale (Alexandria 1958), at the Fine Art Association of Sudan (Khartoum 1962), at the gallery Apcar (Alexandria 1966), at the gallery Alban (Cairo 1967), at the Biennale of Alexandria (1955, 1958, 1960, 1962, 1964) and elsewhere.[39]

Additionally, there were articles about Anatolis Lazaridis (Alexandria 1916-Athens 1989) who lived in Egypt during 1945-1950 and was also interested in literature, poetry. He wrote critics about art in Egyptian and Greek journals, while his work was presented in Alexandria and in Cairo during the same period.[40] There were also published articles about Yannis Manganaris (Alexandria 1918-Athens 2007) who returned to Alexandria at 1945-1969 and played a leading part in the foundation of the "Intellectual Center of Greeks of Alexandria", presenting his work at the Biennale of Alexandria (1953, 1955, 1957), at the Exhibition of Egypt (Cairo 1954) and at the National Gallery of Alexandria (1960).[41]

Apostolos Kyritsis (Cairo 1924-) lived in Alexandria in 1928-1967 and was inspired by the Egyptian landscape and the daily life of the country. His work was exhibited at the gallery Lehman (Alexandria 1959), while he took part at the Biennale of Alexandria (1955, 1959, 1961)[42] (fig. 7).

In addition, through the pages of *Panaigyptia*, we have the opportunity to gather information about artists that worked in Greece and abroad, like Yannis Mitarakis (Alexandria 1898-Athens 1963) who founded the "Art Team 1930" along with Michalis Tombros and Nikos Chatzikyriakos-Gkikas and others. He also founded in 1949 the artistic society "Stathmi [Stations]" with Georgios Bouzianis, Spyros Vassiliou, Georgios Gounaropoulos and others. His work was presented at the gallery Paul (Alexandria, 1933), at the Atelier (1937) and at the Biennale of Alexandria (1955).[43]

[39] Λεξικό Ελλήνων Ζωγράφων, *op. cit.* (note 10), vol. B, 206.

[40] Λεξικό Ελλήνων Ζωγράφων, *op. cit.* (note 10), vol. B, 370-371; *Panaigyptia* vol. 32, Mar-Apr 1990, 24; vol. 43 Jan-Feb 1992, 28.

[41] *Panaigyptia* vol. 138, Nov-Dec 2007, 48-49; National Gallery, *op. cit.* (note 12), 55.

[42] Λεξικό Ελλήνων Ζωγράφων, *op. cit.* (note 10), vol. B, 349.

[43] Λεξικό Ελλήνων Ζωγράφων, *op. cit.* (note 10), vol. C, 115-116; National Gallery, *op. cit.* (note 12), 59.

Furthermore, there was a special reference to the eminent Greek painter Kostas Parthenis (Alexandria 1878-Athens 1967) who took the first courses of painting in Cairo. Parthenis also worked in Egypt, while in 1917 he founded the "Art Team" in Athens along with other artists. In 1929 he was named Professor at the Faculty of Fine Arts. He is recognized as the pioneer of impressionism in Greece and of the modern styles of painting that prevailed in the beginning of the 20th century in the West.[44]

Conclusions

As a conclusion, we could state that the artistic activity of Egypt, as it is presented through the articles of the journal *Panaigyptia*, from the time of the first immigration of the Greeks until their repatriation, was rather intense, proving the resultant high cultural level of them.

Except for those Greek painters who took the first courses of painting in Alexandria or in Cairo and afterwards abroad, there were also those who worked in Egypt without having been born there, such as Menis Angelopoulos, Euthymis Papadimitriou, Apostolos Kyritsis, Thalia Flora-Karavia and Mikis Matsakis. On the other hand, there were those artists who visited Egypt in order to exhibit their work, strengthening the bonds with the Hellenism of Egypt, like Epameinondas Thomopoulos, Yannis Mitarakis, Theodoros Rallis, and Kostas Maleas. Some of them, Kostas Maleas and Thalia Flora-Karavia for example, created works of art inspired by Egypt, while it was of great importance the activity of artistic faculties, created by Dimitris Litsas and Thalia Flora-Karavia, in which studied several representatives of the artistic life of Egypt.

Except from the International Painting Exhibitions held in Egypt, at which participated many Greek artists from Egypt with great success, there were also several galleries which hosted private exhibitions. At the same time, faculties of fine arts, as well as artistic clubs, were founded, with the aim to promote art and to make known the artistic activity of the Greek community (Atelier, Club of Art Friends, Cultural Club and others).

[44] *Panaigyptia* vol. 311, 2/03/1935, 14; Yalourakis, *op. cit.* (note 1), 535; Λεξικό Ελλήνων Ζωγράφων, *op. cit.* (note 10), vol. C, 472-478; National Gallery, *op. cit.* (note 12), 62.

Finally, it is rather remarkable that the works of art of contemporary Greek painters from Egypt continued the rich artistic activity of the past, some of whom are Dora Potiri, Michalis Vafeiadis, Platonas Labrou, Opy Zouni, Marianna Klonari and many others. Even though these painters chose to live in Greece, they never forgot their birthplace, Egypt.[45]

Evangelia N. Georgitsoyanni
Associate Professor in History of Art and Civilization at Harokopio University

Alexandra N. Lappa
Archaeologist,
PhD Candidate at Harokopio University

Abstract

The Greeks of Egypt were distinguished not only in the field of economy, but also in the cultural activity of the country. They showed intense interest for literature, music and theater, as is demonstrated in the journal *Panaigyptia*. Appreciable activity was also marked in the field of figurative arts, with individual as well as collective exhibitions. Several Greek newspapers and journals were also published, proving the high cultural level of those Greeks.

However, during the war small interest for artistic events was marked, even if private exhibitions were sporadically realized, while the group of Friends of Art and the Faculty of Fine Arts were founded in Cairo. In 1933 the artistic group "Atelier" was founded in Alexandria, aiming to organize artistic events, exhibitions of painting, lectures and concerts. Not to mention the great activity of artistic faculties, created by Dimitris Litsas and Thalia Flora-Karavia, in which studied several representatives of the artistic life of Egypt.

Key Words

Artistic activity, Greeks from Egypt, fine arts, Panaigyptia

[45] *Panaigyptia* vol. 22, Jul-Aug 1988, 42-43; vol. 13, Jan-Feb 1987, 27-29; vol. 7, Jan-Feb 1986, 16-17.



Fig. 1. E. Papadimitriou, "Happy Eastern"



Fig. 2. Dimitris Litsas, "At the school's yard"

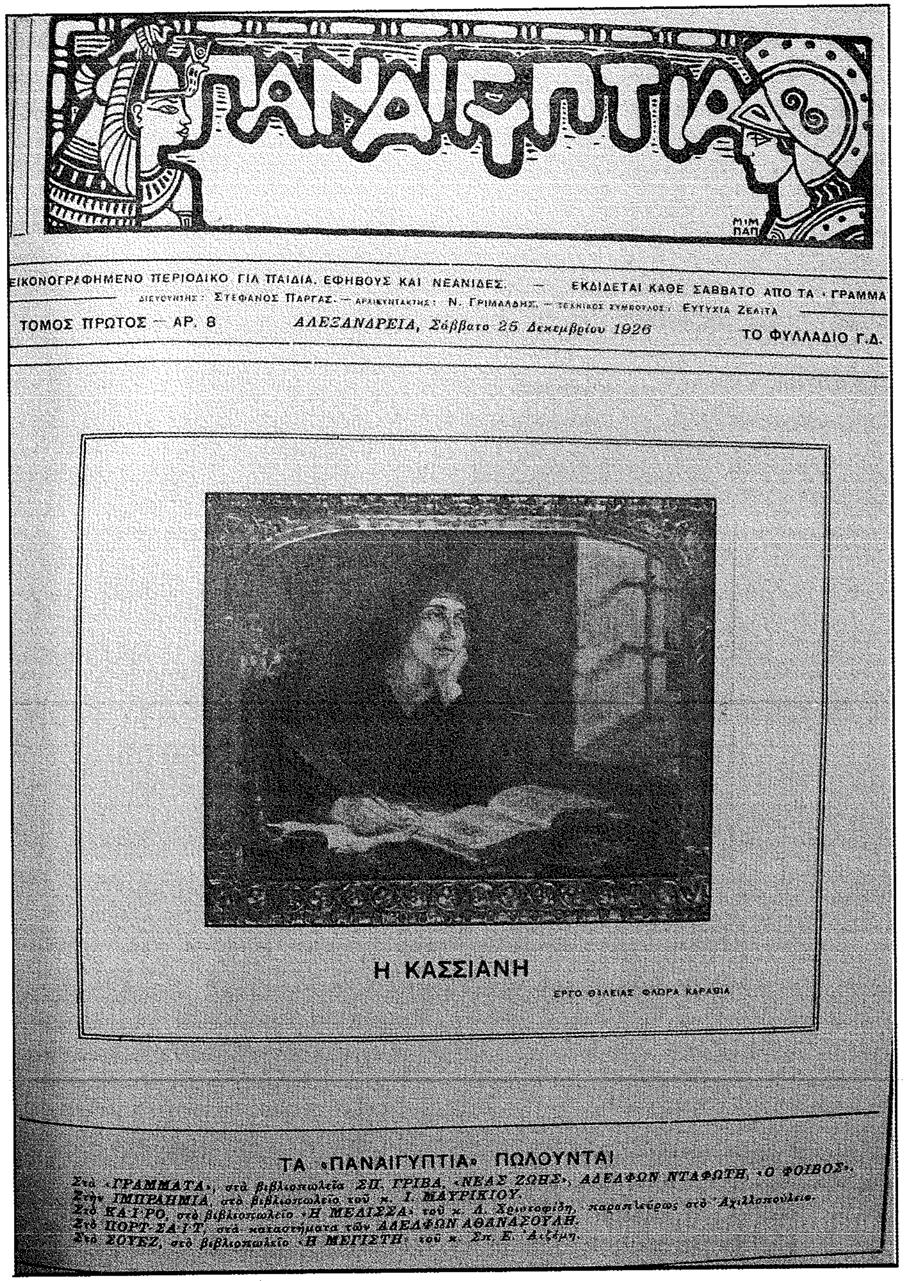


Fig. 3. Thalia Flora-Karavia, "Kassiani"

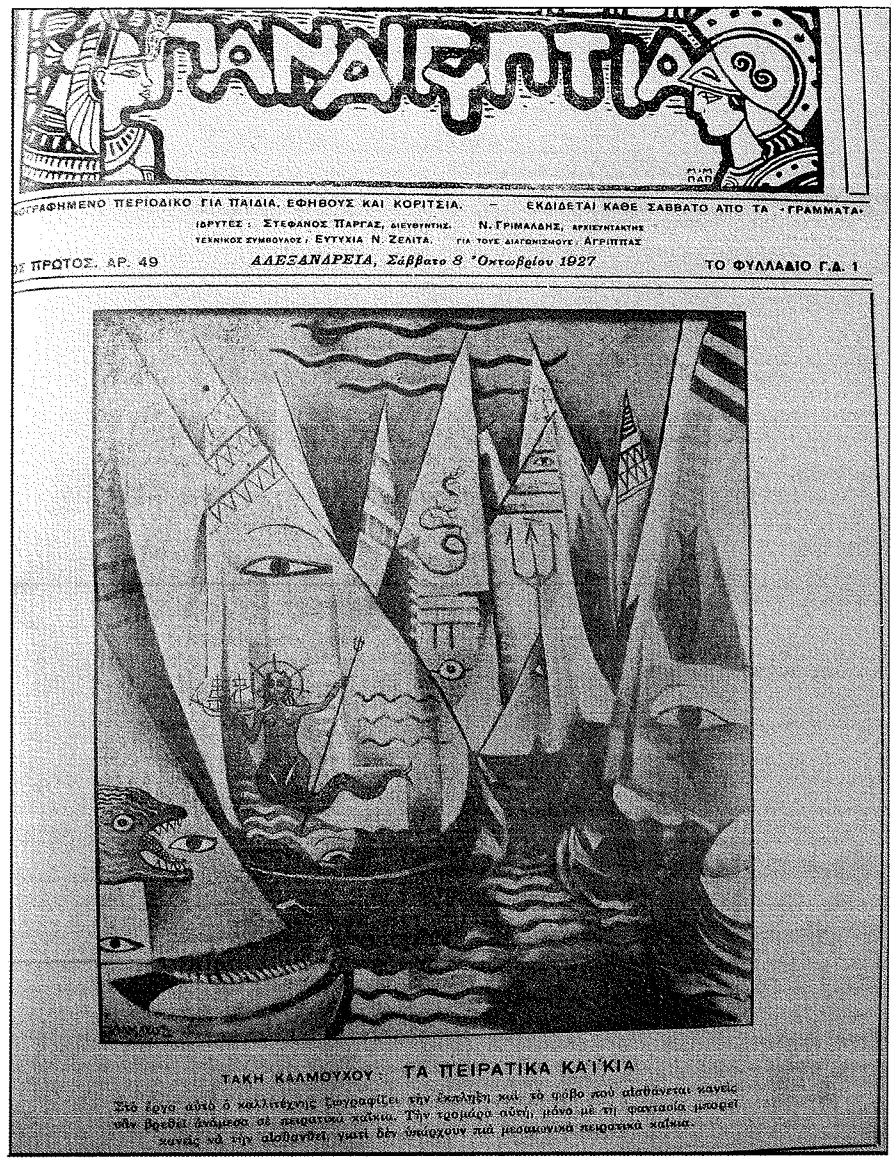


Fig. 4. Takis Kalmouchos, "The piratical caiques"

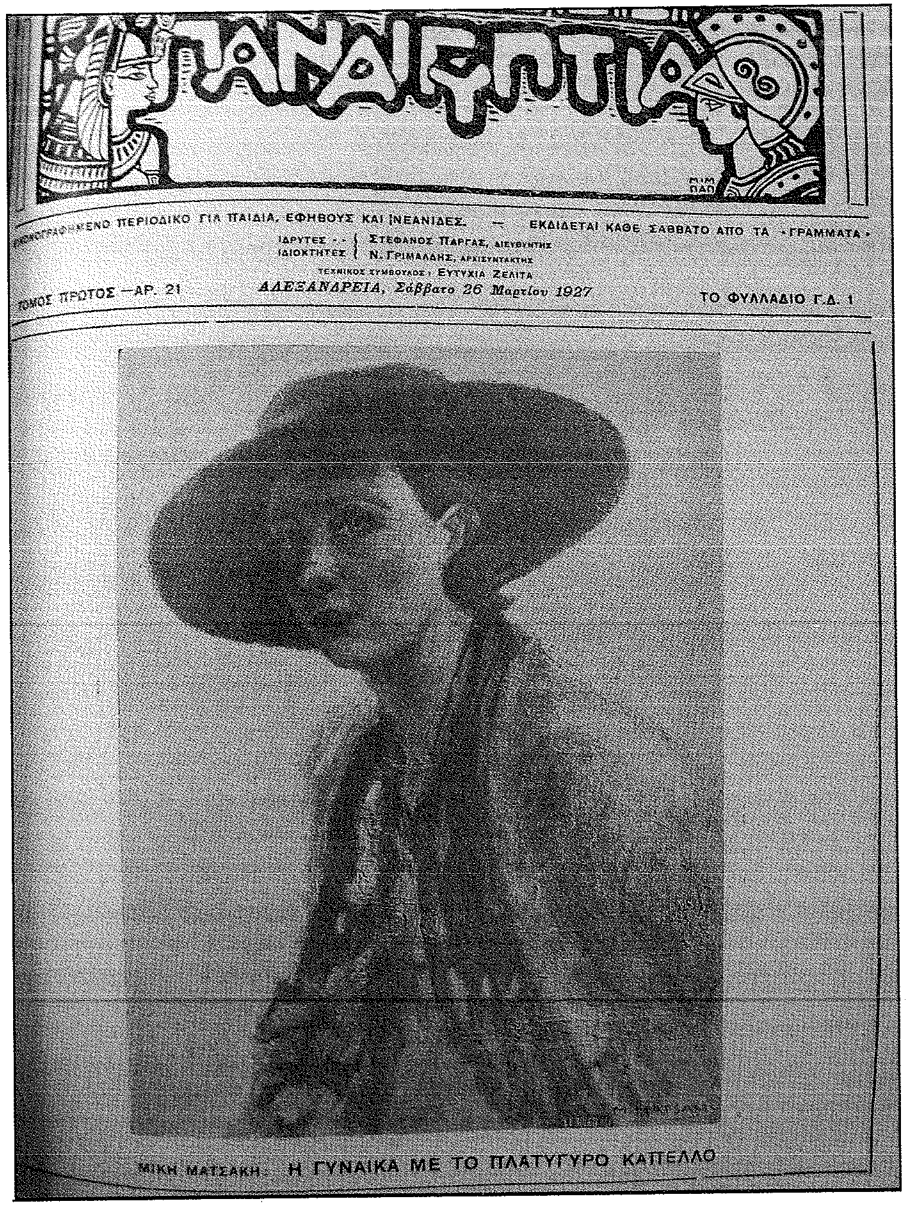


Fig. 5. Mikis Matsakis, "The woman in the broad rimed hat"

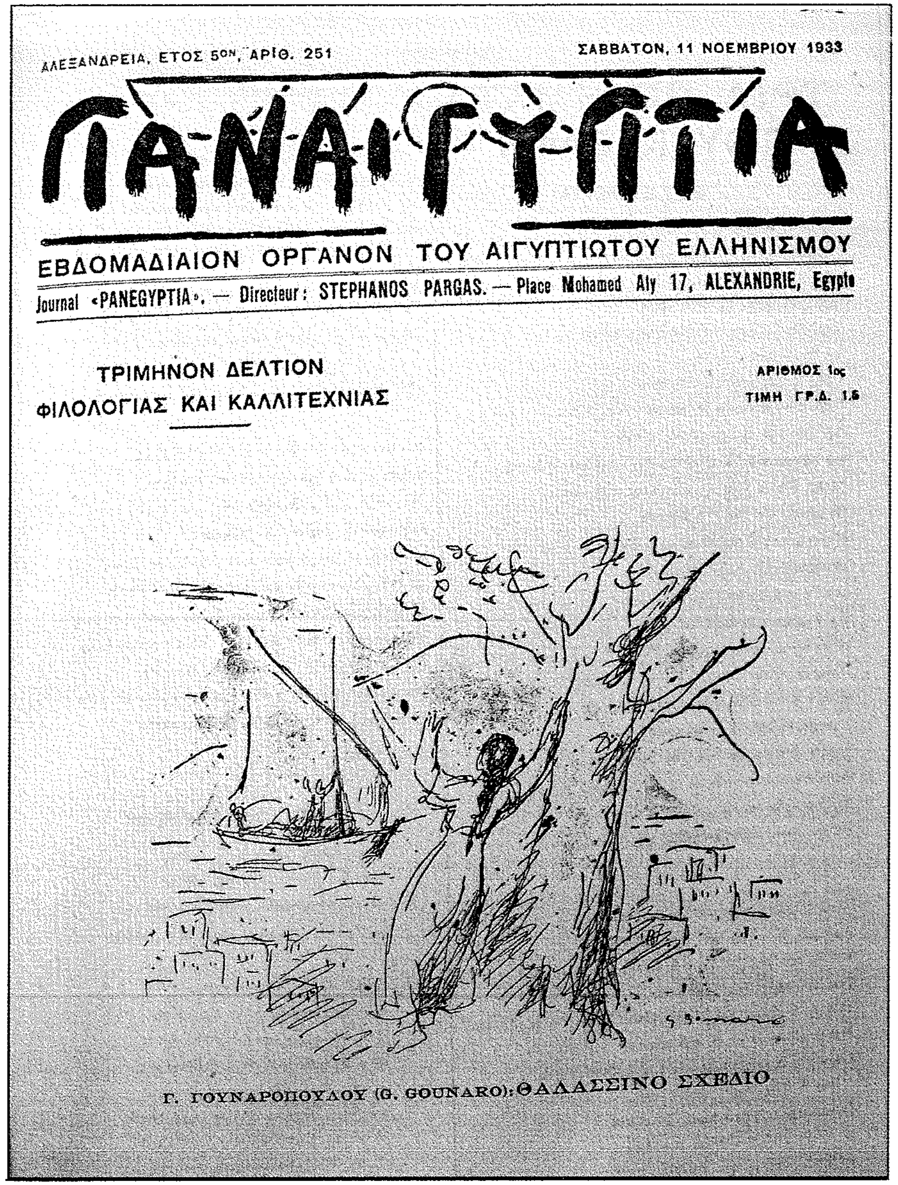


Fig. 6. Giorgos Gounaropoulos, "Sea drawing"

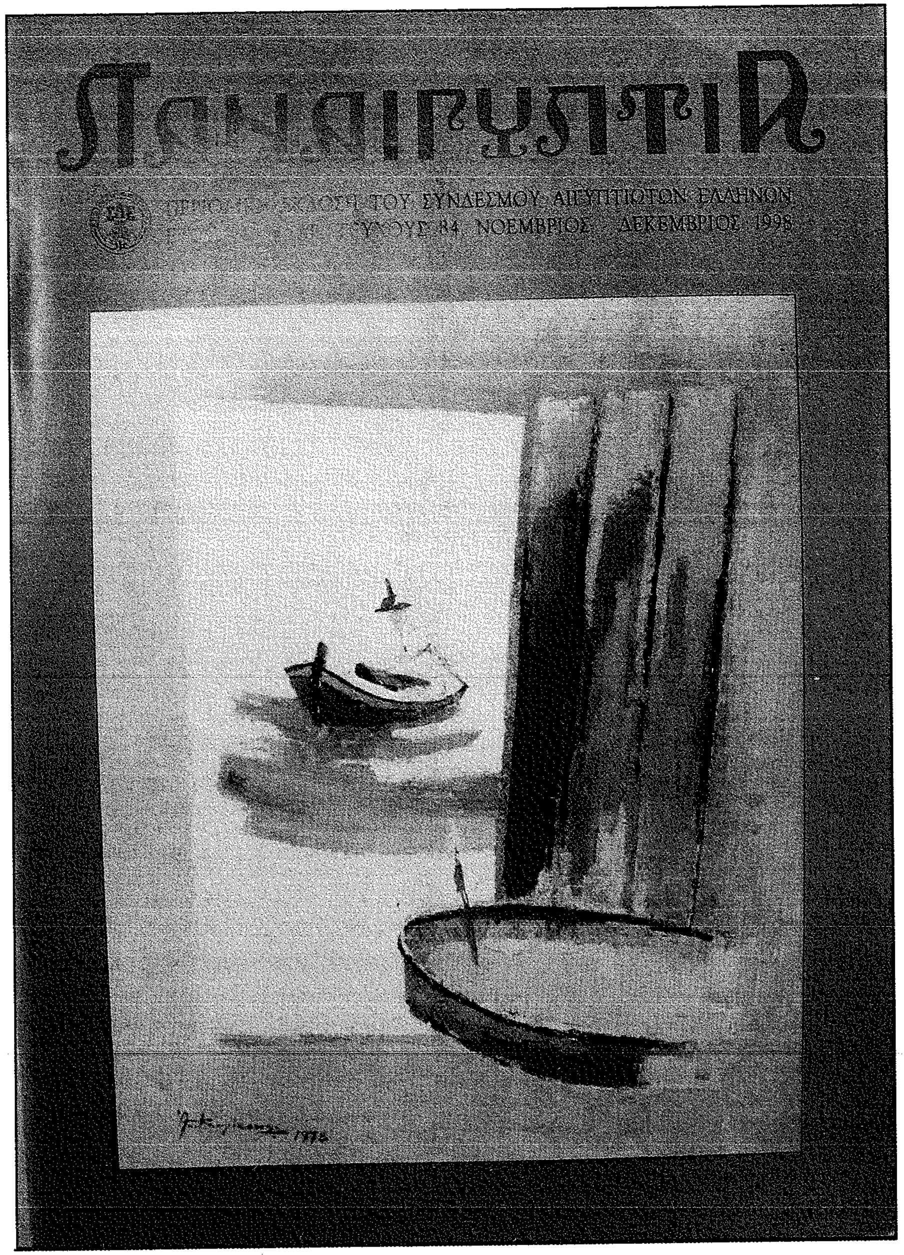


Fig. 7. Apostolos Kyritsis

Alkiviadis Ginalis

THE NORTHERN SPORADES FROM LATE ANTIQUITY TO THE END OF MEDIEVAL TIMES
AN IMPORTANT JUNCTION OF THE AEGEAN TRADING ROUTES

Geographical and economic Background:

The Northern Sporades are an archipelago in the North Aegean Sea, which encompasses the islands of Skiathos, Skopelos (ancient Peparethos), Alonnesos (ancient Ikos and later Chelidromi or Dromon), as well as the so-called *"Erimonisia"*.[1] They range in latitude from 39° 10′ North to 39° 29′ North and in longitude from 23° 29′ East to 24° 11′ East and form, starting from the Magnesian peninsula, a bow leading from Southwest to Northeast.

There has been little fundamental change in vegetation of this area since Antiquity.[2] The climate is characterized by humidity and a high total annual precipitation, which allows the growing of pine forests and dense Maquis. The Northern Sporades had been famous throughout history[3] for its abundance of pine forests (*Pinus Halepensis*), which had been used and traded for shipbuilding.[4] Wood Analysis of the 12th century AD Pelagonnisos - Hagios Petros wreck[5] showed that for

---

1 Including the uninhabited islands of Peristera, Kyra Panagia (ancient Pelogonnisos and later Limen or Gymnopelagesion), the Adelfi islands, Gioura, Psathoura, Skantzoura and Piperi.

2 J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia* (TIB 1). Vienna 1976, 45-47; A. Philippson - E. Kirsten, *Das Aegaeische Meer und seine Inseln* (Die griechischen Landschaften 4). Frankfurt 1959, 40-52.

3 Up to nowadays the islands are famous as one of the greenest islands in the Aegean.

4 Philippson - Kirsten, *Das Aegaeische Meer*, 46; A. Ginalis, Materielle Zeugnisse der byzantinischen Seefahrt unter besonderer Beachtung der Unterwasserarchäologie, Vienna 2008, 38-39, 127-128. (unpublished Master thesis).

5 Ch. Kritzas, Το βυζαντινό ναυάγιον Πελαγοννήσου Αλοννήσου, *AAA* 4 (1971), 176-182; P. Throckmorton, *Diving for Treasure*, London 1977, 43-45; Evangelia Io-

its planks this type of pine wood had been used.[6] Nevertheless the Pelagonnisos-Hagios Petros wreck cannot be allocated definitely with the Northern Sporades, due to the huge native range of the *Pinus Halepensis* throughout the Mediterranean Sea. Even in the Modern History of Greek shipping (with the peak in the 19th century AD) the islands, first of all Skiathos and Skopelos, had been important ship-building centres in the Aegean themselves.[7]

Further, the Northern Sporades are characterized by a great geo-morphologic variety and complex countryside. The simultaneous existence of fertile plains and rocky mountains on the islands with the highest peak of about 300m at Alonnesos, 435m at Skiathos and 688m at Skopelos provide good conditions for the cultivation of wine, olive trees and grain.[8] According to the regional trading system, the small harbours and staple markets of Skiathos, Skopelos, Peristera and the numerous monasteries and Metochia[9] of Lavra on various other islands of the Erimonisia,[10] supplied the bigger markets and trading ports[11] or passing ships with agricultural products.

annidaki-Dostoglou, "Les vases de L'épave byzantine de Pelagonnese-Halonnese", in *Recherches sur la Céramique Byzantine (BCH Supplement 18)*, eds. V. Déroche and J.-M. Spieser, Paris 1989, 157-171; P. Throckmorton, Exploration of a Byzantine Wreck at Pelagos Island near Alonnessos, *AAA* 4/2 (1992), 183-185; A. J. Parker, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean & the Roman Provinces* (BAR Int. Series 580). Oxford 1992, 306; Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων, Βόρειες Σποράδες. Νήσος Φαγκρού, Νήσος Περιστέρα, *AD* 49 (1994), 853-866; K. Mavrikes, *Άνω Μαγνήτων Νήσοι*, Alonnesos 1997, 311-317; Ch. Agouridis - Katerina Delaporta - M. E. Jasinski - F. Soreide - M. Wedde, *The Greek-Norwegian Deep-Water Archaeological Survey*, Athen 1999, 6-9.

6 Throckmorton, *Pelagos Island*, 184; A. Ginalis, Materielle Zeugnisse, 127.

7 Philippson - Kirsten, *Das Aegaeische Meer*, 128; A. Sampson, *Η Νήσος Σκόπελος. Ιστορική και Αρχαιολογική Μελέτη*, Athens 1968, 199; A. Sampson, *Η Σκιάθος. Από τους προϊστορικούς Χρόνους μέχρι τών αρχών του 20οῦ Αιώνος*, Athens 1977, 57, 70.

8 J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia*, 47; A. Philippson - E. Kirsten, *Das Aegaeische Meer*, 40-52.

9 A *Metochion* is a small monastic establishment, which is subordinated to a bigger independent monastery.

10 Between the 7th and the 15th century AD the monastery of Lavra founded numerous Metochia on the islands of Skantsoura, Kyra Panagia, Gioura, Piperi and Prophetes Elias, which all of them possessed small harbours; P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachryssanthou, *Actes de Lavra*, I (Archives de l'Athos 4), Paris 1970, 57, 60f., 73, 122-130 (Nr. 10,11), Koder - Hild, *Hellas und Thessalia*, 107, 165, 168, 243, 247 (Map 1).

11 The Northern Sporades supplied mainly the bigger trading ports and cities of the Pagasetic Gulf such as Demetrias, Thebes and later Halmyros.

Sylvester Syropoulos: *Les Memoires*, XI, 19:[12]

......Διὸ καὶ ἔστειλαν το κάτεργον τῆς βίγλας εἰς τὸν Σκόπελον ἵνα φέρῃ σιτία, καὶ μεθ᾽ ἡμέρας δύο ἐκόμισεν ἄρτους ἑπτακαίδεκα καὶ ἕνα ἀγρίονον, σύβαριν τῶν κυνῶν·

Products like wine, olive oil, wheat, salt, fish, meat, raisin and wax had been traded in exchange with import goods.[13]

Already in antiquity (with its peak during the Classical period and in declining dimension during the Hellenistic and Roman period[14]) mainly Skopelos and Alonnesos were widely famous for its wine, the so-called "Peparethian and Ikian wine", which had been exported around the Aegean Sea as far as the Black Sea coast.[15] Recent archaeological investigation has identified even four sites (three of them on

12 V. Laurent, *Les «Memoires» du Grand Ecclesiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, Paris 1971, 540-541.

13 A. Sampson, *Η Νήσος Σκόπελος*, 80; Koder - Hild, *Hellas und Thessalia*, 102-103; J. Koder, *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboia während der Zeit der Venezianerherrschaft* (VTIB 1), Vienna 1973, 43-44; Olga Karagiorgou, *Urbanism and Economy in Late Antique Thessaly (3rd-7th cent. AD): The Archaeological Evidence*, Oxford 2001, 222ff. (unpublished doctor thesis); see Endnote 29 at the Historical Background.

14 Argyro Doulgerê-Intzessiloglou - Y. Garlan, "Vin et amphores de Péparéthos et d'Ikos", in *Bulletin de correspondance hellénique* 14/1 (1990), 361-364, 367-368; Even in the 17th and 18th century the wine of Skopelos is highly praised by Western travellers like Bernard Randolph (1675), the French missionary Braconnier (1706) and the German Friesemann (1787): Argyro Doulgerê-Intzessiloglou - Y. Garlan, Vin et amphores, 367; Olga Karagiorgou, *Late Antique Thessaly*, 173.

15 Elpida Hadjidaki, "Underwater Excavations of a Late Fifth Century Merchant Ship at Alonnesos, Greece: the 1991-1993 Seasons", in *Bulletin de correspondance hellénique* 120/ 2 (1996), 563; A. Sampson, *Η Νήσος Σκόπελος*, 79; 172-173; Olga Karagiorgou, *Late Antique Thessaly*, 172-173; For wine production and trade in Byzantium see E. Kislinger, Graecorum vinum nel millennio bizantino, in *Olio e vino nell'alto medioevo* (Settimane di studio della fondazione centro italiano di studi sull'alto medioevo 54), Spoleto 2007, I, 631-665; E. Kislinger, Zum Weinhandel in frühbyzantinischer Zeit, *Tyche* 14 (1999), 141-56.

Skopelos and one on Alonnesos) for the production of amphorae, used for the transportation of local wine.[16]

Beside wine, olive cultivation can be attested on the islands of the Northern Sporades since Late Antiquity.[17] Although there is no evidence of olive oil production itself, such as the discovery of olive oil presses around Nea Anchialos, Echinos and Lamia on the coastal area of the main land,[18] already Ovid informs us around the 1st century AD that Skopelos was rich in olives.

Ovid, *Metamorphoses*, VII, 469-471:[19]

At non Oliaros Didymaeque et Tenos et Andros et Gyaros nitidaeque ferax Peparethos olivae Gnosiacas iuvere rates.....

Historical Background:

Even though the history of the Northern Sporades is related to the main land of Thessaly,[20] the islands enjoyed marginal and partial interest and control by the politics in Late Antiquity as well as later in the Byzantine period. Nevertheless archaeological evidence and literary sources (such as Epigraphic testimonials[21]) confirm in general a time of prosperity during the Roman hegemony and the period of the *Pax Romana* from the 1st to the 3rd century AD.[22]

16 Argyro Doulgerê-Intzessiloglou - Y. Garlan, Amphores, Vin et amphores, 368-371; K. Mavrikes has identified another amphora production centre on Alonnesos (site of Vamvakies) with limited output; K. Mavrikes, *Νήσοι*, 44.

17 Olga Karagiorgou, *Late Antique Thessaly*, 213-214, 222.

18 Olga Karagiorgou, *Late Antique Thessaly*, 172, Pls 166-167.

19 Ovidius Naso, Publius, *Metamorphoses*, ed. and trans. E. Rösch, Munich 1992[13], VII, 469-471; Argyro Doulgerê-Intzessiloglou - Y. Garlan, Amphores, Vin et amphores, 363.

20 Information about archaeological activities in Thessaly: Argyro Doulgeri-Intzesiloglou, "La Thessalie. Quinze années de recherches archéologiques, 1975-1990", in *Actes du Colloque International* 2, Lyon 1990, 71-92.

21 A. Sampson, *Η Σκιάθος*, 28-30.

22 Argyro Doulgeri-Intzesiloglou, "Η αρχαία Σκιάθος μέσα από τα κείμενα και τα μνημεία της. Τελευταία συμπεράσματα και προοπτικές της αρχαιολογικής έρευνας της νήσου", in *Archaeology in the Northern Sporades, Greece*, ed. A. Sampson, Alonnesos 2001, 115-117; K. Mavrikes, *Νήσοι*, 73-74.

In the next centuries the islands fade out of the scene of history. Apart from the establishment of Christianity and the foundation of dioceses on the island of Skiathos and Skopelos (probably around the 4th century AD)[23] no precise activities are known.

Later, in medieval times the islands of the Northern Sporades, first of all Skiathos and Skyros (which in byzantine times geographically belonged to the Northern Sporades but administratively to the Thema[24] of Aigaion Pelagos and today to Euboea), had been known to serve as places of exile.[25] In consequence of a lacking imperial control the islands suffered a lot from piracy. According to the source of the *Miracula S. Demetrii*,[26] under the reign of Constantine IV (668-685) raids by Slavic and Saracen Pirates caused even a temporary depopulation of the islands, so that in 680 AD the strategist Sisinnios found the islands uninhabited.[27] Not till 758 AD, when the imperial fleet anchored at the harbour of Skiathos (probably fighting against piracy in the Aegean Sea), Constantinople restored the Byzantine military control over the Northern Sporades, but however, the Byzantine rule was rather nominal, as local and Arab pirates continued pillaging the islands again from the 9th to 11th century AD.[28] Nevertheless archaeological finds, such as columns and other architectural artefacts of white marble[29] or huge amounts of coins (showing an intense coin circulation), confirm an economic prosperity and flourishing trade during that time.[30]

23 Koder - Hild, *Hellas und Thessalia*, 79-81, 257-258; A. Sampson, *Η Σκιάθος*, 38.

24 The *Thema* was the main administrative and military division of regions in the Byzantine Empire and replaced the provincial system in the 7th century AD.

25 A. Failler - V. Laurent, *Georges Pachymeres Relations Historiques. Einführung, Edition, Übersetzung und Indices*, II (CFHB 24), Paris 1984, 3, 31-501, 499; J. Koder, *Aigaion Pelagos (Die nördliche Ägäis)* (*TIB 10*). Vienna 1998, 280; K. Mavrikes, *Νήσοι*, 75-76.

26 S. Demetrii Martyris Acta, *PG* 116, 1081-1426.

27 PG 116, 1325, 1369; Koder - Hild, *Hellas und Thessalia*, 257-258; A. Sampson, *Η Σκιάθος*, 38; P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius. Et la Pénétration des Slaves dans les Balkans*, I, Paris 1979, 230-231.

28 A. Sampson, Η Σκιάθος, 39; K. Mavrikes, *Νήσοι*, 76.

29 Probably imported from the nearby mainland. Thessalian marble quarries around Larisa, Thebes, Tissaion or Kastrion had been famous production areas of white marble in Late Antiquity; Olga Karagiorgou, Late Antique Thessaly, 179-183.

30 K. Mavrikes, *Νήσοι*, 76-77.

With the conquest of Constantinople by the Western crusaders of the 4th crusade (1202-1204), the former Byzantine Empire was apportioned between Venice and the crusade's leaders. According to the so-called *"Partitio Terrarum Imperii Romaniae"*,[31] the Northern Sporades fell, beside the Ionian Islands, Crete, parts of the Peloponnese and Euboea, under Venetian control and became property of the family Ghisi in 1207 AD.[32]

Finally under the reign of the Byzantine Emperor Michael VIII Palaiologos (1259-1282) the admiral and later Megas Dux Licario reconquered the islands for the Byzantine Empire in 1276 and ended the first Venetian period.[33] Although the Northern Sporades remained under Byzantine control until 1453, the 14th century AD is affected by raids of local pirates, Catalan (in 1308) and Turkish fleets (in 1308, 1326-1328, 1332 under the admiral Umur Paša, 1395 as well as in 1403).[34] With the final conquest of Constantinople and the end of the Byzantine Empire in 1453, the Northern Sporades favoured the patronage of Venice[35] and stayed under its control until 1538.[36]

Trading routes:

Already in Mycenaean times the islands of the Northern Sporades were at the heart of maritime life.[37] By virtue of an offshore navigation[38] which lasted until the late Middle Ages, from Antiquity onwards these islands, at the northern opening of the Euboean Gulf, constituted a significant axis of the N-S and E-W connection among Athens, Troj, the Black Sea, Ephesus and later Thessalonike as well as Rome.

Also in Byzantine times the destinations of supra-regional trade, insofar as these destinations touched the archipelago of the Northern Sporades, consisted of the Black Sea, Constantinople, Thessalonike, Crete, the Ionian Islands, the Dalmatian Coast and the Italian cities Venice, Genoa and Ravenna.[39]

For this reason, although the islands themselves had politically always been in the shadow of history, they played, due to their geographical position, a significant role in the Mediterranean sea trade. Their importance as stations of regional and supra-regional trading routes in the Aegean Sea, is mainly marked by forced stops for water and food supply or the need of safe anchorage-places by occurring bad weather. On the other hand, the existing commercial system in that period, which is characterized by a combination of regional and supra-regional trade,[40] implied coastal trade. Therefore to optimize the benefit of the supra-regional trade over long distance, merchants used to fulfil the needs of regional markets profitably, by looking for their supply and demand during the journey.

Furthermore however, the seafaring, especially in wintertime, had been considered dangerous and risky anyway.[41] The open sea was

[31] Treaty between the crusade's leaders concerning the partition of the Byzantine Empire; A. Carile, Partitio Terrarum Imperii Romaniae, *Studi Veneziani* 7 (1965), 125-305.

[32] S. A. Oikonomos, *Η Νήσος Πεπάρηθος*, Skiathos 1883, 28-29; Koder - Hild, *Hellas und Thessalia*, 257-258; A. Sampson, *Η Σκιάθος*, 40-41; A. Sampson, *Η Νήσος Σκόπελος*, 185-187; K. Mavrikes, *Νήσοι*, 86-88; R.-J. Loenertz, *Les Ghisi. Dynastes vénitiens dans l'Archipel 1207-1390* (Civiltà Veneziana Studi 26), Florence 1975, 26-30; for the year 1207: Daniele Barbaro (ed. Loenertz, Ghisi), 315, 48-50; Elisabeth Malamut, *Les Iles de l'Empire Byzantin. VIIIe-XIIe siècles*, I, (Byzantina Sorbonensia 8), Paris 1988, 124.

[33] PLP 8154; S. A. Oikonomos, *Η Νήσος Πεπάρηθος*, 28-29; Loenertz, *Ghisi*, 48-52, 52ff.; Koder - Hild, *Hellas und Thessalia*, 71; J. Koder, *Negroponte*, 47-50; A. Sampson, *Η Νήσος Σκόπελος*, 187-188.

[34] Koder - Hild, *Hellas und Thessalia*, 75; J. Koder, *Negroponte*, 52; A. Sampson, *Η Νήσος Σκόπελος*, 189-190; A. Sampson, *Η Σκιάθος*, 43.

[35] In 1454 the islands got Venetian property by signing a treaty under the same conditions with the Ghisi family. So the second Venetian rule started.

[36] Koder - *Hild, Hellas und Thessalia*, 78.

[37] K. Mavrikes, *Νήσοι*, 254-257.

[38] Greek as well as western portolan charts reflect this, as do archeological sources such as wreck finds, among others; A. Delatte, *Les Portulans Grecs* (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège CVII). Lüttich 1947; Ch. Agouridis - Katerina Delaporta - M. E. Jasinski - F. Soreide - M. Wedde, The Greek-Norwegian Deep-Water Archaeological Survey.

[39] F. Thiriet, *La romanie venitienne au moyen âge. Le developppement et l'exploitation du domaine colonial vénitien* (Bibliothèque des écoles francaises d'Athènes et de Rome 183), Paris 1959, 331, 343-345.

[40] A. Ginalis, Materielle Zeugnisse, 113.

[41] Michael Choniates reacts to the intention of Georgios Bardanes to sail from Greece to the Propontis in autumn 1215 with: "Βαβαὶ τῆς τόλμης"; Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, II, ed. Sp. Lampros, Athens 1879-1880 (Groningen 1968), 318f. (Nr. 160).

largely avoided due to the dangers of strong winds and currents as well as of piracy.[42]

The continuous piracy activity around the Northern Sporades throughout the centuries (as described above) shows intense maritime traffic around this area.

Since Thessaly had been economically one of the most important and wealthy provinces in Byzantium from Late Antiquity to the Middle Ages and onwards, supplying the Empire and later Venice with agricultural and industrial products,[43] the Northern Sporades (which belonged to the Thema Thessaly) had been directly involved with its economy and trade.

As already above-mentioned, archaeological remains on land confirm the active role of the islands in the economy and trade activity from and to the big commercial harbours on the main land.

Furthermore numerous underwater archaeological sites complete not only the picture of a broad trading network[44] (Table 1), but moreover give crucial information about the trading routes passing the Northern Sporades.[45]

[42] See: Historical background; J. H. Pryor, *Geography, Technology, and War. Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649-1571*, Cambridge 1988, 14 (Fig. 2), 17 (Fig. 3), 22; Koder - Hild, *Hellas und Thessalia*, 101; Mavrikes, *Νήσοι*, 255-256.

[43] Thessaly was producing and exporting beside many other types of merchandise particularly grain, wool, olive oil and wine, as well as pottery and the famous Thessalian white and green marble *"verde antico"* from its big commercial harbours of Demetrias, Thebes, Halmyros and Pteleos; Olga Karagiorgou, Late Antique Thessaly, 213-214, 168-215.

[44] The wreck of Pelagonnisos - Hagios Petros holds the most comprehensive cargo load with approximately 1500 artefacts; Demetra Papanikola-Bakirtzi, *Byzantine Glazed Ceramics. The Art of Sgraffito*, Athens 1999, 122; A. Ginalis, „Die byzantinische Seefahrt in den nördlichen Sporaden. Eine regionale Fallstudie auf archäologischer Basis", in *Junge Römer - Neue Griechen. Eine byzantinische Melange aus Wien*, Vienna 2008, 49; Ioannidaki-Dostoglou, *Pelagonnese-Halonnese*, 157-171; Parker, *Ancient Shipwrecks*, 306; Mavrikes, *Νήσοι*, 311-317.

[45] A. Ginalis, Die byzantinische Seefahrt, 45-53.

Findings

Shipwreck	Century	Artefacts
Kyra Panagia	11th century	Anchors Type Y
Sporades B & C	11th-12th century	Amphorae Type Günsenin 3
Peloponnisos - Hagios Petros	12th century	Amphorae; Fine tableware of the type "*Aegean Ware*"[46] (Bowls, Cups, Plates, Jugs); Glass Ampullas; Vases; Millstones; Bronze kettles; Fragments of lamps
Skopelos	12th century	Fragments of Amphorae; Fine tableware (Bowls) of type *Aegean Ware*
Peristera A & B	?	Anchors Type Y; Amphorae Type Günsenin 3; Ceramic jars
Psari - Kyra Panagia	?	Amphorae; Fine tableware (Plates) of type *Aegean Ware*

Table 1

So far, beside a number of classical wreck-sites, about 16 Byzantine shipwrecks of the 11th to 13th century AD and other sites have been registered and partially researched (Map 1).[47]

[46] While the Pelagonnisos - Hagios Petros wreck carried primarily painted, fine Sgraffito ware on board, along with a few individual Champlevé goods (Type 1, 2, 4), the Skopelos wreck contained mostly engraved Sgraffito- and Champlevé wares (Type 2, 3, 4) with a only small assortment of painted, fine Sgraffito ceramics. The wreck of Psari - Kyra Panagaia likewise had *Aegean Ware* of an unknown type on board, which on the island of Alonnesos is simply known as *"Τσανάκα"* (from the Turkish *"Canak"*). The regions of origin of all forms, except for the painted fine Sgraffito ceramics, were produced at sites in Constantinople and Cyprus; Pamela Armstrong, A Group of Byzantine Bowls from Skopelos, *OJA* 10/3 (1991) 335-347; Demetra Papanikola-Bakirtzi, *Byzantine Glazed Ceramics*, 123-142; Joanita Vroom, *Byzantine to modern Pottery in the Aegean-7th to 20th Century. An Introduction and Field Guide*, Utrecht 2005, 85-91.

[47] In particular, new insights into Byzantine seafaring in the Northern Sporades were gleaned from a deepwater survey conducted by the Greek Ephorate for Underwater Archeology (Υπουργείο Πολιτισμού Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων) in collaboration with the Norwegian Archeological Institute in Athens (Norwegian Institute at Athens/Νορβηγικό Ινστιτούτο Αθηνών); Ch. Kritzas, Πελαγοννήσου Αλοννήσου, 176-182; A. J. Parker, *Ancient Shipwrecks*, 306, 407-408, 411-412; P. Throckmorton, Pelagos Island, 183-185; Archaiologikon Deltion 49 (1994), Athens 1999, 854; Ch. Agouridis - Katerina Delaporta - M. E. Jasinski - F. Soreide - M. Wedde, *The Greek-Norwegian Deep-Water Archaeological Survey*; K. Mavrikes, *Νήσοι*, 303, 309-318; Demetra Papanikola-Bakirtzi, *Byzantine Glazed Ceramics*, 122; All data and information about the wreck sites around the Northern Sporades look: A. Ginalis, Materielle Zeugnisse, 109-134.

In consideration of the exact location of these find spots, one can already roughly assume the sea routes passing the islands. Once the Northern Sporades had been reached from the Euboean gulf, the route passed probably south of Skiathos as well of Skopelos,[48] continuing between the islands of Alonnesos and Peristera, south of Kyra Panagia and finally passing between the islands of Gioura and Piperi towards Agios Eustratios (ancient Alonnisos) and Limne. The existence of a Metochion of Lavra on the island of Skantzoura (founded between the 10th and 15th century AD) as well as the fact that the wreck-site of Skantzoura is located in close vicinity, a second sea route, coming from the harbour of Kyme (east coast of Euboea), passing Skyros (ancient Pelasgia) and the island of Skyropoula, seems possible (Map 2).[49]

In order to confirm the hypothesis derived from archaeological evidence with regard to the travel routes, it is necessary to consult other primary sources too.

Concerning sea routes, "*Periploi*", Portulans and Portulan Charts[50] would be the first source to term to for information. Unfortunately no late Antique or Byzantine *Periploi* concerning the Northern Sporades are existing anymore. The earliest Portolans (which are often based on earlier works) of this region are from Manusripts of the 16th century AD.[51]

48 Even today ships circumnavigate the island due to dangerous winds from the north along the southern coast, which has numerous protective bays. The settlements of the Greek island world reveal that this is a general phenomenon of Mediterranean islands.

49 The latter route, however, was largely avoided due to the dangers of the open sea as well as piracy as already mentioned above.

50 A *Periplus* was a manuscript document that listed, in order, the ports and coastal landmarks, with approximate intervening distances, that the captain of a vessel could expect to find along a shore. A Portulan was a book with nautical information such as landmarks, currents, or characteristics of harbours. In later centuries the Portulans were accompanied by navigational maps based on realistic descriptions of harbours and coasts, called Portolan charts.

51 A: Manuscript of Athens, Bibliotheque de la Chambre 108 (1534), V: Manuscript of Vienna history. Gr. 82 (16th century), O: Manuscript of Vatican Ottobonianus gr. 339, t: Greek Portulans from Venice 1618, 1641 and 1773; K. Kretschmer, *Die italienischen Portulane des Mittelalters. Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*, Berlin 1909, 320-323, 511-514; A. Delatte, *Les Portulans Grecs*, 222-226; G. Tolias, *The Greek Portolan Charts 15th-17th. A contribution to the Mediterranean cartography of the modern period*, Athens 1999, 27-55.

Greek and Italian Portolans, such as the Greek Portolans no. 2 and 3,[52] provide us (among other aspects of seafaring, such as crucial details concerning dangerous naval passages or short notes about the position of harbours) with important information about the various stations as well as their direction and distance.

Greek Portulan, no. 3:[53]

.....Ἡ Σκῦρος μὲ τὸ Σκούπελο βλέπονται εἰς τὴν κάρταν τοῦ σιρόκου εἰς τὸν λεβάντη μίλια λ'. ἤξευρε ὅτι τὸ Σκούπελο ἔχει β' νησόπουλα εἰς τὴν ὄστρια καὶ β' εἰς τὴν τρεμουντάνα.

Τὸ Σκούπελο μὲ τὴν Σορόρε[54] βλέπονται μαΐστρο τρεμουντάνα, μίλια κ'. ἤξευρε ὅτι ἔναι μία ξέρη εἰς τὴν τρεμουντάνα.

Τὸ Σκιάθος καὶ τὸ Σκούπελο καὶ τὸ Δρόμον ἤγουν Ἰλιοδρόμι βλέπονται εἰς τὴν κάρταν τοῦ γρέγου εἰς τὸν λεβάντη, μίλια λ'.

Τὸ Κορκόρο[55] ἤτοι ἡ Κουρκούλη μὲ τὴν Σορόρε βλέπονται εἰς τὴν κάρταν τοῦ λεβάντη εἰς τὸν σιρόκον, μίλια ιβ'.

Ἡ Ταρσοῦραις[56] μὲ τὰ Γερὰ βλέπονται εἰς τὴν κάρταν τοῦ σιρόκου εἰς τὴν ὄστρια, μίλια ι'.

Τὰ Γερὰ μὲ τὸ Πιπέρι βλέπονται γρέγο λεβάντη, μίλια ιβ'.

Τὸ Πιπέρι μὲ τὴν Λῆμνον βλέπονται γρέγο λεβάντε, μίλια ν'.

According to the Portulan no. 3, the route leads from Skiathos, passing south of Skopelos east to Alonnesos with a distance of 30 nautical miles. Subsequently the route leads from Kyra Panagia southeast to Giura with a distance of 10 nautical miles, following northeast to Piperi with a distance of 12 nautical miles and finally northeast towards Limne with a distance of 50 nautical miles.

Indeed, the Portulan presents a second sea route as well, sailing southeast towards the island of Skyros (confirming the hypothesis made according the archaeological data), which had a total distance of 30 nautical miles, passing the Adelfi islands (with a distance of 20

52 A. Delatte, *Les Portulans Grecs*, 222-226, 274-275, 296-297.

53 A. Delatte, *Les Portulans Grecs*, 274-275.

54 The islands of Adelfi

55 The island Skantzoura

56 The island Kyra Panagia

nautical miles coming from Skopelos in north-northwest) and Skantzoura (with a distance of 12 nautical miles from the Adelfi islands - coming from east-southeast).

Except of a woodcut from the end of the 15th century AD, showing the islands of Skiathos and Skopelos, the earliest surviving Portulan Charts of the Aegean Sea (including the Northern Sporades) date to the 17th century AD and correlate exactly with the nautical information and directions given by the Portulans (Map 3).

Other literary sources, such as travelogues or descriptions and drawings of geographers and cartographers, supplement the accounts derived from Portulans, navigational maps and archaeological remains with details about difficulties in navigation, the supply of water and food or favourable anchorage places and ports.

Concerning the Northern Sporades, the most important and famous travelogue, are the memoirs of the patriarchal officer (*Megas Ekklesiarches*) Sylvester Syropoulos from the 15th century AD[57]. Returning to Constantinople from the concile of Florence/Ferrara (1438-1439) together with the Byzantine emperor John VIII Palaiologos (1416-1448), he reports about an itinerary which mentions, after the circumnavigation of the Peloponnese, the stations of Cap Skylo (between Hydra and Poros), San Giorgio d'Arbore (Belbina),[58] Kolonai (Sunion), Porto Raphte, Karystos, Euripos, Atalante, Zetunion (today Lamia), Gardikia Hetera, Oreos, the Northern Sporades, Lemnos, Kallipolis, and finally Constantinople.[59]

Due to an unfavourable contrary wind they were forced to stop at *Diadromoi* (the passage between Alonnesos and Peristera). After finishing all provisions they sent a ship to Skopelos to bring fresh water, bread, meat and other food stuff.[60] After losing many days, their next stop was the island of Gymnopelagesion (Kyra Panagia) with its two natural harbours (one at the north side and one at the south side), where they were forced to anchor in both harbours.[61]

57 PLP 27217; V. Laurent, *Sylvestre Syropoulos*, 541.

58 San Giorgio d'Arbore = The island of Agios Georgios, east of Euboea and south of Attica.

59 V. Laurent, *Sylvestre Syropoulos*, 534-542; J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia*, 102.

60 Look above at the text of Sylvester Syropoulos.

61 According to the description of Syropoulos they entered the northern harbour, which on the one hand may offered a safe anchorage place during storms, but in the same time the wind forbid an easy exit and the island did not provide any water at all. After one week some ships were able to exit and anchored at the southern harbour, waiting for the rest of the imperial fleet; V. Laurent, Sylvestre Syropoulos, 540-541.

The earliest existing works by geographers and cartographers, such as Cristoforo Buondelmonti (1420), Cyriacus di Pizzicolli da Ancona (1437-1447), Giacomo Rizzardo (1470) or Bartolomeo dalli Sonetti (1485), concerning the islands of the Northern Sporades, are dated to early 15th century AD.[62] The most detailed description of the islands among those is the one written by the Florentine cleric and cartographer Cristoforo Buondelmonti when he travelled to the Northern Sporades in 1420.

In his manuscript *"Liber Insularum Archipelagi"*[63] he describes the main islands Skiathos, Skopelos, Alonnesos and Kyra Panagia as well as the island of Agios Georgios (between Skopelos and Alonnesos), giving information about their distances, important passages and stations.[64]

Finally, toponyms must be taken into consideration too. Local terms, defining natural characteristics, corroborate with the archaeological and literary sources.

Since already Syropoulos and Buodelmonti refer to names (attached with statements) such as *"Dromon"* for the island of Alonnesos, *"Limen"* for the island of Kyra Panagia (due to its two favourable natural harbours) or the above-mentioned passage *"Diadromoi"*, these toponyms can be traced back at least before the 15th century AD. Buodelmonti informs us, that Alonnesos had already been a main station between the Orient and Occident in that time and therefore called *Dromon* (transl. voyage) and its passage *Diadromoi* (transl. passage, thoroughfare).

Subsequently these toponyms have their seeds probably from the time of economic prosperity of Byzantium and the peak of sea trade in this area around the early and middle Byzantine period.

All these written evidences from the 15th century AD correspond exactly with the archaeological data from the wreck-sites of the 11th

62 A. Sampson, *Περιηγητές και Γεωγράφοι στις Βόρειες Σποράδες*, Skopelos 1997, 36-45.

63 Christoforo Buodelmonti Florentini, *Librum Insularum Archipelagi, e codicibus Parisinus*, ed. G. R. L. de Sinner, Leipzig – Berlin 1824; Mavrikes, *Νήσοι*, 356-357; A. Sampson, *Περιηγητές και Γεωγράφοι*, 36-44.

64 Christoforo Buodelmonti Florentini, *Librum Insularum Archipelagi*, 73, 75-76; A. Sampson, *Περιηγητές και Γεωγράφοι*, 38-44.

to 13th century AD. Apart from the wrecks, located directly on the attested sea route, even the wrecks of Pelagonnisos – Hagios Petros (at the south bay of Kyra Panagia), Kyra Panagia (at the north bay of Kyra Panagia), the wreck of Psathoura (south of Psathoura island) and Skantzoura (at the North-side of Skantzoura) as well as the two Sporades B & C wrecks (at the island of Agios Georgios) verify the correctness of the various testimonies. While the first three ones could have sought refuge at various natural harbours such as that of Kyra Panagia, due to a sudden shift in weather conditions, the latter two were travelling towards Skopelos town or the Lavra-Metochion of St. Elias on Agios Georgios and probably to the Metochion on the north-side of Skantzoura.

To conclude, although historical sources, insofar as these deal with the archipelago of the Northern Sporades, are scarce, we gain full picture about the exact trading routes with the following sea route and stations:

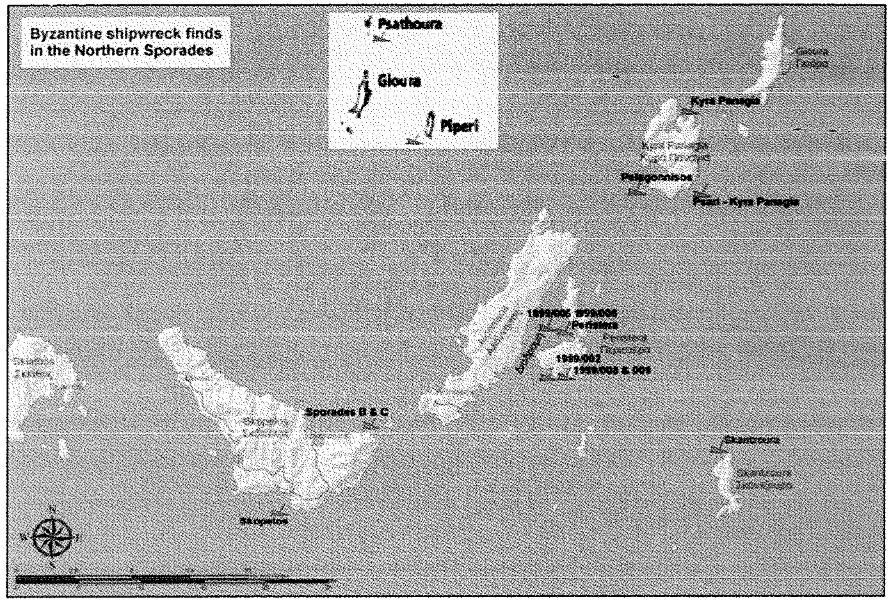
Coming from Limne and Agios Eustratios - passing between Giura and Piperi - passing south of Kyra Panagia (station at its two natural harbours) - passing between Peristera and Alonnesos (station at its natural harbour) -

either: passing south of Skopelos (rarely station at the harbour of Skopelos) - passing south of Skiathos (station at its harbour) - Euboean gulf/Pagasetic gulf.

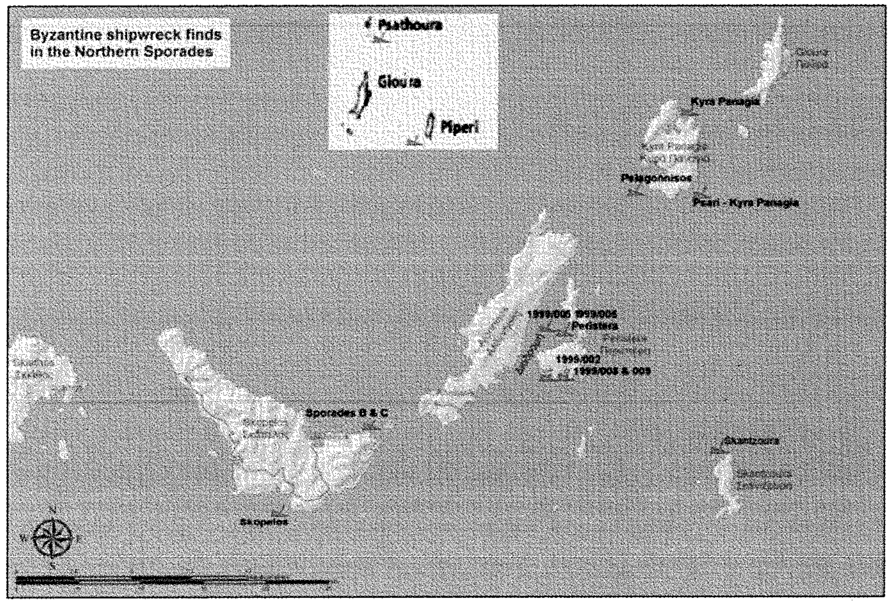
or: passing west of the Adelfia islands - passing south of Skantzoura - passing west of Skyropoula - passing west of Skyros (station at its harbour) - station at Kyme on Euboea (Map 4).

Various types of sources leave no doubt, that the Northern Sporades had been an important junction of the Aegean trading routes from Late Antiquity to the end of medieval times. Nevertheless, there is still much work to do to tap the full potential the islands offer for research. More detailed archaeological investigations in this area would provide a deeper insight into the history, economy and social development of the Aegean Sea and beyond.

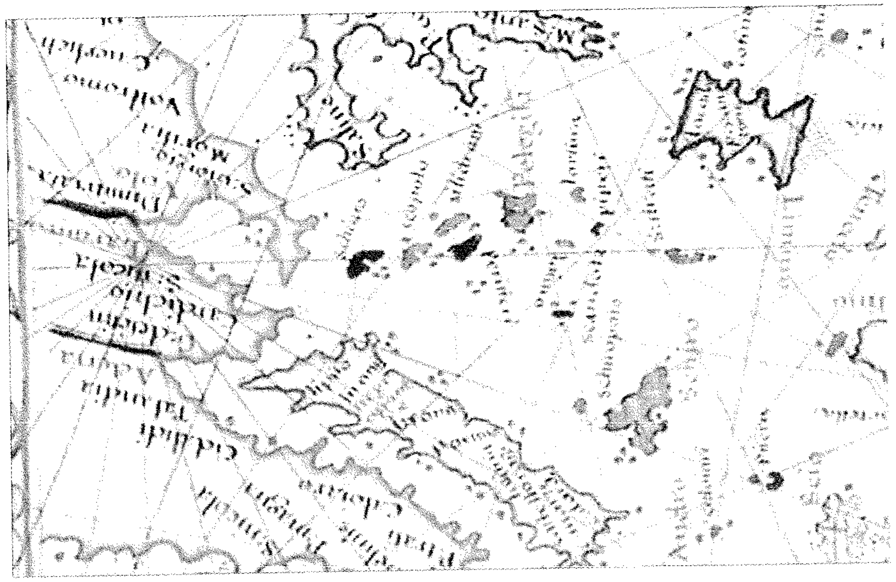
Mag. Alkiviadis Ginalis
University of Oxford
Centre for Maritime Archaeology (OCMA) &
Centre for Late Antiquity (OCLA) and Byzantine Studies
DPhil Candidate in Classical Archaeology



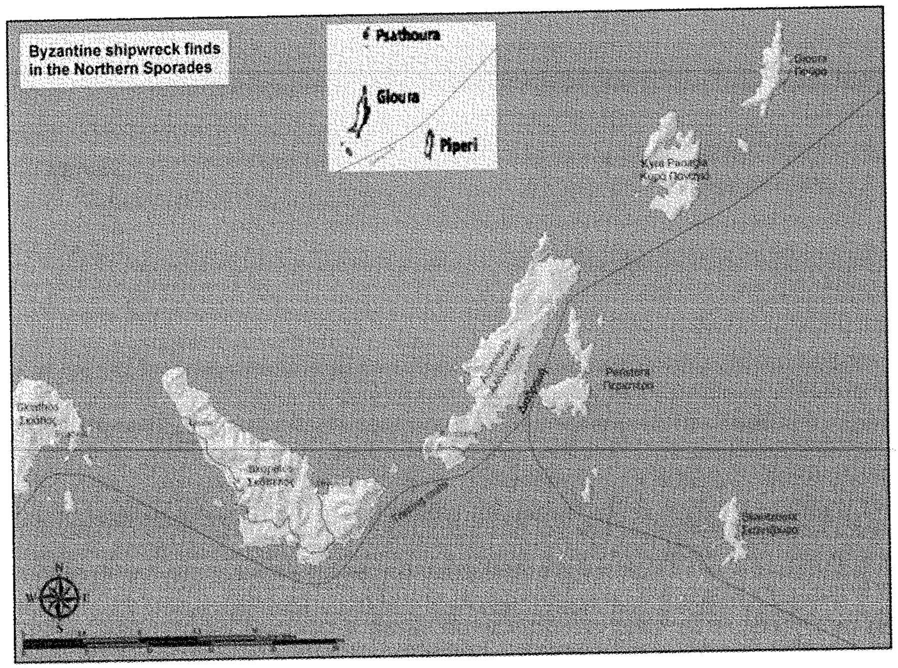
Map 1



Map 2



Map 3



Map 4

Alia Hanafi

MAGIC CONCEPT IN GREEK AND ARABIC PAPYRI

Magic[1] is an ancient art that has impressed many civilizations[2] and present for thousands years. Various traditional idea and approaches to magic is rooted in history, and the word magic itself has had so many associations over the centuries. The universal use of amulets[3] is due to man's belief in the existence of Demons and evil spirits.

The Ancient Egyptian civilization in all its periods presents to the world the pharaonic papyri that were written in ancient Egyptian, Greek and Coptic languages. In contrast, little has been yet known about Arabic papyri that came to be widely used following the Arab conquest of Egypt.

In Egypt, the contents of the papyri that deal with magic reveal important aspects of the culture. It shed lights on the interaction between Greek, Copts, Arabs societies of Egypt whether they are Jews, Christians or Muslims. It certainly sheds also a strong light on the culture of the Mediterranean countries.

1 The word "magic" (L. magicus G. μαγικός) is used in reference to the "magical arts". The word appears also as a Greek feminine word «μαγική τέχνη» (L. *ars magica*) (see LSJ). The term 'magic' here differs radically from the use of this word to describe various practices within our contemporary culture. Dorothy Hammond suggests that magic should be included within religion as one type of the practices of which religious ritual is composed. (see Dorothy Hammond, *Magic: A Problem in Semantics*, American Anthropologist, New Series, vol. 72, No. 6, (Dec. 1970), pp. 1349-1356. Published by: Blackwell Publishing on behalf of the American Anthropological Association.

2 See Phillips R. L., *Invisibility Spells in the Greek Magical Papyri: Prolegomena, Texts, and Commentaries*, thesis of the degree of Doctor of Philosophy. Univ. of Illinois at Urbana-Champaign. 2002, p. 1, note 3.

3 Amulet (L. amuletum) indicates either an object which preserves a man from some trouble or medical or prophylactics treatment and a substance used in medicine (see Pliny Nat. Hist. XXV p. 115). For other derivations either the Greek ἄμυλον or the Arabic *ḥimāla* see Wallis Budge E. A., *Amulets and Superstition*, London, 1930, p. 13.

Magic is supposed supernatural power that makes impossible things happen or gives somebody control over the forces of nature, or it is the practice of using charms, spells, or rituals to attempt to produce supernatural effects or control events in nature.

Magic is used in many cultures for healing, keeping away evil, seeking the truth and other purposes, and it reveals important aspects of the culture and the society of Egypt.

In many cultures the magic is under pressure from, and in competition with, scientific and religious conceptual systems. This is particularly the case in the Christian West and the Muslim Middle East where the practice of magic is generally regarded as blasphemous or forbidden by orthodox leadership. So, we find that the Jewish Rabbis and Christian Fathers condemned the use of amulets, some because they associated them with magic and some because they regarded their use as an indication of distrust in the wisdom and arts of Divine Providence.[4]

Greek papyri somehow throw light on the overlap between magic and religion, but unfortunately, many of these papyri are fragments, the texts are not complete, the phrases and sentences are unusual. Some of them use complex symbols and magic numbers. Moreover, medical prescriptions and prayers mixed with magic and words are often written in shorthand with some abbreviations. I have selected some items that seem to me interesting and useful. However, magic papyri can be divided into papyri dealing with protection charm, divination, visions, prayers, rituals, amulets[5] for love, and others.

Let me quote some forms of Greek magic papyri:

Amulets were worn as protection against curses, the evil eye, and evil powers in general. The word amulet is probably derived from *amolitum*.[6] Any one could wear an amulet with their mixture of Babylonian, Egyptian, Greek, and cabalistic elements, regardless of their faith or affiliation. The amulets carry the same formulas as the papyri,

4 Budge, op. cit., p. XVI.
5 Geoffrey Cumberlege, Studies in Magical Amulets, chiefly Graeco-Egyptian. Ann Arbor, London, 1950, and Campbell Bonner, Magical Amulets, the Harvard Theological Review, vol. 39, No. 1. (Jan., 1946), pp. 25-54.
6 See Lewis Ch. T./Short Ch. *A Latin Dictionary*, Oxford 1969, *amolior, itus* vs.

though in an abbreviated and concentrated form. Something should be said about magical ingredients, tools, and devices. Magical tools were used repeatedly, just as the spells and incantations were repeated on each occasion. Herbs and other ingredients, however, were used up and had to be replenished. The use of symbols, numbers and strange words in magic were very old.

The writing of the first amulet (Fig. 1) is full of Greek vowels[7] which takes a shape of three ladders because these animated characters have a numerical strength and usually are used in magic and astronomy, and the usual shape of pyramid at the top. Here we have a link between using the Greek magic text and the Secret Energy of the shape of the pyramid where some people think that the pyramid is a geometric amplifier which increases the power of prayer or strengthens the spiritual request of a religious devotee[8] (Fig. 2).

Poddar[9] said that there are two kinds of phenomena that are observed:

1. A concentration of energy that takes place around the vertical axis passing through the apex of the pyramid, at one third the height from its base.
2. An energy coming out of the summit of the pyramid in a spiral form.

The second magic papyrus[10] (Fig. 3) presented to the so-called God Kòκ Κούκ Κούλ to recover from a several kinds of fever. It begins with a magic word of 36 characters. It is αβλαναθαναβλαναμαχαϱαμαϱαχαϱαμαϱαχ.

The Magic word is repeated in each line with the sequence of deletion of first and last letter of each line in order to be a triangle or an up side down pyramid, and to read the first half of the word at the

7 Wallis E. A., Egyptian Magic, London, 1972, p. 178., and for the use of the vowels in Hellenistic magic, see F. Dornseiff, Das Alphabet in Mvstik und Magie (Leipzig, 1922); Bonner, SMA, pp. 186-87; and Delatte and Derchain, LIM, p. 361.
8 The Pyramid Power™ CD from Life Technology™, processed by PAYPAL (owned by Ebay). http://www.bibliotecapleyades.net/piramides/esp_piramide_7.htm.
9 Prabhat Poddar, *The Pyramids*, adapted in Yogalife Autumn p. 55 from an article appeared in Architect and Design July 1991.
10 See P. Tebt. II 275 (3rd c. AD), and see Preisendanz, Albert Henrichs, op. cit. p. 86, and Karl Preisendanz, Albert Henrichs, Papyri graecae magicae, Published by Walter de Gruyter, 2001, p. 86.

left hand side from up to down, and the second half of the word at the right hand side from down to up. The text can be translated as follows: "*Tireless One, Kok Kouk Koul, Save Tais whom Taraus bore from every Shivering Fit, Whether Tertian or Quartan, Or Quotidian Fever, Or an Every-other-day Fever, Or one by Night, Or even a Mild Fever, Because I am the ancestral, Tireless God, Kok Kouk Koul! Immediately, immediately! Quickly, quickly!*" We may notice that the amulet takes the shape of the pyramid but it was drawn in up side down shape.

The third form of the Greek amulet (Fig. 4) is from Naj^c Hammadī.[11] It is in the shape of a doll made from a paper and, this Greek heritage tradition still presents in Egypt till to day. It perhaps reminds us of what some people do to remove a spell from an envied person. Usually, an old woman makes a doll of paper, that represents the supposed enviers, and then she punches it several times with reciting *Basmalah* before she burns it. Someone may notice that each punch imitates the Greek vowel letter o-micron.

The fourth one is a model of an Egyptian-Greek Magic Papyrus. This magic papyrus describes the magician's procedures[12] for obtaining herbs and the invocation is for the Egyptian and Greek Gods together. The Greek herbalist whose name is Hermes first purifies his own body, and then sprinkles it with Natron. He fumigates the herb with resin from a Pine Tree after carrying it around the place three times. The Herbalist, after burning *Kyphi,*[13] pours the libation of milk as he prays, pulls up the plant while invoking by name of the *Daimon* to whom the herb is being dedicated, and he is calling upon the plant to be more effective for use. The translation of the amulet is as follows:

11 J. M. Robinson, ed., The Nag Hammadi Library in English, Leiden, 1977, and The Greek Magical Papyri in Translation: Including the Demotic spellshttp://www.gangleri.nl/articles/43/papyri-graecae-magicae.

12 It is clear that the magician is not only familiar with plants but treats them with religious respect. A plant to be picked with such a procedure is a powerful one. See PGM IV.2967-3006, and John G. Gager, A New Translation of Ancient Greek and Demotic Papyri, Sometimes Called Magical, Reviewed work: The Greek Magical Papyri in Translation, Including the Demotic Spells, Vol. 1, Texts by H. D. Betz Source: *The Journal of Religion*, Vol. 67, No. 1 (Jan., 1987), The University of Chicago Press, p. 82.

13 κῦφι is Egyptian incense, produced from a tree of the pine family, and is multi-ingredient incense. It is mentioned five times within the papyri; PGM IV 1275-1322, IV 2967-3006, V 213-303, VII 528-39, and VII 862-918.

"*You were sown by Kronos. You were conceived by Hera. You were maintained by Ammon. You were given birth to Isis. You were nourished by Zeus the God of Rain. You were given growth by Helios and Drosos (Dew). You are the Dew of all the Gods. You are the Heart of Hermes. You are the Seed of the Primordial Gods. You are the Eye of Horas. You are the Light of Selene. You are the Zeal of Osiris. You are the Beauty and Glory of Ouranos. You are the Soul of Osiris' Daimon which revels in Every Place, You are the Spirit of Ammon. As you have exalted Osiris, So exalt yourself and rise just as Helios rises each day. Your size is equal to the Zenith of Helios. Your Roots come from the Depths. But your Powers are in the Heart of Hermes. Your Fibers are the Bones of Mnevis [i.e., Mr-wr, the holy bull of Heliopolis]. And your Flowers are the Eye of Horus, Your Seed is Pan's Seed. I am washing you in Resin as I also wash the Gods [i.e., the cult statues] Even as I do this for my own Health. You also be cleaned by Prayer. And give us Power as Ares and Athena do. I am Hermes! [The name of the Herbalist] I am acquiring you with Good Fortune and Good Daimon both at a Propitious Hour and on a Propitious Day that is effective for all things*". After praying, he rolls the harvested stalk in a pure linen cloth, but into the place of its roots he threw seven seeds of wheat and an equal number of barley, after mixing them with honey. After pouring on the ground which has been dug up, he departs. If we look at the names of the Gods that have emerged in this incantation we will note that the Greek Herbalist prays for both Egyptian gods; Ammon, Isis, Osiris, Horus, and Mnevis as well as the Greek gods; Kronos, Hera, Zeus the God of Rain, Helios and Drosos, Hermes, Selene, Ouranos, Pan, Ares, Athena.

The fifth amulet is a consecration.[14] It says, "*The one Zeus is Serapis!*". It is known now that Serapis[15] (or Sarapis) was the composite of several Egyptian and Hellenistic deities. Serapis/*Zeus* was introduced to the world at the beginning of the Ptolemaic Period in Egypt. He forms a bridge between the Greek and Egyptian religion in the new period in which their respective gods were bought face to face with each other, so that both Egyptians and Greeks could find union in a specific supreme entity.

14 See PGU IV.1715, IV "εἷς Ζεύς Σάραπις", and A. D. Nock, The Journal of Egyptian Archaeology, Vol. 15, No. 3/4 (Nov., 1929), pp. 219-235, 224.

15 For Serapis see Wilkinson, Richard H., The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt, 2003, Thames & Hudson LTD., Shaw, Ian; Nicholson, Paul, The Dictionary of Ancient Egypt, 1995 Harry N. Abrams, Inc., Publishers.

The sixth amulet is a love spell.[16] Its translation is as follows: *"Aphrodite's Name, which becomes known to No One quickly, is Nepherie'ri ([i.e. Nfr-iry.t, "the beautiful eye", an epithet for Aphrodite/Hathor) this is the Name"*. So, if you wish to win a woman who is beautiful, be pure for three days, make an offering of Frankincense, and call this Name over it. You approach the woman and say it seven times in your Soul as you gaze at her, and in this way it will succeed. But do this for seven days.

One may conclude according to both the fifth and sixth amulets that both Egyptians and Greeks found union in a specific supreme entity.

Some forms of the Arabic magic

As the Arabic language was the medium of the new incoming religion and rulers, Arabic papyri were used in a wide range of purposes including government correspondence, communications, endowment, donation documents and contracts, in addition to poetry, prose writings and even magic spells, After that, the Arabic magic traditions had spread to the European countries by translating books of magic in early stages of scientific thought.

In Islam, we know that magic and envy are forces whose existence is real and about which ALLAH Almighty has told us. Although in the Holy Qur'an, ALLAH has asked us to seek refuge with him from magic and envy by reciting *Surat Al-Falaq* (Q.113) and *Surat An-Nas* (Q.114) for protection. Some Muslim uses amulets, and usually, they read *Ayãt Al- Kûrsî* (Q.1:255) to seek protection against the devil or the envy-eye. The amulet is forbidden[17] in Islam except those which use the verses of the Holy Qûr'ãn.[18]

The Arabs in all period of their history have worn amulets to protect their bodies, cattle, and houses from the attacks of evil spirits, and especially against the Evil eye. The Arabic magic traditions had spread to the European countries by translating books of magic in

16 PGM IV.1265-74 and Karl Preisendanz, Albert Henrichs, op. cit. p. 114.

17 See Al-Imam Al-Nawawy Al- Demashqy, Riyadh Al-Salehein, Cairo (s. d.), p. 590 ff.

18 'A. R. b. Ḥ Al-Shaykh (d. 1258/1842), Fatḥ al-Majīd Sharḥ Kitāb al-Tawḥīd, 7th ed. El-Madina 1399/1979, p. 130, 132.

early stages of scientific thought. Ibn Khaldun (1332-1406)[19] classifies the Arabic types of magic according to the capacities of the human soul, since human souls are different in their properties, and *"each kind is distinguished by a particular quality, which does not exist in any other kind of soul"*. Besides, he offers a detailed discussion about the power of the magic letters and numbers[20] (cf. the form of the first Greek amulet and its note 4). In the last chapter of his *Muqaddima*, Ibn Khaldun devoted a special section to the "sciences" of sorcery and talismans which is not our subject here.

Officially, Judaism, Christianity, and Islam characterize magic as forbidden witchcraft, but in Islam, we know also that magic and envy are forces whose existence is real and about which ALLAH Almighty has told us. Although in the Holy Qur'an, ALLAH has asked us to seek refuge with him from magic and envy by reciting *Surat Al-Falaq* (Q.113) and *Surat An-Nas* (Q.114) for protection. Some Muslim uses amulets, and usually, they read *Ayãt Al- Kûrsî* (Q.1:255) to seek protection against the devil or the envy-eye. The amulet is forbidden[21] in Islam except those which use the verses of the Holy Qûr'ãn.[22]

Here, an Arabic amulet[23] (4th AH) (Fig. 5) where the text on the front is bordered by decorative rectangular frame adorned with geometric triangle[24] and diamond patterns. The small diamonds are filled with dots while some of the triangles are colored in with ink, and others are left blank. Similar geometrical designs are quite common on amulets as well.[25] The front of the paper contains the text of Qur'anic verse, *Ayãt Al- Kûrsî* (Q.1:255), which is a part of *Surat al-Baqara*, written in 10 lines,

19 *The Muqaddimah*, trans. Franz Rosenthal, 3 vols. (Princeton: Princeton University Press, 1980), vol. 3, 157, and for his life, see Nassif Nassar, La pensée réaliste d'Ibn Khaldun, Paris, 1967, 9-14, and Aziz Al-Azmeh, Ibn Khaldun, Cairo, 1993, 1-6.

20 Mushegh Asatrian, *Ibn Khaldūn on Magic and the Occult*, Iran & the Caucasus, vol. 7, No. 1/2 (2003), p 74.

21 See Al-Imam Al-Nawawy Al- Demashqy, Riyadh Al-Salehein, Cairo (s. d.), p. 590 ff.

22 'A. R. b. Ḥ Al-Shaykh (d. 1258/1842), Fatḥ al-Majīd Sharḥ Kitāb al-Tawḥīd, 7th ed. El-Madina 1399/1979, p. 130, 132.

23 See Hanafi A., *Two Unpublished paper documents and a Papyrus*, no. I, Papyrology and the History of Early Islamic Egypt, in *Islamic History and Civilization Studies and Texts*, vol. 55, Leiden-Boston, 2004, p. 45 ff.

24 For using the shapes of square also see Schuyler Cammann, *Islamic and Indian Magic Squares*. Part I, History of Religions, vol. 8, No. 3 (Feb., 1969), Chicago, pp. 181-209.

25 E. A. Wallis Budge, *Amulets and Magic*, London, 2001, p. 67.

in reddish-brown ink. On the back, there is a Testimony, written in eight lines, after that some prayers in another seven lines. The Testimony is used in the five prayers by the Muslim daily.

Another Model of an Arabic Amulet[26] (4th AH) also (Fig. 6), written in 5 lines, in reddish-brown ink. On the front, there is remaining of a rectangle at the bottom under the text. The writer who seems that he is not expert has used the first three verses from *Sûrât AN-Nâbâa* (Q. 78: 1-3). The text is full of mistakes either in the dictation or in vocalization. It seems that the back was prepared to be ready for writing. This is because four rectangles have been drawn on the four margins of the page.

Another unpublished amulet[27] (see Fig. 7) contains some verses of the Holy Qur'an (Q. 85: 1-5, 10, Q. 41:12) and at the end of the amulet two hexagram which Muslims called it Dāwood' stars. Usually, in amulet we find the Pentagram which means different things to different people. Some may argue as to what it represents it may represent the elements: Spirit, Water, Air, Earth, and Fire as shown below, and it is used by most people in Witchcraft. These stars which shad light on using Jewish belief in Arabic magic amulets in Egyptian society, beside a shape of an empty ladder (cf. the ladder of the Greek amulet, Fig. 3).

The other unpublished amulet[28] 9 (Fig. 8) contains a drawing of the Prophet Mohammed' Mosque in al-Madina al-Munawara, the Islamic Testimony (at-Tashaḥud), and praying.

Here is an Arabic and Coptic Amulet on vellum[29] (Fig. 9) where the back is blank, and shows a pattern of amuletic folding. Very little is discernable on the front. But using Arabic and Coptic items means that both Arabs and Copts in Egypt were in harmony.

Here is also an Arabic Christian paper (E 16443)[30] (Fig. 10), showing images with the Arabic text below (Fig. 9). The Arabic text refers to Patriarchs from Jewish scriptures and to early Christian persons (such as Abraham, Isaac, and Jacob). It is discussed by Giorgio Della Vida in his catalogue of Arabic materials from the University of Pennsylvania Museum (ca 1950; published posthumously 1981). This is the complete photo which can be divided to four scenes:

1. At the top left (Fig. 11), I see a figure with an unusual head piece descending some stairs,[31] and handing a rod to another figure that is holding some sort of long interwoven item; could it be Moses and Aaron? Or perhaps the High Priest presenting the rod to Joseph (by which Joseph becomes protector of Mary)?
2. In the middle of the top (Fig. 12), there is something like a bird looks like an owl. Also appears above the large circular central design, and the decorated border is quite attractive.
3. At top right (Fig. 13), two heads appear, but the bodies are lost.
4. To the lower right (Fig. 14), perhaps Abraham and the non-sacrifice of Isaac, with the very stylized ram facing the bush and perhaps the divine hand telling Abraham not to harm Isaac, who may be lying on an alter (but why so far away from Abraham? and what is between them?).
5. At the lower left (Fig. 15), a very nice fruited tree (or is it a person, beset by insects?!) can be seen, but not much else to the left (perhaps a column, and clouds or mountains).

This combination means that there was harmony between the societies of Egyptians in Egypt, and magic in its ancient context is not antithetical to religion but represents one end of a spectrum of religious practices.[32]

So, we conclude that: 1) these examples of amulets reveal that Muslims mostly use Qur'an' verses in their amulets although the amulet itself is forbidden in Islam. 2) This type of amulet doesn't represent sorcery since the aim of this paper is to discuss the relation between magic and religion in the heritage magic in Egypt.

---

26 See Hanafi A., op. cit. 54 ff.

27 *Arabic Papyri National Library of Egypt* (APNLE), Cairo, 2008, S.R. 580.

28 APNLE, S.R. 92.

29 E 16445.

30 For the photo see http://hdl.library.upenn.edu/1017.4/7929.44500. University of Pennsylvania, Schoenberg Center for Electronic Text and image, 2009. 7929-1.

31 Cf. the stairs of shap. 1, and 6, which seem to be heritage from older amulets.

32 See also Naomi Janowitz, *Magic in the Roman World: Pagans, Jews and Christians* (Religion in the First Christian Centuries; London: Routledge, 2001), 1-8; Marvin Meyer and Richard Smith, eds., *Ancient Christian Magic: Coptic Texts of Ritual Power* (San Francisco: HarperSanFrancisco, 1994), 1-9; Klauck, *The Religious Context of Early Christianity*, 215-18; Hans Dieter Betz, "Magic and Mystery in the Greek Magical Papyri," in *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion* (ed. Christopher A. Faraone and Dirk Obbink; Oxford: Oxford University Press, 1991), 244-259; Robert L. Fowler, "Greek Magic, Greek Religion," in *Oxford Readings in Greek Religion* (ed. Richard Buxton; New York: Oxford University Press, 2000), 317-343; David E. Aune, "Magic in Early Christianity," *ANRW* 23.1:1510-1516.

The few Greek and Arabic amulets, presented here are amazing, although they are some drops in the sea of the Greek and Arabic magic papyri. Beside, I think they are important and useful in understanding the elements of overlap between the Egyptian and Greek thoughts. This overlap indicates the acceptance and not the conflict of civilizations. We notice also in the first and second amulets the combination between the use of the shape of the pyramid which reveal the Egyptian powerful secret model (i.e. pyramid) and the connection of the Greek' thought. One may compare between the first and third amulets which use the power of the Greek vowel letters, and the rounded punches which imitate the letter o-micron in Arabic amulet' doll. In the fourth amulet, if we look at the names of the Gods that have emerged in this incantation we will note that the Greek Herbalist prays for both Egyptian Gods; as well as the Greek Gods to obtain the assistance of the Gods, whether Egyptian or Greek; celestial or terrestrial or demon. In the fifth and six amulets we may notice that both Egyptians and Greeks found in Serapis/Zeus a union god in a specific supreme entity. This may be also said for Aphrodite/Hathor.

Finally, the magic papyri reflect the image of the unique environment of Egypt in the Greco-Roman and early Arabic periods where there was no conflict between the elements of Egyptian, Greek, and Arabic magic beliefs. In folklore, the overlap of people's beliefs may reflect the acceptance of the culture of each other. At last, the complex compromising theory was employed as a result of the special culture created in Egypt especially in the Hellenistic period.

Alia Hanafi
Ain Shams University

Abstract

This paper discusses the relation between magic and religion in the heritage magic in Egypt through the Egyptian, Greek and Arabic periods. The contents of Greek and Arabic magic papyri reveal important aspects of accepting the culture of each society in Egypt, and shed lights on the interaction between Greek, Copts, Jewish and Arabs societies of Egypt.

Key Words

Magic; Papyri; Civilization; Copts; Jewish; Concept; Islam; Amulet; pyramid.

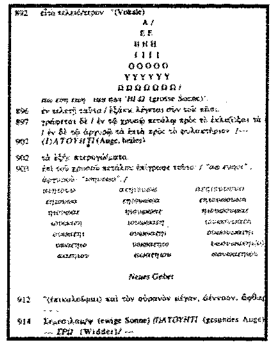


Fig. 1

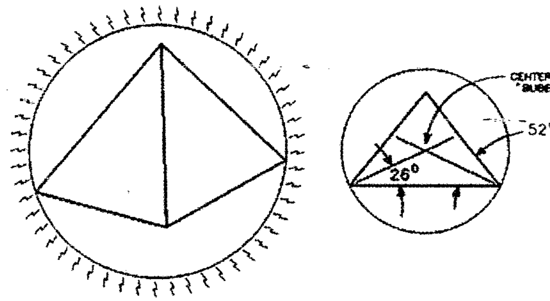


Fig. 2

αβλαναθαναβλαναμαχαραμαραχαραμαραχ
βλαναθαναβλαναμαχαραμαραχαραμαρα
λαναθαναβλαναμαχαραμαραχαραμαρ
αναθαναβλαναμαχαραμαραχαραμα
ναθαναβλαναμαχαραμαραχαραμ
αθαναβλαναμαχαραμαραχαρα
θαναβλαναμαχαραμαραχαρ
αναβλαναμαχαραμαραχα
ναβλαναμαχαραμαραχ
αβλαναμαχαραμαρα
βλαναμαχαραμαρ
λαναμαχαραμα
αναμαχαραμ
ναμαχαρα
αμαχαρ
μαχα
αχ
α

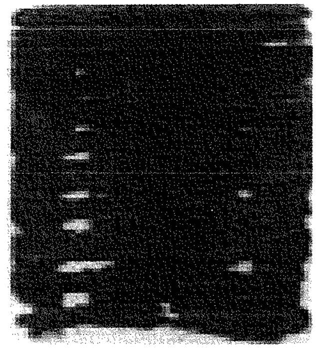


Fig. 3

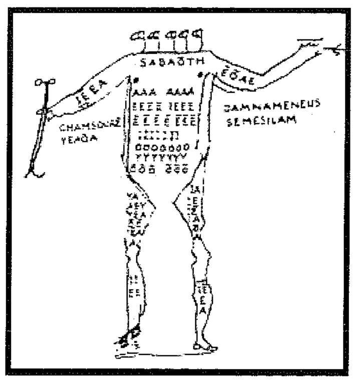
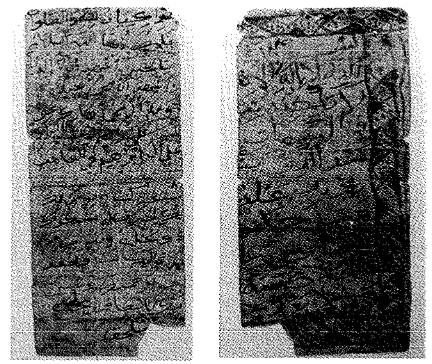
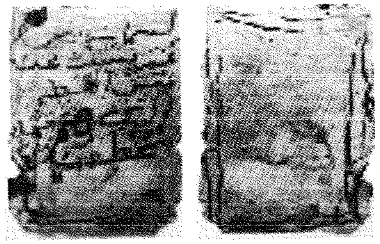


Fig. 4



Back Front

Fig. 5



Back Front

Fig. 6



Fig. 7

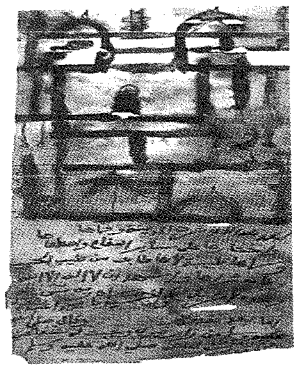


Fig. 8

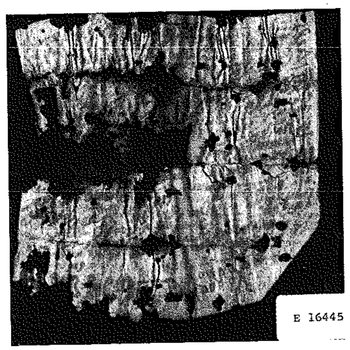


Fig. 9



Fig. 10



Fig. 11



Fig. 12

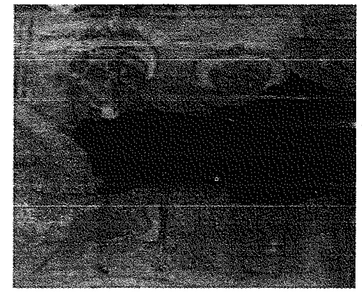


Fig. 13



Fig. 14

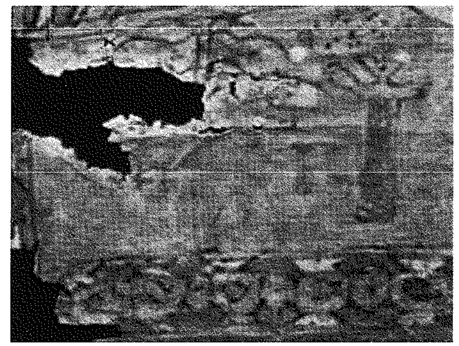


Fig. 15

Angeliki Chatziioannou

HAGIOLOGICAL PROBLEMS: THE CASE OF SAINT GREGENTIUS

Saint Gregentius[1] and his christian presence in general in the land of Ethiopians consists an important chapter of the ecclesiastical history of the African continent. The ecclesiastical historian Socrates reports that the apostle and evangelist Matthew was the first who preached christianity in the land of Ethiopians: *"When the apostles cast lot to determine what nation each would preach in....Ethiopia was allotted to Matthew"*. Of course the spread of christianity in Ethiopia followed a long route-like the one observed in the greek-roman world during the three first centuries- and only prevailed through missionary activities to the majority of the population in the 4th century AD.[2]

In the present introduction we shall try to shed more light in matters which touch the personality of St. Gregentius as well as his relation with the Ethiopian church and the land of Homerites. According to St. Gregentius life, written by a certain John or Palladios bishop of Nesdram,[3] the saint hailed from Mediolanum and was the son of Agapios and Theodoti.

He was probably born in the last decades of the 5th century.[4] Soon young Gregentius indulged in the spiritual life and in order to achieve further progress to it he left for Constantinople. Then he visited

---

1 As it is easily understood the detailed investigation of St. Gregentius personality cannot be conducted in the context of an introduction. In the present introduction we simply cover the orthodoxy or not of St. Gregentius and not the issue suggested by modern researchers regarding the non existence of the saint as historical personality.

2 **Socrates**, *Ecclesiastical History A'*, pp. 67, 125-129.

3 **Christou P.**, *Greek Patrology*, vol. E', Thessaloniki 1992, ed. Kyromanos, p. 126.

4 **Papadopoulos St.**, *Gregentius. ΘΗΕ* 4 (1964), 688-689.

Alexandria and from there he went to the desert to lead the life of an anchorite.[5]

At the same period, that is the first decades of the 6th century, king of Ethiopia was the christian Elesvaan or Elesvaa. When the bishop of Ethiopia died, king Elesvaan sent a letter to the patriarch of Alexandria asking him to send to Ethiopia a virtuous and able bishop. The patriarch of Alexandria decided to send Gregentius after he had ordained him bishop[6] around 535.[7]

In this instance an issue arises: was an orthodox or not the patriarch of Alexandria who had ordained saint Gregentius? There are many who consider that the patriarch was Timotheos the 3rd and because Gregentius was ordained by him, then Gregentius should not be an orthodox but a heretic monophysite.[8] Of course there is no doubt that the patriarch of Alexandria Timotheos the 3rd was a monophysite.[9] However the classification of Gregentius in the hagiologion of the orthodox and not the ethiopian church is a most important fact that challenges the view that Gregentius was a monophysite.

One can argue in this instance that the church of Ethiopia had not been organized as independent church until the 7th century and therefore it had not had its own hagiologion (we shall see more in the following lines). However we also consider as concrete our previous argument and in this instance as well for proving the orthodoxy of St. Gregentius, since a monophysite cannot be included in orthodox hagiologion. The orthodox church does not need seek saints in order to enroll them in its chorus of saints and in any case it would not choose a heretic in order to enrich its hagiologion. We believe that a single saint is enough for the orthodox church in order to show that the man's deification is an attainable reality after the incarnation of the Son and Logos of God.

5 **Mangenot E.**, «Gregentius», *Dictionnaire de Théologie Catholique*, vol 1, 1775-1776.

6 *Dialog of our saintly father Gregentius, archbishop of Ethiopia, with the Hebrew teacher of the law Hervan, who was baptized Leon later, on the true faith of Christ.* Introduction, translation, notes Theodosios Sakelariou, ed. V. Regopoulos, Thessaloniki 1953, p. 231.

7 **Mangenot E.**, *Gregentius, Dictionnaire de Théologie Catholique*, vol. 1, 1775-1776.

8 **Christides V.**, "The Himyarite – Ethiopian War and the Ethiopian occupation of South Arabia in the actes of Gregentius (ca. 538 AD)", *Annales d' Ethiopie*, pp. 115-146.

9 **Phidas V.**, *Ecclesiastical History A'*, Athens 1995², p. 675.

A careful study of the christology in a work attributed to St. Gregentius, in fact his dialogue with a Hebrew named Ervan, proves that nowhere in it exist propositions indicating any monophysitic teaching on the personality of Christ. In any case the non existence of St. Gregentius in the Ethiopian hagiologion creates the impression that Gregentius is absent from it because of his orthodoxy and for exactly that reason is included in the orthodox hagiologion.

According to professor V. Feidas it is remarkable the fact that the patriarchal throne of Alexandria *"since early 4th Century AD had exercised canonically safeguarded and unquestionable jurisdiction over all local churches of the Egyptian administration (can. 6 and 2 of the 2nd Ecumenical Council of 381). The slow development of the metropolitan system in Egypt, reinforced the absolute and centralized authority of the Alexandria archbishop who exercised spiritual supervision over the under reorganization Ethiopia church".*[10] Already since early 4th century AD the archbishop of Alexandria Athanasius the Great had assigned a bishop in the region of Ethiopia, namely the greek Frumentius with the title of bishop of Axome. In 350 AD the Ethiopian church was officially recognized with Axome as its episcopal see.[11] This action gives evidence to the presence of christian communities in the area, definitely orthodox.[12] At the same period, period of acme for the monasticism in Egypt, monasticism begun to spread in the neighboring countries as well and one of these countries was Ethiopia. According to the tradition of the Ethiopian church, monastic life was introduced by 9 monks of Pachomios (+ 346). Those monks established the same number of monasteries in the area of Tigra in eastern Ethiopia. The monks in question translated many ascetic works in the Ethiopian language which of course were orthodox and not heretic.

The orthodox faith had been stabilized in Ethiopia since 356 AD already, when the church of Ethiopia refused to follow the arian emperor Constantios (337-361) and to adopt the arian dogma as the faith of the local church. Constantios asked from the kings of Ethiopia Aizana and Saizana to oust Frumentios or to let him in his see provided that Frumentios would recognize the arian bishop of Alexan-

10 **Phidas V.**, *Ecclesiastical History A'*, Athens 1995², p 825.

11 **Stan L.**, "The Church of Ethiopia. New Patriarchate", *Ecclisiastikos Faros* 53 (1971), 71-106.

12 **Tarefe Sam.**, "Monastic Life in Ethiopia", *Ecclesia* 34 (1957), 28-29.

dria, George, who had improperly taken the episcopal see of Athanasius the Great.[13] So close was the relationship of the Ethiopian church with that of Alexandria, that the Ethiopians termed their church *"daughter"* of the Alexandrian one, believing that the evangelist Mark, besides the Alexandrian church had established their church as well.

Therefore the Ethiopian church during the period in question kept normal relations of dependency from the Alexandria patriarchate. Besides, at that time and until the death of emperor Justinian (565 AD) the monophysites of Egypt had not yet organized independent hierarchy from the orthodox and as a result they did not claim administrative cognizance of the Ethiopian church.[14] This enhances the view that St. Gregentius had a normal ordination. The close relation of the Ethiopian church with the whole of the orthodox church becomes clear from another fact as well: Because of the orthodox faith of the Ethiopians were accorded rights to the Most Sacred Sepulcher in the Holy Land. Specifically, during the reign of emperor Justinian and with his own order, Ethiopian institutions were established in Jerusalem.[15]

Indeed, it is an illustrative example the fact that when the Greek Orthodox Patriarch of Jerusalem Sofronios (634-638) came to terms with the Arab Caliph Omar-ibn-al-Hattap. Sofronios took particular care for the Ethiopians in the agreement that was signed, something he had also done for the orthodox Georgians as well. Sofronios' attitude towards the heterodox was different. Sofronios took care to ensure that the title *Rum* would be granted to the Ethiopians and Georgians, a fact meaning that they had the right of property in the Holy Land. On the other hand to the heterodox monophysites only the right of visit and pilgrimage was granted.[16] This leads us to the

13 **Stan L.,** "The Church of Ethiopia. New Patriarchate.", *Ecclisiastikos Faros* 53 (1971), 71-106.

14 **Phidas V.,** "The Church of Ethiopia" *PLM* 4 (1997^{2}), 381-383.

15 **Stan L.,** "The Church of Ethiopia. New Patriarchate", *Ecclisiastikos Faros* 53 (1971), 71-106.

16 Axtinames states characteristically: «*Αὐτοί καί οἱ ὑπόλοιποι χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι βρίσκονται ἐδῶ, Γεωργιανοί καί Ἀβυσσυνοί* (= Αἰθίοπες), *καθώς καί οἱ Φράγκοι, Κόπτες, Σῦροι, Ἀρμένιοι, Νεστοριανοί, Ἰακωβῖται καί Μαρωνῖται, οἱ ὁποῖοι θά ἔλθουν ὡς ἁπλοί προσκυνητές καί θά ὑπάγωνται εἰς τόν ἀναφερθέντα Πατριάρχην*» (= *These and the rest of Christians who live here, Georgians and Abyssinians (Ethiopians) as well as the Franks, Copts Syrians, Armenians, Nestorians, Jacobites, and Maronians which will come as simple pilgrims and would be answerable to the Patriarch mentioned above), Calendar of the Most Sacred Sepulcher* 2002, ed. Sacred Community of the Most Sacred Sepulcher, p. 42.

conclusion that the Ethiopian church was still orthodox at Sofronios times and had not accepted yet the monophysite teachings of the Copts.[17] It should be noticed also that the monophysite heresy has never been the official dogma of the Ethiopian church.[18] It is also remarkable the fact that St. Gregentius activities coincide in time with the reign of Justinian whose ecclesiastical policy was characterized by the support of the Orthodoxy and the abandonment of the pro-monophysite unitary policy of his predecessors.[19]

However the political interrelations of that time as well, suggest the dependence of the kingdom of Ethiopia from Byzantium which during that period of time did not follow a pro-momophysite policy -as stated above. The interests of Byzantium in the area were considerable since Ethiopia could prevent the expansion of Persia and keep open the commercial route of the Red Sea used by the Byzantine foe their voyages to India.[20] At the same time the Ethiopians needed the political, military and financial support of the Byzantines in order to repel the persian threat. It is important to note that Kosmas Indicopleustis in his work Christian Topography (6th Century) gives the image of christianity in Ethiopia stating that the people was christian in their majority without any hint for accession to monophysitism. The close relation of Ethiopian church with the Coptic church of Egypt and the loose connection with the Orthodox Patriarchate of Alexandria should have taken place after the occupation of Egypt by the Arabs, that is, after the 7th century.[21] The above suggestion is enhanced by the fact that the king Elsevaa of Ethiopia besides asking from emperor Justinian a new bishop for the church, he also asked

17 **Nicolaos Metropolitan of Axome,** "The Church of Ethiopia and the canons of the first Ecumenical Council of Nikaia" *Ecclesia 35* (1958) 163-164, 195-197, 215-216.

18 **Stan L.,** "The Church of Ethiopia. New Patriarchate", *Ecclisiastikos Faros* 53 (1971), 71-106.

19 **Phidas V.,** *Byzantium, Life, institutions, society, church, education, art,* Athens 1997, pp. 71-72.

20 *History of the Greek Nation,* vol. 7, Byzantine Hellenism: Pre-Byzantine Years, ed. Athens Editions, 1978, p. 292.

21 **Phidas V.,** "The Ethiopian Church" *PLB* 4 (1997^{2}), 381-383.

him to send theologians in order to enhance the orthodox faith. In fact Justinian sent to Ethiopia from Alexandria a team of monks and clergymen. When this team arrived at Axome the successor of king Elsevaa, who had died, Gabra-Maskal received the emperor's envoys but refused to receive the monophysites who had come stealthily with the orthodox prompted by the empress Theodora.[22]

Therefore everything reported above support the fact that Gregentius was not a monophysite since he acts during the period of time that the monophysites of Egypt who were coming in contact with the Ethiopian church had not yet organized a separate ecclesiastical community. Besides the archpriest's ordination according to the sacred ecclesiastical canons was not conducted by one only bishop but by at least two or three bishops. Although we do not know until today leastways the other archpriests who attended the ordination, the fact that his ordination complies with the sacred canons become obvious, as stated above, by his inclusion to the orthodox hagiologion as well as by the fact that the Ethiopian church had been considered as united with orthodoxy up to the 7th century AD.

Specifically in the case of St. Gregentius ordination we believe that we can make the following suggestions:

Most probably St. Gregentius was ordained in 535 if not later, but if this happened in 535 after Timotheos death then the ordination was conducted by Paul, the orthodox successor of Timotheos, as archbishop.

If the above suggestion is not valid and Gregentius was ordained by Timotheos then orthodox bishops should have been present in the ordination. This suggestion is not improbable since such a coexistence of orthodox and monophysite was not difficult during that time of confusions, and

It is also possible that St. Gregentius was ordained by Timotheos C' but following his ordination either he declared acceptance of the 4th Ecumenical Council or he was accepted in communion by Timotheos' successor, the orthodox patriarch of Alexandria, Paul[23] given

22 **Stan L.,** "The Church of Ethiopia. New Patriarchate", *Ecclisiastikos Faros* 53 (1971), 71-106.

23 The procedure was decided by the 2nd Ecumenical Council by the canon that desigantes: «*Τούς προστιθεμένους τῇ ὀρθοδοξίᾳ, καί τῇ μερίδι τῶν σωζομένων, ἀπό αἱρε-*

the abovementioned policy of Justinian and based on the 7th canon of the 2nd Ecumenical Council (381).

King Helesbaan received the new bishop bestowing him with many honors. As time passed the capabilities of St. Gregentius became apparent by the most important spiritual works he performed. In Ethiopia lived many Jews and St. Gregentius took care to impart knowledge of the Gospels to them.[24] At the time that St. Gregentius was performing his pastoral task in Ethiopia, the presence of christians in Yemen and the greater area was threatened by the proselytism of the Jews. The Jews in parallel with the byzantine missionaries had assumed with zeal the proselytism of the population of those areas and it seems that their task had been successful since for a time the leaders of the Himiarites (or Homerites[25]) had converted to Judaism. Their last leader, Dounaan prohibited the byzantine merchant and then the byzantine empire intervened militarily. Dounaan reacted ordering the massacre of christians in Yemen (around 520 AD). After two years in 522 or according to some sources in 523 and 525,[26] his kingdom was overrun by king Helesbaa of Ethiopia.[27] A little while

τικῶν, δεχόμεθα κατά τήν ὑποτεταγμένην ἀκολουθίαν, καί συνήθειαν. Ἀρειανούς μέν, καί Μακεδονιανούς, καί Σαββατιανούς, καί Ναυατιανούς, τούς λέγοντας ἑαυτούς Καθαρούς καί Ἀριστερούς, καί τούς Τεσσαρεσκαιδεκατίτας, εἴτουν Τετραδίτας, καί Ἀπολλιναριστάς, δεχόμεθα διδόντας λιβέλλους, καί ἀναθεματίζοντας πᾶσαν αἵρεσιν, μή φρονοῦσαν, ὡς φρονεῖ ἡ ἁγία τοῦ Θεοῦ καθολική καί ἀποστολική ἐκκλησία, καί σφραγιζομένους, ἤτοι χριομένους, πρῶτον τῷ ἁγίῳ μύρῳ τό τε μέτωπον, καί τούς ὀφθαλμούς, καί τάς ρίνας, καί τό στόμα, καί τά ὦτα˙ καί σφραγίζοντες αὐτούς, λέγομεν˙ Σφραγίς δωρεᾶς Πνεύματος ἁγίου. Εὐνομιανούς μέντοι τούς εἰς μίαν κατάδυσιν βαπτιζομένους, καί Μοντανιστάς, τούς ἐνταῦθα λεγομένους Φρύγας, καί Σαβελλιανούς, τούς υἱοπατορίαν διδάσκοντας, καί ἕτερά τινα καί χαλεπά ποιοῦντας, καί τάς ἄλλας αἱρέσεις˙ (ἐπειδή πολλοί εἰσιν ἐνταῦθα, μάλιστα οἱ ἀπό Γαλατῶν χώρας ὁρμώμενοι), πάντας τούς ὑπ᾽ αὐτῶν θέλοντας προστίθεσθαι τῇ ὀρθοδοξίᾳ, ὡς Ἕλληνας δεχόμεθα˙ καί τήν πρώτην ἡμέραν ποιοῦμεν αὐτούς Χριστιανούς, τήν δέ δευτέραν κατηχουμένους˙ εἶτα τῇ τρίτῃ ἐξορκίζομεν αὐτούς, μετά τοῦ ἐμφυσᾶν τρίτον εἰς τό πρόσωπον, καί εἰς τά ὦτα, καί οὕτω κατηχοῦμεν αὐτούς, καί ποιοῦμεν χρονίζειν εἰς τήν ἐκκλησίαν, καί ἀκροᾶσθαι τῶν γραφῶν, καί τότε αὐτούς βαπτίζομεν». **Alivizatou A.**, *The Holy Canons*, ed. Apostoliki Diakonia, 1997[3], pp. 43-44.

24 *Dialogue of our holy father Gregentius Archbishop of Ethiopia with the Jew teacher of the law Hervan*, p. 232.

25 Information about the kingdom of the Homerites you can see in **Phidas V.**, *Ecclesiastical History A'*, Athens 1995[2], p. 365.

26 **Giannoulatou Anastasiou, archbishop of Albania**, *Islam*, Athens, 2003[12], p. 63.

27 **Mango Cy.**, *Byzantium. The empire of the New Rome*, ed. Institution of Education of the National Bank, Athens, 1990[2], pp. 112-113.

before the occupation of the Homerite kingdom, took place the martyrdom of the old great martyr Arethas, who supported the christians and urge them to accept the martyrdom rather than to abandon their faith to Christ.[28]

After his victory king Helesbaa put Abraham or Avramio to the throne of the Homerites and also sent St. Gregentius to the country of the Homerites in order to organize the local church and community. St. Gregentius at any rate should have come to Yemen after 535, that is after his ordination as arch priest, and after he had accomplished significant spiritual work in the Ethiopian church. According to the tradition St. Gregentius was he who wrote also the famous enactments of the Homerites, that in a manner became the bill of rights or the constitution of the state of the Homerites.[29] It is most probable that the laws of the Homerites in their present form are not the work of Gregentius but they are clearly affected by the christian teachings which had been propagated in the area, and point to the efforts exerted by Gregentius, whom tradition accepts as their author.

In the context of the missionary work of St. Gregentius in the land of Homerites is also placed his extant -by his biographer Palladius-dialogue with the Hervan, the Jewish teacher of the Law who eventually was converted to christianity. The discussion between Gregentius and Hervan is mainly focused on the announcement in advance of the prophets that Christ is the Son of God. Since references regarding this dialogue are not made in any other source, many subsequent researchers suggest that this dialogue is a posterior elaboration of the narration of the activities of St. Gregentius in Arabia. However such a posterior interest for the life and work of St. Gregentius would not be possible in the area, since Arabia became immediately after the center of Islam. Therefore we can assume that any elaboration could have been done until early in 7th century. Besides the texts of Gregentius Life, the Dialogue and the *"Enactments of Homeritres"*, ascribe *"the spirit prevailing during Justinian times"* according to professor Panagiotis Christou[30] while the Palladios narration should reflect *"a free older tradition stemming from the missionary work of Gregentius for the conversion of Jews to Christianity"* according to the writings of St. Papadopoulos.[31]

[28] **Efstratiadou Sofroniou, ex metropolite of Leontopolis,** *Hagiologion of the Orthodox Church,* ed. Apostoliki Diakonia tis Ecclisias tis Ellados, 1995, p. 54.

[29] *Dialog of our saintly father Gregentius, archbishop of Ethiopia, with the Hebrew teacher of the law Hervan,* pp. 232-233.

[30] **Christou P.,** *Greek Patrology,* vol. E', Thessaloniki 1992, ed Kyromanos, p. 127.

After the conversion of Hervan, St. Gregentius remained in the land of Homerites until his death on 19 December 552.[32] St. Gregentius personality and work are particularly significant. Unfortunately the sources regarding his personage are few and as a result many questions have arisen, including the most extreme in our opinion question regarding St. Gregentius existence as historical personality. If Yemen had not been seized by Islamist Arabs, who imposed Islam on its population, then there would have existed more sources, texts and information regarding the personality as well as the work of that byzantine missionary, which would have given more answers to the many questions about St. Gregentius.

Therefore St. Gregentius joined the Ethiopian church in a critical and transient period characterized by byzantine emperor Justinian's A' (527-565) initiatives to compromise the disputes between the advocates of the opponents of the 4th Ecumenical Council (451) by attracting to christianity the moderate anti-chalcedonian Arabs of the South[33] on the one hand and on the other to weaken the extreme anti-chalcedonian of Egypt who had not created a parallel hierarchy at least by the call of the 5th Ecumenical Council (553). However the anti-chalcedonian monks of Egypt with successive epistles affected the ideology of the christian principalities of Arabia as well as those of Ethiopia, consequently the mission of Gregentius should be connected with the initiative for the defense of the prestige of the 4th Ecumenical Council against the polemics of the anti-chalcedonian monks. Thus his contribution was recognized with his accession to

[31] **Papadopoulos St.,** "Gregentius". *ΘΗΕ* 4 (1964), 688-689.

[32] **Giannoulatou Anastasiou, archbishop of Albania,** *Islam,* Athens, 2003^{12}, p. 63.

[33] After the 4th Ecumenical Council (451) the large nomadic Arab tribe of Gasanides converted gradually to monophysitism together with other nomadic Arab tribes. The activities of the monophysite among the Arab nomadic tribes were impressive. Justinian tried unsuccessfully to persuade the Gasanide Emir Aritha to accept the 4th Ecumenical Council. Instead Arithas persuaded Justinian to confirm the ordination of two bishops by the dethroned monophysite patriarch of Alexandria Theodosios (535-536) to cover the spiritual needs of his people. **Phidas V.,** *Ecclesiastical History A',* Athens 1995^{2}, pp. 365-366.

the hagiologion of the Orthodox Church because he had risen to his difficult mission with particular zeal and also because the ecclesiastical conscience rendered to him the due honors in order to make him an example of pastoral responsibility for the defense of Orthodoxy against the heretic challenges of the period. Under this sense any question of the existence or the orthodoxy of St. Gregentius lacks any objective grounds and apparently is due to ignorance of not only the real dimension of the ecclesiastical confusions of the 6th century AD, but also of the manner and reason of accession to the orthodox church hagiology of the already recognized by the ecclesiastical conscience defenders of Orthodoxy.

Angeliki Chatziioannou
Master of Theology

Nike Koutrakou

PSELLUS, ROMANUS III AND AN ARAB VICTORY "BEYOND ANY REASONABLE EXPECTATION": SOME REMARKS ON PSELLUS'S PERCEPTION OF FOREIGN RELATIONS.

I. Michael Psellus, the well known 11th-Century Byzantine philosopher, statesman and author, among many other works, of a *Chronographia* recording the consecutive reigns of Byzantine emperors of the 10th-11th centuries (976-1077),[1] used in his text the words «παραλόγου νίκης», "victory beyond any reasonable expectation"[2] and even "beyond any logical expectation", while referring to the Arab-Byzantine relations during the reign of Romanus III (1028-1034). He acknowledged thus a sequence of events conducive to an unexpected Arab victory that transpired during the unfortunate Byzantine expedition into Syria in the summer 1030 AD.

The author, Psellus,[3] was not exactly an admirer of emperor Ro-

---

1 Psellus, *Chronographia*, E. RENAULD, ed., *Michel Psellos, Chronographie*, t. I-II, Paris 1926-1928, reimpr. 1967, t. I, XLVIII ff.

2 Psellus, *Chronographia* 3 X, t. I, 38: *οἱ δὲ πολέμιοι θεαταὶ μόνον τῆς παραλόγου νίκης ἐγίγνοντο.*

3 Bibliography on Michel Psellus (or Psellos), a prolific writer himself, being very rich, we will only mention, selectively, a number of modern works pertaining to specific subjects relevant to this paper. On Michael Psellus (1018-end of 11th century), his life, personality, works, especially the *Chronographia*, and the controversial date of his death (1078/1092/1097-8), see in general H. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, vols I-II, Munich, 1978 = *Βυζαντινή Λογοτεχνία, Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, Greek translation with more recent bibliography by T. KOLIAS, K. SYNELLI, G. MAKRIS and I. VASSIS, vols I-III, Athens 1992, (henceforth HUNGER, *hochsprachliche Literatur*) II, 187-201 and passim. J. N. LJUBARSKIJ, *Michail Psell. Ličnost' i tvorčestvo*, Moscow 1978 = *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού*, (*The personality and works of Michael Psellos*), Greek translation by A. TZELESI, Athens 2004[2], with cor-

manus III.[4] His description of the emperor, a real "biography" in the style of Plutarch, concentrates, as has been pointed out, on the themes of arrogance and hypocrisy.[5] Romanus III despite his qualities, past career and support of humanities,[6] comes out as an actor wearing a mask and performing not only to the audience of the empire's citizens but even to himself; as a conceited, over-ambitious ruler, out of step with reality, who deluded himself and constantly tried to hide, even from himself, (through an outward pretense to greatness), his inadequacy for the imperial office.[7] In this vein, the whole expedition into Syria is presented in the *Chronographia* as an exercise *in absurdum*, pilling one strategic and tactical mistake after the other. The emperor, according to Psellus, chose to embark in an expedition to the East for the vainglorious reason that the West, even if he prevailed would not have offered him the possibility for a splendid victory.[8] Trusting in the size of his army, mostly mercenary, and seeking great triumphs, Romanus declined to follow more experienced advice that would have stopped him from an inconsiderate attack.[9] Also in his inexperienced way he never considered what his military advisors pointed

rections, supplements and recent bibliography, (henceforth LJUBARSKIJ, Michael Psellus) esp. 41-63. E. PIETSCH, *Die Chronographia des Michael Psellos: Kaisergeschichte, Autobiographie und Apologie,* Wiesbaden 2005, with discussion of recent bibliography. A KARPOZILOS, *Byzantine Historians and Chronographers, vol. III, 11th-12th cent.*, (in Greek) Athens 2009, 59-185. J. C. RIEDINGER, Quatre étapes de la vie de Michel Psellos, *Revue des Études Byzantines* 68 (2010), 5-60.

4 See, for instance, the analysis of the ironic portrayal of Romanus III in the *Chronographia* (a model for disparagement methods) in relation both to his private life and to his military aspirations, by F. TINNEFELD, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinishen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates,* Munich 1971, 131-133.

5 Psellus, *Chronographia*, 3, IV, t. I, 34: *οἴησις καὶ προσποίησις*. LJUBARSKIJ, *Michael Psellus*, 317-319. Also, S. EFTHYMIADIS, Michael Psellos and the Death of Romanos III (*Chronographia* III.26): a failed Bath of Regeneration and a Non-Ascent from Hades in: L. HOFFMAN (in collaboration with A. MONCHIZADEH) ed., *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur, Festschrift für Günther Prinzig*, Wiesbaden 2005, 255-265, esp. 259-60.

6 F. LAURITZEN, The Milliaresion poet: the dactylic Inscription of a Coin of Romanos III Argyros, *Byzantion* 79 (2009), 231-240.

7 A. KALDELLIS, *The Argument of Psellos' Chronographia*, Leiden, Boston, Koln 1999, 28ff.

8 Psellus, *Chronographia*, 3, VII, t. I, 35. Discussion of the events in W. FELIX, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert,* Vienna 1981, 84ff.

9 Psellus, *Chronographia*, 3, VII, t. I, 36.

out, i.e. that the middle of summer was hardly the best season to wage war in a region with limited water resources and inhabited by people who could withstand the heat of its climate.[10] In short, according to Psellus, an eye-witness of Romanus III's reign,[11] Romanus thought of the whole expedition more in terms of staging a theatrical performance than a real military campaign.

Our writer, in his often quite ironic style[12] even used the word "theatre parade" in order to describe Romanus's preparations and magnificent entrance into Antioch,[13] where he received an Arab embassy from the emir of Aleppo. Other Byzantine sources however describe

10 *Scylitzes*, I. THURN, ed., *I. Scylitzae, Synopsis Historiarum, Corpus Fontium Historiae Byzantinae* [CFHB], Berlin-New York 1973, 379-380. *Cedrenus*, I. BEKKER ed., *Georgii Cedreni, Historiarum Compendium, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae,* [CSHB], Bonn 1838-39 II, 491-492. See the relevant analysis by AIK. CHRISTOPHILOPOULOU, *Byzantine History B2 (867-1081)*, (in Greek) Thessalonica 1997², 196-197; G. SCHLUMBERGER, *L'Épopée Byzantine*, vols I-III, Paris 1896-1905, Greek edition (*Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκᾶς καὶ ἡ Βυζαντινὴ Ἐποποιία* vols. I-IV) and translation by I. LAMBRIDOU, vol. IV, Athens 1906 -reprinted 1977- (references to the Greek 1977 edition cited as SCHLUMBERGER, *Épopée*), 104.

11 Psellus, *Chronographia*, 3, I, t. I, 32. On Psellus' inserting himself as a witness in the *Chronographia's* narrative structures (as checked against his letters and other works), especially in the scene of the death of Romanus III, see M. JEFFREYS, Psellos and "his emperors": fact, fiction and genre in: R. MACRIDES ed., *History as Literature in Byzantium. Papers from the fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies,* (University of Birmingham, April 2007), Ashgate, Farnham [Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications 15], 2010, 73-91, esp.74 and 77. S. EFHTYMIADIS, Michael Psellos and the Death of Romanos III (*Chronographia* III.26) *op. cit.*, 255-265, esp. 259.

12 J. LJUBARSKIJ, The Byzantine Irony-The case of Michael Psellos, in *Byzantium, State and Society. In Memory of Nikos Oikonomides,* A. AVRAMEA, A. LAIOU, E. CHRYSOS eds., Athens 2003, 349-360.

13 Psellus, *Chronographia*, 3, VIII, t. I, 36. Psellus often used words alluding to theatrical performances [προσποίησις, (acting), προσωπεῖον, (mask) etc] in his description of Romanus III. See LJUBARSKIJ, *Michael Psellus*, 318. This was not however a unique case in Psellus's writings in which often theatre terms belonged to the narrative mode: see A. KARPOZILOS, The Narrative Function of theatrical Imagery in Michael Psellos, in: ST. KAKLAMANES, A. MARKOPOULOS, G. MAUROMATIS eds., *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, (= Remembrance of Nikolaos M. Panagiotakis), Herakleion 2000, 303-310. W. PUCHNER, Θεατρολογικές παρατηρήσεις σε βυζαντινούς ιστοριογράφους. Η περίπτωση του Μιχαήλ Ψελλού (= Theatrical observations in Byzantine historians. The case of Michael Psellus) in: IDEM, *Φαινόμενα και νοούμενα. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Athens 1999, 67-89.

the embassy as meeting the emperor at Philomilion,[14] (today's Ak Şehir), while he was making his way towards Syria, following the well known route -through Nicaea, Dorylaion, Polyvoton, Philomilion, Ikonium- of Byzantine armies traveling to the East.[15] If that is the case, it means that the Arab embassy had had the opportunity to travel for some length of time into Byzantine territory, most probably escorted, as was usually the case, by a *basilicos*, an imperial official sent to meet visiting envoys at the frontier and escort them to the emperor.[16] This also means that the imperial administration was aware of the embassy's coming and had sufficient time for preparations to receive it. Thus, the rejection of the embassy could only be a premeditated one, even if our sources do not state it outright. To come back to Psellus's description, emperor Romanus III, in his pride and desire to emulate the triumphs in war of Alexander the Great or of previous Roman emperors such as Hadrian or Trajan, dismissed the embassy sent by the Arabs because he thought of it as a "peaceful" one;[17] as an embassy that came with the specific aim of preserving peace, offering to stand by previous treaties and only stating that the Arabs would prepare to war if the emperor persisted in his campaign.[18] Psellus continues his

14 *Cedrenus* II, 491:..*ἤδη δὲ τὸ Φιλομίλιον καταλαβόντος αὐτοῦ, ἦλθον πρέσβεις ἐκ Βερροίας μετὰ δώρων ὅτι πολλῶν...* ; *Scylitzes*, 379.

15 SCHLUMBERGER, *Épopée*, IV, 103. On the road used by the Byzantine army in its eastern campaigns towards Northern Syria, a major war zone during the previous century, see J. HALDON ed., *Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, [CFHB], Vienna 1990, 66-67 and especially Fr. HILD, *Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien*, Veröffentlichungen der Kommission für die *Tabula Imperii Byzantini* 2, Vienna 1977, 61.

16 As attested, for instance, in Constantine Porphyrogenitus's *De cerimoniis*' description of the reception of foreign envoys. The text cites some of the questions conventionally asked of ambassadors arriving in Constantinople. Among other things, the envoys were asked as to their travels and whether they were content with the services of their escort: *Πῶς ὑπεδέχθητε παρὰ τοῦ πατρικίου καὶ στρατηγοῦ Καππαδοκίας; Πῶς διέσωσεν ὑμᾶς ὁ ἀποσταλεὶς βασιλικὸς εἰς διάσωσιν ὑμῶν; μή τι ἐναντίον ἢ θλιβερὸν συνέβη ἡμῖν κατὰ τὴν ὁδόν;* see *De cerimoniis*, J. J. REISKE ed., *Constantini Porphyrogeniti Imperatoris de cerimoniis aulae byzantinae*, Bonn 1829-1830, [CSHB] chap. II, 47, 683,12-14.

17 Psellus, *Chronographia*, 3, VIII, t. I, 37. KALDELLIS, *The Argument*, 29.

18 On the speech of the Arab envoys see D. R. REINSCH, Die Macht der Rede in der *Chronographia* des Michael Psellos in: P. ODORICO, A. AGAPITOS, M. HINTERBERGER eds., *L' écriture de la mémoire: La litteralité de l'historiographie* [Actes du IIIe colloque International philologique Nicosie 6-8 mai 2004] [Dossiers byzantins 5], Paris 2006, 253-266, esp. 260.

narrative describing how the Byzantine army fell into an Arab ambush, which snared first a Byzantine reconnaissance force[19], resulting in widespread panic in the Byzantine rang. The panic was total, to the point that in the battle that followed the Byzantines -because of the emperor's own inaptitude- were completely routed and the Arabs had so little to do that they were almost mere spectators (another word pertaining to the Psellian theatrical vocabulary) of their own, beyond any reasonable expectation, victory (παραλόγου νίκης). Psellus's style and phraseology while describing the scene, assign responsibility for the defeat totally to the Byzantine side, and might be explained as the most suitable for castigating the emperor who failed to maintain his grasp on reality. Also despite a statement by our author that Romanus III had to invent an excuse for this campaign,[20] other sources claim that such a reason did exist: Since during the last years of the previous emperor, i.e. Constantine VIII, the emir of Aleppo had conducted a series of raids into Byzantine territories,[21] Romanus's campaign was to be (or at least to be presented as) both a punitive expedition against the Syrian Arabs and a pre-emptive strike preventing further raids. This, however, does not explain why in this case Psellus would call the Arab victory unexpected, literary "against any logical expectation". Quite to the contrary, the Arab victory almost followed as a "logical" consequence of the Byzantines engaging in an apparently well thought war but with a distinct lack of preparedness.

In addition, for an 11th century Byzantine, who lived in the aftermath of Basil II's great victories, it is not surprising that such a defeat could, and probably would be seen as beyond any expectation, as absurd to the point of defying logic itself. It was however outside the norm and out of character for a statesman, as well as for someone

19 *Scylitzes*, 380; *Cedrenus* II, 492, 9-16; SCHLUMBERGER, *Épopée*, IV, 109-110.

20 Psellus, *Chronographia* 3, VII, t. I, 36. On the vocabulary of Psellus, the use of compounds and its influence on other Byzantine writers, see E. TRAPP, The role of vocabulary in Byzantine rhetoric as a stylistic device in: E. JEFFREYS ed., *Rhetoric in Byzantium. Papers from the thirty fifth Spring Symposium of Byzantine Studies*, (Exeter College, Oxford 2001) Aldershot [Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications 11], 2003, 137-149.

21 *Scylitzes*, 379-380; *Cedrenus* II, 490.

who, as Psellus did (along with many Byzantines of his time[22]), looked at change, adaptation and flexibility as constants in a man's character and life[23] and this is reflected in his writings.[24] After all, he himself had a kind of "Protean", chameleon-like personality: he demonstrated a flexibility which was necessary for someone involved in politics for half a century.[25] Furthermore, when Psellus wrote the first part of his *Chronographia*, (to which the "biography" of Romanus III belongs) around 1060 AD (if he had not already begun it in 1057AD[26]) not to speak of when he completed it in the late 1070s, the Byzantine Empire had already known enough adversities for a victory of its enemies not to be considered completely unexpected and against logic. At the same time to dismiss as "peaceful" the Arab embassy that preceded the Byzantine defeat and the unexpected Arab victory, could be seen as the highest absurdity from the perspective of Psellus himself. In fact and quite apart from the traditional title *εἰρηνοποιός* of the Byzantine emperor,[27] Psellus often argued for a peaceful foreign pol-

22 As attested for instance, by the vocabulary of another historian of the time, Johannes Kinnamos, on chance and its positive or negative influence on a man's life: A. MEINEKE ed., *Ioannis Cinnami, Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum,* [CSHB], Bonn 1836, 17: ...*καὶ τύχῃ τινὶ τοῖς Ῥωμαικοῖς σκοποῖς ἐμπεσὼν*....or *ibidem,* 166, 1: *εἰ μὴ τύχη τις ἐπιγενομένη Ῥωμαίους διεκώλυσε*...See commentary in HUNGER, *hochsprachliche Literatur* (in Greek) II, 245, n. 487.

23 LJUBARSKIJ, *Michael Psellus,* 298. An excellent formulation of these ideas is expressed in a letter of Psellus to patriarch Michael Keroularius: K. N. SATHAS, ed., *Bibliotheca Graeca Medii Aevi,* Paris- Venice 1876, t. V, 506 (henceforth SATHAS, *Bibliotheca*) = U. CRISCUOLO, *Michele Psello, Epistola a Michele Celrulario,* Napoli 1973, § 2/32-33, esp. 22: *Ἐγὼ γὰρ ἄνθρωπος εἶναι ὁμολογῶ, ζῶον ἀλλοιωτὸν καὶ τρεπτὸν.* It has been argued that this letter had a kind of "open" character, destined for circulation, or that it was a pamphlet, or even a draft speech (LJUBARSKIJ, *Michael Psellus,* 132, 364). Anyway, a probable wider circulation adds weight to the ideas expressed in the text.

24 S. PAPAIOANNOU, Από τη ρητορική στη λογοτεχνία: η έννοια της μεταβολής στον Μιχαήλ Ψελλό και η αναβίωση της Μυθοπλασίας in: V. VLYSIDOU ed., *The Empire in crisis? Byzantium in the Eleventh Century (1025-1981),* (in Greek) [Hellenic National Research Foundation International Symposia 11] Athens 2003, 473-482.

25 LIUBARSKIJ, *Michael Psellus,* 37-38, 69.

26 On the composition and dating of the *Chronographia* see in general HUNGER, *hochsprachliche Literatur,* II 195-196. E. RENAULD, Introduction, in Psellus, *Chronographia,* XLIX. LJUBARSKIJ, *Michael Psellus,* 263-264. KALDELLIS, *The Argument,* 11 and n. 24.

27 The title *εἰρηνοποιός* (pacificator) was used in public acclamations: *De cerimoniis,* II, 43, 650, 20; On the importance of such acclamations especially by the Constan-

icy.[28] To cite an example, in the chapter of his *Chronographia* on emperor Constantine IX Monomachus (1043-1055) he states, that when this emperor assumed power he intended to rule peacefully and not in a belligerent way, as had also been the intention of nearly all previous emperors. The tone of approval for this peaceful policy -and he did not mean only peace through strength- is clear in Psellus's turn of phrase.[29]

Further evidence of our author's support for peaceful policies comes from a letter to an emperor of the Doukas family,[30] most probably Constantine X (1059-1067), although an identification of Psellus's correspondent with emperor Michael VII Doukas (1071-1077) cannot be excluded. In this letter Psellus, explained to his imperial correspondent the significance of a scene with Circe and Ulysses depicted on an ancient stone; an altar with a vase on it formed the background of the scene. Psellus explained that the vase (*κρατὴρ*) on the altar was to be thought of as a peace symbol and came to the surprising -for an explanation of a mythological theme- conclusion that the emperor should be more peaceful than warlike.[31]

tinopolitan factions or the army at specific events see G. DAGRON, *Constantinople imaginaire. Etudes sur le recueil des Patria,* Paris 1984, 173-176 and passim. Also, the title *εἰρηνικός* was used in official acts till Justinian II: G. RÖSCH, *ONOMA ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ. Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in Spätantiker und frühbyzntinischer Zeit,* [Byzantina Vindobonensia X], Vienna 1978, 48. On the other hand, the adjective εἰρηνοποιὸς was also a traditional imperial one: it was used by foreign ambassadors invoking consistently the peaceful nature of the relationship with the empire in their official greetings: *De cerimoniis* II, 47, 682, 20-683, 1-4: *εἰρήνη σοὶ καὶ ἔλεος...εἰρηνοποιὲ καὶ ἀγαθὲ βασιλεῦ. Ἀνατελεῖ ἐν ταῖς ἡμέραις σου δικαιοσύνη καὶ πλῆθος εἰρήνης, εἰρηνικώτατε καὶ φιλάνθρωπε βασιλεῦ.*

28 On the policy of seeking peace in foreign relations, that P. Lemerle named "l'illusion d'une paix durable", "the illusion of enduring peace", which prevailed in 11th century Byzantium, see P. LEMERLE, *Cinq Études sur le XIe siècle Byzantin,* Paris, 1977, 249ff and esp. 267.

29 Psellus, *Chronographia* t. I, 151-152: *εἰρηνικῶς ἀλλ' οὐ πολεμικῶς τὴν ἀρχὴν διεξάγειν, ὅπερ δὴ καὶ τῶν ἄνωθεν αὐτοκρατόρων οἱ πλεῖστοι διενοήθησαν.* It has been argued, however, that there is a degree of hidden irony in this text. See U. CRISCUOLO, "Pselliana", *Studi Italiani di filologia classica,* 54 (1982), 194-215, esp. 203. Also, *contra,* LIUBARSKIJ, *Michael Psellus,* p. 175, n. 118.

30 LJUBARSKIJ, *Michael Psellus,* 174-175.

31 Psellus, *Scripta Minora,* E. KURTZ - Fr. DREXL eds., *Michaelis Pselli, Scripta Minora* I- II, Milan 1936-1941, II, letter 188, 209: *εἰρηνικώτερος μᾶλλον ἢ μαχιμώτερος.* LJUBARSKIJ, *Michael Psellus,* 175.

Thus, in respect to the above, and while bearing in mind the often complex and finely ironic style of Psellus, we will endeavour to analyse his choice of words *παραλόγου νίκης* which, as often was the case with Psellus's writings, can be object of various readings at different levels of interpretation. Referring to the "peaceful" Arab embassy before their "unexpected" victory can help in the interpretation. An explanation for the turn of phrase probably lies not only in the context of Psellus's description of the event itself and his portrayal of Romanus III, but also in conjunction with his "weltanschauung" and his views -or apparent lack of- concerning the foreign people, (in the case under discussion the Arabs), surrounding the empire and their interaction with it.

It is also interesting to note that the whole episode of the defeat of Romanus III at the hands of the Syrian Arabs had already been treated, some years before the composition of the Chronographia, in another of Psellus's works: a speech to emperor Constantine IX Monomachus,[32] dating, according to internal evidence, to the years 1043-1047 and most probably to 1043AD.[33] Psellus was an excellent rhetorician[34] and his speeches and discourses are among his best works. In this laudatory speech for the reigning emperor he proceeds to paint an image of Constantine's reign as almost inevitable and as a response to the genuine need of the times. In order to arrive to such a result Psellus uses an indirect approach, comparing relevant features of previous reigns in order to underline, by implication, the superiority of Constantine's reign. Thus, Psellus reviews the history of the emperors preceding Constantine IX, beginning with the children of Romanus II, emperors Basil II (976-1025) and Constantine VIII (1025-1028) although, being a child during their last years, he had no

32 SATHAS, *Bibliotheca* V, 117-141= Psellus, *Orationes panegyricae*, G. DENNIS ed., *Michaelis Pselli, Orationes panegyricae*, Stuttgart-Leipzig 1994, 18-50 (Oratio 2).

33 LJUBARSKIJ, *Michael Psellus* 359-360. On the use of other Psellian works for the analysis of the *Chronographia* and its narrative patterns see M. JEFFREYS, Psellos and "his emperors": fact, fiction and genre (op. cit. n. 11), esp. 75 and 89ff.

34 S. PAPAIOANNOU Michael Psellos: Rhetoric and the Self in Byzantine Epistolography in: W. HŐRANDER and M. GRÜNBART eds., *L'épistolographie et la poésie épigrammatique: projets actuels et questions de méthodologie. Actes de la 16eme table ronde du XXe Congrès International des études Byzantines*, [Dossiers byzantins 3] Paris 2003, 75-83.

personal recollection of their government.[35] His portraits of both princes are depicted with a sure brush: the first is presented as an energetic, intelligent, brave one, an excellent manager for the empire, while the second gave himself to the amusements and luxuries of life. Continuing with his summary of recent history, Psellus then describes the successor and son in law of Constantine VIII, Romanus III and underlines his noble origins by referring to him as "one among the first of the Romans".[36] He praises Romanus's character, his culture and knowledge of philosophy, as well as his association with philosophers and calls him worth of the empire; he points out, however, that the emperor gradually became prey to flatterers and bad counselors, and that his actions suffered accordingly. "Thus", says Psellus, "having attacked the Arabs in war and having suffered a most shameful defeat, and furthermore having been ill in his body, he (= Romanus III) became "irascible and petulant, prone to making mistakes and liable to loose his temper by the slightest word or deed": *δύσοργός τις γέγονε καὶ μικρόλυπος, καὶ τὸ ἦθος ἀκροσφαλὴς, πρὸς πᾶσαν πρᾶξιν καὶ λόγον ἐξαγριούμενος.*[37] As far as our subject is concerned, Romanus's expedition against the emir of Aleppo is presented in the speech as entirely due to bad advice -without making reference to the emperor's responsibility as was the case in the *Chronographia*. Nevertheless, it seems that here, as is the case in his historical work, Psellus claims for himself the moral high ground. He is implying that were he among the "good" competent counselors, (those who had advised against the campaign), the "unexpected" Arab victory would have been avoided. Obviously, although he states that he himself had once spoken with emperor Romanus III and that he was writing about him

35 R. J. LILIE, Fiktive Realität: Basileios II. und Konstantinos VIII. in der "Chronographia" des Michael Psellos in: M. GRÜNBART ed., *Theatron. Rhetorische kultur in Spätantike und Mittelalter* [Millenium Studien 13] Berlin-New York 2007, 211-222.

36 Romanus III was, through the maternal side, related to the imperial family. See SCHLUMBERGER, *Épopée*, IV, p. 87, n. 1. For a summary of this relationship as well as Romanus's career before he became emperor see J.- Cl. CHEYNET, in collaboration with J. - Fr. VANNIER, "Les Argyroi" in J.- Cl. CHEYNET, *La société Byzantine. L'apport des sceaux*, vol. II, Paris 2008, 525-561, esp. 537-540.

37 Sathas, *Bibliotheca*, V, 124. = Psellus, *Orationes panegyricae*, 28, (*Oratio* 2,245-249). EFTHYMIADIS, Michael Psellos and the Death of Romanos III (*Chronographia* III.26), *op. cit.*, 257.

out of personal knowledge,[38] himself, being born in 1018, was much too young at the time for any such advisory role.

The most interesting feature for our subject in this speech's depiction of Romanus III is, however, the fact that Psellus ascribes the change in the emperor's personality and character not only to his illness, but also to his defeat at the hands of the Arabs. The Arabs are presented in this case as agents of change, as the means by which the Providence[39] (to which Psellus often alludes in his history as the primary mover of all things), manifested itself. At the same time the Arabs represented the agency by which reality penetrated the cocoon of delusion that surrounded Romanus III, the means by which the external reality reasserted itself.

This gives rise to two related questions. Were, according to Psellus's testimony, the Arabs and probably other foreign people factored into the changes in 11th century Byzantium in other instances as well, and to what extent did this relate to Psellus's overall perception of them?

Needless to say, this paper does not presume, (although by necessity it touches upon the issue), to study Psellus's beliefs, ideology, "weltanschauung" etc, in any holistic way. Nevertheless, it still has to take them into account as far as they concern foreign relations and the idea of change. Psellus, after all, claimed to write the truth,[40] but as he himself acknowledged, it is a kind of subjective truth. He proclaimed the right for men to be judged without prejudice, each on his/her own measure, i.e. on each one's merits and worth[41] and wrote about the Byzantine rulers accordingly: as he, himself, saw them and as he followed and interpreted the ways in which they changed. His material is filtered through his own personal perception and beliefs.[42]

38 Psellus, *Chronographia*, 3, I, t. I, 32. E. PIETSCH, Αυτοβιογραφικά και απολογητικά στοιχεία στην ιστοριογραφία: Η Χρονογραφία του Μιχαήλ Ψελλού in: P. ODORICO, A. AGAPITOS, M. HINTERBERGER eds, *L' écriture de la mémoire: La litteralité de l'historiographie* [Actes du IIIe colloque International philologique Nicosie 6-8 mai 2004] [Dossiers byzantins 5], Paris 2006, 267-280.

39 Psellus, *Chronographia*, Introduction, LIII. On the ongoing discussions about Psellus's beliefs on the issue and how they related to his philosophical principles and eventual influence of ancient Platonism see LJUBARKIJ, *Michael Psellus*, 28ff, 37ff. KALDELLIS, *The Argument*, 1-8 and passim.

40 Psellus, *Chronographia*, 6, XXVI, t. I, 130: *οὐ γὰρ ἂν ψευσαίμην τὴν ἱστορίαν ἧς τὸ κράτιστον ἡ ἀλήθεια.*

41 LJUBARSKIJ, *Michael Psellus*, 186.

42 LJUBARSKIJ, *Michael Psellus*, 270. R. MACRIDES, The Historian in the History in:

However, although change is a central feature in Psellus's works and beliefs, Arabs (in the case in point) and other foreign people are seldom seen as factors for it. For instance, Psellus, in the *Chronographia*'s portrayals of several emperors continually points out that the emperor in question in some point during his reign underwent a major change in personality, nature, character etc. Basil II's personality was altered after his victory in 989 on the pretender Phocas.[43] Foreign people appear into Basil II's story only in a secondary capacity, in a random mention of foreign mercenaries, more trusted than the local troopers[44] both in the emperor's and in the pretenders' army. Constantine VIII's character -when he remained sole emperor at the death of Basil II- did not change, but since it is described as "moody", without any consistency, this is hardly surprising. The only mention of foreign people during his reign comes under the generic name "barbarians", meaning nations all around the empire whom he preferred to buy off rather than fight.[45] Romanus III, as mentioned above, underwent a first change shortly after his coronation and a complete character reversal following his defeat by the Arabs in Syria,[46] while his successor, Michael IV suddenly changed thoroughly after he put on the crown and realized the burden of ruling.[47] Arabs and other foreigners had nothing to do with this change, except by implication as international threats to the empire's security -and thus adding to the emperor's burden- while the most immediate agents for change were the flatterers who surrounded him and, indirectly, his recurrent epilepsy.[48]

C. N. CONSTANTINIDES ET AL II eds., *ΦΙΛΕΛΛΗΝ, Studies in Honour of Robert Browning, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Post-Bizantini di Venezia,* Venice 1996, 205-224. On Psellus's aesthetics in history writing see S. PAPAIOANNOU, The aesthetics of history: from Theophanes to Eustathios, in: R. MACRIDES ed., *History as Literature in Byzantium. Papers from the fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies,* (University of Birmingham, April 2007), Ashgate, Farnham [Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications 15], 2010, 3-21, esp. 13-17.

43 Psellus, *Chronographia* 1, XVIII, t. I, 11: *Ἐντεῦθεν ἕτερος ἀνθ' ἑτέρου ὁ βασιλεὺς γίνεται.*

44 Psellus, *Chronographia* 1, XIII-XV, t. I, 9-10.

45 Psellus, *Chronographia* 2, II, t. I, 25.

46 Psellus, *Chronographia* 3, VI, t. I, 35: *ἀνόμοιος ἑαυτῷ ... ἔδοξεν*. *Ibidem* 3, XII, t. I, 40: *καὶ πρὸς ἀσυνηθέστερον βίον μετέστραπτο.*

47 Psellus, *Chronographia* 4, IX, t. I, 57: *ὅλως ἀθρόως μετήλλακτο.*

48 LJUBARSKIJ, *Michael Psellus*, 277; CHRISTOPHILOPOULOU, *Byzantine History*, (in Greek) B2, 200 n. 5.

We could multiply the examples but the result remains the same: in the event described in the beginning of this paper, the Arabs (contrary to what happens in relation to other foreign people) act, through a victory so unexpected as to be considered outside logical parameters, as agents of change for a Byzantine emperor.

The second question, i.e. the way in which this relates to the image of the Arabs as presented in Psellus's works and his perception of them, even in the context of the principle of *λόξωσις*, of his accepting differences and lack of equality,[49] needs further elaboration in conjunction with other works by Psellus.

In fact, it should be noted that for the author of the *Chronographia*, the neighbouring people were not the prime movers of history, despite whatever influence their presence and interaction with it, might have in the affairs of the empire. His focus was much more on the personalities affecting the empire itself from within: emperors, empresses, political figures etc.[50] Foreign Affairs did not much retain Psellus's interest. In the whole work foreign people are more often alluded to than explicitly described. For instance, Psellus only describes the Bulgarian rebellion under Peter Deljan[51] during Michael IV's reign in order to give us a favorable impression of Michael's policy in Bulgaria[52] -assuming, as Bulgaria was part of the empire since 1018 that we can speak of a "foreign" policy in this case.[53] It is interesting to

49 E. de VRIES – van DER VELDEN, Les amitiés dangereuses: Psellos et Léon Paraspondylos, *Byzantinoslavica* 60 (1999/2), 315-350, esp. 319-24.

50 Psellus, *Chronographia,* E. RENAULD, Introduction, LIX.

51 Psellus makes a pun by changing the Bulgarian leader's name in Greek from "Deleanos" (Deljan) to "Dolianos", which by acoustic association recalls the Greek word "δόλιος" (deceiver, wicked), in order to better castigate what he sees as an uprising against the legitimate Byzantine emperor. See K. MPOURDARA, Ο ρόλος των Βουλγάρων σε δράσεις εναντίον του Βυζαντινού αυτοκράτορα και οι νομικές συνέπειες (= The role of Bulgarians in Actions against the Byzantine Emperor and the legal Consequences) in: K. NIKOLAOU-K. TSIKNAKIS eds., *Byzantium and the Bulgarians (1018-1185)* (in Greek), Athens 2008, 99-110, esp. 102-106. On high treason examples see also EADEM, *Καθοσίωσις και τυραννίς κατά τους μέσους Βυζαντινούς χρόνους.Η Μακεδονική δυναστεία (867-1056)* (= *Conspiracy to commit high treason and usurpation during the middle-Byzantine times. The Macedonian dynasty (867-1056)*, t. A΄, Athens 1981, t. B΄ (1056-1081), Athens 1984, (in Greek) passim.

52 LJUBARSKIJ, *Michael Psellus,* 278.

53 C. SCHOLZ, Probleme bei der Erforschung der Intergration Bulgariens in das Byzantinische Reich 1018-1186, in: L. HOFFMAN (in collaboration with A. MONCHIZADEH) ed., *Zwischen Polis Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur, Festschrift für Günther Prinzig,* Wiesbaden 2005, 337-347.

note that the *Chronographia* devotes only some pages to events which would have tremendous consequences for the empire such as Romanus IV's defeat by the Seljuk Turks at the battle of Mazikert in 1071 which in fact opened Asia Minor to them and only alludes to events such as "barbarian invasions" in the 40's 50's of the 11th century, or to the rather turbulent relations that the empire had with the Normans in Southern Italy. This "introspective" -in the sense of focused in the internal affairs of the empire- mood is a constant feature in all the abundant literary production of Psellus.

II. A perusal of Psellus's literary production in relation to his views concerning foreign people, especially the Arabs who illustrate our point, comes up with little information: not a surprising fact considering the self-absorbed interest of the Byzantines at the time.

In the *Chronographia,* Arabs are mentioned under their ethnic denomination, under the archaizing names of "Babylonians" and "Assyrians", but also as, "barbarians", in the usual concept used by Byzantine historians for all foreign people.[54] They are present in the struggle of Basil II against the rebel generals Bardas Skleros and Bardas Phocas. Skleros even sought refuge (a less than welcome one since he was met with suspicion and restrained) in Moslem lands.[55] The Arabs are also numbered (along with the Iberians, the Celts and the Skythians -ie the Bulgarians and other people north of the empire- as well as, as stated in the text "all the barbarians around the empire"[56]) among those that Basil II had vanquished and who contributed to the wealth gathered by that emperor. In fact, in the same sentence that describes how Basil II appropriated treasures from the Arabs and others the text also states that the emperor had to build spiraling tunnels like the ones built by ancient Egyptians as a kind of subterranean warehouse coffer for the amassed wealth.[57]

54 N. KOUTRAKOU, The Arabs through Byzantine eyes (11th-12th centuries): A change in perception? in: J. P. MONFERRER-SALA, V. CHRISTIDES, TH. PAPADOPOULOS eds., *East and West. Essays on Byzantine and Arab Worlds in the Middle Ages,* Piscataway, N.J., 2009, 27-54, esp. 36.

55 Psellus, *Chronographia,* 1, IX-XI, t. I, 6-7. CHRISTOPHILOPOULOU, *Byzantine History,* B2 154, 156, n.1.

56 Psellus, *Chronographia,* 1, XXXI, t. I, 19.

57 Psellus *Chronographia,* 1, XXXI, t. I, 19, used the ancient Greek measure "talent" for his estimations of the contents of the imperial treasure, at the death of Basil II.

The same applies to other people as well. In fact in almost 350 pages of the two in -8° volumes of the printed *Belles Lettres* edition of Psellus's *Chronographia*, we encounter just two paragraphs about the Arabs and other three about them named by the archaizing names "Babylonians" and "Assyrians". In addition there are three paragraphs concerning the Syrians, their land and rulers in connection with Romanus III, as described at the beginning of this paper, and four more concerning the Egyptians, their land, rulers and products, during the reign of Constantine IX Monomachus and Empress Zoë. Other foreign people do not fare any better. There are only two paragraphs about the Alans -in conjunction with the Alan lover of Constantine IX- and some mentions of the Iberians and Russians (under the name Scythians) as part of the valiant army of Basil II or his rebellious generals (and one more as mentioned above, among the people and lands that had contributed to the wealth of the empire under Basil II). Two more paragraphs concern the Hungarians -under the archaizing name of Mysians- and the expedition of Isaac Comnenus against them. Even the Kurds and Seljuk Turks, (Parthians and Persians in Psellus's language) who were among the principal adversaries of the second half of the 11th century for the Byzantine empire, do not warrant more than 9 paragraphs which mostly have to do with Romanus IV's campaigns against these people. Only the Bulgarians have allocated to them a whole chapter (some 10 paragraphs relating a story within a story) about one of their leaders, Peter Deljan,[58] and how he rebelled against and interacted with the empire under the reign of Michel IV. Obviously, Bulgaria's being part of the empire after

It amounted to 20.000 "talents". There is no absolute certainty on the equivalence of this sum but it was an extraordinary one, reaching, according to some calculations 20.000.000 gold pieces. See CHRISTOPHILOPOULOU, *Byzantine History*, B2, 175, n.1.

[58] For an analysis of Deljan's rebellion and its ramifications within both foreign and internal policy of the empire see CHRISTOPHILOPOULOU, *Byzantine History*, B2, 204-206. Also, on the Byzantine "image" of the Bulgarians and their country at the time of Psellus (and how it relates to his portrayal of Peter Deljan), as well as this "image's differences from the one prevailing in previous centuries see A. KOLIA-DERMITZAKI, Η εικόνα των Βουλγάρων και της χώρας τους στις βυζαντινές πηγές του 11ου και 12ου αιώνα (= The "image" of the Bulgarians and their country in Byzantine sources of the 11th-12th centuries), in: K. NIKOLAOU-K. TSIKNAKIS eds., *Byzantium and the Bulgarians* op. cit., 59-89, esp. 66-69.

1018 accounts for Psellus's interest in the Bulgarian affairs. Mostly, when Psellus spoke of foreign people, it was by alluding to them as "the nations around us" or as "the barbarians", and that applies also to scant mentions of the Varangians (Phargans in Psellus's vocabulary) the Francs/Celts, Scythians/Russians and other allies/mercenaries,[59] including Arabs from the East serving in the empire.

Thus, the Arab people and lands seem to be among those retaining Psellus's interest, at least more than the others. Nevertheless, his interest is always a subjective one, linked to an emperor or other, not to the foreign nations themselves. Many references are either factual but random ones or examples of Psellus's phenomenal erudition and were often used as part of literary modes of expression. This is obvious, when our author speaks of Egypt. For instance, as mentioned above, when Psellus referred in his *Chronographia* to the subterranean spiral warehouse-coffers of Basil II, which were constructed in the manner of the tunnels of the Egyptians, his words show that he was aware both of the reputation of the ancient Egyptian architects[60] and of the achievements of their contemporary compatriots. On the other hand, Psellus's alluding to the emperor's eloquence when treating with foreign envoys by comparing the flow of his words to the overflow of the Nile as far as the Egyptians were concerned or of the river Euphrates in the case of the Assyrians,[61] is nothing more than a set phrase, a rhetorical *topos*.[62] Obviously it means that the author was aware of specific natural features in the Egyptian and Middle Eastern landscape which were known already to Herodotus, but this rhetor-

[59] Psellus used the ethnic denomination "Scythian" indiscriminately for nations in the North of the empire: Bulgarians, Russians and Pechenegs, as well as for allies or mercenaries out of these Northern regions serving in the Byzantine army, especially the palace guard which also included Arab recruits. See N. OIKONOMIDES, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IX-XIe s.)*, Athens 1996, 267ff, 270.

[60] Psellus often alluded to ancient Egyptian sciences in his writings (for instance in one of his letters he referred to "Egyptian" "τομαί και διαιρέσεις" as the input that gave rise to the science of the geometers: Psellus, *Sripta minora* II, 69, letter 42) and was probably aware through his students out of Arab lands (Letter to patriarch Keroularius, in: SATHAS, *Bibliotheca*, V 508) of the progress of Arab sciences during his time.

[61] Psellus, *Chronographia* 7, L, t. II, 114.

[62] E. McCARTNEY, The Use of Metaphor in Psellos' *Chronographia*, in: J. BURKE ed., *Byzantine Narrative: Papers in Honour of Roger Scott*, Melbourne 2006, 84-91.

ical use reinforced the knowledge on Arab lands in the Byzantine perception. The picture remains the same if we examine other excerpts from Psellus's literary works: mentions of foreign people become fewer, although we could hardly expect many references to foreign nations in scientific or philosophical treatises. Contemporary people in Psellus's treatises, or in his comments on ancient authors, allegories, epigrams, satires and grammatical verses, are rare indeed.

The above remark is also valid for Psellus's rhetorical production,[63] -excluding, for obvious reasons the speeches/*enkomia* to emperors- such as his funeral speeches on well known Byzantines of his time as the patriarchs Michael Keroularius and John Xiphilin, or the erudite John Mavropous, metropolitan bishop of Euchaita.[64] Mostly they appear to be placed in a space/time outside the realm of foreign relations. This omission may even seem normal in the case of the funeral orations he wrote on the deaths of his mother or daughter.[65] Nevertheless, even in these rhetorical works, there are veiled references to foreign people, usually under the generic "barbarian" denomination. For instance in one of his speeches Psellus makes reference to the emperor who "domesticated" the "barbarians", who "nowadays" happily worked the land which had previously suffered from their raids.[66] The allusion is not clear and the event in question has been identified either with the establishment of the nomadic Pechenegs in Bulgaria in 1048 during the reign of Constantine IX Monomachus or with a similar case under Isaac Comnenus in 1059 AD.[67] Whichever the case the fact remains that Psellus's references to foreign nations in these works are both rare and unclear, something that does not add

63 On the use of rhetorical artifices by Psellus see LJUBARSKIJ, *Michael Psellus*, 227-253. Also, IDEM, How should a Byzantine text be read? in: E. JEFFREYS ed., *Rhetoric in Byzantium. Papers from the thirty fifth Spring Symposium of Byzantine Studies*, (Exeter College, Oxford 2001), Aldershot [Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications 11], 2003, 117-125.

64 A. KARPOZILOS, *Συμβολή στη μελέτη του Βίου και του έργου του Ιωάννη Μαυρόποδος (= Contribution to the Study of Life and Works of John Mavropous)*, [Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Δωδώνη, Παράρτημα 18], Jannina 1982, esp. 26-3 1.

65 A. AGAPITOS, Public and private death in Psellos: Maria Skleraina and Styliane Psellaina, *Byzantinische Zeitschrift* 101 (2008), 555-607.

66 Psellus, *Scripta Minora* I, 340.

67 LJUBARSKIJ, *Michael Psellus*, 365-366.

to our knowledge of how he viewed them. It does however reinforce the case against him acknowledging an important role for foreigners in the history of his time.

As already mentioned, the rhetorical works, speeches etcetera, which he addressed to emperors are a different case. In fact, Psellus's speeches to Constantine IX Monomachus make reference to the Arabs of Egypt and the relations of the empire with the Fatimid Caliph of Egypt al Mustansir. In one of them,[68] Psellus makes use of strong rhetorical *hyperbole* in order to present the Egyptians, Ethiopians, Indians, etc. acknowledging the supremacy of the Byzantine empire during the reign of Constantine IX and sending appropriate gifts.[69] In this context he also explicitly refers to animals out of foreign lands, such as elephants with their own exotically dressed drivers and giraffes[70] that were paraded through Constantinople in 1054 AD. They were sent by the Fatimid Caliph in thanks for the grain given by Byzantium in a year that Egypt's crop production was destroyed through drought. The rhetorical artifices used by Psellus cannot hide the author's admiration for the beasts' Egyptian and Ethiopian masters who brought them to the empire. It seems that al Mustansir was quite successful in his choice of presents. Their propaganda value as impressive outlandish animals was obvious and Psellus stated *expressis verbis* in his speech that receiving them was an honour for his country.[71] Furthermore, these gifts were probably part of a political move by the Fatimid Caliph aiming at countering the recognition that the empire had given some years previously, (around 1050),[72] to the sunni Caliph of Baghdad as spiritual leader of the Islamic community, by reinforcing, in the Byzantine mentality, the image of Egypt as the primary Moslem power.

68 SATHAS, *Bibliotheca*, V, 106-117 = Psellus, *Orationes panegyricae* 13, (Oratio 1, 259-261).

69 A. CUTLER, Gifts and Gift Exchange as Aspects of the Byzantine, Arab and related Economies, *DOP* 55 (2001), 247-278. N. KOUTRAKOU, Highlights in Arab-Byzantine Cultural Relations (IXth-XIth Centuries). An Approach through Diplomacy in: Y. YOUSEF AL-HIJJI and V. CHRISTIDES eds., *Cultural Relations between Byzantium and the Arabs*, Athens 2007, 85-102.

70 SATHAS, *Bibliotheca*, V, 113-114 = Psellus, *Orationes panegyricae* 13-4, (Oratio 1, 257-286).

71 SATHAS, *Bibliotheca*, V, 114 = Psellus, *Orationes panegyricae*, 13, (Oratio 1, 276).

72 On the emperor's orders, prayers at the Friday sermon in the restored mosque of Constantinople were given for the sultan Toghrul Beg and the sunni Caliph of

Psellus was well placed to acquire a personal view of Byzantine - Arab relations and write accordingly. He was entrusted with the correspondence between Emperor Constantine IX Monomachus and the Fatimid Caliph. He himself admits that he reversed the letters' phraseology since the emperor was rather modest in his wording,[73] preferring his correspondent to be exalted.[74] This went against the ingrained habits of imperial correspondence, to the point that Psellus, -unknown to the emperor- often changed the wording in order to give place of pride to Constantine IX. However, in doing so, Psellus's letters acquired a feature that cannot be ascribed to the overworked (according to Psellus's own testimony) imperial secretariat:[75] they became rather obscure and as a consequence, the emperor when he realized that result, decided to compose himself his letters to the Egyptian ruler.[76] This story within the *Chronographia* narrative is interesting both for the Arab-Byzantine relations, since it demonstrates their importance, as well as for a second reason: Psellus, in fact admits, not only to subtly "falsifying" the imperial correspondence, but also to the fact that his writings could have different meanings[77] and could be read at different levels, depending on the reader. This is also the case concerning Psellus's wording about the Arabs' victory beyond any logical expectation and the relevant perception of the Arabs. In general Psellus's perception of the Arabs was solidly anchored in reality but his references to contemporary events in which they played a role were often mixed with his own ideas and knowledge owed to his broad erudition which confused that reality and added to its -probably intentional- rendering in his writings.

Baghdad instead of the shiite Caliph of Egypt, to the detriment of the relations with the Egyptian Caliphate: Bar Hebraeus I, 230, 206. See E. A. W. BUDGE, The *Chronography of Gregor Abu' Faraj*, I-II, London 1937. CHRISTOPHILOPOULOU, *Byzantine History*, B2, (in Greek) 239.

73 KALDELLIS, *op. cit.*, 39.

74 Psellus, *Chronographia* 6, CXC/8-9, t. II, 64.

75 SATHAS, *Bibliotheca*, V, Letter Περὶ ἀσηκρητῶν 248-253, esp. 249. Analysis by E. PAPADOPOULOU, Περί της ηλικίας και του γήρατος από τη γραμματεία του 11ου και 12ου αιώνα, (= On age and old age according to 11th and 12th century literature) (in Greek), *Symmeikta* 17 (2005-2007), 131-198, esp. 170-172.

76 Psellus, *Chronographia* 6, CXC/13, t. II, 64. N. KOUTRAKOU, The Arabs through Byzantine eyes (11th-12th centuries): A change in perception (op. cit., n. 54), 27-54, esp. 37.

77 KALDELLIS, *The Argument*, 39-40.

Psellus's "image" of the Arabs was quite complex. References in his corpus of some 500 letters[78] on a variety of subjects, addressed to people from every corner of the empire[79] confirm this assertion. His correspondents, (mostly well-educated) as well as people mentioned in his letters, spanned several social strata, from emperors, patriarchs and provincial governors to humble monks, including people petitioning him about whatever request they had to put to the imperial administration,[80] which offers a broad spectrum of perception. In these letters, references to foreign people, the Arabs especially, although rare, do occur. In fact we observe the same dualism as in the *Chronographia*, that is, both occurrences which are due to literary reminiscences, as well as actual references. In the first case, we often come across mentions of places and people out of foreign, especially Arab lands. In several of his letters, there are mentions of Syria, Egypt, Alexandria etc. For instance, in a letter to an unnamed friend, Psellus speaks of "Golden Alexandria" and "Felix Arabia".[81] In the letter in

---

78 On Byzantine letter-writing, its rules and internal workings as well as its relation to the rhetorical *genre* see, among others, N. TOMADAKIS, *The Byzantine Epistolography*, (in Greek), Thessalonica 1993, esp. 80-86, 123-128. See also A. MARKOPOULOS, H επικοινωνιακή λειτουργία της επιστολής. Πρώτες εκτιμήσεις από την μεσοβυζαντινή περίοδο, (= The communicative function of the letter. Preliminary assessment from the middle-Byzantine period, in: N. G. MOSHONAS ed., *H Επικοινωνία στο Βυζάντιο. Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου (Οκτ. 4-6 1990). (= Communication in Byzantium. Acts of the second international Symposium, Oct. 4-6, 1990)*, Athens 1993, 163-168. M. MULLET, The classical tradition in the Byzantine Letter, in: M. MULLET and R. SCOTT eds., *Byzantium and the Classical Tradition*, University of Birmingham, Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979, Birmingham 1981, 75-93; G. KARLSSON, *Idéologie et cérémonial dans l'épistolographie Byzantine*, Uppsala 1959, as well as A. R. LITTLEWOOD, An 'Ikon of the soul'. The Byzantine Letter, *Visible Language* 10 (1976), 197-226.

79 On Psellus's letters and his relations with several of his correspondents see LJUBARSKIJ, *Michael Psellus*, 65-186. On his mode of expression see: S. PAPAIOANNOU Michael Psellos: Rhetoric and the Self in Byzantine Epistolography in: W. HŐRANDER and M. GRÜNBART eds., *L'épistolographie et la poésie épigrammatique: projets actuels et questions de méthodologie... op.cit.*, 75-83. M. GRÜNBART, Informality and Epistolography: The case of Michael Psellos, paper presented during the International workshop *The Transformation of Byzantium: Law, Society and Literature in the Eleventh Century*, 6-7.11.2010, was unavailable to me.

80 Psellus, *Chronographia*, Introduction XX-XXI; LJUBARSKIJ, *Michael Psellus*, 66-70.

81 SATHAS, *Bibliotheca*, V, 261, (letter 26): *εἴ μή που λέγεις τὴν εὐτυχῆ Ἀντιόχειαν καὶ τὴν χρυσῆν Ἀλεξάνδρειαν, καὶ τὴν εὐδαίμονα Ἀραβίαν*. E. KOUNTOURA, Arabia, Egypt and Syria in Byzantine hagiographical works during the Late

question Psellus advises his friend to be content with whatever he had. The place-names quoted in this letter served as points of comparison. According to Psellus, the addressee would not have been satisfied even if his place of residence were "Alexandria the Golden" or "Arabia Felix". The traditional epithets that accompany the names of the places come directly from the works of ancient Greek Geographers.[82] In the same way, Psellus made use of rivers such as the Nile and its overflows as metaphors for abundance and generosity, as is the case in a letter to patriarch Keroularius,[83] or for eloquence, as is the case in a letter to a logothetes *tou dromou*.[84] Needless to say, the knowledge that shaped this metaphorical usage -such as the double origin of the sources of the Nile- was, in most cases a product of Psellus classical erudition that over imposed on contemporary perceptions, but at the same time reinforced those perceptions when they met actual knowledge.

As far as character judgments are concerned it is noteworthy that such "past" mentions of foreigners, (meaning references alluding to a perception that originated in the past and probably survived as a literary reminiscence) in Psellus's letters usually do not imply any demeaning or derogatory connotation. Also sometimes there are references whereby the past meets the present and they become difficult to distinguish. For instance, writing to a friend, judge of the theme of Aegean, Psellus disclaims being an Italian, an Athenian, or an Egyptian, or even to know of the Aegean Sea and proclaims himself a child

Byzantine and Ayyubid period, in: *International Symposium on the relations between Arabia and the Greek and Byzantine World (5th century BC-10th century AD)*, Riyadh, 6-10 Dec. 2010, in press.

82 N. KOUTRAKOU, the Eastern luxury nexus in middle-Byzantine literature: A Reality check, in: *International Symposium on the relations between Arabia and the Greek and Byzantine World, op. cit.*, Riyadh, 6-10 Dec. 2010, in press.

83 SATHAS, *Bibliotheca*, V, 291 (letter 59).

84 *Ibidem*, 330, (letter 87). E. de VRIES-van DER VELDEN, The letters of Michael Psellos, Historical Knowledge and the Writing of History, in: W. HŐRANDER and M. GRÜNBART eds., *L'épistolographie et la poésie épigrammatique: projets actuels et questions de méthodologie..op.cit.*, 123-135. On particular points concerning the rhetorical use of linguistic specificities, *topoi, imitatio* etc see G. KUSTAS, *Studies in Byzantine Rhetoric*, Thessalonica 1973, 161ff. On literary motifs, images, citations etc, see A. GARZYA, Topic und Tendenz in der byzantinischen Literatur, *Anzeiger phil-hist. Kl. Öst. Akademie der Wissenschaften* 113, Vienna 1976, 304-308.

of Byzantium.[85] Obviously, it was a rhetorical use of place names in which the author mentions in the same breath the Athenians, which he held in high esteem, and foreigners for comparison purposes. Nevertheless, the fact that he chose to use the place names in this way shows that, in Psellus mind, the past overshadowed the present and that what he knew of the Arabs who inhabited Egypt at his time (through imperial correspondence for instance) became mixed to the knowledge he had of ancient Egyptians -as well as the respect he felt they were due- to form an "image" that enabled him to use the comparison to Athens, with the ultimate purpose to proclaim the superiority of Byzantium the Queen of Cities.

References of the second type, the actual ones, are more interesting and worth of further study. For instance, in a letter addressed to emperor Constantine X Doukas, Psellus says that he -Doukas- among other things, withstood the Arabs.[86] However, in the *Chronographia* and in the other historical sources of the time there is no explicit reference to a war with the Arabs during Constantine X's reign (1059-1067). There was, of course, quite a bit of pressure on the eastern Byzantine frontier, but it was due to the Seljuk Turks who, especially after 1063 under Toghrul Beg, had been menacing both the Byzantine territories in Anatolia and Syria and the Fatimid Caliph of Egypt on the Syrian front.[87] Thus, in conjunction with the contemporary situation, reference to foreign people, as to the Arabs in the above letter, amounts to more than a passing comment on the empire's vicissitudes. In these circumstances the Arabs become part of a symbolic image that served both Psellus's rhetoric and his political purposes.[88] According to our author the emperor is presented standing in the middle of his palace and nevertheless facing down the Arabs. He is able, simultaneously, to hold his own against a foreign enemy, the Per-

85 SATHAS, *Bibliotheca*, V, 339, (letter 95).

86 Psellus, *Scripta Minora* II, 42, (letter 29).

87 CHRISTOPHILOPOULOU, *Byzantine History* B2, 240; LJUBARSKIJ, *Michael Psellus*, 172.

88 For another example of Psellus's subtle altering, in the interests of irony, the details of a narrative, while describing in the *Chronographia* the death of Romanus III, thus reshaping the historical facts by use of the Christian symbolism of bath and death, see EFTHYMIADIS, Michael Psellos and the Death of Romanos III (*Chronographia* III, 26), *op. cit.*, 262-263.

sians (that is the Seljuks); to put a stop to the barbarian courage; to cruise over the Western lands, as well as over the Ephrates and the Istrus rivers.[89] It is a glorious image that surveys the empire's foreign policy using a rhetorical *hyperbole* and presenting Constantine X Doukas as a staunch protector of the empire. The perception of foreigners, in this eloquent image, despite its rhetorical form, belongs to Psellus's contemporary world. They appear as adversaries, but the imagery employed implies rather a battle of words than an actual one. Once again, the subtlety of Psellus's words suggests different meanings and messages superimposing a symbolic reading on reality.

Similarly, in his letter to patriarch Keroularius cited above, Psellus refers to students attending his lectures from all parts of the world outside the empire and specifically refers to students out of Babylon, i.e. Baghdad.[90] Despite any literary or rhetorical exaggeration,[91] which might also be ascribed to the author's rather inflated self-image and the nuances in his portrayal of the patriarch,[92] Psellus would not have mentioned such a specific detail, easy to verify by his contemporaries, without it having a germ of truth. In this case the perception of foreigners from the East is one of both as learned people and as wishing to learn (incidentally also exalting the author's position as a teacher). The first is a connotation of the choice to use Babylon as a place name, and the second is hinted from their willingness to learn from what a leading figure in another state (Psellus himself) had to teach. It is again a mixture of past and present, with the present becoming more

89 Psellus, *Scripta Minora*, II, 42,20.

90 SATHAS, *Bibliotheca*, V, 508 = U. CRISCUOLO, *Michele Psello, Epistola a Michele Celrulario*, Napoli 1973, 25. N. KOUTRAKOU, Highlights in Arab-Byzantine Cultural Relations (IX[th]-XI[th] Centuries). An Approach through Diplomacy (op. cit., n. 69), esp. 86.

91 On the character of this text which is usually considered as a real letter (especially since it declares the author's intention to write about the patriarch) but which is also thought of as a kind of "open circular" or even as a rhetorical exercise, see above, n. 23.

92 Analysis of Psellus's ambivalent portrayal of Keroularius by J. LJUBARSKIJ, How should a Byzantine text be read? in: E. JEFFREYS ed., *Rhetoric in Byzantium. Papers from the thirty fifth Spring Symposium of Byzantine Studies*, (Exeter College, Oxford 2001), Aldershot [Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications 11] 2003, 117-125, esp. 121. Also M. JEFFREYS, Psellos and "his emperors": fact, fiction and genre, (op. cit. n. 11), esp. 75-77.

symbolic by its association with the past and the reality being blurred in a literary rendering.

The contemporary world and in particular the empire's relations with the East intrude in other letters as well. Psellus, writing to a judge of Philadelphia, makes reference to his appreciation for that region and mentions that he passed through it for the first time already as a youth, while in service to a certain official "on the road to Mesopotamia".[93] In the same vein, Psellus was a regular correspondent to people knowledgeable of the nearby Arab world such as the patriarch of Antioch, a recipient of several of Psellus's letters,[94] or the military governor of the city, probably Peter Livellisius.[95] This Livellisius -or Livellius (*Λιβελλίος*) according to Michael Attaleiates-[96] was a man well known as versed both in the Greek and the Arab cultures[97] and presumably was a good source of information on Arab matters for our author.

Also, in another letter, -also addressed, in all probability to the patriarch of Antioch- Psellus joked about the journeys of a friend (and half servant) of his, the monk Elias.[98] He wrote that Elias would come to see his correspondent at the *Κοίλη Συρία*. This implies that by virtue of his travels, this monk would have first-hand knowledge of the region.[99] In addition, he could come across news or other infor-

93 SATHAS, *Bibliotheca*, V, 459, (letter 180): discussion in LJUBARSKIJ, *Michael Psellus*, 45, n. 15.

94 For instance, SATHAS, *Bibliotheca*, V 275 (letter 42), 461 (letter 181). Also, the patriarch of Antioch was the probable recipient of letters 153 and 154: IBIDEM, V 402, 403.

95 LJUBARSKIJ, *Michael Psellus*, 99.

96 A. KAZHDAN and S. FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature of the 11th and 12th centuries*, Cambridge 1984, Greek translation M. AVGERINOU-TZIOGA, Athens 2007, 57.

97 Michael Attaleiates, *Historia*, I. BEKKER ed., *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* [CSHB] Bonn, 1853, 110-111.

98 On this quite interesting personage, half trickster, half wanderer, and all outside the usual norm for a Byzantine monk, see G. DENNIS, Elias the Monk, Friend of Psellos in: J. NESBITT ed., *Byzantine Authors, Literary Activities and Preoccupations. Texts and Translations dedicated to the Memory of Nicolas Oikonomides*, Leiden, Boston 2003, 43-62. Also, LJUBARSKIJ, Michael Psellus, 119-125.

99 On Antioch under Byzantine rule till 1084, and its importance as a major transit station for pilgrimage itineraries and trade centre of the time see A. KÜLZER Byzantine and Early Post Byzantine Pilgrimage to the Holy Land and Mount Sinai: in R. MACRIDES, ed., *Travel in the Byzantine World. Papers from the Thirty-fourth*

mation by Psellus's correspondent. He was therefore in a position to reliably inform his friend and mentor, Psellus himself, in matters concerning that part of the East, which in turn means that Psellus had the opportunity, if he so wished, to take into account real information shaping his perception of people and situations in the eastern provinces and outside the empire from other channels than the ones pertaining to the imperial correspondence.

In short, although references to his contemporary foreign lands are often veiled in more or less archaizing vocabulary and metaphors, Psellus was knowledgeable about them. Thus, when he used images pertaining to foreigners, especially, in the case under discussion, the Arabs and their world, it was in full knowledge of the subject and for his own purposes. For instance, in a letter echoing speeches to the same emperor[100] (Romanus IV Diogenes) Psellus refers to the emperor's bravery and valor in quite a laudatory way, measuring it not only against Arabs and Turks, the foes of the day, but also in comparison to Achilles and Alexander the Great.[101] The use of the rhetorical *hyperbole* which links, once again, the past to the present, was obviously aiming at flattering the emperor. Nevertheless, the fact remains that his bravery and worth had to be measured against contemporary people. Psellus was deft in the choice of his vocabulary and the use of the image of Turks and Arabs was meant to be gratifying for the emperor in the meaning that he could surpass a worthy opponent. In a second level of reading, however, and bearing in mind Psellus's antipathy to Diogenes, there is some ground for concealed irony here.

This is another point in Psellus's works concerning foreign people: they could be used as a kind of yardstick, as a measure, against which the Byzantines could be measured. They were seen as interacting with

Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham April 2000), Aldershot, 2002, 149-164. D. JACOBY, Bishop Günther of Bamberg, Byzantium and Christian Pilgrimage to the Holy Land in the Eleventh Century in: L. HOFFMAN (in collaboration with A. MONCHIZADEH) ed., *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur, Festschrift für Günther Prinzig, op.cit.*, 267-285.

100 LJUBARSKIJ, *Michael Psellus*, 367-368.

101 SATHAS, *Bibliotheca*, V, 224 (letter 3): *οὐ Τούρκοις καὶ Ἄρραψιν ἀξιόμαχόν σε τίθεμαί τε καὶ ἀποφαίνομαι ἀλλὰ καὶ τοῖς πρὸς Αχιλλέα τε τὸν πάνυ καὶ τὸν Μακεδόνα Ἀλέξανδρον.*

the empire, to the point that they even intrude in Psellus's *Act of Accusation* against patriarch Keroularius. Accusing the patriarch, (among other things),[102] of wanting in fact to usurp the real power of the imperial seat, Psellus did not content himself with saddling him with other Byzantine co-conspirators. In a rhetorical way he hinted that everyone, all the Greek tribes, Persians, Babylonians, Ethiopians and Arabs[103] were allies of the patriarch against the empire. The rhetorical *hyperbole* is fairly obvious, but Psellus could also be insinuating something more: a real backing of Keroularius from outside the empire, thus compounding the case of treason.

To come back to the starting point of our paper, when in the *Chronographia* Psellus described the Arab embassy to Romanus III as a "peaceful" one and spoke of their victory as "beyond any expectation", reasonable or even logical, that is judging it as absurd, his choice of words was not coincidental; quite to the contrary. His words were used with a specific intent: to allow both for reality and for literary perception. When peace was a highly priced imperial policy for Psellus both as a politician and as a philosopher, its rejection could only be seen as an absurdity defying logic. Thus, the Arab victory "beyond reasonable/logical expectation" was not that "unexpected" for them. It was for their Byzantine opponents who, in the person of emperor Romanus III had, as described above, chosen to pursue an unreasonable war policy. It was a view that justified a kind of "Providential" use of the Arabs as the means of change for the same emperor, giving rise to a character reversal (from generous to miser and tax collector) also "beyond logical expectation" on his part. By using the words *παραλόγου νίκης* in his *Chronographia*, Psellus subtly interprets historical facts and gives to that Arab-Byzantine battle of summer 1030 AD the dimensions and reputation of a decisive battle, although, at least in military terms it was nothing of the kind.

102 The patriarch was the object of several accusations, some of them (as, for instance the one of "tyrannis", i.e. high treason against the emperor), carrying most severe sentences, exile, mutilations or even a death sentence. See J. N. LJUBARSKIJ, *Michael Psellus*, 132, 136ff. On the crime of high treason in Byzantium and its punishment see K. MPOURDARA, *Καθοσίωσις και τυραννίς κατά τους μέσους Βυζαντινούς χρόνους, op. cit.*, t. A', Athens-Komotini 1981, 157-176.

103 G. DENNIS, Michaelis Pselli, *Orationes forenses et Acta*, Leipzig- Stuttgart 1994, 53.

In conclusion, the general impression of foreign people in Psellus's works is that they come out as being a bridge between ancient and modern; between his own literary knowledge and his knowledge as a statesman in the service of several emperors. This general perception of foreigners in Psellus's works, holding both of real and of imaginary, might in fact reflect that of the Byzantine society of his era: very self-absorbed a little narcissistic, and, to judge by Psellus's literary production living both in the past and in the present. This might have been another kind of Byzantine *diglossia* that did not pertain to the level of language[104] but to the level of conceptualization. It is in this context that his references to other people, (in the case we discuss to the Arabs), become interesting: the foreign people seem to serve as an anchor to the external reality, connecting the Byzantine intellectuals to what was happening in the world outside the empire. This holds true even if their image was watered down with past preconceptions or was used in order to flatter the Byzantines about their own worth. After all, as it is said, imitation is a form of flattery and so, in an indirect way, is making comparisons.

Psellus was, however, too complex an author for his words to be easily unveiled. Thus, as stated already, his choice of words in the case of the Arab victory "beyond any reasonable expectation", can be read, as he himself claimed (writing about the way he penned the imperial correspondence with Egypt[105]), with different meanings and at several levels. At a first level of interpretation the words *παραλόγου νίκης* link the literary perception of the event described with the foreign affairs reality of the time and reflect the irrationality of the Byzantine expedition itself. Reality intrudes into the literary perception. At a second level, past the link of real image and its literary perception, these words could also reflect another feature of the 11th-century Byzantine mentality, one relegating the world lying beyond the empire's frontiers outside the limits of logic. The interaction with that world accounted for the irrationality in the empire's war policy and

[104] See R. BROWNING, The language of Byzantine Literature in: *The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture*, Sp. Vryonis ed., Malibu 1978, 103-133, (= reprint in IDEM, *History, Language and Literature in the Byzantine World*, Northampton 1989, art. XV.)

[105] see above ns. 74-76.

its subsequent defeat. Given Psellus's views on the role of Providence, even a combination of both interpretations might apply. The choice rests with the reader, as was often the case in Psellus's letters, when our author, in his "Protean" flexibility, underlined and wholly assumed, for the benefit of his correspondent, the feature of his personality that fitted the best the latter's expectations.[106]

Nike Koutrakou
Historian

[106] LJUBARSKIJ, *Michael Psellus*, 69-70.

Juan Pedro Monferrer-Sala

A FRAGMENTARY VERSION OF THE *PROTEVANGELIUM IACOBI* RENDERED FROM A GREEK TEXT (SINAI ARABIC 535, *CA.* 13th C.)

Introduction

Among the works contained in 'Codex 535' of St. Catherine's Library[1] there is an incomplete version of the 'Protoevangelium of James'; the eleven surviving chapters are found at the end of the MS, specifically on folios 347r-355v. This codex is written on paper and measures 20.5 x 10 cm, comprising 355 folios. It has been dated to ca. 13th century CE.[2] The reasons as to why this version is incomplete are unknown, but it is possible that the part corresponding to just over fourteen missing chapters might have been damaged through damp or another cause that led to the loss of the folios corresponding to these chapters.

The document traditionally known as the 'Protoevangelium of James'[3] is one of the most influential New Testament apocryphal works on Christian art, since it contains a wealth of detail about the life of the Virgin Mary. The antiquity of the original text (ca. 2nd Century CE), in addition to its vast dissemination in the heart of Eastern

---

1 On this mission, see Aziz S. Atiya, "The Monastery of St. Catherine and the Mount Sinai Expedition", *Proceedings of the American Philosophical Society* 96:5 (1952), 578-586, espec. 582-586.

2 A.S. Atiya, *The Arabic Manuscripts of Mount Sinai*, Baltimore 1955, 21 (nº 535/4); M. Kamil, *Catalogue of all manuscripts in the Monastery of St. Catharine on Mount Sinai*, Wiesbaden 1970, 46 (nº 544 = 535).

3 On the probable original title of the work, see J. Dubois, "Hypothèse sur l'origine de l'apocryphe *Genna Marias*", *Agustinianum* 23 (1983), 263-267.

and Western Christianity -and also among Muslim authors[4]- through hundreds of MSS in different languages effectively contributed to the transmission of total or partial versions of this work.

The theme of the text encompasses a wide repertoire of sources such as haggadic texts, Old and New Testament references as well as apocrypha.[5] The content can more or less be divided into nine parts and an epilogue, as indicated below:

1. History of Joachim and Hanna (chapters I-IV).
2. Birth and childhood of Mary (chapters V-VI).
3. Entry of Mary into the temple (chapters VII-VIII).
4. Mary leaves the temple and is given over to Joseph (chapter IX).
5. Mary spins the temple veil (chapter X).
6. Annunciation and gestation of Mary (chapters XI-XVI).
7. Registration in Bethlehem and birth of Jesus (chapters XVII-XX).
8. Visit of the Magi (chapter XXI).
9. Anger of Herod and murder of Zacharia (chapters XXII-XXIV).
10. Epilogue.

The question of the original language, as in so many apocryphal texts, is one of the main difficulties of this work. Going against claims of an alleged original Hebrew version, the most logical train of thought, given the research conducted so far, leads us to believe that the original text was written in Greek, perhaps composed in Egypt.[6]

As regards the Arabic version edited below, there is no doubt that it is the translation of a text belonging to the Greek textual tradition.[7] Garitte, using the Sinaitic Arabic edition 436 (ca. 10th Century), offered this edition together with a Latin translation of folios 347r-v

[4] Juan Pedro Monferrer-Sala, "Notas sobre recepción fuentística en el *Kitāb al-ʿIbar* de Ibn Ḫaldūn: el caso del *Kitāb Yaʿqūb Ibn Yūsuf al-Naǧǧār*", in J.L. Garrot & J. Martos (eds.), *Miradas españolas sobre Ibn Jaldún*, Madrid 2008, 219-239.

[5] P.A. Stempvoort, "*The Protoevangelium Jacobi*: The Sources of its Theme and their Bearing on its Date", *Studia Evangelica. III*, Berlin 1964, 410-426.

[6] É. De Strycker, *La forme la plus ancienne du Protévangile de Jacques. Recherches sur le Papyrus Bodmer 5 avec une édition critique du texte grec et une traduction annotée*, «Subsidia Hagiographica» 33, Brussels 1961, 419-424.

[7] G. Graf, *Geschichte der christlichen arabischen Literature*, Vatican City 1944, I, 224-225.

(chapter I) from Sin. Ar. 535.[8] However, Garitte did not use Sin. Ar. 535, even though he indicates that:

> *Ut e collatione apparet textus capituli I codicis 436* [...] *cum illo codicis 535* [...], *hic minus sobrius verbis est et magis «paraphrasin» redolet, ille autem plerumque* breviorem *et concisiorem elocutionem praebet, textui pervetustae papyri Bodmerianae 5 (saec. III*[i] *¡) fere semper proximam.*

Perhaps the paraphrased nature of 535 and its later date in comparison with 436 meant that Garitte did not pay it due attention, to such an extent that he did not even use it when collating his edition of 436, merely indicating the above. Undoubtedly a single textual tradition eventually led to the development of versions with slight textual amplifications. To speak of a text that "magis «paraphrasin» redolet" is not entirely correctly, since they are not paraphrases of the text, but rather amplifications or descriptive expansions of the narrative details offered by the original translation, as we will see below.

Over the next few pages, we offer an edited translation of Sin. Ar. 535, along with a few notes about the linguistic register of the text and eleven synoptic charts comparing the respective texts of Sin. Ar. 535 and Sin. Ar. 436. Although based on a Greek text,[9] they offer different narrative products that cannot be explained exclusively by mere paraphrasing in the case of 535, instead offering an alternative option to 436. The option offered by 535 is through the interpretation of the Greek text utilised and not a mere paraphrase of 436, as we can see in the synoptic charts we will provide at the end of the present article.

[8] G. Garitte, "«Protevangelii Iacobi» versio arabica antiquior", *Le Muséon* 86 (1973), 377-396, the edition of Sin. Ar. 535 is in 377-378.

[9] See C. Tischendorf, *Evangelia apocrypha. Adhibitis plurimis codicibus graecis et latinis maximan partem nunc primum consultis atque inditorum copia insignibus*, Leipzig: Avenarius et Mendelssohn, 1853, 1-47.

1. Philological study

1.1. Writing and orthography[10]

1.1.1. General features

MS Sin. Ar. 535 exhibits the typical features of the Medieval handwriting Arabic tradition, i.e. the author has intended to write in Classical Arabic, but as a result of the interferences through pseudocorrections from Neo-Arabic the text alternates it with Classical Arabic, as it happens with texts written in "Middle Arabic".[11] Therefore, most of the phonetic features in our text are not typical of this linguistic register, but that of the Neo-Arabic, which was common to Christians, Jews and Muslims authors in the Medieval times.[12]

The graphological type used by the scribe is the typical developed *naskhī* exhibited by a number of Sinaitic Arabic MSS from St Catharine. Sin. Ar. 535 exhibits a plenty of deficiencies in the graphematic realizations, in the suprasegmental phonemes and in the addition of the diacritics as well.[13]

1.1.2. *Signa*[14]

Two signs are only used by the scribe of MS Sin. Ar. 535: a dot (•) to separte sentences and a sort of Hindī numeral to mark a word which has been forgotten by the scribe.

[10] Assessments about several aspects related to the writing can be read in the following works: Bernhard Levin, *Die griechisch-arabische Evangelien-Übersetzung. Vat Borg. Ar. 95 und Ber orient. Oct. 1108*, Uppsala 1938, 12-16. Cf. also A. Smith Lewis & M. Dunlop Gibson, *Forty-one Facsimiles...*; E. Tisserant, *Specimina codicvm orientalivm*; Louis Cheikho, *Kitāb ma'riḍ al-ḫuṭūṭ al-'arabiyyah*, Beirut [18]1911 (= 1885); Y. E. Meimaris, Κατάλογος τῶν νεῶν ἀραβικῶν χειρογραφῶν...

[11] Kees Versteegh, "Breaking the Rules without Wanting to: Hypercorrection in Middle Arabic Texts", in Alaa Elgibali (ed.), *Investigating Arabic: Current parameters in Analysis and Learning*, Leiden – Boston 2005, 3-18. About the register of the "middle Arabic", see Ignacio Ferrando, *Introducción a la historia de la lengua árabe. Nuevas perspectivas*, Zaragoza 2001, 147-158.

[12] Kees Versteegh, *Pidginization and Creolization: The Case of Arabic*, Amsterdam-Philadelphia 1984, 8-9.

[13] Joshua Blau, *A Grammar of Christian Arabic. Based Mainly on South-Palestinian Texts from the First Millenium*. 3 vols., Louvain 1966-67, I, 122-125 §§ 25-26.3.2 [henceforth GCA].

[14] About the several signs and symbols, cf. Juan P. Monferrer Sala, "Notas de crítica textual al "Vaticano Arabo XIV. Más datos para la reconstrucción de la *Vorlage* siri-

1.2. Vocalism and suprasegmentals[15]

1.2.1. *Scriptio plena and scriptio defectiva*

Scriptio defectiva[16] is exhibited in pronominal forms, in deictic pronouns, and in proper names like Isḥaq or Ibrahim. *Scriptio plena*, on the other hand, appears in *Yuwāqīm*.

The short vowels[17] are sporadically used throughout the text. However, Sin. Ar. 535 marks the *tanwīn* acc. /an/ as in *ṭa·āman* (347v), *waladan* (348v; 350r; 350v), *dhakaran* (349v), *khādiman* (349v) or *malākan* (349v). On its part, the *alif maqṣūrah*[18] of the prepositions *ilā*, *ḥattā* and *'alā* usually has the two dots of the *yā'*. As for the *shaddah* or *tashdīd*[19] it is almost complete absent except for only one occasion: v.gr. *talaqqāh* (349v).

aca perdida del *Diatessaron*", in Juan Pedro Monferrer-Sala & Manuel Marcos Aldón (eds.), *Grapheîon. Códices, manuscritos e imágenes. Estudios filológicos e históricos*, Córdoba 2003, 158-159 § 2.3.

[15] J. Blau, GCA, 61-83 §§ 3-10; Jean Cantineau, *Études de linguistique arabe. Mémorial Jean Cantineau*, Paris 1960, 89-116; Simon Hopkins, *Studies in the Grammar of Early Arabic. Based upon papyri datable to before A.H. 300/A.D. 912*, Oxford 1984, 1-18 §§ 1-16; Bengt Knutsson, *Studies in the Text and Language of three Syriac-Arabic Versions of the Book of Judicum with Special Reference to the Middle Arabic Elements*. Introduction–Linguistic Notes–Texts by B. Knutsson, Leiden 1974, 52-59; Federico Corriente, *A grammatical sketch of the Spanish Arabic dialect bundle*, Madrid 1977, 22-31 § 1.1.1-1.4.6; F. Corriente, *Introducción a la gramática comparada del semítico meridional*, Madrid 1996, 23-24; Carl Brockelmann, *Grundriß der vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen*, 2 vols., Hildesheim – Zürich – New York 1999 (= Berlin 1908), 44-116 §§ 36-43; William Wright, *Lectures on the Comparative Grammar of the Semitic Languages*. Edited with a Preface and Additional Notes by W.R. Smith with a New Introduction by Patrick Bennet, Piscataway, NJ 2002 (= Cambridge 1890), 75-94; J. Brage, *Estudios sobre el vocalismo en los dialectos árabes*, Madrid 1988.

[16] J. Blau, GCA, 68-77 §§ 8-8.9.5; S. Hopkins, *Studies*, 14 § 11; Per Å. Bengtsson, *Two Arabic Versions of the Book of Ruth*. Text edition and language, Lund 1995, 100-102 § 3.2.1; B. Knutsson, *Judicum*, 52-55. Some cases of *scriptio defectiva* have been gathered by J. Blau, GCA, 77-81 §§ 9-9.3; S. Hopkins, *Studies*, 10-14 § 10; J. Blau, *A Handbook of Early Middle Arabic*, Jerusalem 2002, 32, § 14; P. Å. Bengtsson, *Two Arabic Versions*, 102-104 § 3.2.2; B. Knutsson, *Judicum*, 55-57.

[17] J. Blau, GCA, 61-65 §§ 3-5; S. Hopkins, *Studies*, 2-8 §§ 2-6.

[18] J. Blau, GCA, 81-83 §§ 10.1-10.3; S. Hopkins, *Studies*, 14-16 § 12; P. Å. Bengtsson, *Two Arabic Versions*, 104 § 3.2.3; B. Knutsson, *Judicum*, 58-59.

[19] J. Blau, GCA, 122-125 §§ 26.1-26.3.2; S. Hopkins, *Studies*, 49 § 48; F. Corriente, *Sketch*, 66-67 § 3.2.1-3.2.2.

1.3. Consonantism[20]

1.3.1. *Hamz*[21]

Opposed to the Classical Arabic, in which the phoneme /'/ is stable in all the positions, in Neo-Arabic it is only realized in initial position, even when it has lost, since early age, its independent phonemic function[22] in this position. This feature, which has been documented when being represented the /'/ as *alif*, not only in initial and middle position, but also in final one, and as /w/ or /y/ in middle position, or lacking in stability in any position. In MS Sin. Ar. 535 the lack of /'/ occurs in any position,[23] what is a clear indication that the articulated pause of /'/ is not perceptible in the register used by the scribe of MS Si. Ar. 535, which exhibits the colloquial pronunciation of this consonant, like for instance in *itmana-hu* instead of *i'tamana-hu* (353v) or *itamana-ka* for *i'tamana-ka* (354r).

1.3.2. /t/ < /th/:[24] as it occurs with the dialectal registers,[25] /th/ has lost its fricative interdental realization, pronouncing it as a dental implosive one: v.gr. *katīr* instead of *kathīr* (347r), *tiyāb* for *thiyāb* (348v).

[20] J. Blau, GCA, 83-121 §§ 11-24.4; J. Cantineau, *Études de linguistique arabe*, 13-88; P. Å. Bengtsson, *Two Arabic Versions*, 108-128 §§ 3.2.5-3.2.16; B. Knutsson, *Judicum*, 59-112; F. Corriente, *Sketch*, 31-60 §§ 2.1.1-2.28.7; F. Corriente, *Introducción a la gramática comparada*, 15-23; W. Wright, *Comparative Grammar*, 42-74.

[21] J. Blau, GCA, 83-89 §§ 11-11.3.6.1; S. Hopkins, *Studies*, 19-33 §§ 19-28; P. Å. Bengtsson, *Two Arabic Versions*, 1108-114 §§ 3.2.5-3.2.5.3; B. Knutsson, *Judicum*, 59-78; F. Corriente, *Sketch*, 58-60 §§ 2.28.1-2.28.7.

[22] J. Blau, GCA, 83-84 §§ 11-11.1.

[23] On the stress in ancient 'Christian Arabic' texts in relation to the ancient Maġribī register, see J. Blau, "Middle and Old Arabic Material for the History of Stress in Arabic", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 35:3 (1972), 476-484.

[24] J. Blau, GCA, 106, § 12.4; 107-108 § 15.2; Chaim Rabin, *Ancient West-Arabian*, London: Taylor's Foreign Press, 1951, 129; Gotthelf Bergsträsser, *Einführung in die semitischen Sprachen. Sprachproben und grammatische Skizzen.* Im Anhang: Zur Syntax der Sprache von Ugarit vom Carl Brockelmann, Ismaning 1993 (= München 1928), 157, and 34 §§ 30a; B. Knutsson, *Judicum*, 78-94; P. Å. Bengtsson, *Two Arabic Versions*, 114-119 § 3.2.6; B. Levin, *Die griechisch-arabische*, 19; F. Corriente, *Sketch*, 44 § 2.12.2; J. Blau, *The Emergence...*, 76, 227 and 231. See also F. Corriente, "A Survey of Spirantization in Semitic and Arabic Phonetics", *The Jewish Quarterly Review* [NS] 60:2 (1969), 162-163.

[25] W. Fischer – O. Jastrow, *Handbuch der arabischen Dialekte*, Wiesbaden 1980, 50; Farida Abu-Haidar, *Christian Arabic of Baghdad*, Wiesbaden 1991, 7-8; Werner Arnold, *Die arabischen Dialekte Antiochiens*, Wiesbaden 1998, 35.

1.3.3. /d/ < /dh/:[26] this is also a well-known dialectal phenomenon:[27] *hadihi* for *hadhihi* (348r), *alladī* for *alladhī* (348v), *dalika* for *dhalika* (349v), etc.

1.3.4. /ṭ/ < /ẓ/:[28] like in *ta'ṭumu* for *ta'ẓumu* (350v)

1.3.5. *Tā' marbūṭah.*[29] Sin. Ar. 535 exhibit a complete lack of the two dots.

1.4. Nouns[30]

1.4.1. Onomastics

Ḥannah: from Hebrew Ḥannāh through Greek *Anna*.

Yuwāqīm: from Hebrew Yĕhōyāqīm through Greek *Iōakeìm*.

Isrā'īl: from Hebrew Yiśrā'ēl) through Syriac Yisrāel.[31]

Maryam: from Hebrew Miryām through Syriac Maryam,[32] but with a possible interference of the Greek form *Maríam* in Greek speaking circles.[33]

[26] J. Blau, GCA, 108 § 16.2; B. Knutsson, *Judicum*, 98-100, cf. 82-94 and 122; P. Å. Bengtsson, *Two Arabic Versions*, 116 § 3.2.6; B. Levin, *Die griechisch-arabische*, 19; G. Bergsträsser, *Einführung*, 157; F. Corriente, *Sketch*, 45 § 2.13.2; J. Blau, *The Emergence...*, 76, 227 and 231. See also F. Corriente, "A Survey of Spirantization...", *The Jewish Quarterly Review* [NS] 60:2 (1969), 160-162.

[27] F. Abu-Haidar, *Christian Arabic of Baghdad*, 7-8; W. Arnold, *Die arabischen Dialekte Antiochiens*, 35.

[28] P. Å. Bengtsson, *Two Arabic Versions*, 123 § 3.2.10. See also F. Corriente, "A Survey of Spirantization...", *The Jewish Quarterly Review* [NS] 60:2 (1969), 163.

[29] J. Blau, GCA, 115-121 §§ 24.1-24.4; S. Hopkins, *Studies*, 44-48 § 47; B. Knutsson, *Judicum*, 109-112; P. Å. Bengtsson, *Two Arabic Versions*, 124-127 § 3.2.13.

[30] J. Blau, GCA, 201-254 §§ 103-161; S. Hopkins, *Studies*, 87-112 § 83-90; B. Knutsson, *Judicum*, 136-145; F. Corriente, *Sketch*, 74-100 §§ 5.1.0-5.12.5; F. Corriente, *Introducción a la gramática comparada*, 26-33 § 2.1; C. Brockelmann, *Grundriß*, I, 329-504 §§ 114-255; W. Wright, *Comparative Grammar*, 131-160.

[31] J. Horovitz, "Jewish Proper Names...", *Hebrew Union College Annual* 2 (1925), 154-155.

[32] Alphonse Mingana, "Syriac Influence on the Style of the Kur'ān", *Bulletin of the* John Rylands Library 11:1 (1927), 82.

[33] Joseph Horovitz, "Jewish Proper Names and Derivatives in the Koran", *Hebrew Union College Annual* 2 (1925), 154. Cf. Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ān*, with a foreword by G. Böwering and J. D. McAuliffe, Leiden – Boston 2007 (= Baroda 1938), 262.

Zakariyā: from Hebrew *Zĕkaryā*.
Yasū': from Syriac Yashū'.[34]
Ilīshaba': from Hebrew 'Ĕlīsheba'.
Ṣāmuwīl: from Hebrew Shĕmū'ēl, although in this text straight from Greek *Samouḗl*.

1.4.2. Loanwords and neologisms[35]

Āmīn: from Hebrew *'amēn*, most probably without interference, although the mediation of Greek *amḗn* or Syriac *'amīn* could occur in certain ecclesiastical or monastic circles after the Arab-Islamic invasion.[36]
Firdaws: represents in this case a calque of Greek *parádeisos*.
Khaṭāyā: from Syriac *ḥṭītā*.[37]
Malā'ikah: from Ethiopic *malā'əkt*.[38]
Masīḥ: from Syriac *mshīḥō*, an adaptation of Hebrew *mashîāḥ*.[39]
Naṣārā): from Syriac *naṣrāyē* (cf. Greek *nazōraioi*).[40]

[34] Juan Pedro Monferrer-Sala, "Algo más acerca de 'Īsà, el nombre de Jesús en el Islam", *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos* 47 (1998), 399-404. Cf. Karl Vollers, "Ueber die lautliche Steigerung bei Lehnwörtern im Arabischen", *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesselschaft* 45 (1891), 352. At times Yasū', appears written as Yashū', see for instance J.P. Monferrer-Sala & Amalia Zomeño, "Abgari regis fabulae versio iuxta narrationem magnae ecclesiae Edessae aedificationis (secundum *Sinaiticum arabicum CDXLV* qui in Coenobio Sanctae Catalinae asservatur)", *Collectanea Christiana Orientalia* 5 (2008), 162 § 5.1.

[35] On loans, see W.G.E. Watson, "Loanwords in Semitic", *Aula Orientalis* 23:1-2 (2005), 191-198.

[36] Graf, Georg, *Verzeichnis...*, 14.

[37] A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ān*, 124.

[38] A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ān*, 269. Cf. W. Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez*, 303.

[39] On the concept *al-Masīḥ* in Arabic, see Georg Graf, "Wie ist das Wort al-Masîh zu Übersetzen?", *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesselschaft* 104 (1954), 119-123.

[40] A. Jeffery, A., *The Foreign Vocabulary of the Qur'ān*, 280-281. Cf. François De Blois, "*Naṣrānī* (Ναζωραῖος) and *ḥanīf* (ἐθνικος): studies on the religious vocabulary of Christianity and of Islam", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 65 (2002), 1-30. See also a brief summary with bibliography in Hüsein Ilker Çinar, *Die Religionen der Araber vor und in der frühislamischen Zeit*, Wiesbaden 2007, 121-133.

Qayṭūn: form Greek *koitṓn*.[41]
Rūḥ al-Qudus: although it is the translation of Greek *tò pneuma tò hágion*, the syntagma comes from Syriac *rūḥō d-qūdshō*.[42]
Rasūl: a neologism connected with Syriac *shlīḥō* (pl. *shlīḥē*, "messenger; apostle"), a technicism in both Christian and Gnostic Aramaic literature, which is related to the Qur'ānic *rasūl* from a theological viewpoint.[43]
Quddūs: from Ethiopic *qəddus*.[44]

1.5. *Verba*

The use of the verbal forms usually agree with Classical Arabic patterns, although some deviations from Neo-Arabic are documented, vgr. the proclitic particle *sawfa* is used in its apocopated form (*sa-*), but through the psudocorrected form *sā*: *sā naṣna'uhu* instead of *sa-naṣna'uhu* (353r).

1.6. Prepositions and pronouns

Interferences from Neo-Arabic are found in the use of double particles like *lammā an* instead of *lammā*
minajl < *min ajl*, or *likaymā*, and the pronoun *īsh* (/ēsh/) < *aysh*. A case of interference from the colloquial register is the pseudocorrection of the 2nd sg. fem. pers. pronoun *antī* instead of *anti* (349v).

1.7. Syntagmatics

It would be suffice it to say that most part of the Arabic version exhibits several forms of the so-called phenomenon of the 'loan-trans-

[41] E.A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 110)*, Cambridge-Leipzig: Harvard University Press - Otto Harrassowitz 1914, 674

[42] A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ān*, 232. Cf. A. Mingana, "Syriac Influence on the Style of the Kur'ān", *Bulletin of the* John Rylands Library 11:1 (1927), 85.

[43] Geo Widengren, *Muḥammad, The Apostle of God, and his Ascension (King and Saviour V)*, Uppsala – Wiesbaden 1955, 15, 55-65, 65-79.

[44] W. Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez*, 422-423. Cf. A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ān*, 232.

lation'[45] from the Greek *Vorlage*, with those interferences from the Neo-Arabic that gives deviations against the rules of the Classical Arabic.

1.8. New Testament adaptation:

The sentence *al-salām ʻalayka yā Maryam Allāh maʻaki mubāraka anti fī l-nisā' ajmaʻīn* represents an adaptation of χαῖρε, κεχαριτωμένη, ὁ κύριος μετὰ σοῦ (Lk 1:28) with the interpolation of Lk 1:42: εὐλογημένη σὺ ἐν γυναιξίν.

2. Critical edition

I

|347r| 1 كان رجل من بني اسراييل اسمه يواقيم الاثنا عشر سبط وكان غني حدا كتير المال فاراد ان
يقرب للـه قربانا ضعفي ما كانوا بني اسراييل يقربوا للـه ففكر في نفسه وقال يكون قرباني هذا
لجميع بني اسراييل ليغفر اللـه لي بذلك دنوبي وخطاياي 2 فلما ان دنا العيد وهو يوم اللـه الاكبر قدم
بني اسراييل قرابينهم وقدم يواقيم قربانه معهم فجا رجل من بني اسراييل يقال له روبيل فقال |347v|
ليواقيم ليس ينبغي لك ان تقرب قربانك قبلنا لانه ليس لك زرع في بني اسراييل 3 فحزن يواقيم حين
سمع منه هذا الكلام حزن شديد وجعل يفكر في اثنا عشر سبط بني اسراييل ويقول في نفسه اما
ارى جميع بني اسراييل لهم زرع وليس لي انا زرع وجعل يتفكر في المديقين والصالحين ويقول
في نفسه لهولاي كلهم زرع وليس لي انا زرع في بني اسراييل وذكر الاب الاول ابرهيم علم ان
اللـه قد رزقه ولدا في اخر عمره وسماه اسحق 4 فحزن يواقيم حزنا شديدا ولم يعلم مرته حنه بحزنه
والذي قال له روبيل فخزن هاربا الي البريه ونصب له مظله في البريه وصام اربعين يوما واربعين
ليله وقال في نفسه لا يدخل في بطني طعامًا ولا شرابا حتي يطلقني ربي برخمته ويرزقني |348r|
ولدا ولتكون صلاتي هي طعامي وشرابي

---

45 On the label "loan-translation", see J. Blau, GCA, I, 54 § 1.9; cf. Idem, *A Handbook of Early Middle Arabic*, Jerusalem 2002, 19 § 7. Examples of loan-translations from non Biblical texts in the two forthcoming articles of J.P. Monferrer-Sala: "Estrategias de traducción en un texto árabe cristiano con Vorlage siriaca ApVir(ar) 4-5 [ApVir(sir) 5-6]", *Estudios de dialectología norteafricana y andalusí* 12 (2008), 17-41. "Loan translations from Greek in Christian Middle Arabic", en: J.P. Monferrer-Sala & Nader Al Jallad (eds.), *The Arabic language across the ages*, Wiesbaden: Reichert, 2010, 75-91.

II

1 فاما امراته حنه فاصتعفت الحزن وقالت اطلع يارب الي مسكنتي وعدمايي الولد 2 فلما دنا عيدهم
الاكبر جات يوثنى جاريه حنه اليها وقالت لها حتي متي تمسكين الحزن وتعدين نفسك في الحزن قد
دنا العيد اليوم الاكبر وليس يحل لك ان تحزين ولكن حدي مني هده العمامه التى اعطتني معلمتي
الصواره فانه ليس ينبغي لي ان البسها • لاني امه لك وهي من لباس الملوك • 3 وانت احق بها مني
اجابتها عند ذلك مولاتها وقالت لها اعزني عني لاتي لست البسها لان اللـه مسكن نفسي ولعل خليل
لك اعطاك اياها وجيت الي تشركيني في خطييك . قالت عند ذلك يوثنى بمولاتها حنه . بحق اغلق
اللـه احشاك . ولم يرزقك |348v| ولدا في بني اسراييل • 4 فحزنت عند دلك حنه حزنا شديدا تم
ترعت تيات الحزن الدي كانت عليها تم عسلت راسها ولبست تياب عرسها فلما كان افان تسع
ساعات نزلت حنه الي فردوسها تتمشا فيه فنظرت الي شجره غار ثم رفعت صوتها الي السما .
وسبحت اللـه وقالت . الاه اباي باركني واسمع مني دعوتي وصلاتي كما باركت رحم ساره
ورزقتها ولدًا وسمته اسحق .

III

1 فبينما هي رافعه نظرها الي السماوات ابصرت في شجره غار عش عصافير فراخ . فجعلت حنه
تنوح وتبكى في نفسها وتقول ويلي ولامي التي ولدتني فاني قد صرت ايه في بني اسراييل •
وعيرت واقضيت وطردت من ناوس الرب الاهي . 2 ويلي لمن اشبهت اما كان ينبغي لي ان اشبه
|349r| هذا الطير فان لهذا الطير اولاد بين يديك يسبحون اسمك يارب ويلي لمن اشبهت انا كان
ينبغي لي ان اشبه وحش الارض . فان لوحوش الارض اولاد بين يديك يسبحونك يارب . ويلي لمن
اشبهت اما كان ينبغي لي ان اشبه الدواب فان للدواب اولاد بين يديك يسبحون اسمك يارب 3 ويلي
لمن اشبهت اما كان ينبغي لي ان اشيه الما فان للما اولاد بين يديك وامواح الما يبرحون ويسبحون
اسمك يارب وتنانين الما يباركونك يارب . ويلي لمن اشبهت اما كان ينبغي لي ان اشبه هذه الارض
فان لها تمره لطعم في ايامها . وتلك الثمره يسبحك وتباركك يارب .

IV

1 عند ذلك نزل ملاك من السما فقام بين يدي حنه • |349v| وقال لها • قد سمع اللـه منك ياحنه دعاك
وقبل من صلاتك وانتي حبلي وستلدين ولدا ويدكر ولدك في الارض كلها • فقالت حنه حي هو اللـه
ربي والاهي لان ولدت ذكرًا او اثنى جعلته يكون خادمًا للـه . حياته كلها في الهيكل . 2 وبعد دلك
نزل اليها ملاكًا من السما وقال لها قد قدم يواقيم زوجك ومعه غنمه كلها ونزل ملاكًا من السما وتلقا
يواقيم وقال له قد سمع اللـه منك دعوتك وصلاتك . وامراتك حنه حبلا • 3 فدخل يواقيم من البريه .
ثم دعا رعاه الغنم وقال لهم اتوني بحروفين فيكونا هذين الخروفين لربي والاهي • واتوني باثنا
عشر عجل سمين . وتكون هذا العجول للكهنه • فلمشايخ بني اسراييل . واتوني بثمانيه اكبش .
لتكون للناس عامه . |350r| 4 فلما ان دخل يواقيم ومعه رعاته قامت حنه امام باب دارها. فلما ان. آته
مقبلا حضرت اليه تم تعلقت به وقالت له الان علمت ان اللـه قد رحمني وباركني بركه عظيمه. هذه
العاقر من الان ليست يعاقر. والتي لم يكن لها ولدًا هي حبلا. فلما ان دخل يواقيم داره استراح ذلك
اليوم .

V

1 فلما ان كان من الغد انطلق بقرابينه الي الهيكل ثم قال في نفسه ان قبل اللـه مني قرباني فساعلم ذلك من الكاهن فلما ان قرب يواقيم قربانه . نظر الي التاج الذي علي مدبح الرب . وكان يقول في نفسه ان قبل اللـه مني قرباني فانا اعلم من تاج الكاهن . وكان للكاهن |350v| تاج اذا قرب رجلا من بني اسراييل قربان وقبل اللـه منه كان يدي وجهه في ذلك التاج مثل المراه . فان لم يقبل اللـه منه قربانه لم يري وجهه في ذلك التاج . فلما ان ابصر يواقيم بمثال وجهه في ذلك التاج . قال يواقيم عند ذلك الان علمت ان ربي قد رحمتي وقبل مني قرباني وغفر ذنوبي وخطاياي. ورزقني ولدًا . اللـه منه قربانه . 2 فلما ان تمت حنه تسعه اشهر حبلا ولدت. فقالت للقابله اي شي الذي ولدت. فقالت لها جاريه . فقالت حنه عند دلك تعطم نفسي للـه وسمت اسمها مريم . فلما ان تمت حنه اربعين يوم غسلت راسها وجعلت ترضع الجاريه

VI

1 من يوم الي يوم |351r| حتي شبت الجاريه . فلما ان سته اشهر اقامتها امها علي الارض تجرب ان كانت تمشي • فخطت الجاريه سبع خطا حتي جازت الي حجر اما • ثم احتملتها امها وقالت حي هو اللـه اني لا اتركك تمشين علي الارض حتي اذهب بك الي هيكل اللـه . وقدست حنه قيطونها ولم يدخل ذلك القيطون شيا مفسدًا ودعت حنه جواري من العبرانيين عذاري طاهرات ليلهين معها . 2 فلما ان تمت الجاريه سنه صنع يواقيم عدا ودعا كهنه بني اسراييل . وروسا الكهنه وكتابهم ومسيختهم. وعم بني اسراييل في غدايه . فلما ان اكلوا القوم وشربوا اقبل يواقيم يحمل الجاريه فباركوا وقالوا . |351v| الاه ابانا يبارك هذه الجاريه ويعطيها اسم سمايه الي دهر الداهرين . فقال الجميع يكون ذلك امين. وانطلق بها ايضا ليصلوا عليها روسا الكهنه • فباركوها وقالوا . الرب الذي في العلا يبارك هذه الجاريه بركه لا يزول امنها ابدا وبركه لانفنا . 3 عند ذلك احتملتها امها وادخلتها في القيطون الذي قدست لها وجلست ترضعها . وصلت حنه صلاه للـه وقالت. اسبح اللـه تسبحه مقدسه لرحمته اياي اذ محاعني عار بني اسراييل واعداي. ورزقني ربي زرع صالح . وقالت حنه . الا اي رجل يذهب[42] الي بني روبيل فيعلمهم ان حنه ترضع . تم تركتها في قيطونها المقدس وخرجت تخدم . |352r| فلما ان فرغوا من عداهم قاموا فرحين يسبحوا الاه اسراييل.

VII

1 فلما ان تمت الجاريه سنتين قال يواقيم لامراته حنه ننطلق ونجعلها في هيكل اللـه ونتم ما كنا جعلنا علي انفسنا . ليلا يغصب اللـه علينا فلا يقبل منا قرباننا . فقالت له حنه ننتظر حتي تتم الجاره تلت سنين لكيما لا تحتاج الجاريه الي اب ولا الي ام. فقال يواقيم امين حقا. 2 فلما ان تمت الجاريه تلث سنين قال يواقيم ادعوا جواري عبرانيات طاهرات ويكون معهم الشمع يمشين بين يديها ليلا تلتفت الجاريه الي خلفها . فدعوا الجواري فمشين بين يديها ومعهم الشمع حتى دخلوا هيكل اللـه وقبلها الكاهن |352v| وباركها وقال. يعظم اللـه اسمك في الناس اجمعين. حتي دلك اليوم الذي يظهر اللـه منك فاروق بني اسراييل. 3 واقعدهَا علي الدرجه الـ[ثـ]ـالثه[43] من المدبح . وانزل اللـه عليها البها والفرح . وباركها كل بيت اسراييل.

[46] يذهب has been written out of the writing box.

[47] First *thā'* has not dots.

VIII

1 ورجع اهلها بعجب كثير . يسبحون اللـه حيث لم يلتفت الي خلفها. فكانت مريم في هيكل اللـه مثل الحمامه النقيه . وكان طعامها ينزل اليها من السما. مع الملايكه تقبل الطعام من ايديهم . في كل يوم. 2 فلما ان تمت مريم اثنا عشر سنه في هيكل اللـه . اجتمع روسا[44] كهنه بني اسراييل وتفكروا فيها بينهم وقالوا ان مريم قد تم لها ا[ثنـ]ـا[45] عشر سنه في هيكل اللـه فايش |353r| احب اليكم ان نصنع بها . لاننا نتخوف ان تطمث ونتجس هيكل اللـه ربنا والاهنا. وقالوا له . ادخل الي المذبح وادعوا ربك واسله مَا الذي نصنع بهذه الجاريه. فما قال لك ربك فسا نصنعه بها . 3 فقام عند ذلك زكريا الكاهن ولبس ا[ثنـ]ـا[46] عشر جرس ودخل الي قدس القدس[47] وصلا لربه وساله مَا الذي يصنع بها . فنزل ملاك اللـه وقام بين يدي زكريا وقال له . زكريا زكريا اخرج واجمع كل رجل من بني اسراييل لست له امراه . فيجي كل رجل منهم ومعه عصاه فاي رجلاً اوراك اللـه في عصاته علامه فالي دلك الرجل |353v| ادفع الجاريه واتمنه عليها . فخرج المبادي في كل ارض يهوذا . واجتمع الناس اجمعين الي الكاهن .

IX

1 وطرح يوسف قدوم النجاره من يده وخرج يحضر الى الهيكل ولم يتاخر احدا . وكل واحدًا منهم اخد معه عصاه . فلما اجتمعوا اخذ زكريا[48] الكاهن عصيهم وادخلها الي الهيكل ودعا ربه . فلما ان فرغ من الدعا . اوحا اللـه اليه العصا التي ترا فيها الايه فالي صاحبها ادفع الجاريه . ثم ان زكريا[49] اخذ العصي وخرج بها الي اهلها . وجعل يعطي كل واحد منهم عصاته . فلم تطهر له في تلك العصي ايه . وكانت العصا الاخير عصا يوسف . فلما ان دفعها اليه زكريا الكاهن . ظهر في تلك العصاه |354r| حمامه تطير[50] حتي وقفت علي راس يوسف فقال عند دلك زكريا ليوسف. يايوسف انت الذي اختارك اللـه الرب واتمنك علي العذرى خذها واحفظها . 2 اجابه يوسف وقال له . ان لي بنين وانا شيخ كبير وهذه الجاريه شابه فان اخذتها لي صرت ضحكه في بني اسراييل . اجابه الكاهن وقال له يايوسف احذر من ربك واتقيه واذكر الذي صنع بقوم داتان وقورح وبيرام حين امر الرب [الا]رض وانفتحت وبلعتهم لمعصيتهم خلافهم امر ربهم . فالان احذر يايوسف [الا] يصيبك هذا الامر فبيتك . 3 فلما سمع يوسف هذا القول من زكريا الكاهن [فـ]ـزع وقبض عند ذلك الجاريه اليه وقال |354v| لها عند قبضه اياها يامريم اني قد اخذتك من هيكل اللـه . وأنا اخرج اعمل ثم اعود اليك فاحفظي نفسك وانا اسل اللـه ان يحفظك .

[48] كهنه appears previously crossed out.

[49] *Thā'* and *nūn* without their respective dots.

[50] *Thā'* is written with only one dot and *nūn* without its dot over.

[51] *Sic* for قدس الأقداس

[52] *Zāy* without dot.

[53] *Zāy* without dot.

[54] *Tā'* is written with one dot only.

X

1 فبعد ذلك اجتمع كهنه بني اسرابيل[51] علي ان يعمل ستر للمدبح الهيكل . فقال لهم زكريا الكاهن.
اجمعوا لي ثمان جواري عذاري. وذكر الكاهن امر مريم وعلم انها طاهره نقيه. وانها من ال
داوود. فارسل اليها الكاهن فاتيه . 2 فامر الكاهن الجواري الثمان ان يدخلوا الي الهيكل فدخلن ثم
قال[52] لهن الكاهن. اقتر عن من يغزل منهم هذه الالوان فاقتر عن. فصار لمريم ان تغزل لون
البرفير المرتفع . فاخذت مريم البرفير وانطلقت الي منزلها . وفي تلك الايام |355r| اصمت زكريا
وقام مكانه كاهن يسما صامويل حتى اذن اللـه لزكريا بالكلام. واطلق لسانه فتكلم. وفي يوم من تلك
الايام كانت مريم يغزل البرفير فالقته من يدها .

XI

1 ثم اخذت القله وخرجت تستقي ما . فاوحي اللـه اليها بصوت تبسير الملاك وقال لها السلام عليك
يامريم اللـه معك مباركه انت في النسا اجمعين فالتفتت عند[53] ذلك مريم يمين وشمال لتنطر الدي
يكلمها ويبسرها فلم ترى احدًا وفزعها ما سمعت من كلامه. وجعلت ينطر فيما قال لها وتقول ما
هذا السلام. رجعت ودخلت في بيتها. ووضعت الثله واخذت تغزل البرفير . 2 فدخل الملاك ايضا
اليها وقال لها. لا تفزعين يامريم انا جبرابيل[54] رسول ربك اليك. قد صير |355v| ابرك الي فرح وقد
خصصت بالنعمه من اللـه. وانت حبلا بكلمته المقدسه. فجعلت مريم تفكر وتقول في نفسها. ان كنت
حبلا كما يقول هذا الصوت من كلمته وروحه المقدسه . افليس كما تلد النسا الد . 3 اجابها عند ذلك
ملاك اللـه وقال لها . ليس كما يلدن النسا تلدين يامريم ولكن روح القدس تحل بك وقوه الرب الذي
في العلا تسكن فيك والذي يولد منك قدوس هو وابن العلي يسما . وانت تسميه يسوع . هو الذي
يخلص امته من خطاياهم . وعلامه ذلك ان اليشبع نسيبتك حبلا بغلام في كبرها وهدا الشهر
السادس لتلد العاقر لانه من اجل انه لا يعشر علي اللـه شي. فاجابت مريم الملاك وقالت انا امه اللـه
[...]

3. Annotated translation

In the annotated translation which runs below, the Arabic version has been collated with Lewis' edition of the Syriac text.[59] As the Arabic version belongs to a different textual tradition than the Syriac text, only most representative variants are shown in the footnotes.

55 This word is cutted after the *alif*.
56 *Qāf* with one dot over.
57 لتنظر is previously crossed out.
58 *Ḥā'* without dot below.
59 Agnes Smith Lewis, *Apocrypha Syriaca. The Protevangelium Jacobi and Transitus Mariae, with texts from the Septuagint, The Corân, the Peshiṭta, and from a Syriac hymn in a Syro-Arabic palimpsest of the fifth and other centuries*, edited and translated by Agnes Smith Lewis, with an appendix of Palestinian Syriac texts from the Taylor-Schechter Collection, London 1902, b-bt (Syriac), 1-12 (English).

I

|347r| **1** Among the children of Israel there was a man named Joachim,[60] [according to the 'Histories of] the Twelve Tribes'.[61] He was exceedingly rich[62] and wanted to present God with an offering twofold that proffered by the children of Israel. He thought to himself: 'This offering of mine is for all the children of Israel, so God will forgive me for my sins and [for] my faults'. **2** When the day of the celebration arrived, which is the great day of God on which all the children of Israel present [him with] their offerings, Joachim presented his offering along with the others. And one man, one of the children of Israel, named Reuben,[63] arrived and said |347v| to Joachim: "It is not lawful for you to present your offering before us,[64] for you have not given seed among the children of Israel". **3** Joachim was greatly grieved to hear these words and began to think about the twelve tribes of the children of Israel and said to himself: 'I see that all the children of Israel have given seed, but I have none'. And he thought about the just and the good and said to himself: 'They have all given seed but I have not given seed among the children of Israel'. But he remembered the first father, Abraham,[65] and realised that God had given him a son at the end of his life, whom he called Isaac. **4** Joachim was greatly grieved and did not tell his wife Hanna what Reuben had said to him, because of his woe. He was saddened and left to go to the desert.[66] He pitched his tent in the desert and fasted for forty days and forty nights, saying to himself: 'No food or drink shall enter my stomach until God has mercy on me and blesses me |348r| with a child.[67] My prayer shall be my food and my drink'.

60 Syr. *Yōnakīr*.
61 Syr. omit. [according to the 'Histories of] the Twelve Tribes'.
62 Cf. LXX Dn 13:4 (= Susanna 4): καὶ ἦν Ἰωακὶμ πλούσιος σφόδρα, "Joachim was extremely rich". Syr. "who was very rich in the fear of God".
63 Syr. Rūbīl.
64 Syr. "before me".
65 Syr. "he remembered the patriarchs Abraham and Sara, his wife".
66 Syr. "desert place".
67 Syr. "until the Lord God visit me".

II

1 Hanna, his wife, was shaken with grief, saying: 'Oh Lord, see my misery and my childlessness![68] 2 And when the great celebration[69] arrived, Juthinā,[70] Hanna's handmaiden came to her and said: 'how long shall you be immersed in sadness and humble your soul with sadness'.[71] The celebration has arrived, the great day,[72] and you are not permitted to be sad. Take this scarf[73] given to me by the mistress of my work,[74] since I am not permitted to wear it as I am your servant and it is the garment of royalty. 3 'I know you' -her mistress responded-, saying: 'Get away from me, for I shall not wear it, since God has humbled my soul and perhaps a friend of yours has given it to you and you have come to make me party to your sin'.[75] Then Juthinā said to her mistress Hanna: 'It is true that God has shut up your womb and has not given you |348v| a child among the children of Israel'. 4 And Hanna was greatly saddened and she removed her mourning dress, put on her wedding garments and at the ninth hour Hanna went down to the garden to walk there and saw a laurel tree.[76] Then she raised her voice to the heavens and praised God[77] saying:

68 Syr. "But Hanna his wife sat mourning. And she lamented with two lamentations saying, 'I lament frist because of my widowhood; and secondly, because I am debarred from bearing".

69 Syr. "the day of the Lord".

70 Syr. Yōnāthīm. Textual tradition in Greek, Syriac and Arabic gathers several variants of Hanna's servant name, cf. E. de Strycker, *La forme la plus ancienne*, pp. 313-315.

71 On Greek expression *tapeinoun tēn psychēn*, see C. Van Unnik, "Zur Bedeutung von ταπεινοῦν τὴν ψυχὴν bei den Apostolischen Vätern", *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 44 (1952-53), 250-255.

72 Syr. "the great day of the Lord".

73 Greek *kephalodésmion*. Syriac: "mistress".

74 Hypothetical interpretation of the Arabic *muʿallimatī al-ṣ.wār.h*; cf. Greek *kyría tou érgou*.

75 The Syriac text differs considerably in verse n. 3.

76 Greek *daphnēdaís*. Syr. "And she took off her garments of mourning, and washed her head, and put on royal raiment. And at the ninth hour she went down to walk in the garden. And she sat beneath the shade of a laurel tree".

77 Greek *despótēs*.

'God, My Father, bless me![78] and hear my plea and my prayer, as you blessed the womb of Sarah[79] and gave her a son whom she called Isaac'.[80]

III

1 As she lifted her eyes to the heavens, she saw in the laurel tree a nest of birds [with] chicks.[81] And Hanna began to lament and weep, saying: 'Oh woe is me and my mother who brought me forth![82] As I have become a curse before the children of Israel. I have been wronged, accused and expelled from the temple of the Lord my God.[83] 2 Oh woe is me! To what can I be likened? I am not like |348v| these birds, since these birds have their young, who before you praise your name, oh Lord! 3 Oh woe is me! To what can I be likened? Not the water, since the water has its young in your presence and the water's waves hold still and praise your name, oh Lord! And the beasts of the sea bless you, oh Lord. Oh woe is me! To what can I be likened? Not this earth since it bears fruit in due time and this fruit praises and blesses you, oh Lord!'[84]

IV

1 Then an angel[85] came down from heaven and appeared before Hanna, saying: 'Hanna! God has heard your plea and accepted your prayer: you shall conceive and bear a child and your child shall be talked about all over the earth'.[86] And Hanna responded: 'As the Lord my God lives,[87] if I bring forth either male or female, I shall take my

78 Syr. "Oh God of our fathers!"

79 Greek *tēn mētran Sárras*.

80 Syr. "as Thou didst bless my mother Sarah, and didst give her a son, Isaac".

81 Syr. "a sparrow's nest in the laurel tree".

82 Syr. "Why am I not unborn? Or how and why was the womb prepared for me?"

83 Syr. "from the house of the Lord God".

84 Comparisons in verses 2 and 3 in the Syriac text are different from the Arabic version.

85 Syr. "the angel of the Lord".

86 Syr. "in all the world".

87 Greek *zē kýrios*, a translation of the Hebrew formula *ḥay-Yahweh*, "Yahweh liveth!".

88 Syr. omit. "in the temple".

child to serve God its whole life in the temple'.[88] |349r| **2** Then an angel came down from heaven, saying:[89] 'Joachim, your husband, is approaching with his flock, since an angel[90] came down from heaven and appeared before Joachim, telling him: God has heard your plea and your prayer and your wife Hanna has conceived'. **3** Joachim left the desert and called to the shepherds of the flock, saying to them: 'Bring me two lambs.[91] These two lambs shall be for the Lord, my God. And bring me twelve[92] fattened calves. These calves shall be for the priests and for the elders of the children of Israel.[93] Bring me eight[94] sheep, which shall be for the people of the town'.[95] |349v| **4** As Joachim arrived with his shepherds, Hanna was standing in front of the door to his house and she went to kiss him[96] and threw her arms around him, saying: 'Now I know that God has taken pity on me and has filled me with blessing, [since] this barren woman is no longer sterile, and she who had no child has now conceived'. And entering his house, Joachim rested that day.

V

1 In the morning he left with his offering and making his way to the temple he said to himself: 'If God accepts my offering I shall know by the priest'.[97] As Joachim presented his offering, he saw the headband that lay on the Lord's altar, saying to himself: 'If God accepts my offering I shall know by the priest's headband.[98] The priest wore |350r| a headband. Then a man from among the children of Israel approached [with] an offering and presented it to God. In his presence, on that headband [an image was reflected] resembling a woman and God did not accept his offering since his face was not reflected in the

[89] Syr. "And immediately two messengers came saying to her, said unto him".
[90] Syr. "the angel of the Lord".
[91] Syr. "ten ewe-lambs".
[92] Syr. "ten".
[93] Syr. "elders of the people".
[94] Syr. "a hundred".
[95] Syr. omit. "town".
[96] Syr. omit. "she went to kiss him".
[97] Greek *tòn pétalon tou hieréōs*, "the golden sheet of the priest", i.e. priestly *'ēfōd*.
[98] Syr. "in the insignia that is betwixt the eyes of the priest".

headband. When Joachim saw his face in the headband, he said: 'Now I know that my Lord has blessed me, has accepted my offering, has forgiven my sins and my faults and has given me a child, which is the offering of God'.[99] **2** In the ninth month of Hanna's pregnancy, she brought forth. And she said to the midwife: 'What have I brought forth?', and she answered: 'a girl'.[100] Then Hanna said: 'My soul has been magnified by God'. And she named her Mary. When Hanna had completed the forty days [prescribed by Law] she washed her hair and began to breastfeed the girl.

VI

1 The days passed |350v| and the girl grew.[101] After six months, her mother stood her on the ground to see if she would walk. The child took seven steps to reach her mother's lap. Then her mother lifted her up saying: 'As God my Father lives![102] I shall not let you walk on the ground until I have taken you into the temple of God.[103] And she sanctified her room[104] and let nothing impure enter that room. Hanna summoned Hebrew maidens,[105] untainted virgins, to play with her. **2** When the child reached the age of one, Joachim made preparations and gathered together the priests of the children of Israel, the chief priests, their scribes, the elders and the children of Israel to his banquet. As the people were eating and drinking, Joachim presented the child and they blessed her saying: |351r| 'God of our fathers! Bless this child and give her a celestial name forever and ever' and they all said: 'Amen'. And he took her to present her to the chief priests and they blessed her saying: 'Lord on high[106] bless this child with a perpetual blessing that is never-ending, a blessing that never ends'. **3** Then her mother took her to the room that she had sanctified for her and sat down to breastfeed her. And Hanna prayed to God, saying: 'I

[99] The Arabic text offers an amplified version with regard to the Syriac one.
[100] Greek *thēlu*.
[101] Syr. "the girl grew strong".
[102] Greek *zē kýrios*.
[103] Syr. "house of God".
[104] Syr. "And her parents made her chamber a sanctuary".
[105] Syr. "daughters of the Hebrews".
[106] Greek *ho Theòs tōn hypsōmátōn*. Syr. "The God of our fathers who is on high".

shall praise God with a holy hymn, his mercy [has rested] on me, since he removed me from the shame of the children of Israel and my enemies, and my Lord has given me a pure seed'. And Hanna added: 'What male shall tell the children of Reuben that Hanna is breastfeeding?' Then she left her in her holy room and went out to serve. |351v| When they finished the banquet, they stood up praising the God of Israel.

VII

1 When the child reached the age of two, Joachim said to his wife: 'Let us go and place her in the temple of God and fulfil what we promised, because otherwise God will be incensed with us and will not accept our offering'. Hanna said: 'Let us wait until the child reaches her third birthday so she shall not miss a father or a mother'. And Joachim said: 'Amen, surely'.[107] **2** When the child reached her third birthday, Joachim said: 'Summon the pure Hebrew maidens,[108] to take a torch and go on ahead of her so the child does not turn back'. They called for the maidens and they went ahead of her with the torch until they entered the temple of God and the priest received her |352r| and blessed her and said: 'May God magnify your name among all the people until that day [on] which God will manifest through you the separation of the children of Israel'. **3** And he sat her down on the third step of the altar and God poured beauty and joy onto her and all the house of Israel blessed her.[109]

VIII

1 Her parents, filled with admiration,[110] returned praising God, since [the child] had not turned back. Mary was in the temple of God like

[107] Syr. "Thou hast well spoken".
[108] Syr. "Let us call virgins of the daughters of the Hebrews".
[109] Greek *kaì ekáthisen autēn epì trítou bathmou tou thisiastēríou kaì epébalen kýrios hu Theòs chárin ep' autēn kaì katechóreusen tois posìn autēs kaì ēgápēsen autēn pasoikos Israēl*. Syr. "all the children of Israel loved her", adding: "and they called her name Mary".
[110] Cf. Lk 2:33.

the unblemished dove and received food from heaven from the hands of the angels[111] every day.[112] **2** When Mary reached the age of twelve[113] in the temple of God,[114] the chief priests[115] of the children of Israel came together to deliberate about her, saying: 'Mary has been in the temple of God for twelve years. What |352v| should we do with her? Since we fear she will menstruate and pollute the temple of God our Lord, our God'. And they said: 'Go to the altar, pray to your Lord and ask him what we must do with this child. Whatever your Lord says to you that is what we shall do with her'. **3** Then Zacharia the priest stood up, put on [the robe] of the twelve bells,[116] and entered the Holy of Holies,[117] prayed to the Lord and asked Him what should be done with her. And the angel of the Lord came down and appeared before Zacharia and said to him 'Zacharia, Zacharia! Go out and assemble all the men of Israel who are without a wife.[118] Let each man bring his rod and to whomsoever the Lord shall show a sign[119] on his rod, to that man |353r| you shall entrust the girl's keeping'. And the heralds went out through all the land of Judaea and assembled all the people before the priest.

IX

1 Joseph, laying down his carpenter's axe[120] went to the temple; no one arrived late and they each brought a rod with them. When they were assembled, Zacharia the priest took their rods, placed them in the temple and prayed to the Lord. When his prayer was complete, God spoke to him: 'The rod on which you see the sign, you shall entrust the child to its owner's keeping'. Zacharia took the rods and came out, and gave each rod to its owner but no sign appeared of [any of] them. Joseph was the last to take his rod and as he was handing it

[111] Syr. "the hand of an angel".
[112] Syr. omit. "every day".
[113] Syr. "when she had grown up".
[114] Syr. omit. "in the temple of God".
[115] Syr. "the priests".
[116] Cf. Ex 28:31-35.
[117] Greek *tà hágia tōn hagíōn*, a translation of Hebrew *qōdesh ha-qōdeshīm*.
[118] Syr. "widowers of the nation".
[119] Greek *sēmeion*.
[120] Greek *tò sképarnon*.

over, Zacharia the priest saw on that rod |353v| a dove flying to Joseph's head. And Zacharia said to Joseph: 'Joseph! The Lord God has chosen you, has entrusted the virgin to your keeping, take her and protect her'. **2** Joseph answered: 'I have children, I am an old man and this girl is very young.[121] If I take her I will be a laughing stock among the children of Israel'. The priest responded: 'Joseph, Fear your Lord, fear Him and remember what he did to the people of Dathan, Kora and Abiram[122] when the Lord ordered the earth to open up and swallow them for their rebellion and opposition to the order of their Lord.[123] Now Joseph, fear that this should not befall your house'. **3** When Joseph heard the words of Zacharia the priest, he was afraid and took the girl with him, saying |354r| as he took her: 'I have received you from the temple of the Lord; and now I leave you as I must go to work; later I shall come to you. Take care and I will ask the Lord will protect you'.[124]

X[125]

1 And there was a council of the priests of the children of Israel to make a veil for the temple altar, and Zacharia the priest said to them:[126] 'Bring to me eight virgin maidens'.[127] The priest thought of Mary, since he knew she was pure and without stain and was of the family of David. And the priest sent for her and she came. **2** The priest ordered the eight maidens[128] to enter the temple and they entered,

121 Greek *yhioùs égo kaì presbýtēs eimí ahýtē dè neanis.*
122 Greek *Dathàn kaì Abeirõn kaì Koré*, cf. Hebrew *Qōrah* [...] *wĕ-Dātān* [...] *wa-'Abîrām* (Nm 16:1).
123 Cf. Nm 16:1-35.
124 Greek *kaì apérchomai oikodomēsai tàs oikodomás.*
125 End of ch. IX and ch. X are more amplificated in the Arabic version with regard the Syriac text.
126 Syr. "and they said: Let us make a curtain for the temple of the Lord".
127 Greek: *kalésaté moi parthénous amiántous apò tēs phylēs Dauíd*. Syr. "Summon to me eight virgins of the tribe of King David who are chaste and holy". Although the priest asks for eight maidens in the Syriac version, only seven were found by the guardians.
128 Cf. Greek *heptà parthénous.*
129 Greek: *tò chrysíon kaì tò amíanton kaì tẽn býsson kaì tò sērikòn kaì tò hyakínthinon kaì tò kókkinon kaì tẽn alēthinẽn porphýran.*

and the priest said to them: 'Decide who shall spin these colours'.[129] And they made their decision and the eminent colour purple fell to Mary. Mary took the purple and went to her home. At that time Zacharia was struck dumb and his place was taken by a priest named Samuel until God permitted Zacharia to speak,[130] freeing his tongue, and he spoke.[131] On one of those days, Mary took and spun the purple thread.

XI

1 And she took the pitcher, and went out to fill it with water and God spoke to her in a voice that announced the angel's good news, saying: 'God saves you Mary, God is with you, blessed are you among all women'.[132] And she turned to her right and left to see who had spoken and given her the good news, but she saw no one. Afraid of the words she heard, she looked around saying: 'who goes there?' She returned to her house and entered, and she put the pitcher down and began to spin the purple thread. **2** And the angel[133] also came to her and said: 'Mary! Fear not, I am Gabriel.[134] The Lord has sent me to you and I bring you joy, since you have found the grace of God and you shall conceive by the holy word'.[135] Mary thought to herself: 'If I am with child -as this voice says- by his word and the Holy Spirit,[136] shall I not bring forth a child as all women bring forth?' **3** And the angel of the Lord responded: 'Mary, you shall not bring forth as other women bring forth, because the Holy Spirit shall be incarnated within you and the power of the Lord on high[137] shall dwell within you and the child you bear shall be holy and he shall be called the Son of the Highest. You shall name him Jesus and he shall save the people from their

130 Syr. "and Samuel was priest instead of him until Zacharia should speak"
131 Cf. Lk 1:22.
132 Cf. Lk 1:28,42.
133 Syr. "the angel of the Lord".
134 Syr. omit. the name of the angel.
135 Cf. Lk 1:30. Greek: *ek lógou autou.*
136 On Christ's incarnation written in defense of Christianity against Islam, see Khalil Samir, "Un traité perdu d'Al-Ṣafī b. Al-ʿAssāl sur l'incarnation du Christ de l'Esprit-Saint et de la Vierge Marie", in C. Laga, J.A: Munitiz & L. Van Rompay (eds.), *After Chalcedon. Studies in Theology and Church History offered to Professor Albert Van Roey for his Seventieth Birthday*, Leuven 1985, 283-296.
137 Syr. omit. "on high".

sins.[138] The sign of this is that Elizabeth, your kinswoman, is pregnant with a child in old age'. This was the sixth month[139] for the sterile woman to bring forth, for nothing is impossible for God. And Mary said to the angel: 'I am God's servant [...][140]

Appendix 1: Synoptic chart of Sin. Ar. 436 and 535

The two Arabic versions, as Garitte pointed out, were based on an original Greek text. However, both texts show signs of following slightly different narrative features, as shown in the eleven synoptic charts below, which correspond to the eleven surviving chapters of the Sin. Ar. 535.

At times, the 535 text offers a version that is characterised by a *lectio longior* than the 436 text. This longer reading is the result of additions that on a fair number of occasions represent material that could be classified as peripheral at a narrative level. However, at times, the longer reading offers additional material that amplifies the original narration of the Greek text.

Hence, for example, looking at the first four examples from chapter 1: in 1) as in 436, 535 follows the Greek text, although it has changed the syntagmatic order to avoid the grammatical incoherence of the Greek text, which is also evident in the translation of 436; in 2) 535 represents an expansion of the original Greek through the effect of harmonisation with the information in the following phrases. This case crops up repeatedly, as shown in the 11 synoptic charts; in 3) 535 follows the Greek text more closely, since 436 has inserted an interpolation probably to harmonise with the information that comes afterwards; and in 4) in comparison with 436, 535 has expanded on the text with expletive extensions from a narrative point of view, the purpose of which is purely descriptive.

These narrative variations that occur between the two texts are repeated throughout the text. In addition to these possibilities, there are further amplifications in which 535 simply expands the text. Both 436 and 535 offer different *lectiones* as regards the Greek text, although on occasions they differ from one another.

[138] Cf. Lk 1:30-32.
[139] Cf. Lk 1:26. This interpolation is not present in the Syriac text.
[140] Cf. Lk 1:38.

I

Sin. Ar. 436	Sin. Ar. 535	Variant number
في كتاب اثنا عشر قبايل بني اسرايل كان يوقيم رجل غني جدا	كان رجل من بني اسراييل اسمه يواقيم الاثنا عشر سبط وكان غني حدا كتير المال	1
وكان يقرب قربانه مضعف	فاراد ان يقرب للـه قربانا ضعفي ما كانوا بني اسراييل يقربوا للـه ففكر في نفسه	2
قايلا يكون فضلي لكل الشعب وعشوري للرب الاهي لكيما يرضا عني ولم يكون له ولدا لان حنة امراته كانت عاقر	وقال يكون قرباني هذا لجميع بني اسراييل ليغفر اللـه لي بذلك دنوبي وخطاياي	3
واقترب حج الرب الاعظم وكان يقرب قربانه بين يدي بني اسرايل فقام روبين فقال له لا يحل لك ان تقرب قربانك اول منجل انك ليس لك زرع في اسرايل	فلما ان دنا العيد وهو يوم اللـه الاكبر قدم بني اسراييل قرابينهم وقدم يواقيم قربانه معهم فجا رجل من بني اسراييل يقال له روبيل فقال ليواقيم ليس ينبغي لك ان تقرب قربانك قبلنا لانه ليس لك زرع في بني اسراييل	4
فحزن يواقيم حزن شديد وانطلق الى قبايل بني اسرايل وقال لهم ان كنت انا وحدي لم اصنع زرعا في اسرايل ثم انه ارا في جيل الابا انهم كلهم قد صنعوا زرع في اسرايل وذكر ابرهم راس الابا الذي اعطاه اللـه ولدا في كبرة (*sic!*) واسحق ابنه وجميع الابا الاخر الاخرين	فحزن يواقيم حين سمع منه هذا الكلام حزن شديد وجعل يفكر في اثنا عشر سبط بني اسراييل ويقول في نفسه اما ارى جميع بني اسراييل لهم زرع وليس لي انا زرع وجعل يتفكر في المديقين والصالحين ويقول في نفسه لهولاي كلهم زرع وليس لي انا زرع في بني اسراييل وذكر الاب الاول ابرهيم علم ان اللـه قد رزقه ولدا في اخر عمره وسماه اسحق	5
فكان يواقم حزين جدا ولم تراه امراته حنة ولكنه انطلق الى البرية فصنع له فيما مظلة وصام اربعين يوما قايلا اترك الاكل ولا اشرب حتى يرحمني اللـه الرب ولكن تكون الصلاة طعامي وشرابي	فحزن يواقيم حزنا شديدا ولم يعلم مرته حنه بحزنه والذي قال له روبيل فخزن هاربا الي البريه ونصب له مظله في البريه وصام اربعين يوما واربعين ليله وقال في نفسه لا يدخل في بطني طعامًا ولا شرابا حتي يطلقني ربي برحمته ويرزقني ولدا ولتكون صلاتي هي طعامي وشرابي	6

II

Sin. Ar. 436	Sin. Ar. 535	Variant number
وحنه امراته جعلت تبكى وتتقطع حزنا قايلة انوح على ارملتي ومنجل انه ولدا لي	فاما امراته حنه فاصتعفت الحزن وقالت اطلع يارب الي مسكنتي وعدمايي الولد	1
فلما دنا يوم حج الرب الاعظم	فلما دنا عيدهم الاكبر	2
قالت لها جاريتها اوثيني	جات يوثنى جاريه حنه اليها وقالت لها	3
حتى متا تشقي نفسك وقد اقترب يوم الرب الاعظم ولا يحل لك تنوحي ولكن خذي هذا الاكليل الذي اعطيته ربت عمل منجل ان فيه صورة الملك ولا يحل لي البسه منجل اني امة لك	حتي متي تمسكين الحزن وتعدين نفسك في الحزن قد دنا العيد اليوم الاكبر وليس يحل لك ان تحزين ولكن حدي مني هده العمامه التى اعطتني معلمتي الصواره فانه ليس ينبغي لي ان البسها لاني امه لك وهي من لباس الملوك	4
فقالت لها حنة اذهبي من عندي فاني لست افعل هذا فلعل انسان فاجر اعطا لي اياه وتريدي ان اشركك بالخطية	وانت احق بها مني اجابتها عند ذلك مولاتها وقالت لها اعزني عني لاني لست البسها لان اللـه مسكن نفسي ولعل خليل لك اعطاك اياها وجيت الي تشركيني في خطييك	5
فقالت لها اوثيني جاريتها باي شي العنك اللـه الذي اغلق رحمك ولم يجعل لك زرع في اسرايل	قالت عند ذلك يوثنى بمولاتها حنه بحق اغلق اللـه احشاك ولم يرزقك ولدا في بني اسراييل	6
فحزنت حنة حزنا شديدا ولبست لبوس النسا وغسلت راسها ولبست لبوس عرسها	حزنت عند دلك حنه حزنا شديدا تم ترعت تيات الحزن الدي كانت عليها تم عسلت راسها ولبست تياب عرسها	7
وفي تسع ساعات من النهار نزلت تتمشا في الكرم الذي كان لها وقعدت تحت شجرة	فلما كان افان تسع ساعات نزلت حنه الي فردوسها تتمشا فيه فنظرت الي شجره غار	8
وجعلت تدعوا الى ربها وتقول ربي اله اباينا ارحمني واسمع دعوتي وبركني كما بركت رحم سارة واعطيتها ابنا اسحق .	ثم رفعت صوتها الي السما وسبحت اللـه وقالت الاه اباي باركني واسمع مني دعوتي وصلاتي كما باركت رحم ساره ورزقتها ولدًا وسمته اسحق	9

III

Sin. Ar. 436	Sin. Ar. 535	Variant number
ثم انها رفعت نضرها الى الشجرة فرات فيها عش للعصافير	فبينما هي رافعه نظرها الي السماوات ابصرت في الشجره الغار عش عصافير فراخ	1
فاخذت تبكى	فجعلت حنه تنوح وتبكى في نفسها	2
وتقول ويلي اي ام ولدتني اي رحم حملتني لاني باللعنه ولدت	وتقول ويلي ولامي التي ولدتني فاني قد صرت ايه في بني اسراييل	3

وانهم يتعايرون بي في هيكل ربي والاهي	وعيرت واقضيت وطردت من ناوس الرب الاهي	4
ويلي بمن شبهت انا لم اشبه طير السما لان لطير السما زرعا قدامك يارب	ويلي لمن اشبهت اما كان ينبغي لي ان اشبه هذا الطير فان لهذا الطير اولاد بين يديك يسبحون اسمك يارب	5
ويلي بمن اشبهت لم اشبه سباع البرية لان لهن قدامك زرعا يارب	ويلي لمن اشبهت انا كان ينبغي لي ان اشبه وحش الارض فان لوحوش الارض اولاد بين يديك يسبحونك يارب	6
ويلي بمن اشبهت لم اشبه لان لهم زرعا قدامك يارب	ويلي لمن اشبهت اما كان ينبغي لي ان اشبه الدواب فان للدواب اولاد بين يديك يسبحون اسمك يارب	7
ويلي لمن <اشبهت لم> اشبه الما <لان> له زرعا قدامك يارب	ويلي لمن اشبهت اما كان ينبغي لي ان اشيه الما فان للما اولاد بين يديك واموراح الما يبرحون ويسبحون اسمك يارب وتنانين الما يباركونك يارب	8
ويلي لمن اشبهت لم اشبه الارض لان لها زرعا قدامك يارب تنبت ثمرتها في كل حين فتبركك يارب	ويلي لمن اشبهت اما كان ينبغي لي ان اشبه هذه الارض فان لها تمره لطعم في ايامها . وتلك الثمره يسبحك وتباركك يارب	9

IV

Sin. Ar. 436	Sin. Ar. 535	Variant number
عند ذلك اتاها ملاك الرب	عند ذلك نزل ملاك من السما فقام بين يدي حنه	1
وقال لها حنة سمع الرب دعاك تحبلي وتلدي ويسمع بزرعك في كل الدنيا	وقال لها قد سمع اللـه منك يا حنه دعاك وقبل من صلاتك وانتي حبلي وستلدين ولدا ويدكر ولدك في الارض كلها	2
قالت حنة حي هو الرب الاهي ان انا ولدت ذكر او انثا لاقربنه لربي قربانا وليكن له خادما كل ايام حياته	فقالت حنه حي هو اللـه ربي والاهي لان ولدت ذكرًا او اثنى جعلته يكون خادمًا للـه . حياته كلها في الهيكل	3
واتاها ملاك الملاك ايضا وقال لها يواقيم زوجك قد اتا هو ومراعيه	وبعد دلك نزل اليها ملاكًا من السما وقال لها قد قدم يواقيم زوجك ومعه غنمه كلها	4
وكان الملاك قد اتاه وقال له يواقيم يواقيم قد سمع الله دعاك اشتد وانزل من هاهنا ان حنة امراتك تحبل	ونزل ملاكًا من السما وتلقا يواقيم وقال له قد سمع اللـه منك دعوتك وصلاتك وامراتك حنه حبلا	5
فنزل يواقيم ودعا رعيانه وقال لهم اتوني بعشرة دبيبات طاهرات يكونوا للرب الاهي	فدخل يواقيم من البريه ثم دعا رعاه الغنم وقال لهم اتوني بحروفين فيكونا هذين الخروفين لربي والاهي	6

واتوني ايضا بعشر عجول طاهرات يكونوا للكهنة والشيوخ	واتوني باثنا عشر عجل سمين وتكون هذا العجول للكهنه فلمشايخ بني اسراييل	7
واتوني بماية خروف يكونوا لكل الشعب	واتوني بثمانيه اكبش لتكون للناس عامه	8
واتا يواقيم بيته من عند رعاته وكانت حنه قايمة بين يدي الباب	فلما ان دخل يواقيم ومعه رعاته قامت حنه امام باب دارها	9
فلما رات يواقيم قد جا مع رعيته اشتددت تحضر حتى لقيته واحتضنته اليها وقالت له هذه الساعة عرفت ان الرب قد رضي عني وبركني جدا ان الارملة لا تكون ارملة انا التي لم يكن لي ولد اجد حبلا	فلما ان آته مقبلا حضرت اليه تم تعلقت به وقالت له الان علمت ان اللـه قد رحمني وباركني بركه عظيمه. هذه العاقر من الان ليست يعاقر والتي لم يكن لها ولدًا هي حبلا	10
ثم ان يواقيم استراح معها	فلما ان دخل يواقيم داره استراح ذلك اليوم	11

V

Sin. Ar. 436	Sin. Ar. 535	Variant number
فلما كان من الغد قرب قربانه	فلما ان كان من الغد انطلق بقرابينه الي الهيكل	1
وقال في نفسه ان كان اللـه راضى عني قيبين لي في بيطال الكاهن	ثم قال في نفسه ان قبل اللـه مني قرباني فساعلم ذلك من الكاهن	2
فنظر فلم يرا له خطية وقال يواقيم الساعة عرفت ان اللـه قد رضى عني وغفر لي كل خطاياي ثم نزل من هيكل الرب الى بيته ظاهرا	فلما ان قرب يواقيم قربانه نظر الي التاج الذي علي مدبح الرب وكان يقول في نفسه ان قبل اللـه مني قرباني فانا اعلم من تاج الكاهن وكان للكاهن تاج اذا قرب رجلا من بني اسراييل قربان وقبل اللـه منه كان يدي وجهه في ذلك التاج مثل المراه فان لم يقبل اللـه منه قربانه لم يري وجهه في ذلك التاج فلما ان ابصر يواقيم بمثال وجهه في ذلك التاج قال يواقيم عند ذلك الان علمت ان ربي قد رحمتي وقبل مني قرباني وغفر ذنوبي وخطاياي ورزقني ولدًا اللـه منه قربانه	3
فلما ان مضا لامراته سبعة اشهر ولدت حنه	فلما ان تمت حنه تسعه اشهر حبلا ولدت	4
ثم قالت للمولدة اي شي ولدت	فقالت للقابله اي شي الذي ولدت	5
فقالت لها المولدة هي جارية	فقالت لها جاريه	6
قالت حنه تكبر نفسي في هذا اليوم وترتفع	فقالت حنه عند دلك تعطم نفسي للـه وسمت اسمها مريم	7
فلما قضت حنه يومها اغتسلت وجعلت ثديها في فم الجارية وسمت اسمها مريم	فلما ان تمت حنه اربعين يوم غسلت راسها وجعلت ترضع الجاريه	8

VI

Sin. Ar. 436	Sin. Ar. 535	Variant number
وكانت مريم تكبر يوم بيوم	من يوم الي يوم حتي شبت الجاريه	1
فلما بلغت ستة اشهر اقامتها امها على الارض تنظر ان كانت تقوم فمشت سبع خطوات	فلما ان سته اشهر اقامتها امها علي الارض تجرب ان كانت تمشي فخطت الجاريه سبع خطا حتي جازت الي حجر اما	2
واتت امها فخطفتها وقالت حي هو الرب الاهي انك لا تمشي على الارض شي اخر حتى اقربك للرب الاهي في الهيكل	ثم احتملتها امها وقالت حي هو اللـه اني لا اتركك تمشين علي الارض حتي اذهب بك الي هيكل اللـه	3
وجعلت لها بيت قدس في بيتها وكل شي نجس لم يكون تدخله عليها	وقدست حنه قيطونها ولم يدخل ذلك القيطون شيا مفسدًا	4
تدعوا جواري طاهرات يخدمونها	ودعت حنه جواري من العبرانيين عذاري طاهرات ليلهين معها	5
فلما بلعت الجارية سنة صنع يواقيم ابوها كرامة للكهنة وللمعلمين وكل بني اسراييل	فلما ان تمت الجاريه سنه صنع يواقيم عدا ودعا كهنه بني اسراييل وروسا الكهنه وكتابهم ومسيختهم وعم بني اسراييل في غدايه	6
واتا يواقيم بالصبية الى الكهنة فبركوها وقالوا اله اباينا يبارك هذه الجارية ويعطيها اسما مذكورا في كل الاجيال	فلما ان اكلوا القوم وشربوا اقبل يواقيم يحمل الجاريه فباركوا وقالوا الاه ابانا يبارك هذه الجاريه ويعطيها اسم سمايه الي دهر الداهرين	7
وقالت الجماعة كلها امين	فقال الجميع يكون ذلك امين	8
ثم قربوها الى الاويين فبركوها وقالوا اللاه الاعلا انظر الى هذه لبجارية وباركها بركة دايمة الى الابد وقالوا كلهم امين	وانطلق بها ايضا ليصلوا عليها روسا الكهنه فباركوها وقالوا الرب الذي في العلا يبارك هذه الجاريه بركه لا يزول امنها ابدا وبركه لانفنا	9
واختطفتها امها الى بيت القدس الذي صنعت لها في بيتها وجعلت في فمها الثدي وكانت تسبح اللـه وتقول مبارك انت ربي والاهي الذي ورثتني ونزعت عني عار الاعدا وحسدهم واعطيتني ثمرة البر غنية بين يديك	عند ذلك احتملتها امها وادخلتها في القيطون الذي قدست لها وجلست ترضعها وصلت حنه صلاه للـه وقالت اسبح اللـه تسبحه مقدسه لرحمته اياي اذ محاعني عار بني اسراييل واعداي ورزقني ربي زرع صالح	10
من يخبر روبين ان حنه ترضع ثم رفعت ايضا صوتها وقالت اسمعوا ايها قبايل بني اسرايل اثنا عشر ان حنه ترضع	وقالت حنه الا اي رجل الي بني روبيل فيعلمهم ان حنه ترضع	11
ثم وضعت الصبية في بيت قدسها وخرجت ثم اخذت تخدمهم	تم تركتها في قيطونها المقدس وخرجت تخدم	12
فلما فرغوا من كرامتهم خرجوا وهم طيبين الانفس ويسبحون للاه اسرايل	فلما ان فرغوا من عداهم قاموا فرحين يسبحوا الاه اسراييل	13

VII

Sin. Ar. 436	Sin. Ar. 535	Variant number
وكانت الجارية تشب وتكبر فلما بلغت سنتين	فلما ان تمت الجاريه سنتين	1
قال يواقيم لحنة نجعل الجارية في هيكل اللـه نوفي بالنذر الذي انذرنا على انفسنا قبل ان يقتضينا الرب ولا يحسب لنا قرباننا	قال يواقيم لامراته حنه ننطلق ونجعلها في هيكل اللـه ونتم ما كنا جعلنا علي انفسنا ليلا يغصب اللـه علينا فلا يقبل منا قرباننا	2
قالت حنة نصبر حتى السنة الثالثة لكيما لا تريد الجارية اب ولا ام	فقالت له حنه ننتظر حتي تتم الجاره تلت سنين لكيما لا تحتاج الجاريه الي اب ولا الي ام	3
قال يواقيم نعم	فقال يواقيم امين حقا	4
فلما مضا للجارية ثلث سنين قال ابوها ندعوا جواري طاهرات ونعطي كل واحدة منهم سراج يسرجوهم قدامها لكيلا تلتفت الجارية الى وراها وتزوع نفسها عن هيكل اللـه	فلما ان تمت الجاريه تلث سنين قال يواقيم ادعوا جواري عبرانيات طاهرات ويكون معهم الشمع يمشين بين يديها ليلا تلتفت الجاريه الي خلفها	5
فلما فعلوا هذا وصعدوا الى هيكل الرب قبلها الكاهن وبركها	فدعوا الجواري فمشين بين يديها ومعهم الشمع حتى دخلوا هيكل اللـه وقبلها الكاهن وباركها	6
وقال يعظم الرب اسمك في كل الارض وفي اخر الزمان يظهر منك الرب فاروق اسرايل	وقال يعظم اللـه اسمك في الناس اجمعين حتي دلك اليوم الذي يظهر اللـه منك فاروق بني اسراييل	7
واقعدها الكاهن على درج المذبح وسكنت عليها روح اللـه وكانت تتمشا برجليها وباركوها كل كهنة بني اسرايل	واقعدهَا علي الدرجه الـ[ثـ]ـالثه من المدبح وانزل اللـه عليها البها والفرح وباركها كل بيت اسراييل	8

VIII

Sin. Ar. 436	Sin. Ar. 535	Variant number
ونزلا والديها من هيكل الرب وجعلوا يسبحون للـه في هيكل الرب وكانت تاخذ طعامها من ملاك الرب ياتيها به	ورجع اهلها بعجب كثير يسبحون اللـه حيث لم يلتفت الي خلفها فكانت مريم في هيكل اللـه مثل الحمامه النقيه وكان طعامها ينزل اليها من السما مع الملايكه تقبل الطعام من ايديهم في كل يوم	1
وحين بلغت اثنا عشر سنة	فلما ان تمت مريم اثنا عشر سنه في هيكل اللـه اجتمع روسا كهنه بني اسراييل وتفكروا فيها بينهم	2
قالوا الكهنة بينهم ان مريم لها اثنا عشر سنة ونحن نتخوف ان تنجس قدس الرب الاهنا	وقالوا ان مريم قد تم لها ا[ثنـ]ـا عشر سنه في هيكل اللـه	4
—	فايش احب اليكم ان نصنع بها لاننا	5

	نتخوف ان تطمث ونتجس هيكل اللـه ربنا والاهنا	
فقالوا لزخريا الكاهن وهو قايم في المذبح ادخل الى القدس وصلي في شانها حتى يظهر لك اللـه الذي يحب من امرها	وقالوا له ادخل الي المذبح وادعوا ربك واسله مَا الذي نصنع بهذه الجاريه فما قال لك ربك فسا نصنعه بها	6
فلبس الكاهن اسطوليته ودخل الى بيت القدس المقدس ثم صلا للـه فقام ملاك الرب قدامه	فقام عند ذلك زكريا الكاهن ولبس ا[ثنـ]ـا عشر جرس ودخل الي قدس القدس وصلا لربه وساله مَا الذي يصنع بها فنزل ملاك اللـه وقام بين يدي زكريا	7
وقال له زخريا اخرج واجمع الارملين من الرجال الذين من الشعب وياتي كل واحد منهم بعصا والذي يري اللـه ايته في عصاته تكون هذه له امراة	وقال له زكريا زكريا اخرج واجمع كل رجل من بني اسراييل لست له امراه فيجي كل رجل منهم ومعه عصاه فاي رجلاً اوراك اللـه في عصاته علامه فالي دلك الرجل ادفع الجاريه واتمنه عليها	8
وارسل في كل ارض يهوذا صايح يصيح في اراضين يهودا بامر الرب وفي ساعة اجتمعوا عند اخرهم	فخرج المبادي في كل ارض يهوذا واجتمع الناس اجمعين الي الكاهن	9

IX

Sin. Ar. 436	Sin. Ar. 535	Variant number
ويوسف طرح القدوم من يده وخرج الى لقا الرب والى الكاهن اتا ثم اخذ الكاهن من كل احد عصا	وطرح يوسف قدوم النجاره من يده وخرج يحضر الى الهيكل ولم يتاخر احدا وكل واحدًا منهم اخد معه عصاه	1
ثم دخل الكاهن الى الهيكل وصلا	فلما اجتمعوا اخذ زكريا الكاهن عصيهم وادخلها الي الهيكل ودعا ربه	2
وحين فرغ من صلاته اخرج العصي فاخذ يعطي كل انسان عصاه	فلما ان فرغ من الدعا اوحا اللـه اليه العصا التي ترا فيها الايه فالي صاحبها ادفع الجاريه ثم ان زكريا اخذ العصي وخرج بها الي اهلها وجعل يعطي كل واحد منهم عصاته فلم تطهر له في تلك العصي ايه	3
ثم اعطا يوسف عصاه فخرج حمامة من عصا يوسف ووثفت على راسه	وكانت العصا الاخير عصا يوسف فلما ان دفعها اليه زكريا الكاهن ظهر في تلك العصاه حمامه تطير حتي وقفت علي راس يوسف	4
فقال له الكاهن لك اصابت هذه العذرا ان تحفظها للرب	فقال عند دلك زكريا ليوسف يايوسف انت الذي اختارك اللـه الرب واتمنك علي العذرى خذها واحفظها	5
فاجاب يوسف وقال اني شيخ ولي اولاد وهذه	اجابه يوسف وقال له ان لي بنين وانا	6

جاؤية شابة وليلا يضحضون بي بني اسرايل	شيخ كبير وهذه الجاريه شابه فان اخذتها لي صرت ضحكه في بني اسراييل	
فقال الكاهن اخشا من الرب الاهك يايوسف زاذكر كل شي صنع الرب بداثان وابيروم وقورح كيف ابتلعتهم الارض منجل معصيتهم وانت فاتقي الا يصيبك ذلك انت وبيتك	اجابه الكاهن وقال له يايوسف احذر من ربك واتقيه واذكر الذي صنع بقوم داتان وقورح وبيرام حين امر الرب [الا]رض وانفتحت وبلعتهم لمعصيتهم خلافهم امر ربهم فالان احذر يايوسف [الا] يصيبك هذا الامر فبيتك	7
ففرق يوسف واخذ العذرا ليحفظها للـه	فلما سمع يوسف هذا القول من زكريا الكاهن [فـ]ـزع وقبض عند ذلك الجاريه اليه	8
وقال لها اني قد اخذتك من هيكل اللـه الرب وانا تاركك في البيت واذهب اعمل في البنيان وارجع اليك بعد قليل ولكن احفظك نفسك والرب يحفظك	وقال لها عند قبضه اياها يا مريم اني قد اخذتك من هيكل اللـه وأنا اخرج اعمل ثم اعود اليك فاحفظي نفسك وانا اسل اللـه ان يحفظك	9

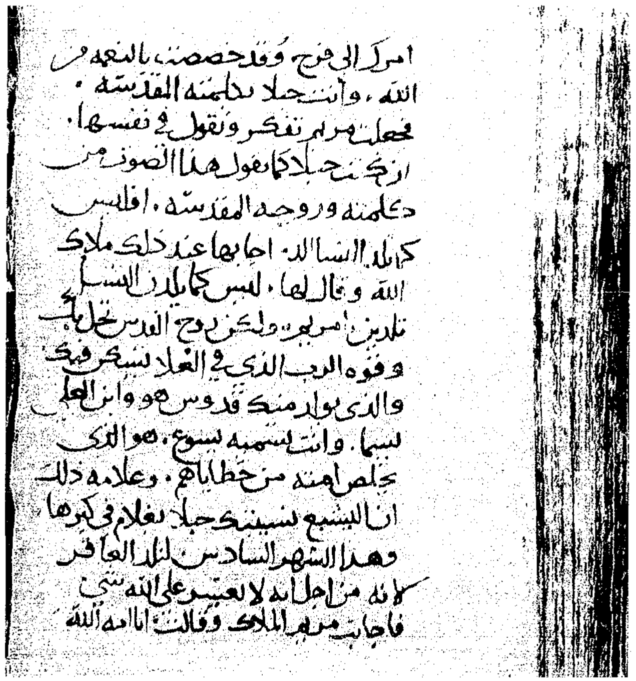
X

Sin. Ar. 436	Sin. Ar. 535	Variant number
ومن بعد هذا اتمروا الكهنة ان يصنعون قرطين لمذبح هيكل الرب	فبعد ذلك اجتمع كهنه بني اسراييل علي ان يعمل ستر للمدبح الهيكل	1
وقال الكاهن ندعوا ثمان عذاري طاهرات من قبيلة داود فانطلق الشرط فوجدوا سبعة عذاري وبقيت واحدة فذكر الكاهن مريم انها من قبيلة داود وانها طاهرة فارسل اليها الشرط فاتو بها الى هيكل الرب	فقال لهم زكريا الكاهن اجمعوا لي ثمان جواري عذاري وذكر الكاهن امر مريم وعلم انها طاهره نقيه وانها من ال داوود فارسل اليها الكاهن فاتيه	2
—	فامر الكاهن الجواري الثمان ان يدخلوا الي الهيكل فدخلن	3
وقال لهم الكاهن تفالجن ايتكن تغزل الذهب الخالص والعشر والاسطوراق والياقنت وفرفير الحق فافتلجن العذاري فاصاب مريم فرفير الحق	ثم قال لهن الكاهن اقتر عن من يغزل منهم هذه الالوان فاقتر عن فصار لمريم ان تغزل لون البرفير المرتفع	4
ثم انصرفت الى بيتها وفي ذلك الزمان اصمت زكريا الكاهن واخذت مريم يوما من الايام الفرفير فجعلت تنفشه	فاخذت مريم البرفير وانطلقت الي منزلها وفي تلك الايام اصمت زكريا وقام مكانه كاهن يسما صامويل حتى اذن اللـه لزكريا بالكلام واطلق لسانه فتكلم وفي يوم من تلك الايام كانت مريم يغزل البرفير فالقته من يدها	5

XI

Sin. Ar. 436	Sin. Ar. 535	Variant number
واخذت قلتها تستقي ما فاتاها صوت من السما	ثم اخذت القله وخرجت تستقي ما فاوحي اللـه اليها بصوت تبسير الملاك	1
يقول السلام عليك الحسنا الرب معك ايتها المباركة من النسا	وقال لها السلام علسك يامريم اللـه معك مباركه انت في النسا اجمعين	2
فنظرت يمين وشمال وقالت من اين هذا الصوت ثم فرقت فرق شديدا	فالتفتت عند ذلك مريم يمين وشمال لتنطر الدي يكلمها ويبسرها فلم ترى احدًا وفزعها ما سمعت من كلامه وجعلت ينطر فيما قال لها وتقول ما هذا السلام	3
ورجعت الى بيتها فوضعت قلتها واخذت الفرفير وجعلت تنفش	رجعت ودخلت في بيتها ووضعت الثله واخذت تغزل البرفير	4
فاذا ملاك الرب قايم بين يديها وقال لها لا تخنشين يا مريم وجدتني حسنا من اللـه انك تحبلي وتلدي ابنا	فدخل الملاك ايضا اليها وقال لها لا تفزعين يامريم انا جبراييل رسول ربك اليك قد صير ابرك الي فرح وقد خصصت بالنعمه من اللـه وانت حبلا بكلمته المقدسه	5
فلما سمعت مريم هذا اخذت تتحسب في نفسها وتقول ان انا حبلت من عند اللـه الحي فكيف تكون كل امراة	فجعلت مريم تفكر وتقول في نفسها ان كنت حبلا كما يقول هذا الصوت من كلمته وروحه المقدسه افليس كما تلد النسا الد	6
فاجابها الملاك	اجابها عند ذلك ملاك اللـه	7
وقال لها ليس هكذا يامريم ولكن رزح القدس تحل فيك وقوة الاعلى تكون معك	وقال لها ليس كما يلدن النسا تلدين يامريم ولكن روح القدس تحل بك وقوه الرب الذي في العلا تسكن فيك	8
والذي يولد منك قدوس وابن اللـه يدعا	والذي يولد منك قدوس هو وابن العلي يسما	9
وتدعين اسمه يسوع وهو يحفظ شعبه ويخلصهم من خطاياهم	وانت تسميه يسوع هو الذي يخلص امته من خطاياهم	10
—	وعلامه ذلك ان اليشبع نسيبتك حبلا بغلام في كبرها وهدا الشهر السادس لتلد العاقر لانه من اجل انه لا يعشر علي اللـه شي	11
وقالت مريم اني انا امت اللـه يكون لي كما قلت	فاجابت مريم الملاك وقالت انا امه اللـه	12

Appendix 2: Sin. Ar. 535, fol. 355v


امرأة الى فرح وقد خصصت بالنعمه من
الله. وانت حبلا بكلمته المقدسة.
فجعلت مريم تفكر وتقول في نفسها.
أترى نحبل كما يقول هذا الصوت من
كلمته وروحه المقدسه. افلست
كاملد النسا. الا. اجابها عند ذلك ملاك
الله وقال لها. ليس كما يلد النسا
تلدين يا مريم. ولكن روح القدس يحل بك
وقوه الرب الذي في العلا تستظل فيك
والذي يولد منك قدوس هو وابن العلي
ليسما. وانت تسميه يسوع. هو الذي
يخلص امته من خطاياهم. وعلامه ذلك
ان اليشبع نسيبتك حبلا بغلام في كبرها
وهذا الشهر السادس لتلك العاقر
لانه من اجل انه لا يعسر على الله شي
فاجابت مريم الملاك وقالت انا امه الله

Juan Pedro Monferrer-Sala
Professor of University of Córdoba (Spain)

Abstract

The goal of this article is to present the critical edition of the Arabic version contained in the Codex 'Sinaitic Arabic 535', a copy from c. 13th century, together with its translation into English. A preliminary introduction followed by a philological study of the Arabic text is also provided.

Key Words

Christian Arabic, Apocrypha, Protevangelium of James, Sinaitic Arabic 535.

Konstantinos Ch. Papastathis

THE FIRST CRUSADE AS REFLECTED IN EASTERN ORTHODOX HISTORIOGRAPHY: A POLITICAL AND ECCLESIASTICAL DISCOURSE ANALYSIS

Introduction

To the collective conscience of Eastern Christianity, the Crusades bear a negative significance: They are not perceived as a military operation undertaken in order to redeem the Holy Land from the "infidel" Muslim conqueror; in contrary, they signal the use of Christian faith as an instrument at the service of church policy interests, which have led to the final disruption of the ties linking the Orthodox to the Roman-Catholic Church. Based upon the contrasted East-West pattern and combined to various doctrinal disputes, such as the *filioque*, the Orthodox Church constructed for the Crusaders an image of scorn and lack of moral justification, through which the ideological conflict for religious dominance is implied.

To this end, the paper does not seek to examine the accuracy of the narrative or to trace the essentializations attributed to the crusaders' identity and the objectivity of the respective conclusions. Through the clarification of the ideological origins, it endeavors to determine contextually the articulation of elements and signifiers of the Discourse of modern Eastern Orthodox -thus non secular- historiography on the Crusades, in general, and in particular that of three of its major representatives: Patriarch Timotheos Themelis, Archbishop Chrysostomos Papadopoulos and Archimandrite Kallistos Miliaras. This choice is based on the fact that they are to this day considered as the historians *par excellence* of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem, an ecclesiastical institution where they ministered from high rank offices. By promoting the official patriarchal point of view, they consequently contributed to the formation of the actually dominant thesis of the Orthodox Church on Holy Land affairs in time and space -thus

among other, on the Crusades' period- theoretically reproducing at the same time foundation myths and strategies of political and cultural supremacy. These are reflected to this day in the ideological attitude and social behavior of the ecclesiastical body at large. Accordingly, the position expressed by the above authors on the Crusades was defined by the religious and political stakes they had faced during the first decades of the twentieth century, in connection with the ideological stereotypes inherited from the past. Therefore, before proceeding to the analysis, it seems necessary to give some biographical details on these authors and to outline the historical context that affected their work.

Timotheos Themelis was born in 1878 and entered the Brotherhood of the Holy Sepulcher at the age of twenty-eight, after his studies in Jerusalem and Oxford. Themelis served the orthodox institution as chief-secretary of the patriarchal Synod and responsible for its relations with the Ottoman and afterwards with the British political authorities. He had been elected Patriarch in 1935, but had not been recognized by the British until 1939, because of the wider dispute between the Greek hierarchy and the local Arab orthodox community, regarding the administration and financial management of the Patriarchate. Themelis wrote extensively on the Holy Land affairs, improving greatly and giving a more crystallized form to the constructed, but also popular, tautology and historical pattern, according to which the Holy shrines have belonged all along to the orthodox, that is the Greek, community and thus should be protected from the western Latin "usurpers". To this end, his studies "Official Documents on the Rights of the Patriarchate of Jerusalem, 1908-1913",[1] "The Greeks in the Holy Land",[2] "Greeks and Franciscans in the Holy Land",[3] as well as "The Latins in the Holy Land",[4] are characteristic. In these texts the Roman-Catholic church is being targeted as the hostile Other, against

[1] Jerusalem 1914 [in Greek].

[2] Athens 1919 [in Greek].

[3] Athens 1919. This study was originally written as a memorandum of the Patriarchate of Jerusalem to Paris Peace Conference (1919) after the end of the Great War, supporting the orthodox stance against Vatican efforts for the alteration of the Status Quo. For the English text as well as its translation in French see: B. Collin, *Le Problème Juridique des Lieux-Saints*, Paris 1956, Vol. II, 182- 201.

[4] Jerusalem 1920 [in Greek].

whom the ethno-religious community has to struggle for the sake of its "imagined"[5] primordial rights.

Chrysostomos Papadopoulos was born in 1868. He studied in Constantinople, Jerusalem, Kiev and Petrograd. He was a member of the Confraternity of the Holy Sepulcher, namely the patriarchate of Jerusalem, and director of the patriarchal School of the Holy Cross. He left Jerusalem to Alexandria in 1908 with his fellow-monk and friend Meletios Metaxakis, after their unsuccessful ecclesiastical coup against patriarch Damianos. Afterwards, Papadopoulos went to Athens, where he was appointed professor of Church History at the University. Finally, in 1923 he was elected Archbishop of Athens. Papadopoulos wrote extensively on the history of the Church and he founded or contributed to almost all the Orthodox theological journals of the 20th century. Consequently, due to his ecclesiastical authority as well as his academic prestige Papadopoulos largely defined the line of theological thought concerning a range of topics, one of which was the historical perception of the other religious bodies, their ideological thesis and their political activities.

Kallistos Miliaras entered the Brotherhood of the Holy Sepulcher at the age of fifteen. He studied in Jerusalem and Moscow. He lectured at the Holy Cross School of Theology in Jerusalem and became the Director of "Nea Sion", the official journal of the Orthodox Patriarchate. Miliaras' activity as an author was extensive. He wrote on the Church of Jerusalem, on canon law and hagiography. His magnum opus "The Holy Places of Palestine and the Rights and Privileges of the Greek Nation on them"[6] established Miliaras as the superior authority in the Orthodox world as concerns the affairs of the Jerusalem Church. This work as well as Themelis' "The Greeks in the Holy Land" and Papadopoulos' "The History of the Church of Jerusalem"[7] will be in focus for the sake of this paper.

During the historical period within which these studies had been written, namely the first three decades of the 20th century, Palestine

[5] B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983.

[6] Millaras' work was published in installments in *Nea Sion* from 1928 to 1932 [in Greek]. It was published as a whole in Jerusalem (1933). Here is used the recent reprinted edition (Thessaloniki 2002.)

[7] Alexandria 1910 [in Greek].

was facing a change in its social and political structure. The transition to a market economy and its incorporation to international trade,[8] the Young Turks revolution (1908), the crystallization of Arab Palestinian national identity, in which the autochthonous Christian orthodox element played a major role,[9] the Great War (1914) and the subsequent pro-Zionist British Mandate in Palestine were political developments with major repercussions on the inter-religious and inter-orthodox sphere. On the one hand, the prospect of the Ottoman overthrow and the final change of the political regime via the establishment of British rule, determined that the struggle between the Roman Catholic and the Orthodox Church for the preservation or the alteration of the *status*

8 G. G. Gilbar, "The Growing Economic Involvement of Palestine with the West, 1865-1914", in *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, ed. D. Kushner, Jerusalem 1986, 188- 210; R. Kark, "The Rise and Decline of Coastal Towns in Palestine", in *Ottoman Palestine 1800-1914: Studies in Economic and Social History*, ed. G. G. Gilbar, Leiden 1990, 71; Ch. Issawi, ed., *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, Chicago 1966; R. Owen, ed., *Studies in the Economic and Social History of Palestine in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, London 1982.

9 The Orthodox element has been the backbone of the urban middle class (I. Pappe, *A History of Modern Palestine: one Land, two Peoples*, Cambridge 2004, 22), which, together with the so-called «urban notables» (M. Y. Muslih, *The Origins of Palestinian Nationalism*, New York 1988, 1) of the urban centers had formed a hegemonic social alliance, which became the driving force of the Palestinian national movement. This took place, among other, also under the impact of similar European ideas on religious and national emancipation, which were received and diffused by the local Christians, owing to the numerous educational institutions established by the various Christian missions since the middle of the 19th century. These missions operated on the ideological level as agents of the values of Modernity (T. Khalidi, "Palestinian Historiography: 1900-1948", *Journal of Palestine Studies* 10 (1981), 60-61. Generally, on the subject see: A. L. Tibawi, *British Interests in Palestine, 1800-1901*, Oxford 1961; Idem, *Russian Cultural Penetration of Syria- Palestine in the Nineteenth Century*, London 1966). It is important to underline the role of "print capitalism" in the construction of the Palestinian "imagined Community" (B. Andrson, op. cit.) the members of which were bound by a common "sense of injustice", that was formed and simultaneously expressed through the Press (R. Khalidi, *Palestinian Identity: the Construction of Modern National Consciousness*, New York 1997, 50-59, 119-143, 227; Idem, "The Press as a Source for Modern Arab Political History", *Arab Studies Quarterly* 3 (1981), 22-42). The fact that the two major newspapers (*Filastin* and *Al-Carmel*) were in the hands of orthodox Christians demonstrates their effective political operation for the Palestinian nation-building process.

quo of the Holy Places in Palestine[10] had entered a new stage. The Middle East diplomatic strategies of the western powers, which through the capitulations had established a religious protectorate in the region during Ottoman times,[11] were called into question, thus endangering the religious equilibrium. This entailed the need on the part of the Orthodox Church to face the catholic accusations that they were deprived -so to speak- of their historical rights, their religious patrimony, which was left to them by their ancestors, the crusaders. According to the roman-catholic view, the liberation of Jerusalem from the ottoman yoke should be accompanied by the restitution of an historical injustice, namely the shrines should be subordinated to the rule of the Pope, the true, infallible and only representative of God's will on earth.[12] Consequently, the real stake was the ideological and cultural supremacy in Palestine, a region of the highest symbolic value for the Christian collective conscience, not to mention the economic aspects of the issue. It should be noted that this was of special importance for the Patriarchate of Jerusalem, since its operation depended, to a large extent, on the donations of the pilgrims. The Latin Church, in order to obtain the *praedominium* on the Holy Places, founded its ostensible rea-

10 The term *status quo* means in general the corpus of precepts determined by Ottoman and international regulation, according to which the rights and privileges of proprietorship, guardianship and religious service of each ecclesiastical institution on the Holy Places of Palestine are arranged. On the history of the status quo question see: L. G. A. Cust, *The Status Quo in the Holy Places*, Jerusalem 1980 (reprint); P. Pieraccini, *Gerusalemme, Luoghi Santi e Communita Religiose nella Politica Internazionale*, Bologna 1997; N. Moschopoulos, *La Question de Palestine et le Patriarcat de Jérusalem: ses Droits, ses Privilèges. Aperçu Historique*, Athènes 1948; O. Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem: the Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Leiden 2001; S. Sayegh, *Le Status Quo des Lieux Saints. Nature Juridique et Portée Intrenationale*, Roma 1971; W. Zander, *Israel and the Holy Places of Christendom*, London 1971; Idem, "On the Settlement of Disputes about the Christian Holy Places", *Israel Law Review* 3 (1978), 331-366; M. Eordegian, "British and Israeli Maintenance of the Status Quo of the Holy Places of Christendom", *International Journal of Middle East Studies* 35 (2003), 307-328.

11 On the Capitulations see, for instance: M. H. van den Boogert and K. Fleet, eds., *The Ottoman Capitulations: Text and Context*, Rome, 2003; M. Raccagni, "The French Economic Interests in the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies* 11 (1980), 339-376; F. Ahmad, "Ottoman Perceptions of the Capitulations, 1800-1914", *Journal of Islamic Studies* 11 (2000), 1-20.

12 P. Baldi, *The Question of the Holy Places*, Roma 1918, 97-98.

soning on the grounds that it was the legitimate heir of the last Christian regime in Palestine; consequently, the Orthodox ideological mechanism was compelled to have as its primary aim the de-legitimization of the Crusaders' period, which had to be represented as a violent deviation from the religious and political correctness.

On the other hand, the old claim of lay Orthodox Arabs for their emancipation from the despotic and ethnocentric Greek hierarchy, which was regarded as the opposing Other that had appropriated their national and religious patrimony, was pushed forward. In other words, the conflict within the ecclesiastical institution between the two national groups on the problems of its internal administration and the management of its property was set on new grounds, even putting the dominant Greek religious apparatus before a probable "arabization" of the Patriarchate.[13] In order to meet this eventuality, the ecclesiastical bureaucracy, based on the institutionalized national myth of *"helleno-christianism"* -that is the doctrine of the symbolic equation of Greek national identity with Orthodoxy[14]- formed a strategy whose main characteristic was the constructed Greek character of the Patriarchate, with the exclusion of every other ethnic group.[15]

[13] Concerning the dispute between Greek hierarchy and Arab laity see: A. Bertram & J. W. A. Young, *The Orthodox Patriarchate of Jerusalem: Report of the Commission Appointed by the Government of Palestine to Inquire and Report upon Certain Controversies between the Orthodox Patriarchate of Jerusalem and the Arab Orthodox Community*, London 1926; D. Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914: Church and Politics in the Near East*, Oxford 1969; S. Roussos, "The Greek Orthodox Patriarchate and Community of Jerusalem: Church, State and Identity", in *The Christian Communities of Jerusalem and the Holy Land*, ed. A. O' Mahony, Cardiff 2003, 38-56; D. Tsimhoni, "The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem during the Formative Years of the British Mandate in Palestine", *Asian and African Studies* 12 (1978), 77-121; J. Vatikiotis, "The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem between Hellenism and Arabism", *Middle Eastern Studies* 30 (1994), 916-929; K. Ch. Papastathis, "Το Κενό Εξουσίας στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, 1917-1918", in *Ta Historica* 26 (2009), 333-367.

[14] D. Stamatopoulos, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση: προς μια Ανασύνθεση της Ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, Athens 2003; P. Matalas, *Έθνος και Ορθοδοξία: από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Heraclion 2002; *Ορθοδοξία, Έθνος και Ιδεολογία* (Proceedings of the Scientific Colloquium held at Moraïtis School, September 2005), Athens 2007.

[15] Patriarchate of Jerusalem, *Refutation of the Allegations put forward by Sir Anton Bertram against the Patriarchate of Jerusalem*, Jerusalem 1937, 7-9.

This ideological fallacy practically meant that since the Holy Places were under patriarchal guardianship, the Greek nation was recognized as their sole owner. Therefore, the Roman Catholic Church by questioning the *status quo* on the grounds of the Crusades' legacy not only contested the Orthodox view, but also offended the supposed Greek authority on them. Consequently, on the part of the Orthodox hierarchy this struggle, which inevitably involved the deconstruction of the image of the Crusades, was perceived both as a religious and as a national cause. The keynote elements of this line of thought were expressed by the official historiographers of the Patriarchate, namely Papadopoulos, Themelis and Miliaras, whose Discourse is examined in the following pages according to the analysis model introduced by E. Laclau and Ch. Mouffe.[16]

Historiographical Discourse as Expression of Orthodox Ideological Identity

The articulation of orthodox historiographical Discourse on the Crusades is based on one master signifier: a peculiar type of *Occidentalism*. The concept of "Occidentalism" is used here to denote the reductions of the West attempted by the above three historians through "essentializing simplifications" and "stylized images", in order to establish a distinctive cultural identity for the Orthodox East. The typified and simplistic characterizations, based on assumptions and stereotypes -often unspoken- about the West, could be perceived as an instrument for self identification in terms of an opposition to their understanding of the contrasting western Other, especially within a context of confrontation. This process of self-representation through opposition with the alien generates legitimizations of the cultural and religious order by reestablishing the domestic potential Other into line. Thus, it has a hegemonic political function and in a final analysis constitutes a mechanism of social control.[17] Interpreted within this theoretical context, all three authors constructed a demonizing idea of the Roman Catholic Church, and simultaneously produced an imagined identity of religious purity for their own community as the

[16] E. Laclau & Ch. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, London & New York 1985.

[17] G. Carrier, ed., *Occidentalism and the West*, Oxford 1995, 1-29.

contrasting Other. We should stress that the "signifier" of Orthodox Occidentalism has as its "signified" the Latin Church *per se*, perceived as the force behind the Crusaders, not the modern western powers in general, with which the institutional church had cultivated excellent relations, except of course the traditional protectors of the religious "enemy", namely France and Italy. Characteristic examples of their contacts were the intervention of the German council to the Porte in favor of the Patriarchate,[18] or the cooperation with the Anglican mission,[19] to which the Patriarchate allotted as early as 1885 the use of the Abraham Chapel in the Church of the Sepulcher.[20]

This kind of Occidentalism expressed by orthodox officials in their writings is consequently identified with **anti-Catholicism**. Their Occidentalism -to paraphrase E. Said-[21] is a style of thought based upon a medieval mental construct, which was defined by an ontological and doctrinal distinction between the "Orient", which for our case study corresponds to the Orthodox Church, and the "Occident", that is the Catholic Church. The term "occident", thus, should not be perceived in geographical terms, but should be conceptualized as referring to those places where the Pope claims absolute spiritual authority. In other words, the occidentalist narratives of Papadopoulos, Themelis and Miliaras were probably founded on the late and post Byzantine symbolic construction, according to which the West was considered as a unified entity expressed by the generic term "Latins" that encompassed all western people irrespective of their ethnic origin. Needles to say that the ecclesiastical affiliation constituted the major criterions of belonging to one or the other religious and political sides, the separation of which was unavoidable after the popularization of the conflict after the sack of Constantinople in 1204 and the pressure for Popes' recognition as the absolute religious and political authority of Christendom that was exerted in the following years.[22] From then on, the Eastern Orthodox

[18] D. Hopwood, op. cit., 183-184.

[19] B. Geffert, "Anglican Orders and Orthodox Politics", *Journal of Ecclesiastical History* 57 (2006), 296-298; T. E. Hachey, "The Archbishop of Canterbury's Visit to Palestine: An Issue in Anglo-Vatican Relations in 1931", *Church History* 41 (1972), 198-207.

[20] S. Colbi, *Christianity in the Holy Land: Past and Present*, Tel Aviv 1969, 116; T. E. Dowling, *The Orthodox Patriarchate of Jerusalem*, London 1913, 64-68.

[21] E. Said, *Orientalism*, London 1977, 2.

[22] S. Runciman, *The Eastern Schism: a Study of the Papacy and the Eastern Churches during the 10th and 12th Centuries*, Oxford 1955.

popular perception defined the Western Church and its Head as the "evil", and the fight against their "heresy" as a sacred duty. The clarity of this ideological premise, which at its hard core was the return to the imagined religious homogeneity of the past, defined a political dilemma of Manichean nature and consequently almost impossible to be surpassed, as the narratives under examination illustrate.

The hegemonic East/West dichotomy that had obtained at the beginning of the twentieth century an essentialized character, as well as its political connotations within the then historical context led our historians to generate an absolutely negative image for the crusaders. The reproduction of the stereotyped dehumanizing portrayal of the medieval western soldier was a reaction to the Vatican's cultural imperialism of the time, namely the penetration of the Latin Church in the Middle East in order to extend its ideological dominance at the expense of Oriental Christianity. Provided that the then activities of the Vatican and its political protectors were perceived as a threat to religious authenticity and a discredit to the legitimization of Orthodox authority, as was the case with the Crusaders, Papadopoulos, Themelis and Miliaras imply that the Eastern Church had to confront them by all possible means in order to avoid not only the repetition of its historic humiliation, but also in the name of the true faith. This is probably one of the reasons why their argumentation on the Crusades' period is almost identical.

Papadopoulos', Themelis' and Miliaras' first target is the de-sacralization of the Crusades, which should be grounded first and foremost on secular motives. Therefore, the First Crusade is interpreted exclusively in materialistic terms, without taking into account its probably genuine religious background. Of course, the cost-benefit model is clearly an objective element in interpreting the individual or collective motivation behind a military activity; still, on no occasion should it be the major explanation of the First Crusade, the character of which lay, at least equally, on devotional premises and virtuous intentions.[23] It is clear, however, that the anticipation of the crusaders for absolution from their sins was not perceived by Orthodox historiography as

[23] Concerning the origins and character of the First Crusade, as well as a thorough literature review on that issue, N. Housley, *Contesting the Crusades*, Oxford 2006, 24-47.

a religious motive, but as a utilitarian one. According to Themelis, "the Crusaders' aim was conquest and raid".[24] As Papadopoulos puts it: "Common criminals may have become heroes; the peasant would leave the slavish land where he worked day and night for the benefit of a greedy feudal lord. The bandit, the pirate, the slave, the person deprived of rights would present himself now proudly fighting next to the most dignified knight; moreover, the debtor would free himself from the debt. And finally, the meanest of men, the most contemptible and vituperated <person>, would be vested the glory of martyrdom. The war was proclaimed holy, because it was possible for the priest and the monk to leave the dull life of the Monastery and to murder".[25] While Miliaras reports that many of the participants and "above all the commanders" undertook the expedition, not because of their religiosity, but in order to settle in the East, greedy for money and power, thus implying that in the West they could not accede to the highest offices.[26]

On an ideological level, Pope Urban is presented in the Council of Clermont (November, 1095) as not being interested in the liberation of the Holy Land, but on the expansion of his religious jurisdiction to the East. The latter motive concurred to the then official political ideology of papal monarchy, according to which the Pope is the absolute ecclesiastical authority over all other church institutions, the guarantor of religious orthodoxy, as well as the superior judge of any secular power.[27] For Themelis and Miliaras, the First Crusade was a "foray"[28] and an ostensible reason for the "subjugation at any cost of the Eastern Church",[29] as well as the "humiliation of Byzantine Kings... and the distribution and looting of the state".[30] In other words, the papal self-representation as the head of Christianity was the driving force behind the Crusades.[31] Especially Miliaras, quoting Ferdinand Chalandon,[32]

[24] T. Themelis, 39.
[25] Ch. Papadopoulos, 410.
[26] K. Miliaras, 307.
[27] J. Canning, *A History of Medieval Political Thought, 300-1450*, London & New York 1996, 84-110.
[28] T. Themelis, 23.
[29] ibid., 27, 32; K. Miliaras, 306.
[30] K. Miliaras, 305.
[31] Ch. Papadopoulos, 408.
[32] F. Chalandon, *Histoire de la Première Croisade*, Paris 1925.

claimed that the Papal power "through active and insistent propaganda was after the regaining, even through the use of arms, of the spiritual and secular dominance, which the schism had detached from his jurisdiction. In that inclination we should look for the origin of the Crusades".[33] This is why the slogan "Dieu le veut" is regarded as a vehicle for the disorientation of the masses from the real reasons of the military expedition; it formed instrumentally the symbolic precondition, which would push forward the Crusades' cause, by legitimizing it morally: "God, according to an expression of a contemporary author, offered a new means for granting remission of sins!".[34] In accordance to that rationale, the invocation of miracles for the recruitment of soldiers was simply a fraud: "It was believed that the decision of the great Council was made known instantly to the entire world, not only through an epistle fallen from the sky and manifested by Peter the Monk, but also many pseudo-prophets appeared misleading the people. Many of them showed on their body, allegedly out of nowhere, inscribed crosses; moreover one monk, who could not afford the arms, started showing on his forehead a cross, supposedly stamped by an angel; that man, though his trick was later unmasked, became archbishop of Caesarea in Palestine".[35] Furthermore, the commanders of the felonious First Crusade are represented as perjurers, usurpers and criminals as well. For our Orthodox historians, the Crusaders broke their oaths to emperor Alexios Komnenos, who helped them against the Ottomans, on the condition that they would turn the command over the conquered land to him as its legal owner: "but the haughty chief knights of the Crusades' army having a mean soul did not keep their word";[36] "Although they accepted the conditions of the treaty and took an oath before the emperor, afterwards they broke it and proved through their behavior that they had come to the East for any other reason but that of freeing the Christians from the Turkish tyranny".[37]

A characteristic example of this image presented by Orthodox authors is provided in the case of the occupation of Antioch. The narration regarding this historical episode should be given extra attention,

[33] K. Miliaras, 314.
[34] Ch. Papadopoulos, 410.
[35] Ibid., 409-410.
[36] Ibid., 413.
[37] K. Miliaras, 309.

given that the argument about papal cultural imperialism against eastern Christianity stands in the limelight. In other words, the Crusaders administration in Antioch was an indication, it formed the pattern, according to which they would handle the political and religious affairs after the conquest of Jerusalem.[38] The elements of this historical Discourse are the following: a) Antioch was the region where a Crusaders' administration was inaugurated, "usurping" the Byzantine jurisdiction, and b) The Crusaders persecuted the Orthodox as well as the other oriental Christian element and after deporting the legitimate Patriarch Ioannis from his See they appointed, contrary to canon law, a Latin prelate. According to Miliaras, the Crusaders "not only usurped the rule of that city [Antioch], but they established there after some time a Latin patriarch, accompanied by numerous higher as well as lower clergymen. In addition to all these, they declared an open war against the Christians of Syria, whom supposedly they had come to free from heathen tyranny".[39] Papadopoulos, following Miliaras, describes the Crusaders after the seizure of Antioch as proceeding not only to "indescribable atrocities against the Saracens",[40] but also to requests to the Pope in order to take the office of the "Eastern See of Saint Peter and bring to an end the triumph over the infidels, through the coercion of the 'schismatics' to allegiance to the Roman Church. For, the crusaders did not only suppress the antiochean orthodox church by banishing the 'Greek' patriarch Ioannis V (1089-1100) and substituting him with a Latin patriarch, but also by nominating Bohemond as its sovereign, contrary to their treaties with Alexios".[41] It should be noted that the reduction of the authority of the Byzantine emperor, defined as Greek by our thinkers, had not only political connotations, but also religious repercussions, as he was regarded the head of the ecclesiastical community, in concordance to the official political ideology of Orthodoxy, modern representatives of which had been the historians under examination. The fact that they gave special attention to Antioch, while they imply the charge that the crusaders broke their oaths, as concerns the ex-Byzantine re-

38 T. Themelis, 28-30.
39 K. Miliaras, 310.
40 Ch. Papadopoulos, 414.
41 Ibid., 414-415.

gions of Asia Minor, permits the following probable conclusion: since this vast area, except for the city of Edessa, had been restored under Byzantine rule, our historians did deliberately make a general and vague account of the crusaders' march up to Antioch in order to stigmatize them. Their mistake is not that they give a false account, but that by not giving a detailed report the reader perceives the occurrences in Antioch not as an unprecedented, but as a normal act, simply forming a part of a series of damnatory events against Byzantium and Orthodoxy. At the same time and in contrast to the shameless western soldiers and commanders, stands the emperor Alexios Comnenos, who though he was the victim of their crafts, undertook the military expedition to their help while Antioch was under siege by the Saracens.[42]

The same conception for the Crusaders as perfidious conquerors of religious authority in the Holy Land at the expense of the legitimate power, i.e. the Eastern Church, is represented by the orthodox authors as concerns the presence of papal soldiers in Jerusalem, though Godefroy de Bouillon, the first ruler of Jerusalem, is described in positive terms on account of his piety.[43] Thus, the Crusaders usurped the patriarchal authority by replacing, contrary to the holy canons, the legitimate Orthodox Patriarch Symeon, who was alive in Cyprus.[44] This "meanest breach" took place first with Arnulf, "whose contemporaries regarded as the head of all infidels and Satan's eldest son"[45] and afterwards, by corruption, with the papal delegate Daimbert. According to our church historians, the new regime also enforced the occupation of churches and monasteries by Latin clerics, expelling their legitimate holders, the Greek monks, appropriating even their properties and leaving them with no means to make a living.[46] Evidently, the Orthodox clergy was thrown out of the shrines, while their rights on the Holy Sepulcher were greatly diminished.[47] According to Miliaras, the overthrow of the centuries-old ecclesiastical regime was necessary for the arbitrary appropriation of Greek-orthodox rights on

42 Ch. Papadopoulos, 414.
43 Ibid., 416; K. Miliaras, 312-313; T. Themelis, 27.
44 Ibid., 417; K. Miliaras, 314-315; T. Themelis, 30.
45 Ibid., 418; K. Miliaras, 315-319; T. Themelis, 30.
46 Ibid., 421-422; K. Miliaras, 332-334.
47 Ibid., 424-425; K. Miliaras, 322-330; T. Themelis, 30.

Christian shrines.[48] It should not be a surprise then that under the burden of these sins it was not possible for them to carry out the ceremony of the so-called miracle of the Holy Fire, which *appeared* afterwards only to the Orthodox monks.[49] Contrary to that testimony, Themelis supports that "the ceremony of the Holy Fire was carried in procession by both Greeks and Latins".[50] To my knowledge, this is the only occasion that the narratives under interpretation are conflicting as regards the period of the Crusades. However, without any interest in questioning their historical accuracy, we may observe the anachronism of bringing out the dispute among the ecclesiastical bureaucracies for the guardianship and control of Christian Holy Places, an issue of the utmost importance, especially since the seventeenth century, but of non significance in the eleventh. This is because at that time the Church of Jerusalem was in close touch with the West. As Runciman puts it, though the Pope was probably not commemorated in the diptychs, there was not a single Latin pilgrim who would ever think that there was a schism between the two institutions[51] and consequently would not honor and respect the local Patriarch. Furthermore, according to Papadopoulos and Miliaras, the first Crusaders altered the boundaries of the patriarchate against the orders of the ecumenical councils, an act that caused friction with the Antiochean See,[52] and enforced the conversion of the local orthodox Christians to the Latin ritual. All these actions, according to Papadopoulos, Themelis and Miliaras, point to the same conclusion: that the true motive of the Pope was not to liberate the Holy Land, but to win the spiritual and secular power over oriental Christianity.

Concluding Remarks

As it has been already mentioned, it was not in my intention to examine the accuracy of the narratives, but through the analysis of the historical Discourse to shed some light on the underlying stereotypes and prejudices on the Crusades as presented by the official historiog-

[48] K. Miliaras, 314-315; T. Themelis, 32-33.
[49] K. Miliaras, 322-440; Ch. Papadopoulos, 427.
[50] T. Themelis, 34.
[51] S. Runciman, op. cit., 69.
[52] K. Miliaras, 319-320; Ch. Papadopoulos, 419.

raphy of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem. However, it should be noted that the negative form of representation of the First Crusade, which is identified by our historians with the Latin Church and its head, the Pope, produces inevitably a reverse image for oriental Christianity. In other words, the occidentalist narrative of Papadopoulos, Miliaras and Themelis generates a symbolic construction of the Orthodox Self, defines an oriental collective identity through the contrast to an imagined Catholic Other. Opposite to the dehumanizing conception of the western soldier stands the virtuous and dignified Orthodox monk; Opposite to the grasping Latin intruder stands the heroic and faithful oriental clergy. Through this victimization of Orthodox Christianity, they express the Otherness in religious terms and thus it may be argued that the articulation of their Discourse has a traditional character, which reproduces the late Byzantine dichotomy East vs. West. As the late Byzantines preferred the Ottoman kerchief to the Latin tiara, it is characteristic that our authors in contrast to the Crusaders portray Salahedin as a liberator, a philanthropist soldier, a generous and righteous governor: According to Papadopoulos "the philanthropy of the conqueror was well-known to the defeated"; "due to his generosity, the conqueror allowed the departure of some who could not afford the ransom, while he rewarded whatever sign of virtue".[53] In connection to the aforementioned, Miliaras presents Salahedin, among other flattering comments, as a brave soldier, who in contrast to the crusaders honored and respected the life of his defeated enemies, even giving them the opportunity to take with them all their property, which including the precious ornaments and treasures of the various churches was incalculable.[54] Therefore, if the concept of the Political is *the friend and foe distinction*, then the *decision*[55] of our Orthodox thinkers is clear: they prefer the infidel but virtuous Salahedin, who restored Orthodoxy thanks to the mediation of the Byzantine emperor, rather than the Pope, perceived as the "embodiment of evil", who tried to destroy it.

[53] Ch. Papadopoulos, 443.
[54] K. Miliaras, 383-385.
[55] On the Schmittian political theory regarding sovereignty, except his major works *The Concept of the Political* (Chicago 1996) and *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, (Cambridge MA 1985) see: Ch. Mouffe, ed., *The Challenge of Carl Schmitt*, London 1999; J. McCormic, "Review: Political Theory and Political Theology: The Second Wave of Carl Schmitt in English", *Political Theory* 26 (1998), 830-854.

On the other hand, the insistence of our authors on the contrasting polarity between the Crusaders and the Orthodox should be also pointed out. The former are not defined only as Roman Catholics versus the Orthodox, but also versus the Greek people. Thus, their ideological obsession on *Helleno-christianism* is set off and their nation-centered political orientations are expressed through the "invented tradition"[56] of Greek ownership of the Holy Places, constructing simultaneously the symbolic representation of Greeks as the "elected people". Towards this "ideological use of history",[57] their narration is based on an articulation of both traditional and modern signifiers, religious Occidentalism and nationalism, one of which -according to the stake and the historical period under consideration- becomes *ad hoc* the nodal point of their Discourse. Within the historical context of the first decades of the 20th century, when the studies were written, the opposite case would mean the acceptance of Latin claims, which were perceived as an ideological surrender of the traditional Orthodox regions of the East to the Latin cultural hegemony. This fear that Orthodoxy would lose its spiritual authority to its religious enemy and heir of the Crusaders, articulated with the Greek national identity, which to the then collective conscience identified with the Orthodox community *per se*, should be seen as the driving force behind the particular Discourse of the Orthodox prelates. Its ideological influence within the ecclesiastical body is still visible today.[58] Taking into account the dominant ecclesiastical perceptions as well as the contemporary development of religious fundamentalism within the institutional Orthodox Church, the deconstruction of its connotations remains a peculiarly difficult enterprise.

Konstantinos Papastathis
Department of Geography
Faculty of Social Sciences
Hebrew University of Jerusalem

[56] E. Hobsbawm & T. Ranger, eds., *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1983.
[57] Concerning this theoretical concept, according to which historiography is instrumentalized in order to serve ideological and political interests see: Ph. Iliou, *Ψηφίδες Ιστορίας και Πολιτικής του Εικοστού Αιώνα*, Athens 2007; A. Mattheou, S. Bournazos & P. Polemi, eds., *Στην Τροχιά του Φίλιππου Ηλιού: Ιδεολογικές Χρήσεις και Εμμονές στην Ιστορία και την Πολιτική*, Athens 2008.
[58] V. N. Makrides, "Orthodox Anti-Westernism Today: A Hindrance to European Integration?", *International Journal for the Study of the Christian Church* 9 (2009), 209-224.

Abstract

Using the "Essex School" analysis model, the paper endeavors to determine contextually the articulation of discursive elements and to interpret the resultant signifiers of Eastern Orthodox Discourse concerning the First Crusade. Particularly, it is argued that, at the eve of the twentieth century, the historiographical narration expressed by the religious apparatus of the Patriarchate of Jerusalem had both an occidentalist and a nationalistic aspect. It thus formed a Discourse, in which the respective traditional and modern signifiers were dialectically co-existing. Consequently, this Discourse was 'politicized', due to the emerging cultural and ideological stakes concerning the Palestinian social environment of the time, while the power structures in the Middle East were in a transitory period.

Key Words

Discourse, Occidentalism, Nationalism, First Crusade, Orthodox Patriarchate of Jerusalem, Politics and Religion.

Sophia Patoura-Spanou

ARAB AND BYZANTINE PRISONERS IN THE REIGN OF LEO VI THE WISE: IMAGES FROM CONTEMPORARY BYZANTINE SOURCES

In the absence of international legislation or international treaties relating to the treatment and fate of prisoners-of-war in the Mediaeval world, every 'nation' or society could apply its own written or unwritten laws when dealing with captives. These laws, which laid down the victors' conduct and obligations towards men captured on the field of battle, differed considerably in their application.[1]

The issue of prisoners, always among the most serious consequences of war, took on still greater dimensions, along with new content, during the long period of Arab expansion and fierce Arab-Byzantines clashes. The issue was the spear-head of contact between the two, while the procedures entered into to resolve it often created extraordinary communicational conditions on both sides and multiple levels.[2]

During the first two centuries of the Byzantine-Arab wars, both sides applied roughly the same practices when dealing with prisoners which accorded with their respective 'national' laws as well as military and even religious rules. These practices could sometimes diverge, however, in the light of the facts of a particular situation or for the sake of expediency, and included execution, enslavement, the commercial exploitation of prisoners, forcible conversion and, in some cases, the release of given individuals for reasons of political expediency, on payment of a ransom, or in unofficial exchanges.[3]

---

1 Sophia Patoura, *Οι αιχμάλωτοι ως παράγοντες επικοινωνίας και πληροφόρησης (4ος-10ος αι.)*, Athens 1994, 19-36.

2 For an overview of prisoners during this period, see R. A. Khouri al Odetallah, *Άραβες και Βυζαντινοί: το πρόβλημα των αιχμαλώτων πολέμου*, Thessaloniki 1983 (Ph.D. thesis).

3 *LeonisTaktika*, PG 107, col. 909. On prisoners and their treatment under Arab Law, see E. Gräf, Religiöse und rechtliche Vorstellungen über Kriegsgefangene in Islam

A new institution was added in the late 8th century in the context of Arab-Byzantine relations: official exchanges of groups of prisoners. The steep increase in such exchanges during the fierce confrontation of -mainly- the 9th century, forced both sides to adopt the practice of exchanging[4] prisoners on an official basis; this was a gradual process which both sides came to accept *de facto*.[5] Arab writers are the source of most of what we know about these official exchanges, first and foremost among them the historian al-Masudi, who documented a series of exchanges or ransoms that took place between the early 9th and the mid 10th century.[6] The procedures involved in the implementation of exchanges would contribute significantly to the emergence of communication between the warring parties on a number of levels.[7] Still, it should be made clear that the number of prisoners exchanged on the banks of the river Lamos, near Tarsus, though significant, was still small in relation to the total number of captives taken on fields of battle and in the wake of successful sieges. The sources bear witness to this, as they do to mass executions, extensive trading in slaves and considerable loss of life as a result of hardships and illness.

Taken *in toto*, the information at our disposal makes it clear that the fate of Arab and Byzantine prisoners was generally -with the exception of a few eminent personages- very similar and equally harsh: large numbers were brutally executed by the enemy, others were sold into slavery, still others starved to death on the march into captivity or died of the hardships and sickness, and only some -the numbers

und Cristentum, *Die Welt des Islams* 8 (1963), 89-139 and Maria Campagnolo-Pothitou, Les échanges de prisonniers entre Byzance et l'Islam aux IXe et Xe siècles, *Journal of Oriental and African Studies* 7 (1995), 3-4.

4 Byzantine terms found in the literary sources and conveying the concept of exchange are: *ἀλλάγιον, καταλλαγή, ἀνταλλαγή, ἀντικαταλλαγή, ὑπαλλαγή*; G. Kolias, *Leon Choerosphactes magistre, proconsul et patrice. Biographie-Correspondance* (text and translation), Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie 31, Athens 1939, 113. In the Arabic sources, the concept is rendered using the term *fida*, which developed into a technical term and is now used to convey the concept of 'redemption' in a financial context (Campagnolo-Pothitou, Les echanges, 8-9).

5 A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, London 1973, 388-389; Patoura, *Οι αιχμάλωτοι*, 137.

6 See Campagnolo, Les echanges, 5.

7 For details of the procedures followed in official exchanges, see Khouri al Odetallah, *Άραβες και Βυζαντινοί*, 68-87 and Patoura, *Οι αιχμάλωτοι*, 137-138.

varied from case to case- reached their final destination to be exchanged or ransomed.[8] The sources have preserved information on four highly typical examples of prisoners being taken *en masse* after sieges and the capture of cities during the most intense period of Arab-Byzantine conflict in the 9th and 10th centuries:[9] the fall of Sozopetra to the emperor Theophilos in 837,[10] the capture of Amorion[11] a year later by caliph Mutasim, the siege and fall of Thessalonike in 904 to Leo of Tripoli[12] and the fall of Handax during Nikephoros Phokas' reconquest of Crete in 961.[13] The sources -Arab and Greek- that chronicle these events largely converge in relation to the way in which the vic-

8 *Leonis Tactica*, PG 107, const. XVI, 11. On conceptions of 'the law of war' in 10th-century Byzantium, see Michaelides-Nouaros, Ο δίκαιος πόλεμος κατά τα Τακτικά Λέοντος του Σοφού, in *Σύμμεικτα Σεφεριάδου*, Athens 1961, 411-434; Also, E. Chrysos, Νόμος πολέμου, in *Εμπόλεμο Βυζάντιο* (*Byzantium at War*), Athens 1997, 201-211. Numerous Byzantine sources describe instances of prisoners being executed *en masse* by both sides for various reasons; See *inter alia*, Theophanis Contin., *Chronographia*, ed. I. Bekker, Bonnae 1938, 283; I. Skylitzes, *Synopsis*, [CFHB 5], ed. I. Thurn, Berlin-New York 1973, 142, 241-242. Cf. A. Vasiliev (M. Canard), *Byzance et les Arabes*, II/1, Bruxelles 1968, 350-351 and Khouri, *Άραβες και Βυζαντινοί*, 43-50.

9 See Athina Kolia-Dermitzaki, Some remarks on the fate of prisoners of war in Byzantium (9th-10th Centuries), in (ed. G. Cipollone) *La liberazione dei 'Captivi' tra Cristianita e Islam, Oltre la crociata et il Gihad: Tolleranza e servizio umanitario*, Archivio Segreto Vaticano, Citta del Vaticano 2000 [Collectanea Archivi Vaticani, 46], 587-599.

10 Theophanis Contin., *Chronographia*, 124; Cf. A. Vasiliev (M. Canard), *Byzance et les Arabes* I, Bruxelles 1935, 140.

11 Theophanis Contin., *Chronographia*, 130-131; Skylitzes, *Synopsis*, 78. The Arab sources confirm the Byzantine sources in relation to these events (Vasiliev, *Byzance et les Arabes* I, 275, 332).

12 Ioannes Kaminiates, *Ioannis Caminiatae De Expugnatione Thessalonicae*, ed. Gertrud Bohling, Berlin 1973 [CFHB 4]; see also E. Tsolakis, *Ιωάννης Καμινιάτης, Εις την Άλωσιν της Θεσσαλονίκης* (trans.-intro.-notes), Athens 2000 [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας 10]; Cf. J. Tsaras, *Ιωάννου Καμενιάτου στην άλωση της Θεσσαλονίκης* (904 μ.Χ.), Thessaloniki 1987 and Patoura, *Οι αιχμάλωτοι*, 83-93.

13 A vivid description of the tragic events that followed the fall of Handax is provided by Theodosios Diakonos (*Theodosii Diakoni de Creta capta*, ed. H. Criscuolo, Leipzig 1979) and Leon Diakonos (*Historiae*, ed. C. Hase, Bonn 1828, 7-16 and 24-27). A core bibliography for the event in question would consist of the following: V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824). A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam*, Athens 1984; D. Tsougarakis, *Byzantine Crete from the 5th Century to the Venetian Conquest* [Byzantine Monographs 4], Athens 1988, 30-58; A. Markopoulos, Νέα στοιχεία για την εκστρατεία του Νικηφόρου Φωκά

tors -Byzantine or Arab- treat their prisoners. At Sozopetra, Theophilos, though an admirer of Arab civilization, showed no mercy whatsoever to the thousands of Arab prisoners taken there: as the Arab historian Tabari relates, his army executed the men on his orders and took all the women and children into captivity.[14] Only *c.*4,500 of the prisoners, eminent and wealthy Muslims, returned to their homelands after being exchanged or ransomed.[15] The Greek, Arab and Syriac sources all contain dramatic descriptions of the siege and capture of Amorion one year later by the army of caliph Mutasim, the slaughter and capture of its people, the sacking of their homes and torching of the city.[16] In this case, too, the sources record the exceptional fate of a small number of eminent prisoners and military officers whom the victors took to Baghdad with a view to their exchange.[17] It is worth noting that 42 of these prisoners were executed after a lengthy stay in the jails of Baghdad -the celebrated 42 martyrs of Amorion- because they refused to convert to Islam.[18] As far as the fall of Thessalonike in 904 is concerned, the consequences were especially harsh for the defeated and the hordes of prisoners taken into captivity.[19] As for the fall of Handax and the conduct of Nikephoros Phokas and his army, the Byzantine and Arab sources alike relate a tragic tale of mass executions, the sacking of the city and the transfer of valuable loot to the Byzantine Capital. Leon Diakonos and the poet Theodosios Diakonos in his celebrated *De Creta Capta* address in detail the painful consequences of these events.[20] The overall picture which emerges from the above examples and case studies examining the fate of -usually individual- eminent prisoners would indicate that the codes of conduct ascribed to by the two sides in the conflict were, as a rule, identical.[21] Only in a limited number of cases do the Byzantines display greater generosity and clemency -and then, largely towards eminent prisoners- for ideological reasons or in the context of imperial political and diplomatic manoeuvrings. Eminent Byzantines taken prisoner included: the fiancée of the son of Nikephoros I; his nephew Constantine, the son of Bardas Phokas; general Melias during the reign of Ioannis Tzimiskis; and the admiral and patrician Niketas in Sicily during the reign of Nikephoros Phokas -they did not all meet a good end.[22] Eminent Arab prisoners to whom clemency was shown include: the emir Kouroupas of Crete and his son, An-Numan, known as Anemas in the Greek sources; the celebrated Arab poet Abu-Firas, governor of Hierapolis and a cousin of emir Sayf-al-Dawlah, in 962; the scholar Quabath bn-Razin; and Harun bn Yahya, the celebrated author of "A description of Constantinople".[23] There are, of course, exceptions, too, to the clement treatment the Byzantines usually afforded eminent Arabs: for example, the beheading of an emir in 863 by the army led by Petronas, the uncle of emperor Michael III, and the subsequent triumph in Constantinople during which the emir's head was paraded through the streets of the Byzantine capital.[24]

Of course, the historical accounts of the events that marked the two most crucial centuries of Arab-Byzantine conflict include further cases not included in the brief overview above in which prisoners were taken captive *en masse* and individually. It should be noted that this period of brutal Byzantine-Arab conflict coincided in the ninth century with a period of political, economic and cultural flowering for

στην Κρήτη (961), *Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο*, *Βυζαντινά* 13/2 (1985), 1059-1067.

14 Tabari (trans. C. E. Bosworth), *The History of al-Tabari, XXXIII*, Albany 1991, 91-95; Yakubi (in Vasiliev-Canard, *Byzance et les Arabes* I), 274-275; see also the Greek Sources as the following: Theophanis Contin., *Chronographia*, 268; Ioannes Skylitzes, *Synopsis*, 136; cf. W. Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford California 1988, 292-293; Kolia-Dermitzaki, Some Remarks, 587-588.

15 Kolia-Dermitzaki, Some Remarks, 589.

16 Theophanis Contin., *Chronographia*, 130-131; Ioannes Skylitzes, *Synopsis*, 78; Yakubi (in Vasiliev-Canard, *Byzance et les Arabes* I), 275; Masudi, (in Vasiliev-Canard, *Byzance et les Arabes* I), 332.

17 A detailed description of the fate of the imprisoned Amorians is provided by the Arab historian Tabari, *The History, XXXIII*, 116-119.

18 See, Athina Kolia-Dermitzaki, The Execution of the Forty-two Martyrs of Amorion: proposing an interpretation, *Al-Masaq, Islam and the Medieval Mediterranean* 14/2 (2002), 141-162.

19 Patoura, *Οι αιχμάλωτοι*, 85-93.

20 Leon Diakonos, *Historiae*, 7-16; Theodosios Diakonos, *De Creta capta*, A110-129; cf. N. Panayiotakes, *Θεοδόσιος ο Διάκονος και το ποίημα αυτού "Άλωσις της Κρήτης"*, Herakleion 1960, 54-82.

21 Patoura, *Οι αιχμάλωτοι*, 83-124.

22 Patoura, *Οι αιχμάλωτοι*, 115-119.

23 Patoura, *Οι αιχμάλωτοι*, 121, 93-110.

24 *Georgii Hamartoli Continuatus*, ed. E. Muralt, St. Petersburg 1859, 734. Cf. M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and Early Medieval West*, Cambridge-London-New York 1986, 150-151.

the Arabs,[25] and in the tenth with an era of political and spiritual/intellectual renaissance for Byzantium coupled with a decline in Arab expansionism.[26] Set in this context, the reign of Leon VI the Wise is of especial interest, as the issue of prisoners and their treatment came to comprise a distinct and important aspect of Byzantine-Arab relations during this period.

The contemporary Byzantine sources, supplemented by several -especially Arab, from the East- shed light on new aspects of the major issue of prisoners. The information they contain is best evaluated in the political and ideological context of the era, and the cultural and intellectual euphoria then current in imperial circles and the Byzantine capital as a whole.

Ioannis Kaminiates' "Capture of Thessalonike", an intensely dramatic and emotive chronicle, provides one side of the coin. Kaminiates, a cleric from an aristocratic Thessalonike family, wrote his chronicle in a Tarsus jail. As prisoner following the fall of his city to Leo of Tripoli in 904, he was waiting, along with two hundred of his fellow countrymen, to be exchanged and returned to his homeland.[27] The detailed description of the circumstance in which his city was taken, the mass executions, the capture of its inhabitants and their subsequent trials and tribulations makes it our fullest picture of the fall of a city and its painful consequences during the period of fierce Byzantine-Arab conflict, and an especially important historical source.[28] However exaggerated it may be, the account does shed light, to a degree, on a number of comparable events about which only summarized accounts have survived.

[25] Hélène Ahrweiler, L'Asie Mineure et les invasions arabes (VIIe-IXe siecles), *Revue Historique*, 227 I. (1962), 1-32 (= Variorum Reprints, *Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance*, 1971, n. IX).

[26] Campagnolo-Pothitou, Les échanges, 7.

[27] For questions and issues arising in relation to the reliability of the information provided by the author in relation to the time and place in which the work was written, see Tsolakes, *Ιωάννης Καμινιάτης, Εις την Άλωσιν της Θεσσαλονίκης*, 12-13.

[28] In addition to Kaminiates, who recorded the events of the fall of Thessalonike and its consequences in detail, brief accounts of the same event are included in the following sources: Theophanis Cont., *Chronographia*, 368; Pseudo-Symeon (in Theophanis Cont., *Chronographia*), 707; Georgios Monachos (in Theophanis Cont., *Chronographia*), 863; Ioannes Skylitzes, *Synopsis*, 183. A. Kazhdan, (Some Questions addressed to the Scholars who believe in the Authenticity of Ioannes Kaminiates 'Capture of Thessalonike', *BZ* 71,1981, 301-314) cast doubt on the authenticity of Kaminiates' Chronicle and stimulated academic discussion (see, V. Christides, Once again on Kaminiates' Capture of Thessalonike, *BZ* 74, 1981, 7-10; G. Tsaras, Η αυθεντικότητα του χρονικού του Ιωάννου Καμενιάτη, *Βυζαντιακά* 8, 1988, 41-58). On the capture of the city, see W.A. Farag, Some Remarks on Leon of Tripolis' Attack on Thessalonike in 904 A.D., *BZ* 82 (1989), 133-139; R.A. Khouri al-Odetallah, Leo Tripolites-Ghulam Zurafa and the Sack of Thessalonike in 904, *Byzantinoslavica* 56 (1995), 97-102.

Although Kaminiates was himself saved along with members of his family and a limited number of other prisoners who escaped death thanks to their wealth and arrived at their final designation to be exchanged,[29] he nonetheless paints the barbarity of the 'Agarenoi' and their inhuman treatment of the inhabitants they took prisoner in the darkest of tones.[30] Three sections of Kaminiates' description are worthy of note for their account of acts which are in breach of the law and deviate from, or only partially apply, the provisions of Islamic Law with regard to the treatment of prisoners -behaviour which could be ascribed to the absence of any universally- applicable international laws on prisoners:

The first section deals with the splitting up of families into different groups and even the separation of children from their mothers. Kaminiates couches this in singularly dramatic language: *«ὁπότε συμμιγὴς τις καὶ σφοδρὸς ἀνήγετο θρῆνος διχοτομουμένης τῆς φύσεως ἀλλήλους τοὺς ἀγχιστεῖς ἀνακαλουμένους καὶ τὸν χωρισμὸν δυσχεραίνοντας»*.[31] His account testifies to the violation of fundamental and long-standing principles of justice in war,[32] but probably relates to a practice that was applied *ad hoc*, since it is not known to have been generally applied.

The second contains information on the purchase of Byzantine captives in Zontari, Crete. The captives were bought at considerable cost with a view to their fetching a far higher price when they were exchanged for Arabs[33] (a local tradition, according to the chronicler).

[29] Kaminiates, *De Expugnatione*, 67.

[30] Kaminiates, *De Expugnatione*, 15-18.

[31] Kaminiates, *De Expugnatione*, 52.

[32] On prisoners in Islamic Law, see Khouri al-Odetallah, *Άραβες και Βυζαντινοί*, 17-31.

[33] Kaminiates, *De Expugnatione*, 63.

The account is especially noteworthy as captives sold as slaves were rarely exchanged, while there is no other reference in the sources to money being paid for the exchange of slaves, except where payment was made as a simple, unilateral ransom. The third account relates to the execution of Rodophyles, a senior official in the service of Leo VI the Wise, by Leo of Tripoli,[34] despite his appealing to his rank and offering gold. This would seem to indicate a violation of the code which required eminent prisoners to be well-treated -a code respected by and enforced by many societies of the era.[35]

The captive chronicler has nothing positive to say about the Saracens or their civilization in his text, which is obviously given over to a subjective emotiveness.[36] Other contemporary Byzantine authors also paint a negative picture of the Arab Saracens: Leo the Wise, for instance, in the 18th constitution of his *Tactica, Περὶ μελέτης διαφόρων ἐθνικῶν τε καὶ ῥωμαϊκῶν παρατάξεων*, calls them barbarians, infidels, dangerous and enemies of the empire, though he does express respect and admiration for the Arab world in other constitutions, albeit indirectly.[37] The reasons underlying the Byzantines' critical mindframe and negative stance towards the Arabs are entirely obvious: not only was this an era in which the Arabs had won domination of the entire Mediterranean by dint of their military victories, they also subscribed to a non-Christian faith which actually constituted the ideological basis for the wars they continued to wage against the Byzantines.

Still, change was in the air in the Byzantine capital -and the imperial palace, in particular- during this same period that would alter this image and add a new dimension to the prisoner issue and, by extension, to Arab-Byzantine relations. Philotheos' *Kletorologion*,[38] which the protospatharios appears to have written on Leo VI's own command in

[34] Kaminiates, *De Expugnatione*, 51-52.

[35] On eminent prisoners and their fate in various societies of the age, see Patoura, *Οι αιχμάλωτοι*, 111-124.

[36] Patoura, *Οι αιχμάλωτοι*, 92.

[37] Gy. Moravcsik, La Tactique de Léon le Sage comme source historique hongroise. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1 (1952), 161-184, on the Saracens in particular, 169. Cf. T. G. Kolias, The Taktika of Leo VI the Wise and the Arabs, *Graeco-Arabica* 3 (1984), 129-135.

[38] N. Oikonomidès, *Les listes de Préséance byzantines des IXe et Xe Siècles (Introduction, Text, Traduction et Commentaire)*, Paris, 1972.

899,[39] contains our first reference to a highly significant innovation: in defiance of long-established tradition, Arab captives held in the Praetorium were invited to attend the grand banquets held in the palace on the two great feasts of the Christian calendar along with the official representatives of foreign Christian powers,[40] and sat, despite the strict Byzantine protocol in force until then, beside the Christian representatives of the Bulgars and facing the emperor's table.[41] According to Philotheos, twenty-four Muslim prisoners attended on Christmas Day and eighteen on Easter Sunday; the author describes them as white-robed, unbelted and shod, performing the protocol of the feasts in question under the guidance of officials of the imperial court.[42]

Although one cannot state with absolute certainty that these prisoners could be categorized as eminent Muslim captives, two later accounts would seem to provide support for this view. In *De Cerimoniis*, Constantine Porphyrogenitus writes that "thirteen Tarsitai prisoners from the Praetorium" had been invited to a dinner held in the imperial palace in honour of "ambassadors of our Saracen friends" during his period of co-rule with Romanos Lekapenos.[43] If we correlate this account with information provided by the 10th-century Arab geographer Muqaddasi to the effect that eminent Muslim captives were held in the Praetorium close by the palace,[44] it seems highly likely that Philotheos' prisoner guests did indeed fall into this category. This interpretation is also supported by our knowledge of imperial diplomacy at this time, when its exponents in the royal court employed all the means at their disposal to promote the majesty of the Byzantine capital and the power of the empire in foreign eyes, and chiefly to convey

[39] *Ibidem*, 32-36.

[40] On Arab prisoners being invited to attend on Christmas Day, he writes: *Ἐν δὲ τοῖς ἑκατέρων τῶν μερῶν ἀκκουβίτοις δεῖ ὑμᾶς καλεῖν ἐν ταύτῃ τῇ λαμπρᾷ καὶ περιβοήτῳ ἡμέρᾳ ..., Ἀγαρηνῶν τοῦ πραιτωρίου κδ', τῶν Βουλγάρων φίλων ἀνθρώπους ιβ' καὶ πένητας ἀδελφοὺς τὸν ἀριθμὸν ιβ'·* και πιο κάτω για την εορτή του Πάσχα: *Πάσχα:... Ἀγαρηνοὺς δεσμίους ἐκ τοῦ μεγάλου πραιτωρίου, τὸν ἀριθμὸν ιη', καὶ ἐκ τῶν Βουλγάρων φίλων ἀνθρώπους ιη'.* (Oikonomidès, *Les listes*, 169, 203)

[41] *Ibidem*, 169, 203.

[42] *Ibidem*, 169, 203.

[43] *Constantini Porphyrogeniti De cerimoniis Aulae Byzantinae* I, ed. I. Reiske, Bonn 1829, 592.

[44] Patoura, *Οι αιχμάλωτοι*, 75, 100.

these images to the upper echelons of the caliphate.[45]

Philotheos provides a detailed description of the general principles of the Byzantine imperial protocol relating to the reception of Arab dignitaries (ambassadors and other officials) on occasions other than religious holidays, too: "Agarenoi friends", as Philotheos calls them, were assigned the same position as patricians and generals at official banquets, which was superior to that of the Christian Bulgars, who came next in line.[46] The special honours paid by Leon VI to ambassadors from the Christian West and Muslim East can be attributed to his efforts to make friendly approaches to his neighbours in Italy and the Middle East, where the issues of Longobardia (Lombardy) (982) in the West and the province of Mesopotamia (900) in the East had arisen during his reign.[47] In relation to the reception of Muslim ambassadors, the accounts included in the 10th-century Byzantine and Arab sources of Muslim captives being invited to imperial banquets alongside eminent Arabs are of singular importance.[48] I draw attention to the Porphyrogenitus' account in *De cerimoniis* of "captives from the Praetorium" being invited to an official banquet held in honour of Arab ambassadors and being offered "miliarisia" on their departure like the remaining foreign dignitaries.[49] On the Arab side, the most important account is that of Harun-Ibn-Yahya, who entered Arab historiographical circles following the writing of his celebrated "Description of Constantinople" which survived, as we know, thanks to his contemporary and fellow Arab, the geographer Ibn Rosteh, who included it in his own *Kitab al-a laq al nafisa* (= Livre des choses precieuses).[50] In addition to his description of the Byzantine capital and its

[45] *Ibidem*, 147-149.

[46] *Οἱ δὲ ἐξ Ἀγάρων φίλοι τῇ τῶν πατρικίων καὶ στρατηγῶν ὑποπίπτουσι τάξει ἐν ταῖς καθέδραις, οἱ μὲν ἀνατολικοὶ προκρινόμενοι τῶν ἑσπερίων· καθέζονται δὲ ἐν τῇ εὐωνύμῳ θέσει, ἢ τέταρτοι φίλοι, ἢ πέμπτοι, πρὸς τὸ αὐτοὺς ἐν τῷ δευτέρῳ μίνσῳ τῆς τραπέζης τυγχάνειν.* (Oikonomidès, *Les listes*, 163).

[47] See R.J.H. Jenkins, *Byzantium. The Imperial Centuries, AD 610-1071*, London 1966, 198-211.

[48] Patoura, *Οι αιχμάλωτοι*, 75-76, 141-142; see also, Liliana Simeonova, In the depths of tenth century Byzantine ceremonial: the treatment of Arab prisoners of war at imperial banquets, *BMGS* 22 (1998), 75-104.

[49] *Const. Porphyrogeniti De Cerimoniis* I, 592.

[50] Modern Arabists/historians place Harun-Ibn-Yahya's captivity in Constantinople somewhere between 880-890 and 912-913; (A.A.Vasiliev, *Byzance et les Arabes* II, Bruxelles 1950, 380-382, 388-389).

palace complex, the Arab captive/author left behind unique information, too, on the customs of the Byzantine court and an important account of the way in which Muslim prisoners -most probably eminent- were treated, a subject not touched upon by any other source, Byzantine or Arab.[51] The detailed description of the Christmas banquet in which he himself seems to have taken part as a captive verifies and complements Philotheos, but also bears witness to the innovations introduced by Leo VI having been retained, most likely into the reign of his son, Constantine Porphyrogenitus.

As an institution introduced into Byzantine protocol in the most official manner, since Philotheos includes it in the *Kletorologion*, the inviting of Muslim captives to imperial banquets and Christian ceremonies could well be included in the general principle of the code of good conduct the Byzantines maintained towards eminent prisoners. Leo Vi himself espouses this code in the well-known rule he includes in his *Taktika*: *τούς δὲ αἰχμαλώτους πρὸ τοῦ τελείως καταπαῦσαι τὸν πόλεμον μὴ κτεῖνε, καὶ μάλιστα τοὺς ἐνδόξους καὶ μεγάλους παρὰ τοῖς πολεμίοις ὄντας, ἐνθυμούμενος τὸ ἄδηλον τῆς τύχης καὶ τὸ παλίντροπον ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τῆς νίκης.*[52] The institution could also be attributed to the Byzantine empire having recognized the Arabs as a major political and military power. As the sources make clear, Leo considered them capable and battle-worthy opponents,[53] and also admired them for their love for and interest in the arts.[54] A further reason

[51] For the purposes of this paper, I have used A.A. Vasiliev's translation, from which I have drawn all the relevant information; (A.A. Vasiliev, Harun-Ibn-Yahya and his description of Constantinople, *Seminarium Kondakovianum* 5 (1932), 149-163).

[52] *Leonis Taktika*, PG 107, col. 909; cf. Patoura, *Οι αιχμάλωτοι*, 23, 111-124.

[53] In Constitution XVIII of his *Taktika* (col. 142) on foreign customs, he adds that it was primarily due to the Saracens that he included such a volume of detail on military tactics: *ἅπαντα τὰ προειρημένα περὶ τῆς τακτικῆς θεωρίας ἀπ' ἀρχῆς ἄχρι τέλους..., ἕνεκεν τοῦ Σαρακηνῶν ἔθνους ἡμῖν καὶ παρηγγέλθη, καὶ διατέτακται..., οὗ χάριν καὶ τὸν παρόντα τῆς πολεμικῆς διατάξεως ἀναδεξάμεθα πόνον.* On this subject, see T.G. Kolias, The Taktika of Leo VI the Wise and the Arabs, *Graeco-Arabica* III, (1984), 129-135; cf. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*, 382-383: As Toynbee points out, " in Leo's judgement the Arabs excel all other foreign nations in the intelligence and the organization that they apply to the conduct of military operations".

[54] In founding an academic centre (*House of Wisdom*), which included a higher school, a translation centre, a library and an observatory, the caliph of Baghdad, Mamun (813-833), translated his lively interest in Byzantine Greek education into action; (P. Lemerle, *Le premier Humanisme byzantin*, Paris 1971, 26-29). On Arab interest in the arts and letters in general, see Patoura, *Οι αιχμάλωτοι*, 76-81.

that could be cited, especially in an era where the problem presented by prisoners was a key issue in Arab-Byzantine relations, is that the just treatment of Muslim prisoners in the Byzantine capital would smooth negotiations aimed at peace and their exchange for Byzantine prisoners.[55] We also know from Arab sources that no fewer than three official prisoner exchanges took place during the reign of Leo VI the Wise.[56]

However, one could argue a different approach over and above the reasons listed above which provide an interpretation of sorts of the innovations introduced into the political and diplomatic life of the Byzantine court under Leo VI. This was the period of the Macedonian renaissance, during which the dynastic ideological propaganda of the first Byzantine centuries was revived and the concept of an imperial Oecumene staged -from the final quarter of the 9th century- on a powerful comeback.[57] Both Patriarch Photios and Constantine VII Porphyrogenitus compare and directly link Basil I, the founder of the Macedonian dynasty, with the first Christian emperor, Constantine the Great. According to the era's reformers of political theology, Basil I could trace his lineage back to the first Christian emperor, was inspired by Constantine's style of governance and adopted his model of rule.[58] His son Leo would seem to have taken this still further: seeking to promote the oecumenical nature of the empire in every possible way, he appointed Philotheos to write the *Kletorologion*, which undoubtedly served as a living monument to the emperor's love for the multi-ethnic nature of the empire's ceremonies which lay, at this time, at the very core of the Byzantine capital's diplomatic life.

55 Patoura, *Οι αιχμάλωτοι*, 133-151.

56 Campagnolo-Pothitou, Échanges de prisonniers, 18.

57 P.A. Agapitos, Η εικόνα του αυτοκράτορα Βασιλείου Α' στη φιλομακεδονική γραμματεία 867-959, *Ελληνικά* 40 (1989), 285-322; P. Magdalino, Introduction, in (ed. P. Magdalino), *New Constantines, The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries. Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies* (St Andrews, 1992), 3-6; A. Markopoulos, Constantine the Great in Macedonian historiography: models and approaches, in (ed. P. Magdalino), *New Constantines*, 159-170.

58 Sophia Patoura-Spanou, *Χριστιανισμός και παγκοσμιότητα στο Πρώιμο Βυζάντιο: από τη θεωρία στην πράξη (Christianity and Globality in Early Byzantium. From Theory to Practice)*, Athens 2008, 73-75.

No earlier source contains such extensive information on the participation of foreigners in imperial banquets, which were clearly considered universal assemblies of people of every ethnicity and status, and staged with a sacred reverence which reveals a strict adherence to protocol designed to bolster the empire's claims to universality. More specifically, prisoners from the great Praetorium were invited to the banquets staged on the major feasts of the Christian calendar to participate in lieu of the official Muslim delegations who could not, for obvious reasons, be present.

It is not absolutely certain that Constantine Porphyrogenitus continued these practices referenced in the *Kletorologion*. However, as this text was incorporated into his celebrated treatise, *De cerimoniis Aulae Byzantinae*,[59] and because he himself had a great love for semiology and the enriching of ritual with symbolism, it seems highly unlikely that he should have excluded these Muslim captives from these ceremonies. Of course, this codified ritual clearly originated with his father, Leo VI. His military successes against the Arabs,[60] his aforementioned admiration for the Arabs' love of the arts and letters, the clemency he displayed in his treatment of eminent Arabs held as prisoners in Constantinople, the many intelligent practices he introduced, his interest in ritual and -above all- his attempts to present himself as a genuinely universal leader, were all factors that helped bring about these ceremonial innovation.

Still, the picture painted in the *Kletorologion* of the philanthropic and clement treatment of a small number of captives in the Byzantine capital is diametrically opposed to Kaminiates' description of the fall of Thessalonike, and clearly does not relate the realities of the age in relation to the fate that usually befell prisoners on both sides; as such, it should not form a basis for erroneous conclusions. On the one hand, Kaminiates' chronicle relates and documents the painful personal experiences of a man who underwent the harsh ordeal of mass capture after the fall of his, until then great and flourishing, home city.[61] On

59 Oikonomidès, *Les listes*, 33: "La parenté des taktika avec le cérémonial est évidente".

60 D. Sullivan, Tenth Century Byzantine offensive Siege Warfare: Instructional Prescriptions and Historical Practice, in *Εμπόλεμο Βυζάντιο (Byzance at War)*, 179-200.

61 Kaminiates, *De Expugnatione*, 5-13.

the other, we have a virtual reality experienced on occasions in the imperial capital by small groups of -probably eminent- Arab captives whom the Byzantine court included in its diplomatic manoeuvrings in an effort to win the game of impressions and in support of its policies.[62] Moreover, as mentioned above, the 9th and 10th century sources, Arab and Byzantine alike, contain accounts of harsh and inhuman treatment meted out to prisoners of war -Byzantines and Arabs- in the wake of major defeats or successful sieges which chime with Kaminiates. The fact that no fewer than three official mass exchanges of captives between Arabs and Byzantines are referred to as having taken place during the reign of Leo VI would indicate that the principles and rules which had applied to the taking and treatment of prisoners in earlier eras continued to hold at this time. Philotheos' account of the innovation whereby Arab prisoners took part in official ceremonies in the Byzantine capital should therefore be seen in the context of the renewal and strengthening of the oecumenical imperial ideology which was at its apogee in words and deeds during the reigns of Leo and of his son, Constantine Porphyrogenitus.

Sophia Patoura-Spanou
Research Director
Institute for Byzantine Research
The National Hellenic Research Foundation

[62] Patoura, *Οι αιχμάλωτοι*, 147-150.

Abstract

The reign of Leo VI the Wise is of especial interest, as the issue of prisoners and their treatment came to comprise a distinct and important aspect of Byzantine-Arab relations during this period. Contemporary Byzantine sources (Ioannes Kaminiates and Philotheos), supplemented by several -especialy Arab- from the East, shed light on new aspects of the major issue of prisoners. Ioannes Kaminiates' "Capture of Thessalonike" with the detailed description of the circumstance in which his city was taken, the mass executions, the capture of its inhabitants and their subsequent trials and tribulations provides "one side of the coin". On the other side, Philotheos' *Kletorologion*, written on Leo VI' s own command in 899, contains the first reference to a highly significant innovation: the invitation of Muslim captives to imperial banquets and Christian ceremonies along with the official representatives of foreign Christian powers. The picture painted in the *Kletorologion*, diametrically opposed to Kaminiates' description, should be seen in the context of the renewal and strengthening of the oecumenical imperial ideology which was at its apogee during the reigns of Leo and of his son, Constantine Porphyrogenitus.

Key Words

Arab-byzantines wars
prisoners
treaties
'national' laws
institution,
exchanges
capture
captivity
consequences
treatment of prisoners
imperial banquets
Christian ceremonies

George Tsoutsos and Christos Teazis

CRITICAL STUDY OF THE NEWSPAPER "CRETAN EVENTS": DEFENSE OF THE EGYPTIAN ADMINISTRATION OF CRETE

As it is commonly known, Crete came under the Egyptian administration during the period 1830-1840, when Sultan Mahmoud B' (1784-1839) granted the island to Muhammad Ali, sovereign of Egypt. The Sultan granted Crete to Muhammad Ali in exchange for his help to the repression of the Greek Revolution in Crete (1822-1830) and in the form of a compensation for shattering the Egyptian fleet in Navarino.[1] The repression of the revolution in Crete by the Ottoman/Albanian army of Muhammad Ali was particularly vicious, but the incoming Egyptian administration took several measures in favor of the Christian people, thus presenting a spectacle change of attitude.

The publication of the Greek/Ottoman newspaper "Cretan Events", the discovery of which injects our knowledge about the 10-year period of the Egyptian rule in Crete, constitutes part of those new politics. "Cretan Events" was first presented by the writers hereof to the 12th International Congress on Greco-oriental and African Studies (Delphi 7-10.6.2009). This newspaper was published in the town Chania of Crete by Muhammad Ali during the decade 1830-1840, although only 61 issues of it in a row are preserved today, referring to the period from the 9th of June 1832 to the 6th of January 1834. Muhammad Ali founded this bilingual newspaper (greek - ottoman) in imitation of the newspaper "Egyptian Events", he had been publishing in Egypt.

The subjects of the newspaper concerned, among others, the governmental activity, external policy events concerning Muhammad Ali,

---

1 L. Divani, Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830- 1947) 3rd Ed. Athens 2000 p. 371.

financial, social events and court cases of Crete, etc.[2] Two articles of "Cretan Events", through which the newspaper stands up directly for the Egyptian administration, answering to respective articles of the greek newspaper "Athina", are of particular interest. The present study does not intend to examine the historical accuracy of the evidence included in the considered articles of "Cretan Events", but the nature and the character of the arguments used to rationalize and legitimize the role and the existence of the Egyptian administration.

The development of arguments to serve the above purpose, can be related to the new model of the Ottoman Empire, which was promoted through its internal administrative reformation in the course of the 19th century. The cult of "the integrity of the Ottoman Empire" was depending on the politics of the European forces, who desired its retention, because they could not reach to a consent concerning the apportionment of it.

On the other hand, the international vox populi was concerned about what could happen to the Christian citizens, and strained internally, as well as externally to promote the european, cultural side of the Ottoman Empire. In the period of time, during which the articles of the newspapers "Athina" and "Cretan Events" were written, the reformation acts, which have been implemented in Egypt by Muhammad Ali are pioneering and constitute an epitome for those, which will follow in the whole Ottoman Empire.[3]

Greece under the King Otto is more close to the influence of the English/French forces, than to that of the Russians. For this reason, some historians, as for example Psiroukis, criticize the greek external politics, because despite the liberating views expressed, it failed to take advantage of the competition between the Ottoman Empire and Muhammad Ali for the benefit of the Christian citizens of Crete.[4] Nevertheless, when the under examination articles of the "Cretan Events" were edited, there was in Greece an adverse atmosphere against the Press by the Regency of Otto, because they had the opinion, that in order to establish his just enforced authority, he shall attempt a month later (September 1833), by means of legislative measures, to weaken

2 Dr. Z. Rasend, Η Κρήτη υπό την Αιγυπτιακήν εξουσίαν 1830-1840 Heraklion Crete 1978 p.p. xiv-xv, 87-89.
3 N. Sarris, Οσμανική Πραγματικότητα Vol.II Athens p.p. 288-289, 299-300.
4 N. Psiroukis, Νεοελληνική εξωτερική πολιτική Athens 1983 p. 103.

the criticism of the Press.[5] Thereby, he put an end to the tradition of liberal races conducted by the Press, which go back to the period before the Revolution.[6] Hence, the importance of the articles of the newspaper "Athina", which triggered the articles under examination of the "Cretan Events" is limited, as far as they concern the greek political events. However, they occurred at the same time with the period of the establishment of the Greek state (first regency of Otto, 1833-1834), after a period of non-governance and civil war, and that is the reason why the Egyptian Administration considered it appropriate to answer to them.[7] After the Greek Independence, declared in 1830, a dispute arose between the Ottoman Empire and the kingdom of Greece concerning the issue of citizenship. The Ottoman side was claiming that all subjects born in territories that were not part of the Empire should either renounce Greek citizenship or move to Greece. On the other hand the Greek side argued that immigration was optional- voluntary. In 1833, in Crete, according to the Greek consul, Mustafa Pasa could not tolerate the fact that certain Greek nationals remained Ottoman subjects (reaya) whereas others that had been reaya until recently, had become now Greek citizens under European protection. The above fact may have been an additional reason for the interest shown by the Ottoman authorities of Crete as to how the Egyptian administration in Crete was presented in the Greek press.[8]

The Press appears different during the respective time period. Sultan Mahmoud B' contributed to the generation of the ottoman Press, even if it was suppressed, and the first newspaper in the ottoman language, Takvim-i-Vekai, was published in 1831, two years after the newspaper of Muhammad Ali, Vakaj- I Misiriye. A typical point for the importance of the Greek presence, not only in Crete, but also everywhere in the Ottoman Empire, is that the same newspaper was published in Smyrna in 1832, in Greek.[9] Therefore, the publication of the newspaper "Cretan Events" does not only constitute continuation

5 J. Petropoulos-Aik. Koumarianou, Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους Athens 1982 p. 120.
6 Ap. Dascalakis, La presse néo-hellénique Paris 1930 p.p. 47-51.
7 N. Svoronos, Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, Athens 1994 p.p. 72-78.
8 G. Georgis, Η πρώτη μακροχρόνια ελληνοτουρκική διένεξη Athens 1996 p.p. 133-134.
9 K. Mystakidou, Η Μεγάλη Ιδέα στον Τύπο του Γένους, 2nd Ed. Athens 2005 p.p. 84-85.

of the politics of Muhammad Ali, but is also consent to the Press policy of the Sultan.

Before we quote the main features of the articles of the newspaper "Cretan Events", we see fit to refer shortly to the Greek newspaper "Athina". It was a prestigious newspaper, which was first published in Megara on 13th February 1832 and was consecutively transferred to Nafplion and then to Athens, when the latter was declared capital of Greece after 1833. Foremost of liberal and patriotic principles, it was rather on the side of the English and served as well the "Megali Idea" ("Great Idea"), that is to say, the liberation of any Greek people under foreign rule. This was a grandiose goal for a state of limited sovereignty, under the patronage of the three main forces, England, France and Russia.[10] The newspaper "Athina" criticized Muhammad Ali and questioned the Egyptian administration of Crete in general, in the issues No. 94-107 of the year 1833.

The answer to the articles of "Athina" through "Cretan Events" has been found in two issues of the latter, and particularly in the issue No. 103, dated 30.7.1833 and in the annex of the issue 104, dated 11.8.1833, which is the follow up of the issue 103. The editor of the first article criticizes, through an extensive annotation, the articles of "Athina", which "injure the reputation of the Honorable nature of the Regent of Egypt". According to the editor of "Cretan Events", "there are three main complaints concerning the act of granting Crete to the Regent, a. because His Majesty did not fight for the land and did not gain it with guns (issue of "Athina" No. 94- 107) b. because he is a foreigner (issue of "Athina" No. 94-107) and c. because the native Cretans do not like him (No. 94).

To the first accusation by the editors of "Athina", the unknown article writer notices that Crete had been under the Ottoman administration for almost a century before then, and its important forts did not came under the control of the Cretan rebellions, even when they were at the top of their revolutionary activities. Initially, only the "protection" of the island had been assigned to the Regent. For that purpose, he gave a lot of money for the required military expenses, but he did not obtain those resources by means of taxation of the Cretans, so as not to burden them. The editor of "Cretan Events" named in this article Mustafa Pasha, of Albanian origin, to whom Muhammad Ali had assigned administrative duties. He emphasized that Mustafa Pasha used the armory and political means he carried, in order to avoid triggering events of complaint by

[10] Ap. Dascalakis op.cit.p.p. 47-48, 51.

the Christian population, and came to the following conclusion: ". . . Which other area of the Ottoman Empire, enjoyed, after its revolution, the quietness of the town of Chania, where Mustafa Pasha was then acting as free governor?". Honoring the restoration of the "quietness", which the Regent managed to enforce peacefully, the editor of "Cretan Events" marked this victory as "humanitarian", and thus "greater and more glorious than the victory of the guns". However, then, he pointed up, that the Cretans were free to choose between "inadvertent and voluntary submission", and assures that in case of opposition by them, the Regent carried enough forces to impose his sovereignty.

Following, the editor of "Cretan Events" annotates the second accusation of the newspaper "Athina", according to which the Regent was a foreigner. The article writer wonders concerning if "Crete was ever a Greek land", because if native Christians reside on Crete "how many other cities of the Ottoman Empire have such residents!". He had the opinion that if the Greek kingdom used similar arguments, then "the ancient Greek state should have been established geometrically". He criticized the editors of "Athina", because they were referring to the Greek ancestry to sustain with evidence the Greek nature of Crete. He cited Danaus as an Egyptian who "...before 3.308 years...was the king of Argos for 50 years and after him, the Greeks took the name Danaus". The editor of the Greek/Ottoman newspaper also referred to the Egyptian Cecrops, who "...3.425 years ago, established the State of Athens and introduced the prominent Congress of Areios Pagos", whereas he also posed the rhetorical question "Should we as well annex, using the antiquity as an argument, Attica as an Egyptian land?". The editor of "Cretan Events" continues refusing the claim that Muhammad Ali is a foreigner, since "...he was born in Macedonia, he is compatriot and zealot of Alexander the Great...". It is also of particular interest the following statement, that Muhammad Ali commands "the two nations of Crete" (the Christians and the Muslims) "with European Rules".

The third and last part of the first article of "Cretan Events" refers to the accusation that the Regent of Crete is an unwanted person. The editor referred to speeches of Cretan rebellions, without mentioning their names, who spoke up for the Regent and cited the bloodless concession of Crete to him. He highlighted that, those who complained in writing for the act of granting Crete to the Egyptians were very few and their opinion is opposite to that of the three European Protecting Forces (England, France and Russia), whereas many Cretan immigrants returned to Crete.

In the second article of "Cretan Events", dated 11.08.1833, the editor reviewed the three-year governance of the island by the Egyptian Administration and summarizes the activities of the Egyptian Regent into three accomplishments: 1. he liberated the captives, 2. he revoked drudgeries, "which burdened the poor citizens" and 3. he established the Hygiene Authority to fight plague. In the article, the editor upheld the good character of the Regent of Egypt and states that Crete had been "exhausted" and "perished" due to the "longtime revolution".

Among the arguments built up in "Cretan Events", we mark, first, the point, where it is stated, that the Egyptian Administration was governing both of the island's nations, i.e. the Christians and the Muslims, according to the "European Rules" .

The whole reasoning of the unknown editor of the Greek/Ottoman newspaper is dominated by his effort to prove that the Egyptian Administration was not governing only according to the "European rules", but it was influenced by an overall spirit of peace and conciliation between the national and religious differences of the people of Crete. The administration is also complimented for the social extensions of its politics, which have a strong humanitarian character. The historical references by the editor of "Cretan Events", as an answer to respective annotations of "Athina" are important, because the Ottoman Empire not only appeared as multinational, but also as having supranational administration. There is nowhere a reference to the Muslim character of the Ottoman regime, whereas, on the contrary, it is highlighted that the Administration is Egyptian and Muhammad Ali was born in Kavala. Taking under consideration the emblematic figure of Alexander the Great for all the people of Crete and of the Ottoman Empire in general, irrespectively of their religious beliefs, the statement, that Muhammad Ali is "compatriot" and "zealot" of the Macedonian commander, is not at all accidental. This statement had the purpose to imply that Muhammad Ali is sort of a continuer of the accomplishments of Alexander the Great, whom no one questions. Unfortunately, no more issues of "Cretan Events" have been reserved, so as the reformation intentions of the Egyptian administration could appear more clearly, as well as the limits imposed to it by the internal and external conditions, as the opposition of the people, the Ottoman Porte and the Protection Forces.

George Tsoutsos
Political Scientist, Library of the Holy Synod
Christos Teazis
Political Scientist, University of Ankara

ΜΕΡΟΣ Γ/PART III

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ/BOOK REVIEWS

IGOAS welcomes books for reviewing and
a special international reviewing committee will be established.

Γιώργος Αθ. Τσούτσος

CHRISTOS TEAZIS
İKINCILERIN CUMHURIETI ADALET VE KALKINMA PARTISI
2η Έκδοση, Εκδόσεις Mizrak, Άγκυρα 2011, σ. 220

Το ως άνω έργο αποτελεί διδακτορική διατριβή και εκτείνεται χρονικά από την ίδρυση του τουρκικού κράτους μέχρι των ημερών μας. Η νεότερη πολιτική ιστορία εξετάζεται εδώ με έμφαση στον πολιτικό χώρο που πρόσκειται στο Ισλάμ και ως εκ τούτου παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον δεδομένου ότι η διεθνής βιβλιογραφία είναι τουλάχιστον ελλιπής. Η υφιστάμενη βιβλιογραφία η οποία σε μεγάλο βαθμό κυριαρχείται από τα κλασικά έργα των Bernard Lewis και Eric Jan Zürcher πρέπει -κατά την γνώμη μας- να συμπληρωθεί από εργασίες, οι οποίες θα φωτίζουν το αντικείμενο της τουρκικής πολιτικής ιστορίας από διάφορες πλευρές και η ως άνω μελέτη υπηρετεί με επιτυχία τον σκοπό αυτό.

Ο συγγραφέας προσδίδει ιστορικό βάθος στον χώρο που εκπροσωπείται σήμερα από το κυβερνών κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης και εξετάζει όλες εκείνες τις παραμέτρους, που οδήγησαν την Τουρκία στην σημερινή της πολιτική εικόνα την οποία προσπαθεί να ερμηνεύσει.

Στο πρώτο μέρος τεκμηριώνεται η ιστορική συνέχεια μεταξύ του κυβερνώντος κόμματος και των πολιτικών εκείνων δυνάμεων οι οποίες βρίσκονταν επέκεινα του κεμαλισμού και εκπροσωπούντο στην πρώτη Εθνοσυνέλευση. Στο δεύτερο μέρος, εξετάζονται οι πολιτικο-οικονομικές, κοινωνικο-πολιτικές και πολιτιστικές συνθήκες εντός των οποίων αναπτύχθηκε το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης, ενώ στο τρίτο μέρος, εξετάζεται η δομή του κεμαλικού καθεστώτος και οι αλλαγές τις οποίες υπέστη σταδιακά.

Όπως είναι αναμενόμενο, ιδιαίτερο βάρος δίδεται στην μετά το 1980 περίοδο και η έρευνα συνδέει τις σημειούμενες αλλαγές με τον διεθνή περίγυρο, την άνοδο του φιλελευθερισμού και του νεο-

φιλελευθερισμού, ενώ αναλύεται η σταδιακή αλλαγή του κοσμικού (λαϊκού) χαρακτήρα του κράτους και οι εξελίξεις στους χειρισμούς του Κουρδικού ζητήματος.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο συγγραφέας χρησιμοποίησε σε μεγάλο βαθμό την μέθοδο των συνεντεύξεων, ενώ μελέτησε μεταξύ άλλων τα πρακτικά της Εθνοσυνέλευσης και τον Τύπο. Πιστεύουμε ότι το βιβλίο καλύπτει ένα αδιαμφισβήτητο κενό στην διεθνή βιβλιογραφία και ότι θα αποτελέσει αντικείμενο γόνιμου προβληματισμού εντός και εκτός Τουρκίας. Προς τούτο θα ήταν σκόπιμη η μετάφρασή του και σε άλλες γλώσσες.

Γιώργος Αθ. Τσούτσος

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΚΚΑΣ
«ΟΙ ΑΡΑΒΕΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ»
Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002, σ. 319

Στις μέρες μας λαμβάνουν χώρα δραματικά γεγονότα στη Μέση Ανατολή και η μελέτη των Αράβων αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Για το λόγο αυτό, το βιβλίο του Γιάννη Σακκά αποτελεί σημαντικό γεγονός. Παρά την παρέλευση ικανού χρόνου από την έκδοσή του τα τεκταινόμενα το τελευταίο διάστημα στον αραβικό κόσμο ωθούν στην εκ νέου κριτική ανάγνωση του ως άνω πονήματος. Με το βιβλίο αυτό ο συγγραφέας επιχειρεί να δώσει μια εικόνα του αραβικού κόσμου με έμφαση στις χώρες της Μέσης Ανατολής. Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος εξετάζεται η νεότερη και σύγχρονη ιστορία των Αράβων και στο δεύτερο μέρος η αραβική κοινωνία. Αναμφίβολα στο βιβλίο αυτό περιέχονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες, υπάρχουν όμως ατέλειες που αφορούν τη βιβλιογραφία, καθώς και ορισμένα στοιχεία γενικότερου και ειδικότερου προβληματισμού για τα οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Όσον αφορά τη διεθνή βιβλιογραφία, αγνοούνται βιβλία όπως των Richie Overdale, The Middle East since 1914 Νέα Υόρκη 1998, Giakomo Luciani, The Arab State, Λονδίνο 1990 και της επιμελήτριας Deborah J. Gerner, Λονδίνο 2000 με έργα διαφόρων συγγραφέων. Όσον αφορά τα έργα Ελλήνων συγγραφέων, ελληνόγλωσσα και ξενόγλωσσα, συναντούμε επίσης παραλείψεις. Αγνοείται, λόγου χάρη, η αξιόλογη εργασία της Αθηνάς Κόλια-Δερμιτζάκη, Ο Βυζαντινός Ιερός Πόλεμος, Αθήνα 1991. Παραλείπεται ακόμη να αναφερθεί έστω και μία διδακτορική εργασία, ενώ είναι ευρύτερα γνωστό ότι έχουν γραφεί διδακτορικές εργασίες στα πανεπιστήμια Αθηνών, Θεσσαλονίκης και Ιωαννίνων σχετικά με τους Άραβες.

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου ο συγγραφέας αρχίζει από την Αίγυπτο. Εξετάζει συνοπτικά την ιστορία της Αιγύπτου κυρίως από το 19ο αι. και εντεύθεν. Πιστεύουμε ότι θα έπρεπε να γίνει εκτενέστερη αναφορά στο έργο του Muhammad Ali, την πρώτη προσπάθεια εκδυτικισμού της Αιγύπτου. Αναφερόμενος στην περίοδο Naser ο συγγραφέας μπορούσε να αναφερθεί στο Παλαιστινιακό ζήτημα. Ο Naser είχε ενδιαφερθεί ιδιαίτερα για το ζήτημα αυτό όπως φαίνεται στο βιβλίο του με θέμα «Η φιλοσοφία της Επανάστασης», Κάιρο 1954. Γενικότερα, η άνοδος και η πτώση της επιρροής του Naser στον αραβικό κόσμο αποτελεί αντικείμενο προβληματισμού που θα έπρεπε να συμπεριλάβει ο συγγραφέας στο εν λόγω κεφάλαιο. Στο κεφάλαιο για τη Συρία ο συγγραφέας μπορούσε να αναλύσει πιο διεξοδικά την προσπάθεια του Προέδρου Asad να μετατρέψει τους αξιωματικούς του στρατού σε πολιτικούς τεχνοκράτες και στελέχη του κόμματος Baath. Όσον αφορά το Ιράκ, παρατηρούμε ότι ο συγγραφέας, δεν θίγει τις μέχρι πρότινος προνομιακές σχέσεις του Saddam Hussein με τις ΗΠΑ. Το Παλαιστινιακό ζήτημα είχε και εξακολουθεί να έχει καταλυτική σημασία για τις αραβικές κοινωνίες. Για το λόγο αυτό, πιστεύουμε ότι θα έπρεπε να αναπτυχθεί περισσότερο. Ο συγγραφέας έπρεπε να εξηγήσει το ρόλο του πετρελαίου στην διάρθρωση και μεταβολή της παραδοσιακής αραβο-ισλαμικής κοινωνίας, όπως επίσης τις κοινωνικές ανισότητες που επικρατούν σε πλουσιότατες χώρες όπως η Σαουδική Αραβία. Ένα ερώτημα αναφύεται: Άραγε, ο πετρελαϊκός πλούτος και η σχέση του με την παγκοσμιοποίηση θα ανατρέψουν τελικά την παραδοσιακή αραβο-ισλαμική κοινωνία και θα οδηγήσουν σε κάποιου είδους δυτικοποίηση; Προσθέτουμε επίσης ότι θα έπρεπε να εξεταστεί το γεγονός ότι παρά τα στοιχεία ενότητας ανάμεσα στις αραβικές χώρες υπάρχουν παράγοντες που ευνοούν την πολυδιάσπασή τους. Στο δεύτερο μέρος ο συγγραφέας ασχολείται με την σύγχρονη αραβική λογοτεχνία. Ση-

μειώνουμε ότι ο Mahfuz δεν περιγράφει τον τρόπο ζωής των φτωχών της Αιγύπτου στις δεκαετίες του 1940-1950. Αντίθετα εστιάζεται στην παρουσίαση προσώπων της αστικής τάξης της Αιγύπτου. Η εξέλιξη της Αιγύπτου την περίοδο αυτή, που χαρακτηρίζεται από τη σύγκρουση του παλιού και του νέου κόσμου, αποτελεί το κέντρο βάρους των πεζογραφικών έργων του Mahfuz.

Γιώργος Αθ. Τσούτσος

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΑΡΑΠΛΗ

ΚΑΤΕΥΟΔΩΣΙΣ ΣΤΡΑΤΟΥ
Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ (610 - 1081)

Αθήνα 2010, Τόμος Α΄ Εκδ. Μυρμιδόνες σ.σ. 447

Το ζήτημα της οργάνωσης και της ψυχολογικής προετοιμασίας του στρατού ενώπιον πολέμου ενέχει πολλές δυσχέρειες για τον ερμηνευτή της βυζαντινής γραμματείας. Τούτο διότι για την προσέγγιση του ανάλογου υλικού απαιτείται η εξοικείωση και η δυνατότητα διείσδυσης του ερμηνευτή με έναν τρόπο σκέψεως, ο οποίος εγγίζει τα όρια του βαθέος ψυχισμού με όσες υπαρξιακές και θεολογικές προεκτάσεις συνεπάγεται αυτός. Όπως τονίζει η συγγραφέας, η προετοιμασία του στρατού προ, κατά την διάρκεια και μετά τον πόλεμο έχει θρησκευτικό χαρακτήρα. Πρόκειται για μια πολυεπίπεδη οργάνωση και προετοιμασία, η οποία σε τελική ανάλυση απευθύνεται στον εσώτερο άνθρωπο, στο είναι και όχι στο φαίνεσθαι.

Συνεπώς, επειδή ο πόλεμος συνιστά πάντοτε οριακό γεγονός με εντονότατα στοιχεία διλημμάτων και τραγικότητος, πρέπει κατά την γνώμη μας ο ερμηνευτής να είναι σχετικά ενημερωμένος επί βασικών αρχών της χριστιανικής πατερικής θεολογίας και κανονικού δικαίου, διότι ελλοχεύουν δύο κίνδυνοι. Ο πρώτος αφορά στις ανιστορικές ερμηνείες, σε εκείνες οι οποίες βασίζονται υπερβολικά στην προβολή στο παρελθόν εννοιών που λαμβάνονται από τον χώρο της λογοτεχνικής θεωρίας και ιδιαίτερα της ρητορικής κριτικής. Ο δεύτερος κίνδυνος είναι να περιοριστεί σε μία επιφανειακή ερμηνεία «ωφελιμιστικού» χαρακτήρα με γεωπολιτικές προεκτάσεις, η οποία αδυνατεί να αναδείξει την πολυεπιπεδικότητα του υπό εξέταση φαινομένου.

Η υιοθέτηση δομικών ζευγών, π.χ. αυτά που παρουσιάζονται στην σελίδα 364 της μελέτης, όπως δόξα-υστεροφημία, Ρωμαίοι-Βάρβαροι, Χριστιανοί-Άπιστοι, είναι ουσιώδη, αλλά μη επαρκή μέσα για να διεισδύσει ο ερευνητής στα άδυτα της ψυχολογικής προετοιμασίας ενώπιον πολέμου. Επ' αυτού θεωρούμε ότι η συγγραφέας κάνει χρήση των δομικών ζευγών κατά μη περιοριστικό τρόπο και τούτο είναι ασφαλώς θετικό. Ο δεύτερος υφέρπων κίνδυνος συνδέεται με την χρήση ξένης βιβλιογραφίας και μάλιστα βασισμένης στην παπική θεωρία περί πολέμου, η οποία όχι μόνον δεν έγινε αποδεκτή από το ορθόδοξο κανονικό δίκαιο, αλλά και έτυχε αυστηρής κριτικής, με αποτέλεσμα στην αντιρρητική γραμματεία της ύστερης βυζαντινής περιόδου να θεωρείται αυτή η διαφορά περί το δίκαιο του πολέμου μεταξύ ορθοδοξίας και παπισμού ως ένας επιπλέον λόγος αποτρεπτικός της Ενώσεως των Εκκλησιών. Η συγγραφέας, ήδη από την εισαγωγή εντοπίζει αυτόν τον κίνδυνο και μας καθιστά κοινωνούς.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στο πρωτογενές υλικό, το οποίο με συστηματικό και μεθοδολογικά άρτιο τρόπο έχει συγκεντρώσει η συγγραφέας. Κατά την γνώμη μας, το υλικό αυτό αποτελεί πολύτιμο corpus, όχι μόνο απαραίτητο για την δημιουργία της ως άνω μελέτης, αλλά επίσης ως υλικό πρωτογενούς αναφοράς για οποιονδήποτε μελετητή που θα επιδίωκε να εντρυφήσει σε αυτό το λίαν δυσχερές στην κατανόησή του θέμα.

Έχοντας εκθέσει τις εγγενείς δυσκολίες και προϋποθέσεις για την προσέγγιση και κατανόηση του ζητήματος της οργάνωσης και ψυχολογικής προετοιμασίας του βυζαντινού στρατού, θεωρούμε ευτύχημα για την ελληνική επιστήμη το γεγονός ότι η κ. Καραπλή επέλεξε να ασχοληθεί με το εν λόγω αντικείμενο. Η συγγραφέας με την ως άνω εργασία εισάγει τον αναγνώστη στα θεμέλια της βυζαντινής θεωρίας περί πολέμου και τον ωθεί σε περαιτέρω διερεύνηση των εξόχως διεισδυτικών υπαρξιακών, ψυχολογικών, πολεμολογικών και ανθρωπιστικών διαστάσεων αυτής, προϊόν ενός υψηλού πολιτισμού. Βεβαίως, ο ιστορικός διαπιστώνει ενίοτε αναντιστοιχία μεταξύ θεωρίας και πράξεως. Εντούτοις, η διαχρονική σημασία της βυζαντινής θεωρίας περί πολέμου δεν βρίσκεται στην αθέτηση των αρχών της από τους εκάστοτε φορείς της, αλλά

στην διαχρονική σημασία της αυτής καθεαυτής. Μία άλλη θετική συμβολή της ως άνω μελέτης θεωρούμε ότι αποτελεί η αναγνώριση της διαχρονικότητας και της συνέχειας αυτής της θεωρίας. Πολλώ μάλλον όταν η σύγχρονη ελληνική ιστορική βιβλιογραφία κατακλύζεται από έργα τα οποία επιχειρούν «αποδόμηση» κάθε στοιχείου διαχρονικότητας και ιστορικής συνέχειας εξαιτίας ιδεολογικών ή άλλων σκοπιμοτήτων.

Η διάρθρωση του περιεχομένου χαρακτηρίζεται από σαφήνεια. Στο πρώτο μέρος εξετάζεται η θρησκευτική προετοιμασία στο στρατόπεδο, προ του πολέμου και κατά την διάρκεια της εκστρατείας. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται οι δημηγορίες με όλες τις σχετικές επεξηγήσεις. Στο τρίτο μέρος παρουσιάζονται κατά χρονολογική σειρά οι εμψυχωτές των στρατευμάτων και στο τέταρτο μέρος αναπτύσσεται εκτενώς το περιεχόμενο των δημηγοριών και των προσευχών, καθώς και οι αντίστοιχες ακολουθίες.

Έχουμε ήδη αναφερθεί στη σημασία των πηγών τις οποίες η συγγραφέας γνωρίζει και χρησιμοποιεί με σαφήνεια. Αξίζει να σημειωθεί ακόμη η χρησιμοποίηση από την συγγραφέα της σπουδαιότερης σύγχρονης βιβλιογραφίας, ενώ πλούσια είναι και η εικονογράφηση. Ο γράφων θεωρεί επίσης θετική την υιοθέτηση από την συγγραφέα του πολυτονικού συστήματος, καθώς και τις επισημάνσεις της για τη σημασία των τόνων στην εκμάθηση της ελληνικής. Η μελέτη της κ. Καραπλή θα αποτελέσει αναμφισβήτητα απαραίτητο εργαλείο στον μελετητή της πατερικής θεολογίας και των πηγών του κανονικού δικαίου. Πρέπει επίσης να επισημανθεί η σημασία του ως άνω έργου για τον νομικό. Καθώς ολοένα αυξάνεται η ανάγκη επεκτάσεως των αρχών του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου του πολέμου, η μελέτη αυτών των κειμένων θα συνέβαλε στην αναβάθμιση του πεδίου και από νομική σκοπιά. Αποτελεί επίσης πολύτιμο εργαλείο και στον χώρο των κοινωνικών επιστημών καθώς προσφέρει πολλαπλά «κλειδιά ανάγνωσης» στην ανάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία συχνά γίνεται αντικείμενο μονοσήμαντων ερμηνειών από τους κοινωνικούς επιστήμονες.

Γιώργος Αθ. Τσούτσος
Ινστιτούτο Ελληνοανατολικών
και Αφρικανικών Σπουδών

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Το περιοδικό Graeco-Arabica ξαναρχίζει τη δημοσίευση μεταφράσεων ελληνικών ποιημάτων στα αραβικά σε ειδικό παράρτημα.

Τρία ποιήματα σύγχρονων Ελλήνων ποιητών μεταφράζονται:
(α) Ο «Σπαρτιάτης» (από τη συλλογή *Διαλεκτική του Λυρισμού)* του Π. Γεωργουδή, εκδόσεις Γαβριηλίδη (αραβική μετάφραση Γ. Εμπαΐντ).
(β) «Ας φρόντιζαν» του Κ. Π. Καβάφη (αραβική μετάφραση Γ. Εμπαΐντ).
(γ) «Φυσικά» του Π. Μπουκάλα (αραβική μετάφραση Γκαμάλ Αλ Τάχιρ) από το βιβλίο «Ρήματα», εκδόσεις «Άγρα», 2009.

Ελπίζουμε στο επόμενο τεύχος του *Graeco-Arabica* να παρουσιαστούν περισσότερες μεταφράσεις ελληνικών ποιημάτων στα αραβικά και αραβικών στα ελληνικά.

APPENDIX

The periodical *Graeco-Arabica* has started again to include translations of Greek poems in Arabic in a special appendix.

Three poems of Modern Greek poets are translated:
(a) "The Spartan" (from the collection *Dialektikē tou Lyrismou*) by P. Georgoudis, Gavrielidis Publishing House (Arabic translation by G. Ebaid).
(b) "As frontizan" ("They should have minded"), by K. P. Kavafy (Arabic translation by G. Ebaid).
(c) "Naturally" by P. Boukala (Arabic translation by Gamal Al Tahir) from the book "Rimata", ed. Agra, 2009.

It is hoped that the next volume of *Graeco-Arabica* will include more translations of Greek poems in Arabic and Arabic poems in Greek.

Ο Παναγιώτης Γεωργουδής γεννήθηκε στη Νεάπολη Λακωνίας το 1958 και από το 1978 ζει μόνιμα στο Ηράκλειο Κρήτης. Εργάζεται στην εφημερίδα «Ελευθεροτυπία». Είναι μέλος της Οργανωτικής Επιτροπής του Παγκόσμιου Συνεδρίου Φιλοσοφίας, που οργανώνει ο Δήμος Ηρακλείου.
Έχει εκδώσει τρεις ποιητικές συλλογές από τις εκδόσεις «Γαβριηλίδης». Πρόκειται για τις συλλογές «Η Κίρκη», «Διαλεκτική του Λυρισμού» και «Πέραν».

Panagiotis Georgoudis was born in Neapoli of Lakonia in 1958 and since 1978 he has been living permanently in Heraklion, Crete. He works for the newspaper "Eleftherotypia". He is a member of the Organizing Committee of the International Congress of Philosophy, which is being organized by the Municipality of Heraklion.
He has published three poem collections by the publishing house "Gavrielidis": "Kirkē", "Dialektikē tou Lyrismou" and "Peran".

Ο ποιητής Π. Μπουκάλας έλαβε πρόσφατα το κρατικό βραβείο ποίησης από την Ακαδημία Αθηνών (2010).

The poet P. Boukalas recently received the national poetry award by the Greek Academy of Athens (2010).

Ο Σπαρτιάτης (The Spartan)

إسبرطة

مثل محارب إسبرطة بالأجيال الماضية،
الذي من الصغر يستعد للحظة المعركة.
يجب أن يتدربوا الشباب.
على الحرية والعدل والمساواة والأخوة،
مثل محارب إسبرطة،
الذي هو صاحب الحرب.
مادام قد لبس الترس الثقيل،
وأمه تعطيه الترس والسيف
بوصيتها المخيفة: إما أن تحضر الترس وإما تحضر أنت ميتاً فوقه،
هكذا كل إنسان يجب عليه أن يتدرب على...
... ترموبيلي وبلاتية حياته.

ترجمة
جورج حبيب عبيد

Ας φρόντιζαν (They should have minded)

كان عليهم أن يهتموا ...

تقريبًا صرت فقير وبلا مأوى.
فهذه المدينة بقدرها المحتوم، إنطاكية.
أكلت كل أموالي.
فهي ذات القدر المحتوم بعيشتها الباهظة.

لكني شاب وبصحة لا مثيل لها.
حائز على المعارف اليونانية ومعجبين بي وبجدارة.
فإني أعرف، وأعرف بدرجة كبيرة أرسطو وأفلاطون،
كم من الخطباء وكم من الشعراء، وقول كمان أي ما تقول.
من أيام الجيش وكان عندي فكرة.
وكان عندي صداقات مع رؤساء الجنود المرتزقة.
أصلي أنا مهلوي وبتاع كله وكمان في الشئون الإدارية.
في الإسكندرية مكثت ستة شهور بالعام الماضي.
أعرف شوية... الحاجات اللي هناك وده نافع لي.
أغراض كاكيرجيتيس وخناثة وإلى آخره.

وكده بيتهيأ لي إني بتاع كله.
فأنا مناسب لكي أخدم هذه البلد.
وطني المحبوب سورية.

في أي شغلة يحطوني فيها... بأحاول على قد ما أقدر.
إني أكون بهذه البلد نافع فهذه هي طريقتي.
لكنهم لو منعوني بنظامهم.
نحن عارفينهم المتطورين: فهل نقول لك الآن؟
لو منعوني... أنا ذنبي إيه؟

أتوجه إلى زابيناس أولاً.
ولو أن هذا الغبي لم يقدرني،
هاروح لخصمه غريباس.
ولو أيضًا هذا الهبيط لم يعيني
على طول هاروح إلى إيركانوس.

فعلى أي حال واحد من الثلاثة سيحتاجني.

وضميري سليم.
نعدم اختياري بالتساوي.
فالثلاثة يضروا سورية بنفس الطريقة.

لكن أنا إنسان محطم وما ليس ذنب.
كل ما أطلبه أنا البائس إني أمشي نفسي شوية.
فكان على الآلهة الأشداء أن يهتموا
بأن يخلقوا شيء رابع جيد.
وبكل سرور كنت هروح معاه.

ترجمة:
جورج حبيب عبيد

Φυσικά (Naturally)

ترجمة د.جمال م. الطاهر

طبيعياً

أتصورُ يدَها.
تعالجُ بمنهجيةِ العاطفةِ
اعتبارَ سرِ الأغنياتِ،
تنفضُ الغبارَ عن الذكرياتِ
وتربتُ على النغماتِ.
آه لو كنتُ نغمة، حتى لو بجزأة،
حتى لو متلعثمة،
تربتُ يدها يهبني ثمرة
حتى التفحم (الاحتراق).
أتصورُ عينيها.
يلفهما الضبابُ، تحتفلان،
تتألقان وتزدادان في اللمعان
لسماع أغنياتِ العشقِ والاغتراب،
كطفلِ طفل صغير الزمان
يسبحُ في رطوبتهما.
آه لو كنتُ أغنيةً كي تغنيني
كي تزينني،
كي تباركني تنغيمُها لي
فتنطلقُ روحي.
أتصورُ دمعَها. فادمعُ.
وعند ضحكتِها أضحكُ وابتهجُ بالانتصار.
أتصورُ وجعَها. أتصدعُ.
وعلى هلالِ جراحاتي أسافرُ.

من ديوان [illegible] للشاعر بانديلي بوكالا ، ٢٠٠٩ (جائزة الدولة للشعر للعام ٢٠١٠)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ